T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ PROGRAMI

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE VE YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE SIFAT FİİLLİ YAPILAR: KARŞILAŞTIRMALI DİLBİLİMSEL BİR ANALİZ

Yasin KARADENİZ

Danışman

Doç. Dr. Ferhat KARABULUT

MANİSA–2019

	T.C. MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA EĞİTİMİ FORMLARI Tez Savunma Sınavı Tutanağı	Doküman Kodu	FRDR-031
		Yayınlanma Tarihi	26/03/2018
		Revizyon No/Tarih	2-/28/02/2018
		Sayfa	1/1

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 28.05.2019 tarih ve 17/Ek-11 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Manisa Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 22. maddesi gereğince Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Yasin KARADENİZ'in "**Özbek Türkçesinde Ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılar: Karşılaştırmalı Dilbilimsel Bir Analiz** " Konulu tezi incelenmiş ve aday 28.06.2019 tarihinde saat 14:00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerine sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI olduğuna ☒ OY BİRLİĞİ ☒

DÜZELTME yapılmasına * ☐ OY ÇOKLUĞU ☐

RED edilmesine ** ☐ ile karar verilmiştir.

BAŞKAN
Doktor. Farhat Karabulut

ÜYE

ÜYE

ÜYE

ÜYE
Dr. Öğr. Üyesi M. Yasin KAYA

Evet **Hayır**

Tez, burs, ödül veya Teşvik programına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir.
☐ ☐

Tez, mutlaka basılmalıdır.
☐ ☐

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır.
☐ ☐

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.
☒ ☐

Tez, basımı gereksizdir.
☐ ☐

* Bu halde adaya 6 ay süre verilir. İkinci tez savunma sınavında da başarısız olan öğrencinin Enstitü ile ilişiği kesilir.

Hazırlayan Enstitü Sekreteri	Onaylayan Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum "**Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılar: Karşılaştırmalı Dilbilimsel Bir Analiz**" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

17/07/2019

Adı Soyadı

Yasin KARADENİZ

İmza

ÖZET

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE VE YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE SIFAT FİİLLİ YAPILAR: KARŞILAŞTIRMALI DİLBİLİMSEL BİR ANALİZ

Sıfat fiil, Türkiye'de birçok terimde olduğu gibi ortak bir görüşe varamadığımız bir terimdir. Çünkü "sıfat fiil" terimi için sıfat fiilin yanı sıra isim fiil, ortaç, partisip, sıfat-eylem, fiilimsi, kılın adı, kılın sanı gibi terimler de kullanılmıştır. Sıfat fiil Özbek Türkçesinde "sifatdåş" ve Uygur Türkçesinde ise "süpet pe'el" veya "süpetdaş" olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmada biz "sıfat fiil" terimini kullanmayı tercih ettik.

Bu çalışma için Özbek Türkçesinde 41 eser, Yeni Uygur Türkçesinde ise 33 eser incelendi ve konumuzla ilgili cümleler tespit edildi. Üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde Türk dilinde sıfat fiil konusunda yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilecek ve sonrasında Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı ile ilgili kavramlar anlatılacaktır. İkinci bölümde Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiillerin işlevleri ve anlamları hakkında bilgi verilecek ve örnek cümlelerle konu desteklenecektir. Üçüncü bölümde ise Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiilli yapılar Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı ile Yönetim ve Bağlama Kuramı uygulanarak incelemeye alınacaktır. Bu bölümde her cümlenin derin yapısı ve yüzey yapısı vardır teorisinden hareketle, tespit edilen cümlelerin derin yapı ve yüzey yapı katmanı gösterilmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada sentaks, semantik ve morfoloji konuları birbiriyle bağlantılı şekilde analiz edilecek ve biri diğerinden üstün tutulmayacaktır. Böylelikle Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin sözdizimi incelemesine katkıda bulunmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sıfat fiil, derin yapı, yüzey yapı, üretken dönüşümlü dilbilgisi, yönetim ve bağlama, sözdizimi.

ABSTRACT

THE RELATIVE CLAUSE CONSTRUCTIONS IN UZBEK TURKISH AND MODERN UYGHUR TURKISH: COMPARATIVE LINGUISTIC ANALYSIS

Participle, as in many terms in Turkey, is a term that can not have a common view. In addition to the adjective act, as well as the name verb, middle, party, adjective-action, verb,action, the name of the action was also used as the terms. Adjective-verb in Uzbek Turkish is called “sifatdåsh” and in Uyghur Turkish it is called “supet pe’el” or “supetdash”. In this study, we preferred to use the term "particible".

For this study, 41 artifacts in Uzbek Turkish and 33 works in New Uyghur Turkish were examined and sentences related to the subject were determined. In the first part of this study consisting of three sections, information will be given about the studies on the adjective verb in Turkish language and then the concepts related to the Transformational Generative Grammar Theory will be explained. In the second chapter, information will be given about the functions and meanings of the particible in Uzbek Turkish and New Uyghur Turkish and the subject will be supported by example sentences. In the third chapter, the relative clause constructions in Uzbek Turkish and New Uyghur Turkish will be examined by applying transformational generative grammar theory and government and binding theory. In this section, the deep structure and the surface structure of each sentence, based on the theory, the deep structure and surface structure ofthe sentances will be tried to be shown.

In this study, syntax, semantics and morphology topics will be analyzed in relation to each other and one will not be superior to the other. Thus, it will be tried to contribute to the study of the syntax of Uzbek Turkish and New Uyghur Turkish.

Keywords: Participle, deep structure, surface structure, transformational generative grammar, government and binding, syntax.

TEŞEKKÜR

Tez konumun belirlenmesinden sonuçlanmasına kadar her aşamada yardımlarını esirgemeyen, fikirleri ve yorumlarıyla yeni ufuklar açmakla birlikte, verilerinn doğru değerlendirilmesini sağlayan, tezin yazımı sürecinde engin fikirleriyle beni sürekli destekleyen ve yol gösteren değerli Danışmanım Doç. Dr. Ferhat KARABULUT'a, Tez İzleme Komitelerinde çalışmamı değerlendiren ve fikirleriyle çalışmamın zenginleşmesine büyük katkıları olan Prof. Dr. Ayşe İLKER ve Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN'e sonsuz minnet ve şükran duygularımı sunarım. Bugüne kadarki çalışmalarımın temelini oluşturan Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora dönemimde kendilerinden ders alma şansı bulduğum hocalarıma ise teşekkürlerimi sunuyorum.

Ayrıca Doktora öğrenimim boyunca 2211-A Genel Yurt İçi Doktora Burs Programı kapsamında, 1649B031304441 başvuru numarası ile maddi katkılarını gördüğüm TÜBİTAK'a teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak da doktora eğitimim sürecinde maddi ve manevi desteğini esirgemeyen aileme, özellikle tezimi yazım sürecinde bana destek olan eşim Ümran'a ve tezimin son demlerine yetişen oğlum İlteriş'e yürekten teşekkür ederim.

Yasin KARADENİZ
Manisa, 2019

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ……..…….……v
ÖZET……..…vi
ABSTRACT…….vii
TEŞEKKÜR…….…...viii
İÇİNDEKİLER…….……ix
KISALTMALAR …….……..xxi
TARANAN ESER KISALTMALARI……..……xxii
TABLOLAR LİSTESİ…….…….xxv
ŞEKİLLER LİSTESİ……xxv
ÖZBEK TÜRKÇESİ ALFABESİ……..xxvii
YENİ UYGUR TÜRKÇESİ ALFABESİ…….....xxviii
GİRİŞ…….1
Çalışmanın Amaç ve Kapsamı……...…….……1
Kısıtlılıklar…….……..2
Çalışmanın Organizasyonu…….…….3
Yöntem ……..…….…3
Özbek Adı…….……...5
Uygur Adı…….……...7

BİRİNCİ BÖLÜM
KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. SIFAT FİİL TERİMİ ..……9
1.2. LİTERATÜR TARAMASI…….…..12
1.3. TÜRK DİLBİLİMİNDE SIFAT FİİL EKLERİNİN GRAMER DURUMU…….….22
1.4. TÜRK DİLİNDEKİ SIFAT FİİL EKLERİNİN YABANCI KAYNAKLARDA ELE ALINIŞI ..……..25
1.5. KURAMSAL TEMEL…….….29
1.5.1. Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı……....29
1.5.2. Yönetim ve Bağlama Kuramı…….……..32
1.5.3. Derin Yapı ve Yüzey Yapı……...……...……..38
1.5.4 Yönetim Koşulları……..……...……41

1.5.5. Boşluk Kategorisi ve Yansıtma İlkesi…….…….44
1.5.6 ROL Kuramı…….…….45
1.5.7. Durum Kuramı……...…….…….46
1.5.8. Durum (Hal) Yükleme……...…….…….47
1.5.9. Yapısal Durum/İçsel Durum.……...…...…….…….....47
1.5.10. Bağlama Kuramı……..……...….48
1.5.11.Taşıma Kuramı…….……...48

İKİNCİ BÖLÜM

SIFAT FİİL EKLERİ VE SINIFLANDIRILMASI

2.1. DİLBİLGİSİ KİTAPLARINDA SIFAT FİİL EKLERİNİN TANIMI…….....50
2.1.1. Türkiye Türkçesi Dilbilgisi Kitaplarında Sıfat Fiil Eklerinin Tanımı……...…50
2.1.2. Özbek Türkçesi Dilbilgisi Kitaplarında Sıfat Fiil Eklerinin Tanımı…….....54
2.1.3. Yeni Uygur Türkçesi Dilbilgisi Kitaplarında Sıfat Fiil Eklerinin Tanımı……...60
2.1.4. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesindeki Dilbilgisi Kitaplarında Sıfat Fiil Eklerinin Tanımı Karşılaştırılması…….....……64
2.2. SIFAT FİİL EKLERİNDE ZAMAN……..…….…...64
2.2.1. Özbek Türkçesinde Sıfat Fiil Eklerinde Zaman ...…….65
2.2.1.1. Geçmiş Zaman Sıfat Fiil Ekleri ...……..65
2.2.1.1.1. -g‘an, -gan ……..…65
2.2.1.1.2. –mish ……...…….65
2.2.1.1.3. -g‘lik, -qlik ……....66
2.2.1.2. Gelecek Zaman Sıfat Fiil Ekleri …….……66
2.2.1.2.1. -(a)digan/-(y)digan ……66
2.2.1.2.2. -g‘usi, -gusi ……..…..66
2.2.1.2.3. –ajak …….……66
2.2.1.2.4. -g‘udek, -gudek …….……67
2.2.1.2.5. –asi …….……...67
2.2.1.3. Geniş Zamana Sıfat Fiil Ekleri …….…….67
2.2.1.3.1. -(a)yotgan ...…….……..67

2.2.1.3.2. -ar, -r …….……68
2.2.1.3.3. –mas ……..68
2.2.1.3.4. -uvchi, -vchi ……..68
2.2.1.3.5. -g‘uchi, -guchi……...……....68
2.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiillerde Zaman ……69
2.2.2.1. Geniş Zaman Sıfat Fiil Ekleri ……69
2.2.2.1.1. -ġan, -gen, -ķan, -ken ……69
2.2.2.1.2. -ġliķ, -ķliķ …….70
2.2.2.1.3. –miş ……..70
2.2.2.2. Gelecek Zaman ……..70
2.2.2.2.1. -idiġan, -ydiġan ……70
2.2.2.2.2. -ġu, -gü, -ķu, -kü ……...70
2.2.2.2.3. -ġuçi, -güçi ……70
2.2.2.2.4. -ġusi, -güsi ……...…….70
2.2.2.2.5. -ġudek, -güdek ……..70
2.2.2.3. Geniş Zaman ……..71
2.2.2.3.1. -r, -ar, -er; -mas, -mes …….……..71
2.2.2.3.2. -uvçi, üvçi ……....71
2.2.2.3.3. -vatķan ……..71
2.2.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiil Eklerinde Zamanın Karşılaştırılması ……..……..71
2.3. SIFAT FİİL EKLERİNİN CÜMLEDEKİ İŞLEVSEL ÖZELLİKLERİ ……...…….……..72
2.3.1. Özbek Türkçesinde Sıfat Fiil Eklerinin Cümledeki İşlevsel Özellikleri …… ……72
2.3.1.1. Sıfat Fiil Eklerinin Fiil Özellikleri …….72
2.3.1.2. Sıfat Fiil Eklerinin İsim Özellikleri ……..…….73
2.3.1.3. Sıfat Fiil Eklerinin Sıfat Özellikleri ……..……74
2.3.1.4. Edilgen Yapıdaki Sıfat Fiil Ekleri ..…….…. ……74
2.3.2. Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiil Eklerinin Cümledeki İşlevsel Özellikleri……..……...……..…..75
2.3.2.1. Sıfat Fiil Eklerinin Fiil Özellikleri …….75
2.3.2.2. Sıfat Fiil Eklerinin İsim Özellikleri ……...……76
2.3.2.3. Sıfat Fiil Eklerinin Sıfat Özellikleri ……...…77

2.3.2.4. Edilgen Yapıdaki Sıfat Ekleri……..……..…78
2.3.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiil Eklerinin Cümledeki İşlevsel Özelliklerinin Karşılaştırılması ……79
2.4. SIFAT FİİL EKLERİNİN TARİHÎ GELİŞİMİ VE İŞLEVLERİ ……..……79
2.4.1. *-gan/-gen/-kan/-qan* Sıfat Fiil Eki ……...…….79
2.4.1.1. Özbek Türkçesinde *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Eki …..……...…89
2.4.1.1.1. Basit Fiillerle Kurulan *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Eki ……..90
2.4.1.1.2. İşteş Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Eki ……..91
2.4.1.1.3. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Eki.……..……..92
2.4.1.1.4. Olumsuz Sıfat Fiilleri ……...……98
2.4.1.1.5. *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler 99
2.4.1.1.6. *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler…..99
2.4.1.1.7. *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması……. 100
2.4.1.1.8. *-gan, -kan, -qan* Ekiyle Oluşturulan İsim Tamlaması.……101
2.4.1.1.8.1. Belirtili İsim Tamlaması ……101
2.4.1.1.8.2. Belirtisiz İsim Tamlaması ……...……..103
2.4.1.1.9. *–gan* Sıfat Fiil Eki Yardımıyla Kurulan Zarf Fiiller…....104
2.4.1.1.9.1. *payt, kaz, chog‘, vaqt, haman, zamon* Kelimeleriyle Kurulan Zarf Fiil Eki……104
2.4.1.1.9.2. *-gan* Sıfat Fiil Eki +*da* Bulunma Hâli Şeklinde Kurulan Zarf Fiil Eki ……..…105
2.4.1.1.9.3. *-gan* Sıfat Fiil Eki +*dan* Çıkma Hâli Eki Şeklinde Kurulan Zarf Fiil Eki ……..…106
2.4.1.1.9.4. *–gan* Sıfat Fiil Eki +i İyelik Eki +*dan* Çıkma Hâli Eki Şeklinde Kurulan Zarf Fiil Eki ……106
2.4.1.1.9.5. *-gan* Sıfat Fiil Eki +*cha* Eşitlik Hâli Eki Şeklinde Kurulan Zarf Fiil Eki ……106
2.4.1.1.10. *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Ekinin İfade Ettiği Zamanlar……106
2.4.1.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-ġan, -gen, - ķan, -ken* Sıfat Fiil Eki……..…….107

2.4.1.2.1 Basit Fiillerle Kurulan *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Eki…….…….107
2.4.1.2.2. İşteş Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Eki ……...108
2.4.1.2.3. Tasviri Fiiliyle Birlikte Kurulan *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Eki ……109
2.4.1.2.4. İsim + Yardımcı Fiille Birlikte Kurulan *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Eki ……110
2.4.1.2.5. *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler …….111
2.4.1.2.6. *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler…….112
2.4.1.2.7. *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlama……..112
2.4.1.2.8. *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması……...113
2.4.1.2.9. *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Ekiyle Kurulan Zarf Fiiller….114
2.4.1.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *–gan, -qan, -kan,; -ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması…..……115
2.4.2. *-(a)digan, -(y)digan* Sıfat Fiili Eki…….……115
2.4.2.1. Özbek Türkçesinde *-(a)digan/-(y)digan* Sıfat Fiil Eki…….….117
2.4.2.1.1. *-(a)digan/-(y)digan* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller ..……..118
2.4.2.1.2. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *-(a)digan/-(y)digan* Sıfat Fiil Eki……119
2.4.2.1.3. İsim + yardımcı fiil + Sıfat Fiil Yapısı……...…120
2.4.2.1.4. *-(a)digan/-(y)digan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması……...…121
2.4.2.1.5. *-adigan, -ydigan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler…….…..…122
2.4.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Eki……..123
2.4.2.2.1. *-idiġan, -ydiġan* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller…….123
2.4.2.2.2. İşteş Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Eki…….....124

2.4.2.2.3. Edilgen Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-idiğan, -ydiğan* Sıfat Fiil Eki……....124
2.4.2.2.4. Tasviri Fiiliyle Birlikte Kurulan *-idiğan, -ydiğan* Sıfat Fiil Eki……...125
2.4.2.2.5. İsim + Yardımcı Fiil Temelinde Kurulan *-idiğan, -ydiğan* Sıfat Fiil Eki……...…..125
2.4.2.2.6. *-idiğan, -ydiğan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler…….127
2.4.2.2.7. *-idiğan, -ydiğan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması……...127
2.4.2.2.8. *-idiğan, -ydiğan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması ……128
2.4.2.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-(i/y)digan, (i/y)diğan* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması…….…….128
2.4.3. -ar, -er, -ır, -ir Sıfat Fiil Eki…….……...129
2.4.3.1. Özbek Türkçesinde *-ar, -r* Sıfat Fiil Eki…….……..…134
2.4.3.1.1. Basit Fiillerle Oluşturulan Sıfat Fiiller…….……...…134
2.4.3.1.2. *-ar, -r* Sıfat Fiiliyle Kurulan Kalıcı İsimler……..…135
2.4.3.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-ar, - er, -r* Sıfat Fiil Eki……...…135
2.4.3.2.1. *-ar, -er, -r* Sıfat Fiiliyle Kurulan Kalıcı İsimler……..…..…135
2.4.3.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-ar, - er, -ır, -ir, -r* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması…….……..136
2.4.4. *-mas, -mes* - Sıfat Fiil Eki……..…….136
2.4.4.1. Özbek Türkçesinde *-mas* Sıfat Fiil Eki……..……...138
2.4.4.1.1. Basit Fiillerle Oluşturulan Sıfat Fiiller…….…...138
2.4.4.1.2. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *-mas* Sıfat Fiil Eki…..…....139
2.4.4.1.3. *-mas* Sıfat Fiil Eki Yardımıyla Kurulan Zarf Fiiller……139
2.4.4.2. Yeni Uygur Türkçesinde *–mas, -mes* Sıfat Fiil Eki…….….140
2.4.4.3.1. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *–mas, -mes* Sıfat Fiil Eki..141
2.4.4.3.2. *-mas, -mes* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması……141
2.4.4.3.3. *-mas, -mes* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması……141
2.4.4.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *–mas, -mes* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması…….....141
2.4.5. *-uvçu, -uvçi, -vçi* Sıfat Fiil Eki……..….142

2.4.5.1. Özbek Türkçesinde *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Eki…….....144
2.4.5.1.1. İsim + yardımcı fiil + *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı…….144
2.4.5.1.2. *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler…….145
2.4.5.1.3. *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler…….145
2.4.5.1.4. *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması….146
2.4.5.1.5. *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması…..146
2.4.5.2. Yeni Uygur Türkçesinde *–uvçi*, -vçi Sıfat Fiil Eki…….…..…147
2.4.5.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *–uvçi*, -vçi Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması……..…….……147
2.4.6. *-GUçi* Sıfat Fiil Eki……..…….147
2.4.6.1. Özbek Türkçesinde -g‘*uchi, -guchi* Sıfat Fiil Eki……151
2.4.6.1.1. -g‘*uchi, -guchi* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller……151
2.4.6.1.2. İsim + yardımcı fiil + g‘*uchi, -guchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı…….……151
2.4.6.1.3. Tasvir Fiilleriyle Birlikte Kullanılan g‘*uchi, -guchi* Sıfat Fiil Eki……..…….152
2.4.6.1.4. *-g‘uchi, -guchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler…152
2.4.6.2. Yeni Uygur Türkçesinde *–ġuçi, -güçi, -ķuçi, -küçi* Sıfat Fiil Eki……..153
2.4.6.2.1. *-ġuçi, -güçi, -ķuçi, -küçi* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller…..…153
2.4.6.2.2. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *–ġuçi, -güçi, -ķuçi, -küçi* Sıfat Fiil Eki……...……..…154
2.4.6.2.3. İsim + yardımcı fiil + *–ġuçi, -güçi, -ķuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı……...….154
2.4.6.2.4. *-ġuçi, -güçi, -ķuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler…….…….155
2.4.6.2.5. *-ġuçi, -güçi, -ķuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler…….….155
2.4.6.2.6. *-ġuçi, -güçi, -ķuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması……...……157
2.4.6.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde -g‘*uchi, -guchi; -ġuçi, -güçi, -ķuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması……...…158
2.4.7. *-ġusi, gusi, -kusi, -ķusi* Sıfat Fiil Eki…….……..…158

2.4.7.1. Özbek Türkçesinde *-g‘usi, -gusi* Sıfat Fiil Eki…….……160
2.4.7.1.1. *-g‘usi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler…….…….160
2.4.7.1.2. *-g‘usi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması…..161
2.4.7.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Eki…….….162
2.4.7.2.1. *-ġusi, -gusi* Ekiyle Kurulan Basit Sıfat Fiil…….……162
2.4.7.2.2. İsim + yardımcı fiil + *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı…….162
2.4.7.2.3. *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler…….163
2.4.7.2.4. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Eki……...164
2.4.7.2.5. *-ġusi, -gusi* - Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması.....164
2.4.7.2.6. *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması…..164
2.4.7.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-ġusi, gusi, -.kusi, -ḳusi; -*ġ*usi* Sıfat Ekinin Karşılaştırılması……..…..…165
2.4.8. *-acak, -ecek, -açak, -eçek* Sıfat Fiil Eki…….…….165
2.4.8.1. Özbek Türkçesinde *-ajak* Sıfat Fiil Eki…….....…168
2.4.8.1.1. İsim + yardımcı fiil + *-ajak* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı…….169
2.4.8.1.2. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *–ajak* Sıfat Fiili…….169
2.4.8.1.3. *-ajak* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler…….169
2.4.8.1.4. -ajak Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması…….170
2.4.8.1.5. *-ajak* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması…….….171
2.4.8.2. Yeni Uygur Türkçesinde –açaq, -eçek Sıfat Fiil Eki……171
2.4.8.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde –ajak, -açaq, -eçek Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması……..171
2.4.9. *-ası, -esi* Sıfat Fiil Eki…….……172
2.4.9.1. Özbek Türkçesinde *-asi* Sıfat Fiil Eki…….…..177
2.4.9.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-ası, -esi* Sıfat Fiil Eki…..……...….176
2.4.9.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-ası, -esi* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması……..…….177
2.4.10. *-mış* Sıfat Fiil Eki…….…177
2.4.10.1. Özbek Türkçesinde *-mish* Sıfat Fiil Eki…….….180

2.4.10.1.1. İsim + yardımcı fiil + *-mish* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı…….……181
2.4.10.1.2. *-mish* Sıfat Fiiliyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler…....181
2.4.10.1.3. *-mish* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması……..….181
2.4.10.1.4. *-mish* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması……..182
2.4.10.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-miş* Sıfat Fil Eki……....182
2.4.10.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *–mış, -miş* sıfat fiil ekinin karşılaştırılması…….182
2.4.11. *-GudAk* Sıfat Fiil Eki……..…..….183
2.4.11.1. Özbek Türkçesinde *-g'udak, -qudak, -kudak* Sıfat Fiil Eki...184
2.4.11.2. Yeni Uygur Türkçesinde *–gudek, -güdek* Sıfat Fiil Eki…..…185
2.4.11.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-g'udak, -qudak, -kudak; -gudeki –güdek* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması…....185
2.4.12. *-DIK* Sıfat Fiil Eki…….……...186
2.4.12.1. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uyur Türkçesinde *-dıq, -dik* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması……..…….……..…..189
2.4.13. *-(ä)yåtgän* Sıfat Fiil Eki…….……..189
2.4.13.1. Özbek *Türkçesinde -(a)yotgan* Sıfat Fiil Eki……..…191
2.4.13.1.1. *-(a)yotgan* Fiiliyle Kurulan Basit Fiiller……..….191
2.4.13.2. İşteş Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-(a)yotgan* Sıfat Fiil Eki…….……..….191
2.4.13.1.3. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *-(a)yotgan* Sıfat Fiil Eki..192
2.4.13.1.4. Olumsuz Sıfat Fiiller…….193
2.4.13.1.5. İsim + Yardımcı Fiil + *-(a)yotgan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı…….……....193
2.4.13.1.6. *-(a)yotgan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması…..194
2.4.13.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-(I)vatḳan* Sıfat Fiil Eki…….….195
2.4.13.2.1. *-(I)vatḳan* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller……..……195
2.4.13.2.2. Tasvir Fiilleriyle Birlikte Kullanılan *-(I)vatḳan* Sıfat Fiil Eki…….…….…..195
2.4.13.2.3. *-(I)vatḳan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması…..196
2.4.13.2.4. *-(I)vatḳan* Sıfat Fiil Eki Yardımıyla Kurulan Zarf Fiiller..197
2.4.13.2.5. *-(I)vatḳan* Sıfat Fiil Ekinin *–lik* Ekiyle İsimleşmesi…….197

2.4.13.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde -(a)yotgan; -*(I)vatḳan* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması……..……..198
2.4.14. -*ġlIḳ, - ġlUḳ,- ḳlUḳ, - ḳlUḳ,* Sıfat Fiil Eki……..…..198
2.4.14.1. Özbek Türkçesinde -*g'lik, -qlik* Sıfat Fiil Eki……....199
2.4.14.2. Yeni Uygur Türkçesinde -*ġlIḳ, - ġlUḳ,- ḳlUḳ, - ḳlUḳ* Sıfat Fiil Eki.....200
2.4.14.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde -*g'lik, -qlik; -ġlIḳ, - ġlUḳ,- ḳlUḳ, - ḳlUḳ* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması……...200

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÖZBEK TÜRKÇESİNDE VE YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE SIFAT FİİLLERİN ANLAMI, YAPISI VE İŞLEVİ

3.1. EVRENSEL DİLBİLGİSİ KATEGORİSİ OLARAK SIFAT FİİL…....201
3.2. TÜRKÇE TİPİ SIFAT FİİLLİ YAPILAR……..……..202
3.2.1. Özbek Türkçesinde Sıfat Fiilli Tümce Yapıları……..……..…203
3.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Tümce Yapıları.……..204
3.3. SIFAT FİİLLİ YAPILARIN SINIFLANDIRILMASI……..……..…204
3.3.1. Sıfat Fiilli Yapılar……...……..……206
3.3.1.1. Özbek Türkçesinde İşlevine Göre Sıfat Fiilli Yapılar…….....…207
3.3.1.2. Yeni Uygur Türkçesinde İşlevine Göre Sıfat Fiilli Yapılar…....213
3.3.1.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde İşlevine Göre Sıfat Fiilli Yapıların Karşılaştırılması…….…….219
3.4. SIFAT FİİLİ YAPI TÜRLERİ VE İŞLEVLERİ……..…….219
3.4.1. Özne Sıfat Fiilli Yapı ……..….219
3.4.1.1. Özbek Türkçesinde Özne Sıfat Fiilli Yapı……..…219
3.4.1.1.1. Özbek Türkçesinde Ağaç Şemasında Özne Sıfat Fiilli Yapı.221
3.4.1.2. Yeni Uygur Türkçesinde Özne Sıfat Fiilli Yapı…….….224
3.4.1.2.1. Yeni Uygur Türkçesinde Ağaç Şemasında Özne Sıfat Fiilli Yapı…….……...……..…..227
3.4.1.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Özne Sıfat Fiilli Yapıların Karşılaştırılması……...……..232
3.4.2. Nesne Sıfat Fiilli Yapı…….…….....232
3.4.2.1. Özbek Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapı…….……...….232

3.4.2.1.1. Özbek Türkçesinde Ağaç Şemasında Nesne Sıfat Fiilli Yapı 234
3.4.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapı……..239
3.4.2.2.1. Yeni Uygur Türkçesinde Ağaç Şemasında Nesne Sıfat Fiilli Yapı…….……...…….242
3.4.2.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçeseinde Nesne Sıfat Fiilli Yapıların Karşılaştırılması…….….247
3.4.3. Baş Adsız Sıfat Fiilli Yapılar……...…….……248
3.4.3.1. Özbek Türkçesinde Baş Adsız Sıfat Fiilli Yapılar……..……248
3.4.3.2. Yeni Uygur Türkçesinde Baş Adsız Sıfat Fiilli Yapılar……..251
3.4.3.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Baş Adsız Sıfat Fiilil Yapıların Karşılaştırılması…….…….255
3.4.4. Sıfat Fiilli Yapılarda AÖ-Taşınımı Ve İz Teorisi…….……255
3.4.4.1. Özbek Türkçesindeki Sıfat Fiilli Yapılarda AÖ-Taşınım ve İz Teorisi…….……..257
3.4.4.2. Yeni Uygur Türkçesindeki Sıfat Fiilli Yapılarda AÖ-Taşınımı ve İz Teorisi…….……..262
3.4.4.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılarda AÖ-Taşınımı ve İz Teorisinin Karşılaştırılması……..……...266
3.4.5. Nesne Sıfat Fiilli Yapıdaki Öznelerin Özellikleri……....266
3.4.5.1. Özbek Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapıdaki Öznelerin Özellikleri……..…..…266
3.4.5.2. Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapıdaki Öznelerin Özellikleri…….……....271
3.4.5.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapıdaki Öznelerin Karşılaştırılması…….……..275
3.4.6. Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yönetilen İlişkisi……...……275
3.4.6.1. Özbek Türkçesindeki Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yönetilen İlişkisi……...…….….275
3.4.6.2. Yeni Uygur Türkçesindeki Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yönetilen İlişkisi…….….277
3.4.6.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yenetilen İlişkisinin Karşılaştırılması…….…….281
3.5. SIFAT FİİLLİ YAPILARDA İYELİK MORFOLOJİSİ…….281

3.5.1. Özbek Türkçesindeki Sıfat Fiilli Yapılarda İyelik Morfolojisi …...282
3.5.2. Yeni Uygur Türkçesindeki Sıfat Fiilli Yapılarda İyelik Morfolojisi……..285
3.5.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yönetilen İlişkisinin Karşılaştırılması……287
3.6. SIFAT CÜMLECİĞİ YAPILARINDA ADIL DÜŞÜRME DEĞİŞTİRGENİ ÖZELLİKLERİ…….……..…287
3.6.1. Özbek Türkçesi Sıfat Cümleciği Yapılarında Adıl Düşürme Değiştirgeni Özellikleri…….…….288
3.6.2. Yeni Uygur Türkçesi Sıfat Cümleciği Yapılarında Adıl Düşürme Değiştirgeni Özellikleri…….……..…290
3.7. SIFAT FİİLLİ YAPILARDA EDİLGEN MORFOLOJİ……..…..291
3.7.1. Özbek Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılarda Edilgenlik…….……..292
3.7.2. Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılarda Edilgenlik…….….295
3.7.3. Morfolojik Olarak Gizli Edilgen Yapılar…….……297
3.7.3.1. Özbek Türkçesinde Gizli Edilgen Yapılar…….…….……298
3.7.3.2. Yeni Uygur Türkçesinde Gizli Edilgen Yapılar……..……299
SONUÇ……...302
KAYNAKÇA…….……306

KISALTMALAR

A	ad
AÖ	Ad Öbeği
At. H	Atabetü'l-Hakâyık
b	boşluk
BFÖ	Birleşik Fiil Öbeği
C	Cümle
CC	Codex Cumanicus
Ç	Çekim
ÇİB	Çastani İlig Bey
ÇÖ	Çekim Öbeği
ÇS	Çuvaşça Sözlük
D	derin
DK	Dede Korkut Kitabı
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
DY	Derin Yapı
ED	Evrensel Dilbilgisi
F	Fiil
FK	Fiil Kökü
FÖ	Fiil Öbeği
Gar	Garibnâme
GT	Gülistan Tercümesi
İM	İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin Tercümesi
KZ	Kıpçakça Zebur
ME	Muḳaddimet'l-Edeb
NF	Nehcü'l-Ferâdis
PKP	Prens Kalyanamkara ve Papamkara
SF	Sıfat Fiil
SFbb	Sıfat Fiilli biçim birim
SFE	Sıfat Fiil Eki
Sın. K	Sıngan Kılıç
TB	Töre Bitiği
Ton. I	Tonyukuk Yazıtı I
TZ	Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiye

ÜDD	Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi
Y	Yüzey
YB	Yönetim ve Bağlama
YBK	Yönetim ve Bağlama Kuramı
YDE	Yunus Emre Divanı
YF	Yardımcı Fiil
YY	Yüzey Yapı

TARANAN ESER KISALTMALARI

AÇ	Adabiy Çıgarmalar
AM	Adolat Manzili
AY I	Ana Yurt I
BA	Böre Ana
BKN	Békettiki Ḳar Naḫşisi
BM	Burut Macirasi
ÇB	Çoşḳilarġa Bayram
Çin	Çin Seviş
ÇP	Chopon ve Paranji
ÇTO	Çala Tegken Oḳ
Dah.	Dahshat
Dav.	Davron
DM	Do‘htur Muhammadyor
Dot.	Dunyoviy o‘zbek tili
DS	Derleme Sözlüğü
DY	Dolan Yaşliri
El.	Elon
Els.	Elsoy eserliridin tallanmilar
EOTD	Eski O‘zbek Adabiy Tili va Qipchoq Dialektlari
Fal.	Falak
GA	Göher Arili
GY	Ġulca Yoli
GZ	G’ulom Zafariy
HAOT I	Hozirgi Adabiy Özbek Tili.I
HAOT II	Hozirgi Adabiy O‘zbek Tili II
HOT I	Hozirgi O‘zbek Adabiy Tili I Qism.

HŞ	Hayat Şundaḳ
İD	İli Dolḳunliri 1-ḳisim
İZ	İz Romanı
JB	Jinlar Bazmi
Jevz.	Jevza
KB	Kutadgu Bilig
Kİ	Ḳanliḳ İz
Kil.	Kileopatra
KK	Kecha va kunduz
Ḳis.	Ḳismet
KSA	Ḳarliġaç Uva Salġan Ayvanda
MAK	Maktubatlarda Shaxsiyat Tarbiyasi
Meh.	Mehrobdan Çayan
MHŞ	Mehmud Ḳeşḳerniñ Hayat Şeceresi
MK	Maġdur Ketkende
NA	Nevayiniñ armani
NH	Niran Handanliḳi
NQ	Navvay Qiz
OBS	Orxun Boyliriga Seper
OK	O‘tgan Kunlar
OTA	O‘zbek Tili va Adabiyoti
OTG I	O‘zbek Tili Grammatikasi I
OTG II	O‘zbek Tili Grammatikasi II
OyK	Oydin Kechalarda
ÖD	Ömür Dastani
PHK	Pandlar, Hikoyalar, Kitabidan
QD	Qutlug’ Qadam
Qk.,	Qaro kozüm
Qor.	Qo‘riq
QQ	Qutlug’ Qadam
QQL	Qor Qo‘ynida Lola
Qut	Qıutluq Qon
S	Serap
Sem	Semender

Soz.	Sozanda
SR	Sersan Ruh
Sul.	Sulola
Tar.	Tarjimalar
TAT	Til va Adabiyot Ta’limi
TMT	Turkistonda Birinchi Marta Oydin Kechalarda
TTT	Türkısche Turfan-Texte
Tong	Tong yulduzi gazetasi
Tür	Türkistan ḳayġusi
TY	Topiliḳ Yol
UAK	Uygur Adabiyati Klassiklari
UHMT	Uyġur Ḫelḳ Maḳal Temsilliri ve Uniñ Yeşmisi
UKET	Uyġur Klassik Edebiyat Tariḫi
Ul	Uloqda
UMT	Uyghur Ma’arip Tarihi
UPC	Uyġur Pen Curnali
UT	Uygur Tili
UyT	Uyġur Tili
UZ	Uyġanġan Zémin
YE	Yo‘l Eslidagi
YOS	Yana Oldim Sozimni
YÖY	Yügensiz Ötmigen Yillar
ZIN	Zulmat Ichra Nur

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Çağdaş Türk lehçelerinde "sıfat fiil" için kullanılan terimler.

Tablo 2. Derin yapı ve yüzey yapı arasındaki semantik ve morfolojik karşılık tablosu.

Tablo 3. *–Gan, -An* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 4. –(A/y)digan sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 5. *–Ar, -r* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 6. *–mAs* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 7. *–Uvçi, -vçi* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 8. *-GUçi* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 9. *-Gusi* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 10. *AcAk* sıfat fiil elinin Çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 11. *-AsI* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 12. *-mIş, -mUş* sıfat fiil ekinin çaağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 13. *-GUdAk* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 14. *-DIK* sıfat fiilekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Tablo 15. *-(a)yAtgan* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Özbek Türkçesinde özne sıfat fiil yapısı.

Şekil 2. Özbek Türkçesinde özne sıfat fiil yapısı.

Şekil 3. Yeni Uygur Türkçesinde özne sıfat fiil yapısı.

Şekil 4. Yeni Uygur Türkçesinde özne sıfat fiil yapısı.

Şekil 5. Yeni Uygur Türkçesinde özne sıfat fiil yapısı

Şekil 6. Özbek Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısı.

Şekil 7. Özbek Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısı.

Şekil 8. Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısı.

Şekil 9. Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısı.

Şekil 10. Özbek Türkçesinde ad öbeği taşını ve hal yükleme.

Şekil 11. Yeni Uygur Türkçesinde ad öbeği taşını ve hal yükleme.

Şekil 12. Özbek Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısında öznenin durumu.

Şekil 13. Özbek Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısında öznenin durumu.

Şekil 14. Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısında öznenin durumu.

Şekil 15. Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısında öznenin durumu.

Şekil 16. Özbek Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısında yöneten-yönetilen ilişkisi.

Şekil 17. Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiil yapısında yöneten-yönetilen ilişkisi.

ÖZBEK TÜRKÇESİ ALFABESİ

Özbek Latin	Çeviri Yazı	Türkiye Türkçesi
A a	A a, Ä ä	A a
B b	B b	B b
J j	C c	C c
Ch ch	Ç ç	Ç ç
D d	D d	D d
E e	E e	E e, ye
F f	F f	F f
G g	G g	G g
G’ g’	Ġ ġ	Ğ ğ, g
H h	H h	H h
X x	X x (ẖ)	H h
I i	İ i	I ı, İ i
J j	J j	J j
K k	K k	K k
Q q	Ķ ķ	K k
L l	L l	L l
M m	M m	M m
N n	N n	N n
Ng ng	Ñ ñ	Ng ng
O o	Å å	A a
O‘ o‘	O Ö, o ö	O Ö, o ö
P p	P p	P p
R r	R r	R r
S s	S s	S s
Sh sh	Ş ş	Ş ş
T t	T t	T t
U u	U Ü,u ü	U Ü, u ü
V v	V v	V v
Y y	Y y	Y y
Z z	Z z	Z z

YENİ UYGUR TÜRKÇESİ ALFABESİ

Çeviri Yazı	Türkiye Türkçesi
A a	A a
E e	E e
B b	B b
P p	P p
T t	T t
C c	C c
Ç ç	Ç ç
Ḫ ḫ	H h
D d	D d
R r	R r
Z z	Z z
J j	J j
S s	S s
Ş ş	Ş ş
Ġ ġ	Ğ ğ, g
F f	F f
Ḳ ḳ	K k
K k	K k
G g	G g
Ñ ñ	Ng ng
L l	L l
M m	M m
N n	N n
H h	H h
O o	O o
U u	U u
Ü ü	Ü ü
V v	V v
É é	E e,
İ i	İ i
Y y	Y y

GİRİŞ

Çalışmanın Amaç ve Kapsamı

Bu çalışmada Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi sözdiziminde bağlı cümle yapıları olarak sıfat fiiller ele alınacaktır. Bu sıfat fiiller incelenirken Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde keşfedilmemiş yeni bir yapıyı ya da oluşumu ortaya çıkarma iddiasında değiliz. Çalışma esnasında dünyada özellikle de dil bilimciler tarafından benimsenmiş modern dilbilim kuramlarından Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı ile Yönetim ve Bağlama Kuramı Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiilli yapılara uygulanmaya çalışılacak böylelikle yapılacak diğer çalışmalara da katkı sağlanmış olacaktır.

Ferdinand de Saussure, dilin rastgele dizilimlerle ortaya çıkmadığını, aksine dillerin bir sisteme dayandığını belirtmiş ve yapılacak incelemelerde bu düzen gözetilmeden yapılamayacağını ifade etmiştir. Bu sistemin de yapı olduğunu belirten Saussure, dil incelemelerinde yapının mutlaka gözetilmesi gerektiğini vurgulayarak günlük hayatta kullandığımız cümlelerin bir temel yapısı ve temel anlamı olduğunu ifade etmiştir.

(1) Ali kapıyı açtı.

(2) Kapı açıldı.

(3) Kapıyı açan Ali, içeri girdi.

Buradaki üç cümle de aslında aynı şeyi "kapı açıldı" ifade etmektedir. Saussure dilin iki boyutlu (temelde var olan yani derin yapı ve görünüşte dile getirilen yüzey yapı) yapısının birbirini tamamladığını vurgular. Saussure'ün yapısalcılığını geliştirerek dilbilim alanına farklı bir boyut kazandıran Noam Chomsky, Saussure'ün görüşlerini daha somut bir şekilde ifade etmiş ve yeni kuramlar geliştirmiştir. Bu çalışmada Saussure ve Chomsky'nin görüşleri ayrıntılı olarak tartışılmayacaktır. Dolayısıyla amacımız, Saussure'den faydalanarak dilbilim incelemelerine "Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi" ile "Yönetim ve Bağlama Kuramı" gibi yeni kuramlar getiren Chomsky'nin inceleme yöntemlerini Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde kullanılabilirliğini araştırmak ve tespit edilen cümlelerle bu yapıları göstermektir.

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki sözdizim yapılarının günümüze kadar çeşitli çalışmalara konu olsa da henüz araştırılmamış veya çözüme kavuşturulmamış pek çok meselesi bulunmaktadır. Bu çalışmada evrensel

dilbilgisinde önemli bir yere sahip olan üretken dönüşümlü dilbilgisi ile yönetim ve bağlama kuramı çerçevesinde bu sorunlar tartışılacak ve çözüm yolları aranacaktır.

Tarihte ilk olarak 17. yüzyılda Port Royal okulu tarafından öne sürülen ve sonrasında Noam Chomsky'nin "Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi" kuramı ile geliştirilen teoride bütün dünya dillerindeki her bir cümlenin derin yapı ve yüzey yapı olmak üzere iki katmanı vardır. Derin yapı adı verilen bu katman, cümlenin semantik yani anlambilimsel temelidir. Chomsky'e göre derin yapı bütün dillerde ortaktır. Yüzey yapı ise, cümlenin görüp işitilen en son halini oluşturur ve dillerdeki yapısal farklılık bu katmanda gerçekleşir (Karabulut, 2006: 1257) Yani, cümlenin konusu veya olaya hâkim kişiler derin yapıyı, dinleyiciler veya okuyucular ise yüzey yapıyı oluşturmaktadır. Bu verilerden hareketle Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapıların derin ve yüzey yapıları hakkında bilgi vermek amaçlanmaktadır. Ayrıca sıfat fiilli yapıların söz dizimi ve morfosentaktik özelliklerini incelerken, Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi ile Yönetim ve Bağlama Kuramı model olarak kullanılacaktır.

Kısıtlılıklar

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde 80 yakın eser taranmış ve sıfat fiilli cümleler fişlenmiştir. Cümlelerde sıfat fiil yapılarının farklı şekilleri gösterilmediği durumda ise Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi konuşanlarla birebir görüşme yaparak uyarlama cümleler kurulmaya çalışmıştır. Hal böyleyken, hem kaynak taraması yapmak hem de Özbek Türkçesi konuşanlarla birebir görüşerek sıfat fiilli cümlelerin kuruluşundaki eksikleri gidermek için Özbekistan'a gitme imkânımız oldu. Ancak Doğu Türkistan'ın içinde bulunduğu vahim durum sebebiyle doğrudan Doğu Türkistan'da Yeni Uygur Türkçesi konuşan kişilerle görüşme imkânımız olmadı. Bu nedenle bu sorunu en aza indirmek için yurt içinde çeşitli üniversitelerde okuyan öğrencilerle yüzyüze veya internet ortamında görüşmeler yapıldı. Onlara Türkiye Türkçesinde sıfat fiil yapısında kurgulanmuş çeşitli cümle örnekleri verilerek bu cümleleri Yeni Uygur Türkçesinde nasıl kullandıklarını tespit edilmeye çalışıldı. Ancak buna rağmen bazı eksiklikler olabilir.

Çalışmanın ikinci bölümündeki sıfat fiillerin morfolojik inceleme kısmında, sıfat fiil eklerinin günümüz Türk lehçelerinde kullanım biçimleri tablo halinde gösterilmiştir. Bütün Türk lehçelerinde doğrudan sıfat fiil konusuyla ilgili çalışmaların sayısı az olduğu için sıfat fiil ekleri, Türk lehçeleriyle ilgili gramer kitaplarından tespit edildi. Ancak gramer kitaplarında sıfat fiil konusu ayrıntıya

girilmeden yüzeysel incelendiği için Türk lehçelerinde kullanılan sıfat fiil ekleri ayrıntılı olarak gösterilmemektedir. Sıfat fiil eklerinin tablo halinde gösterilmesinde gramer kitaplarından faydalanıldığı için bazı eksiklikler olabilir.

Çalışmanın Organizasyonu

Bu çalışma üç ana bölüm ile Giriş ve Sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın amaç ve kapsamı, kısıtlılıklar, yöntem, Özbek ve Uygur adının tarihi hakkında bilgiler verilmektedir. Birinci bölümde sıfat fiil terimi hakkında bilgiler, sıfat fiil yapısının incelenmesiyle ilgili literatür taraması, sıfat fiillerin Türk dünyası ve dünyadaki durumu hakkında bilgiler ve dilbilimsel inceleme kısmı için kuramsal kavramlar hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiil ekleri ve sıfat fiilli yapıların morfolojik ve semantik açıdan ayrıntılı incelemesi yapılmakta ve diğer Türk lehçeleriyle mukayeseli açıklamaları verilmektedir. Üçüncü bölümde ise Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiili yapılarını, üretken dönüşümlü dilbilgisi ile yönetim ve bağlama kuramları çerçevesinde söz dizimi açısından incelemek için modelleme yapılarak sıfat fiillerin cümlenin oluşumundaki yeri ve işlevini dikkate alan morfolojik bir çalışma yapılacaktır.

Bu bölümde üretken dönüşümlü dilbilgisi ile yönetim ve bağlama kuramları tartışmaya açılarak, bu kuramların Özbek ve Yeni Uygur Türkçesine uygulanabilirliği görülmeye çalışılacaktır. Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi'ndeki eserlerden taranarak tespit edilen değişik cümlelerde, bu kuramların alt kuralları (rol kuramı, hal belirleme, taşınma, iz vb.) olarak nitelenen modellerle kuramların cümlelere uygulanabilirliğine odaklanılacaktır.

Yöntem

Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiillerin yapılarını incelemek için Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinin yazı dili esas alınmıştır. Bu bağlamda incelemeye konu olan eserler romanlar, hikâyeler, çeşitli gazete ve dergiler, konuyla bağlantılı Türk lehçelerindeki dilbilgisi kitapları gibi farklı alanlardaki eserler seçilmiştir. Toplamda Özbek Türkçesinde farklı yıllarda yayımlanmış 41 eser, Yeni Uygur Türkçesinde de yine farklı yıllarda yayımlanmış 33 eser taranarak yüzlerce örnek cümle tespit edilmiştir.

Dönüşümsel dilbilgisi ve yönetim-bağlama kuramını sözü edilen Türk lehçelerine uygulamaya çalıştığım için, bazı yapılar incelenen eserlerde tespit edilememiştir ya da örnekler konuyu tam açıklamaktan uzaktır. Bu nedenle

Özbekistan'ın Taşkent şehrinde 22 günlük araştırma yapıldı. Böylelikle yazılı eserlerde tespit edilemeyen ya da kuramlardaki bazı yapılardan Türk lehçelerine uygulamasında zorluk oluşan yapılar, Taşkent'te o dili konuşanlarla yüzyüze görüşmek suretiyle tespit edilmeye çalışıldı. Soru sorulacak kişiler "Ali Şir Nevai Taşkent Devlet Üniversitesi'nde Özbek Dili ve Özbek Edebiyatı bölümlerinde okuyan öğrencilerden seçildi. Yapılan görüşmelerde, ihtiyacımız olan bazı yapıları da içeren cümleleri Özbek Türkçesinde kullanmaları istenildi. Alınan cevaplar, yine bu üniversitedeki konunun uzmanı farklı kişilere de gösterilerek doğru kullanımları tespit edilmeye çalışıldı. Böylelikle Özbek Türkçesinde sıfat fiilli yapıları içeren örnek cümleler tespit edildi. Yeni Uygur Türkçesinde de aynı şekilde yazılı materyallerden konuya örnek teşkil eden yapılar alındı. İncelenen eserlerde tespit edilemeyen yapılar ise, Türkiye'de çeşitli üniversitelerde okuyan Uygur Türkü öğrencilerle birebir ya da internet ortamında görüşmek suretiyle tespit edilmeye çalışıldı. Daha önceden oluşturulan Türkiye Türkçesi veya İngilizce cümlelerin Yeni Uygur Türkçesinde kullanımları görülmeye çalışıldı. Alınan cevaplar, yine alanında uzman kişiler tarafından doğrulandıktan sonra incelemeye alındı. Bu şekilde incelemeye esas olan cümlelerimiz tespit edildi.

İkinci bölümde sıfat fiil eklerinin morfolojik incelemesi yapılırken Özbek Türkçesindeki örnek cümleler öncelikle günümüzde Özbekistan'da kullanılan Özbek Latin alfabesi ile verildi. Sonrasında cümlenin transkripsiyon alfabesi ile okunuşu verildi ve en sonunda Türkiye Türkçesine aktarılmış hali verildi. Yeni Uygur Türkçesindeki örnek cümleler ise önce transkripsiyon alfabesi ile okunuşları ve sonrasında da Türkiye Türkçesine aktarılmış halleri verildi. Bu cümlelerde geçen sıfat fiil yapıları koyu punto ile gösterildi.

Üçüncü bölümde sıfat fiil yapılarının dilbilimsel incelemesi yapılırken özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiil yapılarının ikiye dallanma modeliyle gösterilmesinde birleşik fiillerin nasıl gösterilebileceği konusunda kararsızlık yaşanmıştır. Çünkü Fiil (F) ya da Fiil Öbeği (FÖ) ile biçiminde birleşik fiillerin ikiye dallanma modelinde gösterildiği zaman, diğer fiillerle karışacaktı. Bu konuyla alakalı başka çalışmalar da incelenmiş ama bir sonuç alınamamıştır. Danışman hocamla yaptığımız istişareler sonucunda dallanma modelinde birleşik fiillerin Birleşik Fiil Öbeği (BFÖ) imlemesiyle gösterilmesi gerektiğine karar verilmiştir.

Dallanma modelinde verilen örnek cümleler, derin yapıdaki cümlenin taşınım-dönüşüm neticesinde yüzey yapıdaki son hali olduğu için, modellemedeki

aşamaların daha iyi görülebilmesi için yüzey yapıdaki cümlelerin derin yapıdaki biçimleri de verilmiştir.

Özbek Adı

"Karluk grubu Türk Lehçeleri[1]" veya "Güneydoğu grubu Türk lehçeleri" şeklinde tanımlanan Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi, Çağatay Türkçesinin günümüzdeki temsilcileridir. Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han'ın kurucusu olduğu Çağatay Hanlığında yaşayan göçebe Türkler için kullanılan "Çağatay" terimi, daha sonraları Timurlular için kullanılmaya başlamıştır. Bu dönemde gelişen ve *Çağatay tili, Çağatay Türkisi, Türk tili, Türkçe elfazı, Türkî Türkçe, Lügatt-i Nevaîyye* gibi çeşitli adlar verilen Çağatay Türkçesi, dağılan Doğu Türkçesinin Timur dönemi ile yeniden birleştiği, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılan bir Orta Asya edebî dilidir (Akar, 2005: 183).

Tarihte Özbek adı ve Özbek Türklerinin kökeni konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden en çok kabul göreni, Özbek adının Altın Ordu hükümdarından geldiği görüşüdür. Bu görüşe göre Özbek adı, ilk kez Altın Ordu Devletine mensup olan beylerden Özbek'in Fergana vadisinde 13. yüzyılın ortalarında Özbek devletini kurmasıyla ortaya çıkmıştır (Uçar, 2007: 164). Ebulgazi Bahadır Han da Şecere-i Terakime'sinde Özbek adının Altın Ordu hükümdarı Özbek'ten geldiğini belirtmiştir (Ebülgazi Bahadır Han, 1974: 93-94). Bu görüşe P. İvanov, M. A. Çapliçka, Y. Yakubovskiy, A. Aristov da katılmaktadır (Ahmedov, 1997: 127). A. A. Semyanov ise bu görüşe karşı çıkarak "Özbek" adının sonraki dönem olan Ak Ordu döneminden itibaren kullanıldığını, 14. ve 15. yüzyılda Ak Ordu devletindeki Türk-Moğol kabilelleri için kullanıldığını ve yaygınlaştığını ifade etmiştir. İranlı tarihçi Hamidullah Qazviniy "Tarihi Güzide" adlı eserinde 1335 yılında Azerbaycan'a hücum eden askerlerin "Özbekler" adıyla anıldığını söylemiştir (Hasanov vd., 2005: 15).

Hasan Eren "Özbek" kelimesinin *"Özü+berk"* sözünden geldiği görüşünü dile getirmiştir. Denis Sinor "Özbek" adının *"Oğuz+bek"* sözlerinin anlamca birleşmesinden ortaya çıktığını, Vambery ise *"Öz+bek"* şeklinde türeyen kelimenin "kendi kendinin beği, bağımsız, özgür" anlamında olduğunu dilegetirmiştir (Sinor 2002: 478).

[1] Yönlere göre yapılan lehçe tasniflerinde Doğu Türklüğü içerisinde değerlendirilen Karluk grubu lehçeleri için Güneydoğu, Çağatay, Uygur, Taglık gibi terimler kullanılmaktadır.

Tarih boyunca Özbek Türkleri, Sart ve Çağatay adı ile de anılmıştır. Çağatay ismi Cengiz Han'ın ortanca oğlu Çağatay Han'ın şimdiki Afganistan bölesinde kurduğu Çağatay Hanlığından gelmektedir. Şehirli, tüccar, kervanbaşı anlamında ve Sanskritçe kökenli olan Sart ise XVII. Yüzyılda şehirli Özbek halkı için kullanılmaktaydı (Mengliyev-Xoliyorov, 2008: 11). Bugün "Sart" ismi, komşu ülkeler tarafından Özbek halkı için kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde devamı olduğu Çağatay Türkçesinin ses, şekil ve sözdizimi özelliklerinin pek çoğu devam etmektedir. Ancak bazı Sovyet Türkologlar İkinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren "Çağatayca" yerine kasıtlı olarak "Eski Özbekçe" terimini kullanmışlardır. Bu Türkologlardan M. A. Şçerbak, Eski Özbek" dilini 10. yüzyıldan başlatarak üç devire ayırmıştır (Şçerbak, 1953: 317-33)[2]. Samoyloviç de Özbek Türkçesinin tarihi gelişimini 10. yüzyıldan başlatmıştır(Samoyloviç, 1928: 1-23) . [3] V. V. Reşetov ise Çağatay Türkçesi için "Kadim Özbekçe" ve "Eski Özbekçe" terimlerini kullanmıştır (Reşetov, 1959: 16). Baskakov ise Doğu Türkçesini bütünüyle "Eski Özbekçe" terimiyle açıklamış ve "Çağatayca" ifadesini sadece 14-15. yüzyıllarda hüküm süren Çağatay Devleti için kullanmıştır (Baskakov, 1959: 178-179). Sovyet Türkologlar bununla yetinmeyerek 20. yüzyılın başlarında Türkistan'daki Türklerin yazı diline siyasi müdahalelerle Türk dünyasındaki Arap alfabesine dayalı alfabe birliğini bozarak boy isimlerine dayalı yazı dillerinin oluşturulması için çalışmışlardır. Bu yazı dillerinden birisi olan Özbek Türkçesi 1927-1940 yılları arasında Latin alfabesiyle, 1940'tan 2005 yılına kadar Kiril alfabesiyle, 2005'ten sonra ise Latin alfabesiyle yazılmaya başlanmıştır. Özbekistan genel olarak Karluk, Kıpçak ve Oğuz Türklerinden oluşmaktadır. Taşkent ve Fergana vadisinde Özbek yazı dilini oluşturan ve Farsçaya yakın olan merkez ağzı, Kuzey bölgesinde Kıpçak Türkçesi, Harezm bölgesinde ise Oğuz Türkçesi konuşulmaktadır (Üşenmez, 2013: 19).

---

[2] Şçerbak Çağatay Türkçesi yerine "Eski Özbekçe" terimini kullanan Sovyet Türkologlar arasında yer almaktadır. Ayrıca Şçerbak Eski Özbekçeyi 10. Yüzyıldan başlatarak üç döneme ayırmıştır. Bunlar:
a) 10-13. yüzyılları kapsayan birinci dönem: Bu dönemde Kıpçakça ve Günay Türkçesi unsurları Eski Özbekçeye girmeye başlamıştır. Ancak Moğol istilası bu sürece sekte vurmuştur.
b) 14-17. yüzyılları kapsayan ikinci dönem: Şçerbak Çağatayca teriminin bu dönem için geçerli olabileceğini ve bu dönemin suni bir dil olduğunu söylemiştir.
c) 17-18. yüzyılları kapsayan üçüncü dönem: Yerel ağız özelliklerinin edebî dile girdiği dönemdir.

[3] Samoyloviç Özbek edebî dili tarihini üç devreye ayırmıştır:
a) Karahanlılar devri edebî dil X-XI. yüzyıllar.
b) Oğuz-Kıpçak edebî dili XII-XIV. yüzyıllar.
c) Orta Asya Türkî edebî dil XIV-XX. yüzyıllar.

Uygur Adı

Tarihte Uygur adı Türk kaynaklarında ilk defa Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünde geçmektedir (Ergin, 2012: 50; Orkun, 1994: 66; Gömeç, 2015: 49; Emet, 2015: 15; Asım, 1924: 1-63; Orkun, 1936: 22-73). Bunun yanı sıra Karabalgasun, Şine Usu, Tez II, Suci, İyme ve Şivet-Ulan yazıtlarında da Uygur adı kullanılmıştır (Doğan, 2014: 1). Uygur adı "uyanlar, akrabalar, bir araya gelenler" anlamına gelmektedir (Atalay, 2013: 111-112). Karabalgasun yazıtının Çince yüzünde Uygurların dokuz aileden meydana geldiği belirtilmiştir (Orkun, 1994: 225).

Çin kaynaklarında Uygurların Hun soyundan geldiği belirtilmekte ve Uygurların da Kök Türkler gibi kurttan türedikleri kabul edilmektedir. Aynı zamanda Türeyiş Efsanesinde Uygurların ağaçtan türedikleri de anlatılmaktadır (Ögel, 1951: 802). Buna ilaveten Uygurlarla ilgili en eski kayıtların Isık Göl yakınlarındaki MÖ 176-43 yıllarındaki kalıntılarda olduğu belirtilmektedir (Esin, 1978: 14).

Uygur adı Çin kaynaklarında Hui-hu, Hui-he, Wei-hu, Wei-wu gibi şekillerde ifade edilmiştir (Chavannes, 1903: 87). Çin kaynaklarında Uygurlar, Kök Türkler gibi Hunlara dayandırılmaktadır. Yine Çin kaynaklarında Uygurların kurttan türediği görüşü hâkimdir, ayrıca Uygurların ağaçtan türediğine dair görüşler de mevcuttur (Eberhard, 1942: 74). Karabalgasun yazıtının Çince yüzünde Uygurlar, isimleri tam belli olmamakla birlikte dokuz aileye dayandırılmıştır. Hüseyin Namık Orkun ise Uygurların Oğuzlar gibi boy yapılanmasından müteşekkil olduğunu ve bu boyların sayısının on beş olduğunu söylemiştir (Orkun, 2011: 224). Şecere-i Terakime'ye göre "Uygur" adı Oğuz Kağan tarafından verilmiştir ve *-uy* kökünden Uygur "itaat eden" anlamına gelmektedir (Ebülgazi Bahadır Han, 1974: 29). Divanü Lügat-it-Türk'te "Kâşgarlı Mahmud Uygur adının "kendi kendine yeter" anlamını ifade ettiğini söylemiştir (Atalay, 2013: 111-112). Oğuz-nâme'de Uygur adı Oğuz Kağan'ın zorlu bir dizi savaştan sonra kardeşleri, amcaları ve amca çocuklarından oluşan akraba topluluğuna savaşta gösterdikleri kahramanlık sebebiyle onlara Uygur adını verdiği belirtilmiştir (Gömeç, 2009: 65-66). Németh, Uygur adının uy- fiilinden "uymak, takip etmek" anlamında türemiş isimden geldiğini söylemiştir (Németh, 1962: 38). Thomsen ve Hamilton bu görüşe karşı çıkmış o dönemde "takip etmek" anlamındaki fiilin *uy-* değil *ud-* olduğunu ve Uygur adının "akraba, müttefik" anlamındaki *uy* kelimesininden *Uy+gur* şeklinde türemiş olabileceğini söylemişlerdir (Hamilton, 1955: 111). Sultan Mahmut Kaşgarlı ise "birleşici, uyuşan, birleşen" anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (Kaşgarlı, 1998: 2). Uygurlar, Çin'de Türk

Tabgaç hanedanı zamanında ise *Gao Che* adıyla ifade edilmiştir (Ögel, 1951: 795-833).

Türk dilinin tarihi seyrinde önemli bir yere sahip olan Uygur Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Eski Uygur Türkçesi dönemi, Göktürklerden sonraki dönemde kurulan Ötüken Uygur Kağanlığı ile kullanılmaya başlayan tarihî dönemdir. Yeni Uygur Türkçesi ise, 20. yüzyılın başlarında Çağatay Türkçesi'nden ayrılarak ortaya çıkmış yeni bir Türk yazı dilidir. Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanan Uygur Türkleri, 1930'lu yıllaradan itibaren Urumçi ağzını esas alan yeni bir yazı dili oluşturmuşlardır. Bu merkez temelinde oluşturulan yeni yazı dili Urumçi, Kaşgar, Aksu, Turfan, Kumul, Gulca, Aksu, Korlabey, Artuş, Piçan ve Yenişehir'i de içine alan geniş bir bölgenin ağzını oluşturmaktadır. Doğu Türkistanda, Urumçi ağzının yanısıra Lopnor ve Doğu Hoten ağzı da bulunmaktadır (Buran-Alkaya, 2014: 98).

BİRİNCİ BÖLÜM
KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. SIFAT FİİL TERİMİ

Sıfat fiil ve sıfat fiilli yapılar üzerine yapılan çalışmalar incelenirken öncelikli olarak konuyla ilgili temel kavram ve terimler açıklanmaya ve bu konuda hangi terimlerin kullanılmasının daha doğru olacağına karar verilmeye çalışılmıştır. Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçeleriyle ilgili Türkiye'de yayımlanmış dilbilgisi kitaplarında yazarlar aynı kavram için sıfat fiil, sıfat-fiil, ortaç, partisip, isim-fiil, fiilimsi, eylem adı, kılın adı, kılın sanı gibi farklı terimler kullanmışlardır. Aynı konuda bu kadar çok terimin kullanılması, Türkçedeki terim karmaşasının bir örneğidir. Bu karmaşanın dil bilgisi öğretiminde sorunlar yarattığı da ortadadır. Biz ise bu çalışmada "sıfat fiil" terimini kullanmayı tercih ettik. Türkiye'de hazırlanmış dilbilgisi kitaplarının çoğunda sıfat fiil ekleri ifade ettikleri zaman açısından değerlendirilmiştir:

Çocuk okuduğu kitabı bize getirdi. (geçmiş zaman)

Çocuk okunacak kitap listesini getirdi. (gelecek zaman)

Kitap okuyan çocuk bize baktı. (geniş zaman)

Çocuk okunmuş kitabı bize getirdi. (geçmiş zaman)

Cümlenin bağımsız bir parçası olarak sıfat fiil, dilbilimin ilk temsilcilerinin öne sürdüğü gramer bilgilerinin derlenmesi sırasında kabul edilmiş ve özellikle "sıfat fiil" terimi, "Stoa" okulunun kurucuları tarafından tanıtılmıştır. Stoa okulunun temsilcileri, bu çalışmaları sırasında mantığı gramere indirgedikleri için dönemin düşünürleri tarafından tepkiyle karşılanmış olsa da düşündüklerini sözel formda açıklayabilmek için gramerle ilgilenmek zorunda kalmışlardır (Dürüşken, 2012: 292).

İskenderiye okulunun bilim adamları (Trakyalı Dionysios, Varron, Sisamlı Aristarkus, vb.) sıfat fiili cümlenin özel bir parçası olarak kabul etmiştir. Bunlardan Trakyalı Dionysios, eserinde tam bir düşünce sergileyen cümlenin isim, fiil, sıfat fiil, nesne, zamir, zarf, bağlaç ve ünlem gibi sekiz ögenin birleşmesinden oluştuğunu ve sıfat fiilin hem ismin hem de fiilin özelliklerini üstlenen bir kelime çeşidi olduğunu dile getirmiştir (Davidson, 1874: 7). Bu düşünürler yaptıkları çalışmalarla kendilerinden sonra gelecek olan Avrupalı taksonomistlerin temelini oluşturmuştur.

Sıfat fiil ekleri, nesne ve varlıkların yaptıkları hareketleri ifade eden geçici hareket isimleri yapar ve bu sırada hareketin zamanını da ifade ederler. Ancak ekleri

sadece zamana göre değerlendirmek, konuyu derinlemesine anlatmaktan uzaktır. Çünkü sıfat fiil eklerinin tek bir görevi yoktur. Mesela sıfat fiil ekini almış fiilin nitelediği ad, düşer ve ek de ad çekim eklerini alırsa adlaşmış sıfata dönüşür: *tanıdık, Satılmış, yaradan vb.* Böylelikle sıfat fiil eki kalıcı isim de oluşturabilir. Yani sıfat fiil ekleri, eylemin zamanını ifade etmekle birlikte başka görevlerde de kullanılmaktadır. Ayrıca sıfat fiil ekleriyle birlikte oluşan yapıların cümle içindeki yeri ve bağlanma biçimleri de bir diğer önemli konudur. Konuyla ilgili farklı terimler kullanılmış olmakla birlikte bu çalışmada "sıfat fiil" terimi kullanılacaktır.

Türkologlar, Türk lehçelerindeki sıfat fiillerin gramer özelliklerinin incelenmesinde ve ilgili terimlerin adlandırılmasında henüz ortak bir yaklaşım geliştirememiştir. Bunun sebebi belki de Türk lehçelerindeki sıfat fiil biçimlerinin işlevsel ve semantik özelliklerinin yorumlanmasında farklı yaklaşımların bulunmasıdır. Bununla birlikte, genel dilbiliminde söz dizimi ile ilgili terimlerin hazırlanmasında bilimsel eksiklik ve bu lehçelerdeki çeşitli gramer hadiselerindeki çelişkili yorumlar da birliği bozan etmenlerdir. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde sıfat fiiller esas olarak şu şekilde incelenmektedir:

Zaman kategorisindeki çalışmalar; fiil ve sıfat fiil şekilleri: J. Deny, sıfat fiilleri zaman açısından şimdiki, geniş ve gelecek zaman şeklinde üç grupta toplamıştır (Deny, 2012: 409-410). Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesindeki sıfat fiilleri ifade ettiği zamana göre üç gruba ayırmıştır (Karamanlıoğlu, 1994: 141-144).

Söz dizimindeki işlevine göre: Deny, sıfat fiilleri cümle içindeki yüklendiği göreve göre sıfat, özne, yüklem ve nesne biçiminde kullanımını da incelemiştir (Deny, 2012: 410-418). Karaağaç, *ad-eylem* şeklinde tanımlayarak cümledeki işlevine göre sınıflandırma yoluna gitmiştir (Karaağaç, 2013: 453-454).

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki sıfat fiil biçimlerinin kendine özgü oluşu, fiilin, isimlerin durumlarının ve bağlantılı olduğu kelimelerle sözdizimsel konumuyla yakından ilgilidir. Bugüne kadar birçok dilbilimsel araştırmaya konu olan sıfat fiiller, sıfat siteminin, kelimenin bağımsız bölümlerinin ve fiilin bir kısmının parçası olarak kabul edilmiştir.

Ancak sıfat fiillerle ilgili ne kadar farklı tanımlama yapılmış olsa da sıfat fiillerin bir fiilin ve sıfatın özelliklerine sahip olduğu unutulmamalıdır.

Türkolojide, sıfat fiiller zaman-kip anlamıyla bir hareketi yansıtan, durumu ifade eden bağımsız bir cümlenin yüklemi ve öznesi ya da nesnesi olarak hareket edebilen oluşumlar olarak yorumlanmaktadır. Türkçede sıfat fiiller, zengin

fonksiyonel-semantik özellikleri ve çok işlevli özellikleriyle kendine özgüdür. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında Türk lehçelerindeki sıfat fiiller, art zamanlı bakış açısıyla ek fiilli çekim işlevine sahiptir. Eş zamanlı bakış açısıyla, tümlecin bağlayıcısı ve eylemi işlevindedir. Sıfat fiiller, Türkolojide uzun bir süre gramer açısından ayrı bir unsur olarak kabul görmemiş, bazen sıfatların bazen de fiillerin içerisinde değerlendirilmiştir. Bazı hallerde ise isim fiil grubu içerisinde değerlendirilmiştir. Mesela Kemal Eraslan, Eski Uygur Türkçesinin gramerini incelerken sıfat fiilleri, isim fiillerin bir grubu olarak kabul etmiştir (Eraslan, 2012: 510-513). Günümüzde sıfat fiiller, fiile özgü ayrı bir fiilimsi çeşidi olarak kabul edilmektedir.

Türkiye'de sıfat fiillerle ilgili farklı adlandırmaların yanı sıra çağdaş Türk dünyasında da sıfat fiiller farklı terimlerle anılmaktadır. Yapılan incelemelerde Türk dünyasının sıfat fiil terimi konusunda bu zamana kadar birlik sağlayamadığı Türk lehçeleri gramer eserleri incelenerek sıfat fiiller için terimlerin şu şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir:

Tablo 1. Çağdaş Türk lehçelerinde "sıfat fiil" için kullanılan terimler.

Kullanılan Lehçe	**Kullanılan Terim**
Türkiye	sıfat fiil, isim fiil, ortaç, partisip
Özbek	sifatdosh
Batı Uygur	süpet péil
Doğu Uygur	süpatdaş
Azerbaycan	féli sifet
Türkmen	ortak iişlik
Kazak	esimşe
Kırgız	atooçtuk
Kırım-Tatar	sıyfat fiġıl
Karaçay Malkar	etim sıfat
Nogay	sıpat glagol
Gagauz	iştennik

Başkurt	sifat qılım
Kumuk	sıpatişlik
Altay	ereñis
Hakas	priçastiye
Tuva	priçastiye
Şor	priçastiye
Çuvaş	priçasti (Gürsoy-Naskali, 1997: 73)

1.2. LİTERATÜR TARAMASI

Sıfat fiilli yapıların incelenmesi konusu Batıda çok eskilere dayanmasına rağmen, Türk dünyasındaki dilbilimciler arasında morfolojik inceleme yöntemleriyle sıfat fiil ekleri ele alınmış; sıfat fiilli cümleler ise araştırmacıların yakından ilgilendiği bir alan olamamıştır. Bunun nedenleri arasında Rus Türkologlarının konuya bakışının etkili olduğu sayılabilir. Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde yayımlanan dil bilgisi eserleri incelendiğinde, araştırmacıların sıfat fiil konusuna odaklanmadan genel gramer incelemeleri içerisinde kısaca konudan bahsettikleri görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında, yapılacak bu çalışmanın konuya yeni bir bakış açısı getireceği umut edilmektedir. Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde yazılmış eserlere bakıldığında neredeyse tamamında konu ilgili lehçenin morfolojisi kapsamında, bir bölüm olarak ele alındığı görülmektedir. Sıfat fiil yapılı cümlelerle ilgili ayrı bir müstakil çalışma olmaması büyük bir eksikliktir. Özbek dilbilimciler sıfat fiilleri, gramer bölümünde ayrı bir başlık altında incelerken ek temelinde incelemeye tabi tuttukları için, cümlenin diğer unsurlarıyla hiçbir ilişkisi yokmuş gibi hareket etmişlerdir. Böylece sıfat fiillerin Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin söz diziminde önemli bir yeri olduğunu göz ardı etmişlerdir.

Fiilin birleşik işlevsel biçimlerinden birisi olan sıfat fiiller, her zaman dilbilimcilerin dikkatini çekmiştir. Bu bölümde Türk dilinin tarihî dönemlerinden günümüzde Çağdaş Türk lehçelerinde kadar olan dönemle ilgili yapılan sıfat fiil çalışmalarıyla ilgili bilgiler dönemlere ayrılarak verilecektir.

Eski Türkçe dönemi: Eski Türkçe döneminde sıfat fiillerle ilgili en kapsamlı çalışma Kemal Eraslan tarafından yapılmıştır. "*Eski Türkçede İsim Fiiller*" adlı çalışmasında Eraslan, sıfat fiilleri nesneleri geçici hareket özellikleriyle karşılayan

özel fiil şekilleri olduğu için, isim fiiller başlığı altında incelemiştir. Eserde isim fiil eklerinin tarihî gelişim seyri hakkında bilgi verildikten sonra isim fiil eklerinin Eski Türkçede kullanılış biçimleri ve işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir (Eraslan, 1980: 1-165).

Kemal Eraslan *"Eski Uygur Türkçesi Grameri"* adlı eserinde de bir bölüm halinde Eski Uygur Türkçesi döneminde kullanılan sıfat fiilleri "isim-fiiller" başlığı altında incelemiş, eklerin ses ve şekil yapısı hakkında bilgiler vermiştir (Eraslan, 2012: 356-420).

Feridun Tekin *"Eski Türkçedeki Sıfat-Fiil Eklerinin Günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerindeki Görünümleri"*başlıklı makalesinde Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türçeleri döneminde kullanılan sıfat fiil eklerinin Özbek ve Uygur Türkçelerinde nasıl kullanıldıkları hakkında morfolojik bir inceleme yapılmıştır. Ayrıca sıfat fiil eklerini, günümüzde kullanılanlar ve kullanımdan düşenler şeklinde ayrı başlık halinde de incelemiştir (Tekin, 2016: 523-534).

Mustafa Tanç "*Eski Türkçe -GmA Sıfat-Fiil Eki Üzerine*" başlıklı makalesinde Köktürk yazıtlarıda yaygın bir kullanıma sahip olan, Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanım alanı azalmaya başlayan, Karahanlı ve Harezm Türkçesinden sonra kullanımdan düşen ve hiçbir zaman şekil-zaman eki durmuna geçememiş –GmA sıfat fiil ekinin yapısı hakkında bilgi vermektedir. Günümüzde unutulmuş bir ek hakkında çeşitli araştırmacıların neler söylediklerini içeren kısa bir çalışmadır (Tanç, 2006: 133-137).

Ferhat Karabulut "*Köktürkçenin Sıfat Fiilli Yapı Tipolojisi*" adlı makalesinde Chomsky'nin Üretken-Dönüşümlü Dil bilgisi kuramı ile Yönetim ve Bağlama Kuramında kullandığı derin yapı ve yüzey yapı kavramları hakkında bilgiler vererek, Köktürkçe sıfat fiil yapılarını bu kuramlarla incelemektedir. Türkiyede sıfat fiil çalışmaları genelde morfolojik olarak şekil bilgisi biçiminde değerlendirildiği için Karabulut'un bu çalışması, Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılan sıfat fiillerle ilgili çalışmalara yeni bir soluk getirmiştir (Karabulut, 2009: 91-118).

Bu alandaki bir çalışma Veysi Sevinçli'nin "*Eski Türkçede Fail Görevindeki SıfatFiillerin Kullanımı*" başlıklı makalesidir. Bu çalışmada-gmA, -gIl, -gAn, -DAçI sıfat fiill eklerinin Orhun ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerindeki kullanımı ve işlevi hakkında bilgiler verilmektedir.

Orta Tükçe Dönemi: Nesrin Bayraktar "*Orta Türkçede Fiilimsiler*" başlıklı yayımlanmamış doktora tezinde Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak

Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesinin yanı sıra Orhun Türkçesi ve Uygur Türkçesi dönemlerine ait 54 eseri taramış ve tespit ettiği ekleri isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil bölümleri altında incelemiştir. Bayraktar tespit ettiği ekler arasından 24 tane sıfat fiil yapısı ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu eklerin Türkiye Türkçesinde nasıl işletildikleri hakkında da örnekler vermiştir (Bayraktar, 2000: 32-98).

Zeynep Negiş *"Memlûk Kıpçakçasında Fiilimsiler"* adlı doktora çalışmasında Memlük Kıpçakçası döneminde yazılmış altı eseri (Gülistan Tercümesi, İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin, Munyetü'l-Guzat, Hulasa, Baytarü'l-Vazıh ve Kİtâbü'l-Hayl) taramışbu eserlerde geçen isin-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiilleri tespit etmiş, sonrasında bunların cümle içindeki fonksiyonları incelemiştir. (Negiş, 2015: 360-630).

Harun Gürbüz "*Nehcü'l-Feradis'te Sıfat Fiilli Unsurlar"* başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinde eserde geçen sıfat fiil eklerini tespit etmiş ve işlevlerine göre morfolojik olarak değerlendirmiştir (Gürbüz, 2005: 1-57).

Hülya Aydın "*13. Yüzyıl Anadolu Türkçesinde Sıfat Fiil Ekleri*" başlıklı yüksek lisans tezinde, 13. Yüzyıl Anadolu sahasında yazılmış eserlerde yer alan sıfat fiil ekleri morfolojik olarak değerlendirmiştir (Aydın, 2013: 5-190).

Ahad Üstüner *"Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri"* isimli çalışmasında Anadolu'nun çeştli yörelerinden derlenmiş metinlerde geçen sıfat fiil ekleri kullanılış biçimleri hakkında bilgiler vermektedir. Eserin inceleme kısmında morfolojik bir çalışam yapılmıştır (Üstüner, 2000: 1-196).

Rıdvan Öztürk "*Osmanlıca'da İsim Fiiller (XVI-XVII. Yüzyıl)*" başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinde sıfat fiil eklerini, isim fiiller başlığı altında toplamış ve morfolojik bir inceleme yapmıştır (Öztürk, 1988: 1-79).

Saadet Çağatay *"Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları II. Partisipler"* başlıklı çalışmasında sıfat fiil ekleri hakkında bilgiler verdikten sonra morfolojik bir inceleme yapmıştır (Çağatay, 1978: 206-234).

Çağatay Türkçesi Dönemi: Arzu Yıkılmaz *"Bâbürnâme'de Fiilimsiler*" isimli yaymlanmamış doktora tezinde fiilimsi ekleri yapısal olarak ele almış ve kurdukları birlikteliklerle değerlendirmiştir. Eserde fiilimsiler esas itibariyle isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil olmaküzere üç ana grupta incelemiştir.(Yıkılmaz, 2014: 60-134)

Çağatay Türkçesinde sıfat fiiller üzerine çalışma yapan bir diğer araştırmacı Janos Eckmann'dır. "*Çağatayca'da İsim-Fiiller*" başlıkla makalesinde Eckmann, sıfat fiilleri, isim fiil başlığı altında incelemiş ve *ekleri -GAn, -GU, -mAK, -mAs, -*

mIş, -Ar olmak üzere altı gruba ayırmıştır. Eckmann burada *–mAk* isim fiil eki ile sıfat fiil eklerinin aynı grupta değerlendirmeyi tercih etmiştir (Eckmann, : 1988: 51-60).

Tarihî Türk lehçelerinde sıfat fiiller ile ilgili çalışmalar bu şekildedir. Çağdaş Türk lehçelerinde sıfat fiillerle ilgili yapılan çalışmalar ise tespit edilen eserlerden hareketle her bir Türk lehçesinde ayrı ayrı gösterilecektir.

Çağdaş Türk lehçeleri alanında yapılan önemli çalışmalardan birisi Bilgehan Atsız Gökdağ'ın 1993 yılında tamamladığı "*Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Fiiller"* başlıklı yayımlanmamış doktora tezidir. Gökdağ bu çalışmada sıfat fiil eklerini morfolojik açıdan incelemiştir. Eserde sıfat fiil eklerinin tarihî gelişimi hakkında bilgiler verilerek diğer Türk lehçelerinde nasıl kullanıldığı da gösterilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte eser Oğuz grubu Türk lehçelerinde kullanılan sıfat fiil eklerini tek bir eserde toplaması açısından önemli bir çalışmadır.

Bu alandaki bir diğer çalışma Ayşe İlker tarafından yapılmıştır. İlker "*Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*" başlıklı çalışmasında sıfat fiiller konusunu da incelemiş, Oğuz Grubu Türk lehçelerinde kullanılan sıfat fiil eklerini ifade ettikleri zaman bakımından gruplamış ve morfolojik açıdan değerlendirmiştir (İlker, 1997: 142-149).

K. Meliyev "*Hozirgi Türkiy Tillarda Sifatdoshlar*" adlı çalışmasında Özbek, Uygur, Kazak ve Karakalpak Türkçesi esasındaki sıfat fiilleri mukayese eden bir çalışma yapmıştır. Eserde bu lehçelerde yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilerek sıfat fiil eklerinin morfolojik değerlendirilmesi yapılmaktadır (Meliyev, 1974: 5-20).

İvanov "*Oçerki po sintaksisu uzbekskogo yazıka (forma na -gan i yeyo proizvodnıye)" [Özbekçenin cümle bilgisi üzerine incelemeler, -gan biçimi ve ondan türeyenler]* adlı eserinde Özbek Türkçesi cümle yapıları içerisinde sıfat fiil eklerini değerlendirmiştir. Özbek araştırmacılar sıfat fiilleri genellikle ek temelinde değerlendirmişlerdir. Bu çalışma cümlede- gan sıfat fiil ekinin işlevini araştırdığı için önemli bir eserdir (İvanov, 1959: 5-40).

K. Meliyev, 1969 yılında yayımladığı "*O'tgan zamon sifatdoshining o'xshatish fo'rmasi*" başlıklı çalışmasında geçmiş zaman sıfat fiil eki *–gan*'ın kullanılış biçimleri hakkında bilgiler vermiştir (Meliyev, 1969: 18-35).

R. Cumaniyazov *"O'zbek tilida sifatdosh"* adlı çalışmasında Özbek Türkçesindeki sıfat fiilleri Rus dilbilimi çerçevesinde değerlendirmiştir (Cumaniyazov, 1949: 103-130).

Hacıyev, A. *"Ozbek tilida sifatdosh"* adlı makalesinde Özbek Türkçesindeki sıfat fiiller hakkında kısa bir bilgi vermektedir (Hacıyev, 192: 34-39).

Feridun Tekin *"Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri (Şekil-Anlam-İşlev)"* isimli çalışmasında sıfat eklerininin tarihî gelişim seyri hakkında bilgi verdikten sonra, sıfat fiil eklerini morfolojik olarak değerlendirmektedir. Türkiye'de Özbek Türkçesinde sıfat fiil ekleri ile yapılmış kapsamlı bir çalışma olması açısından önemli bir eserdir. Ancak eserde Özbek Türkçesinde kullanılan sıfat fiil eklerinin tamamının verilmemesi bir eksikliktir. (Tekin, 2009: 17-20).

Selahittin Tolkun "*Özbekçe'de Fiilimsiler*" başıklı eserinde sıfat fiiller konusunu işlemiş, sıfat fiilleri yapısına göre basit, türemiş ve birleşik olmak üzere üç grupta toplamıştır. Ekler hakkında kısa bir bilgiden sonra taranan eserlerde tespit edilen sıfat fiiil kullanımları gösterimiştir. Çalışma Özbek Türkçesinde isim fiil, sıfat fiil ve zarf fiiileri bir arada ele alan bir eser olduğu için önemlidir (Tolkun, 2009: 35-103).

Hikmet Koraş *"Özbek Türkçesinde -gan/-kan, -qan Sıfat-Fiil Eki, Yapım Ekiyle Genişlemiş -ganlig/-kanlig/-qanlig Şekli ve Türkiye Türkçesinde Kullanışlara Karşılık Gelen Şekiller"* başlıklı makalesinde Özbek Türkçesinde en işlek olan –gan, -kan, -qan sıfat fiil ekinin geçmiş, geniş ve gelecek zaman kullanımlarıyla ve Türkiye Türkçesinde –dık sıfat fiil ekine karşılık gelen kullanımları hakkında örnek cümlelerle bilgiler vermektedir (Koraş, 2007: 143-167).

Mevlüt Gültekin'in Mainz Üniversitesinde yayımlamış olduğu çalışmasını Esra Yavuz Türkiye Türkçesine aktararak "*Afgan Özbekçesinin Seripul Ağzında –GAn Eki*" başlığı ile tekrar yayımlamıştır. Eserde Özbek Türkçesinin Seripul ağzında kullanılan –GAn sıfat fiil ekinin standart Özbek Türkçesiyle mukayeseli sesbilimsel örneklenminin yanı ısra cümle bilgisi ile ilgili bilgiler de verilmiştir (Gültekin, 2010: 1437-1451).

Aynur Öz "*Özbek Türkçesi Edebi Dilinde Sıfat Fiill*" adlı çalışmasında –gan, -yotgan, -ar, -ydigan, -vçi, -acak ekleri hakkında bilgi verdikten sonra örnek cümlelerle konuyu detaylandırmaktadır. Aırıca sıfat fiil eklerinin isim ve sıfat görevinde kullanılması da anlatılmıştır (Öz, 2001: 213-229).

Halime Şule Atak "*Özbek Türkçesinde Sıfat Fiil ve Zarf Fiiler*" başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinde sıfat ve zarf fiil eklerini morfolojik açıdan incelemiştir (Atak, 2004: 23-68).

Fatma Ertürk "*Başkurt Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri ve İşlevleri"* başlıklı yayımlanmamış yüksek lisans tezinde sıfat fiil eklerini morfolojik olarak incelemektedir (Ertürk, 2008: 8-175).

T. Guzıciyev, "*Priçastiya v pis'mnenih pamyatnikah turkmenskogo yazıka XVIII-XIX VV."* (18.-19. Yüzyıl Türkmence Yazılı Eserlerde Sıfat Fiiller) başlıklı eserinde bu dönemde yazılmış eserlerde tespit edilen sıfat fiil ekleri morfolojik açıdan değerlendirilmiştir (Guzıciyev, 17-18'den aktaran Meşadiyeva, 2017: 104).

Selahhattin Tolkun "*Kırgız Türkçesinde Mastar, Partisip ve Gerundiumlar*" başlıklı doktora çalışmasnda Partisip bölümünde Kırgız Türkçesinde sıfat fiiller hakkında bilgiler vermiştir. Sıfat fiilleri basit, türemiş birleşik olmak üzere üçe ayırmış ve taranan eserlerden tespit ettiği örnekler vermiştir (Tolkun, 1999: 29-157).

Kırgız Türkçesinde sıfat fiiller konusunda önemli çalışmaları olan Caştegin Turgunbayev, "*Kırgız Türkçesindeki -GAn/-GOn Sıfat-Fiil Ekinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıklar*" başlıklı makalesinde *-GAn/-GOn* sıfat fiil ekinin geçmiş zaman ve gelecek zaman anlamında kullanımı ve Türkiye Türkçesinde karşılığı hakkında bilgi vermektedir (Turgunbayev, 2000: 271-287).

Caştegin Turgunbayev, doktora tezinin kitaba dönüştürülmüş hali olan ve 2004 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasından çıkan "*Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri Şekil, Anlam, İşlev ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırma"* başlıklı eserinde Kırgız Türkçesinde sıfat fiiller ile ilgili kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Eserde her bir sıfat fiil ekinin tarihî gelişimi hakkında bilgi verilmiş ve ekler morfolojik açıdan değerlendirilmiştir. Eser Türkiye'deki Kırgız Türkçesinde sıfat fiiller konusunda en kapsamlı çalışma olması açısından önemlidir. Biz de çalışmamızda Turgunbayev'in bu eserinden yeteri kadar faydalanmaya çalıştık.

Caştegin Turgunbayev 2015 yılında "*Kırgız Türkçesinde Üç yeni Sıfat-Fiil Eki*" başlıklı makalesinde iki tane –UU ve bir tane de –ş biçiminde üç farklı sıfat fiil ekinin edilgen veya dönüşlü çatılı fiillerde kullanımı örnek cümleler üzerinden anlatılmaktadır (Turgunbayev, 2015: 13-20).

S. C. Musayev, *Paradigmatiçeskiye tipı priçastnıh konstruktsiy v kirgizskom yazıke "Kırgız Türkçesi Yazı Dilinde Pradigmatik Sıfat Fiiller"* adlı eserinde sıfat fiil eklerini dizibilim çerçevesinde değerlendirmiştir (Musayev, 1987).

K. Meliyev, "*Hazirki zaman uyğur tilida zaman kategoriyasi"* adlı çalışmasında Uygur Türkçesindeki sıfat fiil eklerini ifade ettikleri zaman açısından üç gruba ayırmak suretiyle incelemiştir (Meliyev, 1963).

Yine K. Meliyev, "*Hozirgi O'zbek va Uyğur tillarida fe'lning –gudek formasi*" adlı çalışmasında *-gu* sıfat fiil eki ile *dek* edatının birleşiminden oluşan yapının Özbek ve Uygur Türkçesinde kullanılış biçimleri hakkında bilgiler vermektedir. (Meliyev, 1965: 6).

M. A. Matcanova, 1994 yılında tamamladığı *Substantivatsiya priçastiy v russkom i kazakskom yazıkax "*Rusça ve Kazak Türkçesinde sıfat fiil maddeleri*"* başlıklı doktora tezinde Rusça ve Kazakçadaki sıfat fiil eklerini morfolojik olarak karşılaştırmış, eklerin tarihî gelişimi hakkında bilgiler vermiştir.

Ayşe Tekin, Kazak "Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Zarf-Fiil Ekleri" başlıklı yüksek lisans tezinde sıfar fiil ve zarf fiil eklerini morfoloji olarak incelemiştir. (Tekin, 2006: 5-54).

Kazak Türkçesinde sıfat fiil konusunda yapılan bir diğer çalışma, Ferhat Karabulut'un *"Relative Clause Constructions in Kazakh"* başlıklı yayımlanmamış doktora tezidir. Karabulut çalışmasında Kazak Türkçesinde sıfat fiilli yapıları Chomsky'nin Üretken Dönüşümlü Dil bilgisi Kuramı ile Yönetim ve Bağlama Kuramı çerçevesinde incelemiş, derin yapı-yüzey yapı, taşınım ve dönüşüm kurallarını ikili dallanma ve köşeli parantez yöntemiyle göstermiştir. Biz de doktora çalışmamızda Ferhat Karabulut'un bu çalışmasından büyük ölçüde faydalanmış bulunmaktayız.

H. A. Baubek, *"Dobruca Tatar Lehçesinde -gan, -geni -kan, -ken sıfat-fiilinin görevleri"* başlıklı bildirisinde Tatar Türkçesinin Dobruca ağzında kullanılan *–GAn* sıfat fiil ekinin işevleri hakkında kısa bilgiler vermiştir (Baubek, 1975: 369-376).

Vildan Koçoğlu Gündoğdu, "*Tuva Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekli Kelime Gruplarında İyelik Eki"* başlıklı makalesinde sıfat fiil ekleri ile oluşan tamlamalar konusuna değinmiştir. Ancak eser yapısal bir inceleme değil, sıfat fiil ekleriyle birlikte oluşan tamlamaların gösterildiği morfolojik bir eserdir (Koçaoğlu Gündoğdu, 2012: 23-29).

Aysun Demirez Güneri "Yeni Uygur Türkçesinde –GAn Sıfat Fiil Eki" başlıklı bildirisnde ekin tarihi gelişimi hakkında birliler verdikten sonra ekin kullanım koşulları ve ifade ettiği zaman bigiler verilmektedir (DEmirez Güneri, 2013: 257-271).

Çuvaşçada sıfat fiiller konusunda Buğra Oğuzhan Uluyüz, "*Çuvaşça Sıfat Fiil ve Zarf Fiil Yantümcelerinde Gelecek Zaman*" başlıklı makalesinde Çuvaşçada zaman ifade eden sıfat fiil ve zarf fiil ifade eden yantümceler Türkiye Türkçesi ile mukayese edilmiştir (Uluyüz, 2017: 466-474).

Bir diğer çalışma ise "*Altay Türk Dilleri Arasında Köken İlişkisi: Sıfat-Fiil ve Zarf-Fiil Eklerinin Tarihî Gelişim Seyri*" başlıklı makaledir. Fatih Kirişçioğlu-Gulgayşa Sagidolda ve Lyazat Meirambekova'nın birlikte hazırlamış olduğu bu makalede Altay ailesine mensup Türk, Moğol, Tunguz, Mançu ve Kore dillerindeki sıfat fiil ve zarf fiil kategorisindeki ortaklıklar gösterilmeye çalışılmış ve eklerinin tarihî gelişimi hakkında bilgiler verilmiştir (Kirişçioğlu vd., 2016: 1-10).

Türkiye Türkçesinde sıfat fiiller üzerine yapılan çalışmalar: Ahmet Karadoğan *"Türkiye Türkçesinde Yeni Bir Sıfat Fiil Eki: -l"* başlıklı makalesinde çeşitli metinlerden tespit örneklerden hareketle –l fiilden fiil ve fiilden isim yapım ekinin sıfat fiil sayılabilmesi için öneriler getirmektedir (Karadoğan, 2008: 57-66).

Ahmet Karadoğan'ın bir diğer çalışması "*Türkiye Türkçesindeki -Dık ve -An Sıfat-Fiil Eklerinde Sınır Vurgulayışın Rolü"* başlıklı makalesidir. Karadoğan bu çalışmasında Türkiye Türkçesinde ilek olan *–An* ve *–DIK* sıfat fiil eklerinin anlamsal genişliği ve zaman bakımından birden fazla zamanı ifade etmesini morfolojik açıdan incelemiştir (Karadoğan, 2008a: 519-527).

Faruk Gürbüz *"Fiilleri Sıfat Fiil Yapan Ekler Midir, Kullanım mı?"* başlıklı makalesinde eklerin sıfat fiil olarak kullanılmasında cümledeki işlev ve bağlamın önemli olduğunu belirterek yapısal bir inceleme yapmıştır. Gürbüz, eklerin kullanıldıkları yapı içerisinde sıfat fiil görevinde kullanıldığını belirtmiştir (Gürbüz, 2010: 1-21).

Meriç Güven *"-An, -En Sıfat-Fiil Ekinin Dilbilgisel İçlemi, Dönüşmüş Yapılar Kurma ve Ki Bağlayıcısı Tabanında Dönüşüm Gerçekleştirme İşlevi"* başlıklı makalesinde Türk dilinin tarihi içerisinde en sık kullanılan sıfat fiiil eklerinden birisi olan *–An* sıfat fiil ekini yapısal tipoloji bakımından incelemiştir (Güven, 2013: 1625-1637).

Meriç Güven'in bir diğer çalışması "*Sıfat Fiillerle Oluşmuş Dönüşümlü Tipolojik Yapılarda Özne-Yüklem Bağıntıları*" başlıklı makalesidir. Güven bu çalışmasında *–An* sıfat fiil yapısının dönüşümlerle birlikte –Ki'li yapıları incelemiştir (Güven, 2016: 41-60).

Selma Gülsevin *"-(y)cak Sıfat Fiil Ekinin Birleşik Yapılardaki Bir İşlevi Üzerine"* başlıklı makalesinde *–AcAk* sıfat fiil ekinin ihtimal bildiren yapılarda kullanımı ve bu yapılara kattığı anlam özelliklerini incelemiştir (Gülsevin, 2016: 178-188).

Ali Akar ise *"–GAn Sıfat Fiil Eki"* başlıklı makalesinde, Türk lehçelerinde en sık kullanılan *–GAn* sıfat fiil ekinin tarihi gelişimi ve işevlerde hakkında morfolojik bilgiler vermektedir (Akar, 2003: 103-115).

Ali Akar *"Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı: {-cı}"* başlıklı bir başka çalışmasında eski bir sıfat fiil ekinin ağızlarda hayvan ismi şeklinde kalıcı isimler yapmasını (*kuzulacı, buzalacı*) gibi kelimelerden yola çıkarak incelemiştir (Akar, 2008: 1-7).

Ceyhun Sarı "*Türkçede {-(y)Xk} Sıfat-Fiil Ekinin Kullanımı ve İşlevleri"* başlıklı makalesinde Eski Türkçe metinlerde görülen ancak günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde çok nadir karşılaşılan, daha çok ağızlarda görülen a–(y)Xk sıfat fiil ekinin isim yapma ve zaman eki görevindeki durumunu incelemektedir (Sarı, 2016: 233-244).

Bilal Yücel "Sıfat-Fiil Terimi ve Başlıca Dil BİIgisi Terimleri Sözlüklerindeki İşlenişi" başlıklı bildirisnde sıfat fiil teriminin kullanımı hakkındaki karmaşa hakkında bilgiler vermektedir (Yücel, 1995: 81-91)

Ferhat Karabulut *"Ad Öbeği Taşınımı ve Boşluk Kuramı Bağlamında Fiilimsili Yapıların Adlandırılması ve Sınıflandırılması Meselesi"* başlıklı bildirisinde basit-birleşik cümle yapıları üzerindeki çalışmalara odaklanmış, basit ve birleşik cümle yapısı kavramlarını açıklayarak içinde fiilimsi bulunan yapıların birleşik sayılması gerektiğini ispatlamaya çalışmıştır. Bunun için de Chomsky'nin Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramının önemli bir parçası olan ad öbeği taşınım kurallarını kullanmıştır (Karabulut, 2007: 261-298).

Ferhat Karabulut bir diğer çalışmasında İsmail Ulutaş ile birlikte hazırlamış olduğu *"Türk Dili Sıfat-Fiilli Yapı Tipolojisinin Japon, Kore ve Macar Tipolojileri ile Karşılaştırılması"* başlıklı makalesinde Türk tipi sıfat fiil yapılarının Türk dilinin akraba olduğu varsayılan Japon, Kore ve Macar tipolojilerindeki benzerliklerini tespit etmişlerdir. Karabulut bu çalışmasında da yönetim ve bağlama ve ad öbeği taşınım kurallarını kullanmıştır. Karabulut, bu çalışmasında Türk dilindeki sıfat fiil araştırmalarına yeni bir bakış açısı getirmiştir (Karabulut ve Ulutaş, 2011: 1349-1377).

Ferhat Karabulut'un bir diğer çalşması *"Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi Dilbilimsel Bir İnceleme*" adlı kitabıdır. Karabulut bu eserinde Türk dilinde ve dünya dillerindeki edilgen yapı tipolojilerini incelemektedir. Sıfat fiil yapılarındaki edilgen yapı üretimi konusunu çağdaş Türk lehçelerindeki örnekler üzerinden anlatmaya çalışmıştır (Karabulut, 2011a: 134-152).

Türkçede sıfat fiil konusunda yapılmış bir diğer önemli çalışma Fatma Erkman Akerson ile Şeyda Özil'in birlikte hazırlamış oldukları *"Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler"* isimli kitaptır (Erkman Akerson-Ozil, 2015: 15-281).

Yıldız Yenen Avcı *"Atasözlerimizde Sıfat ve Sıfat-Fiillerin Kullanımı"* başlıklı makalesinde sıfat fiillerin atasözlerimizdeki kullanımını incelemiş ve 25 farklı kullanım tespit etmiştir (Yenen Avcı, 2015: 965-982).

Geoffrey Haig *"Relative Constructions in Turkish*" başlıklı eserinde yönetim ve Bağlama Kuramı hakkında bilgiler verdikten sonra Türkçede sıfat yan cümleciği yapılarını anlatmaktadır. Bu yapıda baş adın önemi, öznenin durumu hakkında bilgiler vermektedir. (Haig, 1998: 38-70).

Geoffrey Haig "*Turkish Relative Clauses: A Tale Of Two Participles*" başlıklı bir başka çalışmasında sıfat fiillleri serbest sıfat fiiller ve bağlı sıfat fiiler olmak üzere iki grupta incelemiştir (Haig, 1998: 184-209).

Robert Underhill *"Turkish Participles"* başlıklı makalesinde Türkçede sıfat fiillerin oluşumu konusunu Yönetim ve Bağlama Kuramı ile Taşınım ve Dönüşüm Kuramına göre incelemiştir. Underhill'in bu makalesi 2005 yılında Ferhat Karabulut ve 2013 yılında da Duygu Özdemir tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiştir (Underhill, 1972: 87-89; Karabulut, 2005: 57-69; Özdemir, 2013: 147-158).

Robert Underhill bir başka çalışması olan "*Turkish Grammar*" adlı eserinde Türkçenin grameri hakkında genel bilgiler verdikten sonra sıfat fiiller konusunu anlatmıştır. Bizim asıl konumuz olan Türkçe sıfat fiil yapılarıyla daha ayrıntılı ilgilenen Underhill, özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiil yapıları konusunda fikirlerini öne sürmüştür (Underhill, 1985: 273-303).

G. L. Lewis *"Turkish Grammar"* adlı eserinde bir bölüm halinde sıfat fiiller konusuna değinmiş, sıfat fiil eklerini morfolojik olarak incelemiştir (Lewis, 1999: 158-166).

1.3. TÜRK DİL BİLİMİNDE SIFAT FİİLLERİN GRAMER DURUMU

Türk dil biliminde, sıfat fiiller ayrıntılı olarak incelenmiştir ve incelenmeye de devam edilmektedir. Sıfat fiiller, Türk lehçelerinin gramer yapısında en önemli morfolojik kategorilerden biridir. Türk dilbiliminde sıfat fiillerin durumu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar sıfat fiili, fiilin ve sıfatın özelliklerini birleştiren çekimsiz eylem (fiilimsi, isim fiil) olarak değerlendirmektedir. Bunun yanın sıra nesnelerin kalıcı hareketini karşıları için isim-fiil olarak kabul eden araştırmacılarda bulunmaktadır (Eraslan, 1980: 1-5). Buna karşın bir başka araştırmacı grubu ise, sıfat fiili cümlenin ayrı bir parçası olarak kabul eder; diğer bir grup araştırmacı ise fiiller ve sıfatlar kategorisinde değerlendirerek kelime grubu olarak kabul etmektedir. 1960'lara kadar sıfat fiiller bağımlı sıfatlar şeklinde tanımlanmıştır. Ergin sıfat fiilleri, nesnelerin hareketini bildiren fiil şekilleri olduğunu ifade etmiştir. Ancak Ergin, nesneleri karşıladıkları için anlam yönünden isim türünde değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir (Ergin, 2013: 333). Türk lehçelerindeki sıfat fiili cümlenin bir parçası olarak değerlendiren dilbilimciler, sıfat fiilin morfolojik özelliklere, sözcük anlambilimine ve bir tanım olarak hareket ettiği gerçeğini haklı çıkarmaktadırlar. Bize göre ise bu özellikler, sıfat fiilli cümlenin bağımsız bir parçası saymak için yeterli değildir. Göründüğü gibi sıfat fiiller, uzun yıllar sonra dilbilgisel araştırma alanı olarak kabul edilmiştir. Bu araştırma alanı üç grupta toplanabilir: 1) Sıfat sistemin bir parçası 2) Fiil sisteminin bir parçsı 3) Cümlenin bağımsız bir parçası. Bütün bu tartışmalar ışığında sıfat fiilin kategorik durumu hakkında ortak bir görüşün bulunması çok zor görünüyor. Doğası gereği sıfat fiil ikili bir oluşumdur. Bu nedenle sıfat fiilin hem sıfat hem de fiil özelliklerine sahip olduğu yadsınamaz. Biz ise Türk lehçelerinde sıfat fiilin cümlenin bağımsız bir parçası olmadığı görüşünü paylaşıyoruz.

Sıfat fiillerin araştırma sürecinde morfolojik ve sözdizimsel biçimleri ile bazı Türk lehçelerindeki anlambilimi özellikleri ortaya çıkarılmıştır. Türkçede sıfat fiiller, sözdizimsel ve morfolojik özellikleri açısından kendine özgüdür. Bu özgünlük esas olarak Türkçenin sondan eklemeli bir dil olmasından ileri gelir. İlgili ve ilgisiz dillerin etkisi nedeniyle, Türk lehçelerinde meydana gelen tarihsel süreçler, lehçelerin sözdizimi ve morfolojik yapısında ayırt edici özellikler ortaya çıkarmıştır. Bu durum, çağdaş Türk lehçelerindeki sıfat fiil biçimlerinin gelişimini izah etmekte yardımcı olmaktadır. Cümle ögelerinin sözdizimsel işlevleri, lehçelerin kelime oluşumu ve oluşum türleri açısından mukayesesi, lehçelerdeki büyük benzerlikleri de

ortaya koymaktadır. Ancak yine de kelimeleri ayırt ederken en önde gelen ve belirleyici olan özellik, genel gramer anlamıdır. Genel dil bilgisinin anlam ilkesi, cümle ögelerinin geleneksel sınıflandırılmasının temelini oluşturmaktadır. Bu ilke sadece ortak gramer anlamları için değil, aynı zamanda farklı türdekiler için de geçerlidir. Böylelikle modern dilbilim, veri olarak bilinen tüm yapısal dil türlerini kapsayacak olan bu ilkelere göre cümle ögeleri sistemini açıklar.

Türk lehçelerinde olduğu gibi dünyanın farklı dillerindeki cümlenin ögeleri problemi, modern dilbilimin en tartışmalı sorunlarından biridir. Bu konu, Deny (Deny, 2012: 125), Korş (Korş, 1877: 84'den aktaran Meşadiyeva, 2017: 12), Kononov (Kononov, 1956: 411-413); Gasanov (Gasanov, 1964: 10); Şvedova (Şvedova, 1970: 699); Ediskun (Ediskun, 1963: 413) gibi dilbilimcilerin eserlerinde çok tartışılmıştır. Rus dilbiliminde de cümlenin yapısı ve ögeleri konusu çok tartışılmıştır. Cümlenin ögelerinin morfolojik açıdan Fortunatova, kavramsal açıdan Şaxmatov, sözdizimi açısından ise Meşçaninov, Potebnya'nın ise ilkeleri temelinde sınıflandırıldığı iyi bilinmektedir (Fortunatov, 1956: 450; Şaxmatov, 1927: 213; Meşçaninov, 1978: 387; Potebnya, 1958: 536'dan aktaran Meşadiyeva, 2017: 16).

Bazı Türkologlar aynı sıfat fiil biçimini, yine sıfat fiil ya da çekimli fiil veya eylemin adı olarak adlandırırlar. Sıfat fiil genellikle morfolojik, semantik ve sözdizimsel özelliklerle nitelendirilmektedir. Sıfat fiile yukarıdaki bu özelliklerin hangisinin önemli olduğuna bağlı olarak bir terim verilir. Bu nedenle Türk gramer literatüründe sıfat fiil için belirli bir bilimsel tanım yoktur. Türk dilleri üzerine yapılan çalışmalarda da ortak bir sıfat fiil tanımı yoktur. Bu görüş farkı, Türk dilbilimcilerinin kendilerini yetiştikleri ekole göre konumlandırmaları ve sıfat fiillerin özelliklerinden kaynaklanıyor olabilir.

Türk dillerinin gelişiminin erken döneminde sıfat fiiller, fiil ve isim anlamlarına sahip, bağlama görevi olan fiil ismi olarak kabul edilmiştir. Bazı Türkologlar Türk dilinin gelişiminin erken döneminde isim ve fiilleri bağlama görevinde kullanılan yapı şeklinde tanımlamışlardır. (Deny, 1921: 20). Başka bir grup Türkolog ise, sıfat fiilleri fiiller ve sıfatlar arasında adeta ara bir geçiş konumuna sahip olan ve cümlenin herhangi bir ögesi olarak görev yapan kelime biçimi olarak düşünmeye başlamıştır. Fiilin, sıfat fiillerle tanımlanması sorunu, kısmen Gronbech, Deny ve Baskakov'un eserlerinde de ele alınmıştır. Baskakov'un belirttiği gibi "Tofa Türkçesindeki sıfat fiil, edebî Altay Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde cümlede özel işlevli biçimleri kullanılır: isim fiil, sıfat fiil ve zarf fiil"

(Baskakov, 1952: 66). Bununla birlikte Tofa Türkçesinde aynı ekin (-A/-I/-U) sıfat fiil ve zarf fiil şeklinde kullanımı da vardır. Bu durum sadece *tur-* "durmak", *çoru-* "yürümek", *olur- ~ olır-* "oturmak", *çı'tır-* "yatmak" fiilleriyle kullanılması durumunda geçerlidir (Rassadin, 1978: 187-188).

Ubryatova'nın çalışmasında Yakut Türkçesi başta olmak üzere Özbek, Uygur, Azerbaycan, Tatar, Başkurt, Karakalpak, Nogay Türkçesinin sıfat biçimlerinin terminolojik özellikleriyle Kazak, Kırgız, Karaçay-Malkar, Yakut Türkçesinin isim özelliklerinin Rusçadaki sıfat fiil ile karşılaştırıldığı görülmektedir (Ubryatova, 1976: 81). Türk lehçelerindeki sıfat fiil kavramının tüm tanımlarında bilhassa da nitelik ve işlevi ana özelliği olarak vurgulanır. Bazı araştırmacılar sıfat fiilin "bir sıfat olarak sıfat fiilin kullanımı" hakkında konuşurken bile basit bir cümle olarak kullanıldığını kabul etmektedirler.

Türkçede sıfat fiiller çok işlevli olmasına rağmen bazıları sadece özel bir nitelik değerine örneğin sıfat işlevine sahiptir. Mesela bir sıfat fiil, geçici bir hareketi belirtirken eylemin zamanı, olumlu veya olumsuz olması, geçişli veya geçişsiz olması gibi özelliklerini ifade edebilir. Ayrıca cümlede özne veya nesne görevinde kullanılabilir. Bütün bu işlevlerine rağmen bir sıfat fiil, kalıcı isimler yapmak suretiyle sadece özne veya nesne görevinde de kullanılabilir. Bununla birlikte Türkçede sıfat fiiller aynı zamanda sıfat görevini üstlenir.

Sıfatlar ve sıfat fiiller şu şekilde anlamsal farklılıklara sahiptir: Sıfatlar değişmeyen sabit özellikler gösterir. Sıfat fiiller ise süreç ve durum şeklinde hareketli özelliklere sahiptir. Sıfatlar ve sıfat fiiller morfolojik ve sentaktik açıdan benzer özelliklere sahip olmasına rağmen ilk olarak sıfat fiil anlam açısından hareketi belirtir, zaman- kip anlamına sahip sıfat fiiller ise genellikle sıfat niteliğine hizmet etmektedir.

Sıfat fiillerin hem semantik hem de dilbilgisel özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Buradan hareketle yapılan bu çalışmada sıfat fiil eklerinin morfolojik, semantik, morfo-sentaks ve morfo-semantik özellikleri incelenecektir. Zira gelişmiş bir özellik kompozisyonuna sahip olmayan cümle unsurları asla bağımsız olarak nitelendirilemez. Burada sıfat fiilin Özbek ve Yeni Uygur Türkçesindeki durumundan hareketle tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki durumu hakkında fonetik, sentaktik, morfolojik, morfo-sentaktik ve morfo-semantik özellikleri de gösterilecektir. Önerilen bu karşılaştırmalı analiz, hem tarihî hem de çağdaş Türk lehçelerinde benzer ve farklı fonetik ve morfo-sentaktik özelliklerin ortaya

çıkarılmasına yardımcı olacaktır. Sıfat fiiller tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin tamamında farklı şekillerde de olsa kullanılan karmaşık dilbilgisi sorunlarından birisidir. Türk lehçelerindeki sıfat fiiller, sözdizimsel ve morfolojik açıdan kendine özgü özellikler taşımaktadır. Sıfat fiillerin kendine özgü oluşu, her şeyden önce Türkçenin sondan eklemeli bir dil olmasıyla, bununla birlikte hem akraba olan hem de akraba olmayan komşu dillerin etkisiyle alakalıdır. Morfolojik açıdan sıfat fiiller, fiilimsi-ad kökenli bir yapıdır. Türkçenin sözdizimsel yapısında sıfat fiiller, esas olarak niteleyici, betimleyici işlevindedir ve isimleştirme, ekeylem görevindedir. İsimleştiriciler, öznenin işlevini, koşullarını belirterek eylemin işlevini yerine getirirler. Türkçede sıfat fiiller birden fazla işleve sahiptir. Onlar hem niteleyici hem de eylem görevi görürler. Fakat Türkçede bazı sıfat fiiller sadece niteleme görevinde kullanılır. Bunların arasında Türkiye, Azerbaycan ve Gagavuz Türkçesinde *–ar/-er,* Özbek Türkçesinde *-uvchi* yer alır. Bunlardan Yakut Türkçesi ayrılmaktadır. Çünkü sadece Yakut Türkçesinde tüm sıfat fiiller çok işlevlidir. Onlar niteleme ve yüklem görevindedirler. Bu kategorinin ele alınması çağdaş Türk lehçelerinin yakın tarihine de ışık tutmaktadır. Bununla birlikte eski Türkçedeki sıfat fiillerin kökeni konusu da aydınlatılmaya çalışılacaktır.

1.4. TÜRK DİLİNDEKİ SIFAT FİİLLERİN YABANCI KAYNAKLARDA ELE ALINIŞI

Dilbilimi, dil ve doğal dilleri yapısal kurgusu ve işletilişi açısından inceleyen bir insan bilimidir (Bayrav, 1998: 9). Dillerin birleşik bütünsel sistemler olduğu ve belirli dil ögelerinin uyumlu bir şekilde öğrenilmeden karşılaştırılmasının çok zor olduğu unutulmamalıdır. Bu nedenle, dillerin tekil unsurlarını ve gramer biçimlerini karşılaştırmak ve mukayese etmek çok önemlidir. Böylece, sıfat fiillerin işlevleri ve anlamları, tarihsel incelemesi ve ayrıntılı mukayesesi; karşılaştırılan dillerdeki hem benzer hem de ayırt edici özellikleri ortaya çıkaracaktır. Dünya dillerinde günümüze kadar pek çok gramer çalışması yapılmış olmakla birlikte, çalışma alanımızla ilgili olan Türk lehçelerinde de günümüze kadar sayısız bilimsel gramer çalışması yapılmıştır. Türk lehçelerinin bilimsel gramerlerinde, çeşitli yönlerden sıfat fiiller çalışılmış olmasına rağmen, çağdaş Türk lehçelerinde bazı sıfat fiillerin semantik ve morfosentaktik özellikleri yeteri kadar geniş yer almamıştır. Bununla birlikte, çağdaş Türk lehçelerinde bazı sıfat fiil biçimleri, henüz ayrıntılı bir sisteme ve karşılaştırmalı tarihsel analize tabi tutulmamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Özbek ve Yeni uygur Türkçesindeki sıfat fiilli yapıların tarihî Türk lehçelerinde günümüzde çağdaş Türk lehçelerine kadar geçen süreçte kullanım şekillerini ve yaşadığı değişimleri sistematik ve yorumlayıcı biçimde resmini sunmaktır.

Sıfat fiil şekilleri, Rusya ve Türk cumhuriyetlerinde birçok araştırmanın ve doktora tezinin konusu olmuştur: Matcanova doktora tezinde Rusça ve Kazak Türkçesindeki sıfat fiiller hakkında bilgi verdikten sonra meddeler halinde sıfat fiilleri karşılaştırmıştır. (Matcanova, 1994: 25). Bir başka çalışmada Muxtarov, Özbek Türkçesindeki sıfat fiil şekillerinin tarihi gelişimi hakkında bilgiler vermiştir (Muxtarov, 1972: 140). Saidova ise çalışmasında Kumuk Türkçesindeki gramer terimlerinin adlandırılmasına dikkat çekmiş ve özellikle de sıfat, sıfat fiil, mastar ve fiillerin isimlendirilmesi üzerinde durmuştur (Saidova, 2012: 38-75). Bolatov da çalışmasında Kazak Türkçesindeki sıfat fiilllerin cümledeki işlevlerini incelemiştir (Bolatov, 1955: 12-28). Bunların dışında pek çok Türkolog, Türk lehçelerinde sıfat fiil şekillerinin kökeni hakkında farklı görüşler dile getirmiştir. Mesela bazı Türkologlar, fiilin anlamını kaybetmesi neticesinde isimlere ve sıfatlara dönüştüğüne inanarak, sıfat fiili sözlü isimler (ad-eylem) kategorisinde sınıflandırmıştır. Diğer Türkologlar ise, fiillerin türetilmiş biçimlerinden biri olduklarını farz ederek sıfat fiili, fiil biçiminde sınıflandırmıştır. Rus Türkolojisinde, bazı Türk lehçelerindeki sıfat fiillerin detaylı incelemesine yer veren birçok eser bulunmaktadır. Örneğin, Çuvaşçanın sıfat fiilleri Andreyev tarafından incelenmiştir (Andreyev, 1961: 10-160). Bolatov araştırmasını Kazak Türkçesinde sıfat fiil biçimlerine adamıştır (Bolatov, 1955: 28). Aliyev, Azerbaycan ve Özbek Türkçesindeki sıfat fiiller ile Karaçay Malkar Türkçesindeki sıfat fiilleri, Filippov Yakut Türkçesindeki sıfat fiilleri, Nasırov Karakalpak Türkçesinde, Guzıçıyev Türkmen Türkçesindeki sıfat fiilleri, Muxtarov Özbek Türkçesindeki sıfat fiilleri, Tadıkin Altay Türkçesindeki sıfat fiilleri incelemiştir (Aliyev, 1965: 12; Aliyev, 1958: 293-392; Filippov, 1999: 25-152; Flippov, 2015: 109-121; Nasırov, 1954: 6-20; Guzıçıyev, 1971: 8-26; Tadıkin, 1971: 173'ten aktaran Meşadiyeva, 2017: 151)

Bununla birlikte Türk lehçelerindeki sıfat fiillerin sınıflandırılması ve kökeni konusu Baskakov, Korsh, Kononov, Ubriatova'nın eserlerinde ayrıntılı şekilde yer almıştır. Sıfat fiillerin çağdaş Türk lehçelerinin sözdizimsel yapısı üzerinde de önemli bir etkisi vardır.

Türk lehçelerinde sıfat fiil biçimlerinin sözdizimsel işlevleri ile ilgili olarak, karmaşık cümlelerin yapısında baskın bir konumda oldukları unutulmamalıdır. Mesela Türk dillerinin sözdizimi, Polatov, Fazilov, Abdurahmonov-Shukurov, Racabov, Rahmatullayev, Pielesti, Ubryatova, Guzev gibi dilbilimcilerin temel eserlerine konu olmuştur (Polatov, 2003: 302-327; Fazilov, 1965: 105-127; Abdurahmonov ve Shukurov, 1973: 299-302; Racabov, 1990: 89-107; Rahmatullayev, 2009: 68-72; Ubryatova, 1950: 304; Guzev, 1979: 95). Türk dillerinde sıfat fiillerin sözdizimsel işlevleri üzerine araştırmalar, Tagizade, Sartbayev, Aliyev, Tömür, Meliyev Mahmudov, Sidiq ve Sabit Küreş, Seper gibi dilbilimcilerin çalışmasına da yansımıştır (Tagizade, 1965: 37; Sartbayev, 1953: 53; Aliyev, 1960: 26; Tömür, 2003: 257-259; Meliyev, 1974: 5-20; Mahmudov, 1984: 105-122; Sidiq ve Sabit, 1981: 125-140 Küreş vd., 2003: 475-478; Seper, 2000: 248-250).

Türkçe sıfat fiil sisteminin derin ve karmaşık oluşum süreci, sadece sistem özelliklerinin tutarsızlığında değil, aynı zamanda onlara farklı yaklaşımların belirlenmesinde de etkili olmuştur.

Tarihi dilbilimin kurucuları arasında kabul edilen Vostokov ise, cümlenin bir parçası olarak sıfat fiili kabul etmiştir (Vostokov, 1820: 212'den aktaran Meşadiyeva, 2017: 14). Böylelikle, Rus dilbiliminde sıfat fiil ilk kez cümlenin bağımsız bir parçası olarak kabul edilmiştir. Vostokov gibi, Lomonosov da sıfat fiili cümlenin bağımsız bölümleri arasında kabul etmiştir. Bununla birlikte, Rus dilbiliminde sıfat fiillerin ikili yapısı hakkında başka bir görüş daha vardır. Bu görüşü temsil eden Bogoroditsky, sıfat fiilin geçişken hükmünü dile getiren ilk kişilerden birisidir (Bogoroditsky, 1953: 220).

Rus dilbiliminde sıfat fiillerle ilgili bu görüşler genel kabul görmüşken, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başındaki bilimsel eserlerde sıfat fiillerin, fiil ve sıfatın özelliklerine sahip olduğu bakış açısı yaygınlaşmıştır. Ayrıca söylemin geçiş bölümlerinin dilbilgisel durumu, XIX. yüzyılda tartışılmaya başlamıştır. Bu tartışmaya yeni bir bakış açısı getiren Vinogradov, söylemin karma bölümlerinin statüsünü belirlemedeki sorunları incelemiştir. Vinogradov'a göre sıfat fiil, doğrudan fiilden gelen ve sıfat sistemine giren bir "biçim akışı" dır. Vinogradov, sıfat fiili karışık sözlü-sanal bir alandan oluşan "karma biçim-kelime" olarak karakterize eder (Vinogradov, 1958: 78).

Sıfat fiilin sözdizimindeki yeri ve işlevi konusunda da birçok çalışma yapılmıştır. Sıfat fiilin cümle ögeleriyle münasebeti konusunda Meşçaninov'un ifadesi şu şekildedir: Fiilin sahip olduğu bazı karakteristik göstergeler, sıfat fiilin sözdizimsel işlevine göre bir sıfata yakınlığı, onları sözlüksel anlamı olmayan yapılar arasında özel bir konuma getirir (Meşçaninov, 1978: 237).

Sıfat fiil, Meşçaninov'un belirttiği gibi fiil ile paralel olarak gelişen ve belki de ondan önce gelen çok eski bir dil biçimidir. Bu bağlamda sıfat fiili, fiilimsi varlığında değerlendirmek çok zordur; ancak hiç şüphesiz günümüzde sıfat fiiller gözle görülür değişime uğramıştır. Bu nedenle, bazı sıfat fiil biçimleri türemiş isim fiil yapıları şeklinde adlandırılabilmektedir. Yani Meşçaninov'a göre sıfat fiiller ad kökenli bir yapıdan gelmektedir. Meşçaninov bazı fiilimsilerin ve sıfat fiillerin özelliklerini dile getirirken sıfat fiilin ad kökenli ek fiilden oluştuğunu ve ek fiilin bazı ortak işaretlere sahip olduğunu söylemektedir. Bu sıfat fiilin, isim fiil yapısıyla fiilin daha sonra başkalaşımı sonucunda ortaya çıkan biçimi olduğunu göstermektedir (Meşçaninov, 1978: 239).

Sıfat fiil zamanla isnat anlamı taşıdığı için sözdizimsel bir bakış açısıyla, sıfata benzemeye başlamıştır. Sıfat fiil, Meşçaninov tarafından cümlenin bağımsız bir parçası olarak kabul edilir. Çünkü o, sıfatı zaman ve tamlayıcı özellikleriyle isimden ayırır. Sıfat fiil, sıfatların aksine cümlede hem niteleyici hem de ek fiil fonksiyonunu korur. Türkolojide cümlenin ögeleri sorunu Baskakov, Borovkov, Batmanova, Sevortyan'ın eserlerine de konu olmuştur. Baskakov'a göre cümlenin ögeleri sorunu, dilin başlıca ve aynı zamanda en zor sorunlarındandır. Ona göre dilin en karmaşık meseleleri sadece kelime bilgisi ile morfoloji ve söz dizimi değil aynı zamanda varlık, biçim ve içerik özellikleridir (Baskakov, 1952: 147).

Sıfat fiil şekilleri, çok yaygın bir dilbilgisel kategoridir ve bir fiil ile ismin özelliklerine sahiptir. Üretken sıfat fiil şekilleri herhangi bir fiil temelinden oluşur ve eylem ile durum süreci anlamını taşır. Dilbilimde şahıssız fiilli cümle ögeleri (isim fiil, sıfat fiil, zarf fiil) büyük önem taşımaktadır. Fiillerin mastar (şahıssız) şekilleri, değişim dönüşüm hareketi sonucunda oluşur. Bu değişimin sonucunda cümlenin bir parçasının/ögesinin anlamı diğerine yansıtılır. Bu değişim, kelimelerin hem ilk anlamını hem de etkin niteliğini içinde barındırır. Yani bir başka değişle derin yapıdaki ve yüzey yapıdaki anlamlarını ifade eder. Kelime melez olarak adlandırılır, çünkü yapısı iki farklı kategorik tabanın birleşimden oluşmaktadır. Mesela Maslov, Brunner ve Tener sıfat fiili, fiil ve sıfatın özelliklerini bünyesinde barındıran; aynı

zamanda eylemi nesnenin veya şahsın bir özelliği olarak gösteren bir fiil çeşidi olarak kabul etmektedir (Tener, 1988: 381; Maslov, 1987: 164'ten aktaran Meşadiyeva, 2017: 113; Brunner, 2003: 405). Kubryakova ise sıfat fiilin zaman, tamlayıcı ve tür özelliklerini dikkate alarak onu isim fiil olarak değerlendirmiştir (Kubryakova, 1978: 114). Aslında cümlenin bir parçasından diğerine taşınmanın bir sonucunda sıfat fiilin zaman, tür ve kökünü koruduğu gerçeği, sıfat fiili kelime çeşidi olarak ayırt etmemizde yardımcı olur.

G. Lewis, partisip olarak adlandırdığı sıfat-fiilleri zamana göre sınıflandırmış şimdiki, gelecek, geçmiş, geniş zaman ve perifrastik (tasviri) şeklinde anlatmaya çalışmıştır (Lewis, 1999: 158-166).

N. A. Baskakov, Türkçede en verimli kelime grubu oluşturma şeklinin -dık ve -acak sıfat-fiilleri yardımıyla yapıldığını belirmiştir. Ona göre basit cümlelerde herhangi bir öge olarak görev alan sıfat fiillerin anlam ve sözdizimi özelliklerinin kullanıldığı bu cümlenin bünyesinde değerlendirilmesi gerekmekte, metin dışına çıkıldığında sadece gramer açısından değerlendirilmesi gerekmektedir (Baskakov, 2011: 58). Baskakov -dık ve -acak sıfat filllerini diğerlerinden ayırmış, uyum yöntemiyle oluşmuş öbeklerde diğer fiil biçimlerinin sıralanma yöntemiyle birleşerek belirten öge olma özelliğinin bulunduğunu dile getirmiştir (Baskakov, 2011: 60).

Sonuç olarak yabancı kaynaklarda sıfat fiil konusunun işlenme biçimine bakıldığında Batı kaynaklı araştırmalar ve Rus kaynaklı araştırmalar olmak üzere ikiye ayırmak daha doğru olacaktır. Çünkü Batılı araştırmacılar sıfat fiil konusunu yapısal olarak incelerken, Rus araştırmacılar daha çok morfolojik olarak inceleme yapmaktadırlar. Türkiye'de sıfat fiil konusunda yapılan araştırmalara bakıldığında son zamanlara kadar Rus araştırmacıların etkisi altında kalındığı söylenebilir. Ancak son zamanlarda yapısal incelemelerin yapıldığı çalışmaların sayısı artmaktadır.

1.5. KURAMSAL TEMEL

1.5.1. Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı

Bu bölümde Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesindeki dilbilgisi kuralları çerçevesinde Üretimsel Dönüşümlü Dilbilgisi (ÜDD) ve Yönetim-Bağlama Kuramı (YBK)'nın uygulanıp uygulanamayacağı tartışılacaktır. Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi, Chomsky'nin 1957'de yayımladığı Sözdizimsel Yapılar (Syntactic Structures) çalışmasının tezahürüdür. Aslında Chomsky'nin Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı üç aşamadan oluşmaktadır.

Birinci aşamaya dönüşümsel dilbilgisi denilmektedir. Bu aşama Sözdizimsel Yapılar adlı eseri temel almaktadır. Bu kuram, belirli bir dilde kurallı cümlelerin çeşitli varyantları olan kelimelerin çeşitli kombinasyonlarla üretilen bir kurallar düzenidir. Yani bu kuram bir dildeki belirli kurallara uymak kaydıyla sonsuz sayıda cümle üretilebileceğini ve bunların çeşitli dönüşümlere uğrayabileceğini ifade etmektedir. Eserde kuramın oluşumuyla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Eserin ilk iki bölümünde dil kuramı için gerekli olan dilbilgisi modelinden bahsedilmektedir. Diğer iki bölümde ise öbek yapı ve sınırlılıklarından bahsedilmektedir. Chomsky'nin öne sürdüğü üretken dilbilgisi yaklaşımını kabul edenlere de üretkenciler denilmiştir. Üretken dönüşümlü dilbilgisi, daha çok söz dizimi üzerinde durmuş ve cümleleri morfoloji, sentaks, semantik olmak üzere bütüncül bir bakış açısıyla incelemiştir.

Chomsky'ye göre herkes dil yetisiyle doğmaktadır. İnsanlar dil yetisiyle doğar ve bu sayede dilin kurallarını bilir ve anlar. Chomsky dilbilgisel olan ile dilbilgisel olmayanı ayırt edilebilir olmasına durumuna dilbilgisellik demektedir (Rİfat, İnsanlardaki bu dil yetisi, derin yapının da doğuştan öğrenilmesini sağlamaktadır. Çünkü Chomsky'ye göre derin yapılar doğuştan öğrenilir. Yüzey yapı ise sonradan öğrendiklerimizi kapsamaktadır. Derin yapı konuşurun zihnindeki soyut bilgileri oluşturmaktadır. Yüzey yapı ise derindeki soyut biçimin, ses, kök, kelime, öbek, cümle gibi somut biçimidir. Her cümlenin özellikle de birleşik cümlelerin derin ve yüzey olmak üzere iki farklı yapısı vardır. Derin yapıda üretilen bilgiler dönüşüm kurallarına göre yüzey yapıya aktarılmaktadır. Derin yapıdan yüzey yapıya doğru dönüşüme, dönüşümsel kurallar adı verilmektedir. Belirli sayıda kurallarla sonsuz sayıda cümle üretebilme yetisi üretken kısmını oluştururken dönüşüm ise, belirli sayıdaki kuralla derin yapıda üretilen cümlelerin çeşitli işlemler yoluyla yüzey yapıya geçişini sağlamaktadır (Aydın Özkan, 2018: 42-43; İmer vd., 2013: 104; Korkut vd., 2015: 30).

Chomsky eserinde zorunlu dönüşümler ve seçimlik dönüşümler olmak üzere iki çeşit dönüşüm türünden bahseder. Zorunlu dönüşümler sözdizimi kurallarının uygulanmasında zorunlu olan dönüşümlerin gerçekleşmesi sonucunda yüzey yapıda ortaya çıkan etken, olumlu, yalın cümlelerdir. Seçimlik dönüşümler ise türetilmiş cümlelerin oluşumuna katkıda bulunan edilgeni olumsuz, soru cümleleridir. Üretken-Dönüşümsel Dilbilgisi kuramının ikinci aşaması "standart kuram" dır. Chomsky'nin daha genel bir dilbilim kuramı eleştirme çabasının sonucudur. Chomsky 1960'lı

yıllarda Syntactic Structures eserindeki kuramını geliştirerek 1965 yılında Sözdizim Kuramının Görünüşleri *(Aspects of the Theory of Syntax)* adlı eserini yayımlamıştır. Standart Kuram olarak da adlandırılan bu ikinci eserinde daha çok üretici dilbilgisi üzerinde durmuştur. İlk eserinde bulunmayan bazı kavramları (edinç,/edim; derin yapı/yüzeysel yapı) bu eserine dâhil etmiştir. Chomsky standart kuram olarak da bilinen eserinde üç bileşenden (sözdizimsel bileşen, anlamsal/anlam bileşen ve sesbilimsel bileşen) bahsetmektedir. Bunlardan sözdizimsel bileşen; bir dildeki dilbilgisel cümleleri tanımlamaya yardımcı olan kurallardır. Bu bileşen de taban ve dönüşümler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Taban derin yapıların üretilmesini sağlayan alandır. Dönüşümler ise tabanda üretilen derin yapıların yüzey yapıya geçmesini sağlayan kurallardır. Anlamsal/anlam bileşeni, derin yapıdaki biçimbirimlerin anlamsal açıdan yorumlanmasını sağlayan kurallar dizgesidir (Rifat, 2013: 75). Burada derin soyut biçimlerin aktarabileceği anlamlar belirlenir. Sesbilimsel bileşen de ise dönüşümlerin neticesinde yüzey yapıya bağlanan tümcelerin nasıl seslendirileceğine karar verilir.

Üretken dönüşümlü dilbilgisinin üçüncü aşaması 1970'lerden itibaren etkisini göstermeye başlayan genişletilmiş standart kuramdır. Chomsky 1965'te ortaya attığı standart kurama bağlı kalmakla birlikte kuramında bazı değişikliklere gitmiştir. Chomsky yeni görüşünde dönüşümler yoluyla ele alınıp işlenebilecek bazı olguların kesin anlamlar taşıdığı belirtmiştir. Bu görüşüne de genişletilmiş standart kuram adını vermiştir.

Chomsky 1980 sonrasında üretken-dönüşüm ilkesine bağlı kalmakla birlikte yeni bir kuramı savunmaya başlar. Daha önceki görüşlerini savunmaya devam etmekle birlikte bileşenlerin içyapısında değişikliğe gittiği Yönetim ve Bağlama kuramını savunmaya başlar. 1957 yılında Chomsky'nin Üretken-Dönüşümlü Dil bilgisi kuramı ile başlayan ve süreç içerisinde aslına bağlı kalmak şartıyla çeşitli değişikliklere uğrayan, bununla birlikte etkisini artırarak devam eden süreç ile ilgili Nadir Engin Uzun şunları söylemiştir:

> *Model bu dönemde birçok değişmeye uğramış, önemli gelişmeler sağlanmış ve sonuçta çok ayrımlaşmamış, devingen bir terminolojiye ulaşmıştır. Literatürdeki bu durumu anlamak için, modele verilmiş olan adların neler olduğuna bakmak yeterlidir: "Dönüşümsel Dilbilgisi", "Üretici Dilbilgisi", "Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi", "Standart Kuram", "Genişletilmiş Standart Kuram", "Chomsky Dilbilgisi", "Yönetim ve Bağlama Kuramı", "İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı", "Evrensel Dilbilgisi"... Şüphesiz, bu adlarla gönderimde bulunulan dönemler ve içerikler birbirinden farklıdır ama aralarına kesin çizgiler çizmek de pek mümkün değildir (Uzun, 2000: Xİİİ).*

Nadir Engin Uzun'un da dile getirdiği gibi Üretken Dönüşümlü Dil bilgisi kuramı 40 yılı aşkın bir süre içerisinde yeni kuramlarla geliştirilerek en son şeklini almıştır. Chomsky'nin kuramına dünyanın farklı yerlerindeki dilbilimcilerin getirdiği eleştiri ve katkılarla birlikte kuram Evrensel Dil bilgisi modeline dönüşmüştür.

Chomsky'nin zaman içerisinde kuramlarında değişikliğe gitmesi daha önceden savunduklarını sonraki kuramlarında dile getirmemesi, hatta başka fikirleri savunması; kuramlarında tutarsızlıklar olduğu şeklinde eleştirilerinin yönelmesine neden olmuştur. Aslına bakılırsa Chomsky geliştirdiği yeni fikirlerle eski teorileri arasında bir tercih yapmaktadır. Chomsky'nin ortaya koyduğu fikirler, bazı araştırmacılar tarafından ağış eleştirilere maruz kalsa da geçerliliğini hâlâ korumaktadır. Tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri çalışmalarında fazla kullanılmayan bu kuramları kullanarak aydınlatılamayan pek çok noktanın da aydınlatılmasına katkıda bulunacaktır.

1.5.2. Yönetim ve Bağlama Kuramı

Saussure'ün 20. yüzyılın başlarında yapısalcılık hakkındaki görüşleriyle birlikte Amerikan yapısalcılığı gelişmeye başlamıştır. Bu birikimlerin üstüne Chomsky yapısal dilbilgisi çalışmaları yapmıştır. 1957 yılında ortaya koyduğu Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi kuramında bazı konuların açıklığa kavuşturulamamış olması Chomsky'ye eleştirilerin yönelmesine yol açmıştır. Bu nedenle kuramında çeşitli değişiklikler ve düzenlemeler yapmıştır. 1965 yılında standart kuramı, 1970'de ise genişletişmiş standart kuramı ortaya koymuştur. Ancak kuramında eksik bazı noktaları gören Chomsky, önceki kuramına bağlı kalmakla birlikte yeni bir kuram daha ortaya koymuştur. 1980 yılında öne sürdüğü İlkeler ve Değiştirgenler Kuramında evrensel dilbilgisinin kurallar yerine ilkeler ve parametrelerden oluştuğu öne sürmüştür. Bu kurama göre her dilde çeşitli evrensel ilkeler bulunmaktadır. Dildeki öbek yapılar birer ilkedir. Bu öbek yapıların şekillenmesi ise değiştirgenlerle ilgilidir.

Chomsky'nin 1980 yılında Pisa'da dönüşümsel dilbilgisi üzerine verdiği çeşitli konferanslarda dile getirdikleri 1981 yılında yayımlanan eserinde toplanmıştır. Yönetim ve Bağlama Dersleri (*Lectures on Goverment and Binding)* adı verilen bu eser, ilkeler ve değiştirgenler modeline dayanmaktadır. Aslında eserde üretken dönüşümlü dilbilgisinden çok farklı şeyler söylenmemektedir. Chomsky "Yönetim ve Bağlama Dersleri" adlı kitabında kullandığı bazı terimlerde değişikliğe giderek derin yapı (D) ve yüzey yapı (Y) kavramlarına işlerlik kazandırmış ve hatta

"Yönetim ve Bağlama" da daha ön plana çıktığı görülmektedir. Yani Chomsky dönüşümsel dilbilgisinde olduğu gibi yönetim ve bağlama kuramında da derin yapı (soyut) ve yüzey yapı (somut)'nın olduğunu kabul ediyor.

Bu kuramda dilsel yapılar yöneten-yönetilen ilişkisi içindedir. Kuramda öbek yapılarda mutlaka bir yöneten ve yönetilen vardır. Öbek yapının yöneteni aynı zamanda baş veya baş öge olarak anılır. Buna göre göre baş öge, öbek yapıdaki diğer ögeleri yönetir ve bazı roller yükler. Öbek yapıda önemli unsur baş olduğu için baş ögenin sözcük türü yönettiği ögelerle birlikte öbeğin türünü de belirler. Eğer baş öge adsa kurulan öbek ad öbeği, fiil ise fiil öbeği ortaya çıkacaktır (Chomsky, 1982: 162-163). Chomsky 1957'den 1965 yılına kadar yaptığı çalışmalarında öbek yapılar hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. Ancak bu yıllardan 1980 yılına kadar yaptığı çalışmalarda ve verdiği konferanslarda öbek yapıdan bahsetmemiştir. Chomsky öbek yapıların semantik olduğunu kabul ettiği için çalışmalarında ayrıca bahsetme gereğini duymamıştır. Ancak daha sonra bahsetmek gerektiğini hissederek sonraki çalışmalarında kullanmıştır. Chomsky 1957'den günümüze kadar Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı ve Yönetim-Bağlama Kuramında yeni bakış açışları geliştirmiş, kuramlarında güncellemelere girmiştir. Bunları yaparken daha önceki çalışmalarında kuramlarla ilgili söylediği bazı alt kural ve teorilerin bilindiğini düşündüğü için sonraki çalışmalarında ayrıca belirtmemiştir. Bu nedenle Chomsky üzerine çalışan veya Chomsky'nin fikirlerini eleştirenler, Chomsky'nin sürekli fikir değiştirdiği, kuramlarının geçersiz olduğu gibi yanıltıcı eleştiriler yapmaktadırlar. Chomsky Üretken-Dönüşümle Dilbilgisi kuramıyla birlikte öne sürdüğü derin yapı ve yüzey yapı kavramlarını Yönetim ve Bağlama kuramıyla birlikte revize ederek d-yapı ve y-yapı şeklinde kullanmıştır. Bunun yanı sıra YB kuramının alt kuralları olarak dil incelemelerinde kullanılmak üzere teklif ettiği kavramlar ise şu şekildedir: yönetim[4], yöneten[5], ROL[6], ROL kuramı[7], tematik (teta) Rol[8], hal yükleme[9], baş[10],

[4] Üretken Dilbilgisi Kuramının Yönetim ve Bağlama Kuramında bir baş olan yansıması içinde olan diğer öğelerle ilişkisidir. Baş olan yöneten, diğerleri ise yönetilendir.
[5] Sözlük birimlerinin bir araya getirilmesini sağlayan dil birim ve ögeleri (Karaağaç, 2013a: 872).
[6]Üretken Dilbilgisinde eylem tarafından ad öbeklerine yüklem ve başın anlamsal içeriğiyle belirlenen anlambilimsel özellik. Fiil cümlesi biçiminde olmayan yapılarda ise yapının sağında olan unsurlar tarafından belirlenir.
[7] ROL'leri hangi sözlüksel başların, hangi konumda ad öbeklerine yükleneceğini düzenleyen alt kuram.
[8] Sözdizimsel yapıdaki anlambilimsel bilgilerin belirlenmesi ve sözdizimindeki yansımalarını inceleyen alt kuram.
[9] Yönetim ve Bağlama kuramına göre sözdizimsel birlikte yöneten konumundaki ögenin içsel yapısı gereği yönetimi altındaki unsurlara hel eki yüklemesidir.

başad[11], boşluk[12], taşınım[13], iz[14], zincir[15], bağlama[16], alfa taşıma[17], yan kategorileme[18], adıl düşürme[19], adıl düşürme değiştirgeni[20], öbek yapı[21], ikili dallanma[22], derin yapı[23], yüzey yapı[24], iç üye[25], dış üye[26]. Bu kavramların pek çoğu çalışmamızda da uygulanmıştır. Kavramların uygulandığı bölümlerde ayrıca tanımlandığı gibi bu bölümde, kavramların bütün halde görülebilmesi için tanımları verilecektir.

Yönetim-Bağlama Kuramına göre cümle, ad öbeği ve fiil öbeği olmak üzere iki öbek yapıdan oluşur. Her bir öbek de kendi içinde bir yönetim alanına sahiptir. Yani cümledeki unsurlar, yöneten-yönetilen ilişkisi içerisinde birbiriyle bağlantılıdır ve her unsur diğer unsurdan sorumludur. Cümledeki tüm ögelerin yönetimi ise fiile bağlıdır. Bir başka deyişle cümleyi fiil yönetir. Türkçede bazı fiiller kendi yapısı gereği öznenin yanı sıra nesnenin kullanımını da gerektirmektedir. Mesela *iç-* fiili bir özne ve sıfır biçimbirim ya da yükleme hali ekiyle oluşan bir nesneye ihtiyaç duyar. Bu iki öge, fiilin gerçekleşebilmesi için cümlede olması gerekir (Aydın Özkan, 2018: 44).

---

[10] Sözdiziminde bir öbeğin niteliğini belirleyen kurucu unsur. Yani öbeğin başı isim ise ad öbeği fiil ise fiil öbeği ya da edat ise edat öbeği olması durumudur.

[11] Derin yapıda herhangi bir ögenin (nesne, tümleç) taşınarak sıfatfiilin sağına yerleşen as soylu kelime veya kelime grubuna verilen addır.

[12] Yönetim ve Bağlama Kuramında dilbilgisel olarak belirli bir konumda olması beklenen ancak sesbilimsel olarak yer almayan unsur. ADIL, adıl ya da boşluk görünümündedir (İmer vd., 2013: 62).

[13] Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisinde derin yapıdaki bir unsurun yüzey yapıya geçmesi hareketi.

[14] Yönetim ve Bağlama Kuramında bir ögenin derin yapıdan yüzey yapıya taşınımı sonucunda geride bıraktığı boşluk.

[15] Taşınan öge ile arkasındaki bıraktığı izi arkasındaki bağlantı. İlk öge zincirin başı son öge ise zincirin köküdür.

[16] Üretken Dilbilgisinde, bir ad öbeğinin bar başka ad öbeğinin göstergesinin yorumlanışını belirleme durumu.

[17] Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisinde tüm taşıma dönüşümlerini kapsayan, Yönetim ve Bağlama Kuramı ile önerilmiş tekçil işlem.

[18] Bir sözlüksel birimin sözdizimsel yapıda birlikte görüneceği diğer kategorilere yönelik seçim sunmasıdır (Uzun, 2000: 97).

[19] Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisinde özne konumundaki adılın (ben, sen, o vb.) silinmesi işlemi.

[20] Tümcenin özne konumundaki adılı silip silmeme özelliğini belirlemesini olası kılan değiştirgen (İmer vd., 2013: 16).

[21] Birden fazla kelimenin bir araya gelerek bir hareketi, durumu, yargıyı ifade ettiği dilbilgisel oluşum.

[22] Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisine göre öbek yapısında, bir budaktan yalnızca iki dal çıkabilmesi durumu (İmer vd. 2013: 153).

[23] Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisine göre sözdizimsel bileşende elde edilen, evrensel nitelikli olduğu varsayılan, biçimsel , soyut tümce yapısı (Vardar, 2002: 40).

[24] Derin yapı biçimlerine uygulanan dönüşümler sonucu konuşulup işitilen somut tümce biçimi (Vardar, 2002: 227).

[25] Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisine göre yüklemin ya da yöneten unsurun yönetimi altında nesne, tümleç konumunda olan öge.

[26] Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisine göre yüklemin ya da yöneten unsurun zorunlu üye yapısında olan ancak yönetim alanı dışında özne konumunda olan öge.

Chomsky 1981 yılında yayımladığı Yönetim ve Bağlama Dersleri *"Lectures on Government and Binding"* adlı kitabında kullandığı bazı terimlerde değişikliğe giderek derin yapı (D) ve yüzey yapı (Y) kavramlarına işlerlik kazandırmış ve hatta "Yönetim ve Bağlama"da daha ön plana çıktığı görülmektedir. Yani Chomsky dönüşümsel dil bilgisinde olduğu gibi yönetim ve bağlama kuramında da derin yapı (soyut) ve yüzey yapı (somut)'nın olduğunu kabul ediyor.

Chomsky'nin dönüşümsel dil bilgisinde dönüşüm unsurları ve öne sürdüğü kuramlarla ilgili görüşleri 1965'ten 1981'e kadar radikal değişikliğe uğramıştır. Ayrıca söz dizimi üzerine çalışan birçok araştırmacı yalnızca "hamle α" dönüşümü yani bir şeyi alıp bir yere koy, bir iz bırak şeklinde dönüşüm olduğunu kabul etmektedir (Lasnik, 1984: 5). Bu değişiklikler, Chomsky'e karşı bakışı da etkilemiştir. Her ne kadar dilbilim alanında dönüşümle ilgili değişiklikler olsa da cümlelerde ögeler arasındaki ilişki düzeylerinde büyük değişiklikler olmamıştır. Bu değişikliklere güncelleme denilebilir. Yapılan güncellemeler neticesinde Chomsky ve taraftarları cümlenin yapısını açıklamak için, bazı yardımcı teoriler önermişlerdir. Önerilen bu teoriler; yönetim teorisi, x-bar teorisi, teta teorisi, durum teorisi, bağlayıcı teori, sınır teorisi ve kontrol teorisidir. Bu teoriler sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak inceleneceği için burada ayrıntıya girilmeyecektir. Bu terimler önerilirken Dönüşümsel Dilbilgisi terk edilmemiş, aksine Dönüşümsel Dilbilgisi temel alınarak onun üstüne, eksik görülen yerlere yeni teoriler önerilmiştir. Bu nedenle yapılacak incelemede "Dönüşümsel Dilbilgisi" ve "Yönetim ve Bağlama" kuramları ile ona bağlı alt terimlerin bir arada kullanılacaktır.

Teorilerin her ikisi de sıfat fiilli cümle yapılarında ve edilgen yapılarda, söz dizim özelliklerini incelemede uygulama kolaylığı sağladığı için bu teoriler çalışmada öncelikli olarak tercih edilmiştir. Evrensel dilbilgisinde ilkeler tüm diller için evrensel kabul edilmesine rağmen Batı dilbilimcilerin öne sürdüğü teorilerin Türk lehçelerine uygulanmasında bazı çelişkiler olabileceğini belirtmek isterim. Çünkü Türk dili sondan eklemeli bir dil olduğu için, Türk lehçelerinde de bu teorilerin uygulanmasında bazı zorluklarla karşılaşabiliriz. Bununla birlikte "Evrensel Dilbilgisi" (ED) modelinin kırk yılı aşkın süredir geliştirilerek güncellenmiş ve bu süreçte birçok kuram ortaya atılmıştır. Bu çalışmada genel olarak "Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi" ve "Yönetim-Bağlama Kuramı" çerçevesinde konu işlenecektir. Sözdizimi yapılarını ayrıntılı olarak incelemeden önce, bu teorilerin ne anlama geldiği ve terimlerin yardımcı kavramları izah edilecektir.

ED'de, sıfat fiilli tümcelerde ögelerin dizilişi, tüm diller için ortak kabul edilse de Türkçenin sondan eklemeli yapısı ve cümle kurgusunun farklı oluşu bu Batılı araştırmacıların konuya bakışındaki bazı eksikleri ortaya çıkarmaktadır. Türkçenin kendine özgü yapısı, konuya daha dikkatli yaklaşmasını gerektirmektedir. Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin de Türk dilinin bir alt kolu olması ve cümle kurgusunun aynı olması, Chomsky başta olmak üzere ED'nin savunucularının görüşlerini Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesine uygulamada aynı dikkatin gösterilmesini gerektirmektedir.

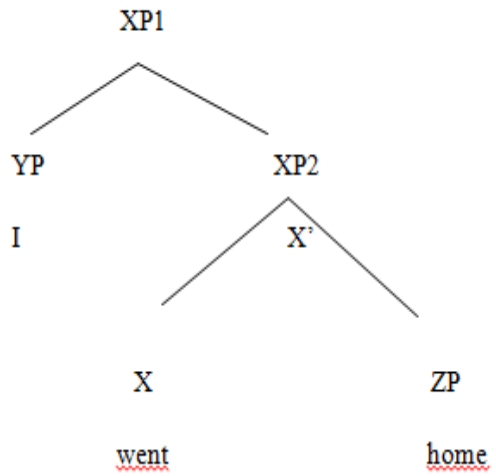

Evrensel dil bilgisinde cümle kurgusunun tüm dünya dilleri için bu şekilde olduğu görüşü kabul edilmektedir. Yukarıdaki şekilde YP, yapının belirteci kabul edilir. ZP, X'in tamlayıcısı olarak bilinir. Bu şekilde hem X hem de X' geniş yansıma kabul edilir. Burada iki tamlayanı (X ve X') ayırt etmek gerekirse, X'e anlamsal tamlayan denir. Sonuç olarak XP1 ve XP2, X'in izdüşümü olarak bilinir. Burada İngilizce ile Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi arasında ilkeler açısından farklılıkları gösterebilmek için bu yapının Karluk grubu lehçelerdeki eşdeğeri aşağıdaki şemada gösterilmiştir:

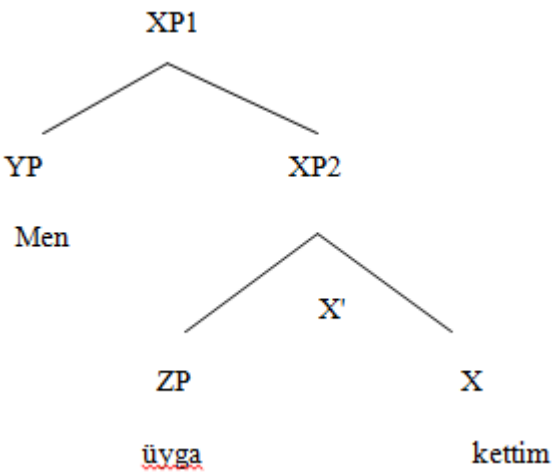

Görüldüğü gibi XP yapılarında İngilizce ve Özbek Türkçesi arasında farklılık vardır. Burada XP_2'nin başı (X), Özbek Türkçesinde iç unsur (tümleç) kabul edilen ZP'nin sağına gelir. Bu şemada da görüleceği gibi Özbek Türkçesi bir ÖNY (Özne-Nesne-Yüklem) dilidir. Ayrıca bu şemadan hareketle İngilizce ve Özbek Türkçesindeki XP yapılarının farklılığının bir diğer göstergesi, Özbek Türkçesinde XP_2'nin başı (X), ZP'nin sağına gelir. Ancak İngilizcede soldadır. Yani Özbek Türkçesi "ön tamlayıcı" dili iken İngilizce "son tamlayıcı" dilidir. Türkçede sıfat fiiller üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Underhill, Türkçede sıfat fiil yapı oluşturulmadan önce başka bir yerdeyken sıfat filli yapılanın oluşumuyla birlikte genişleyerek şimdiki yerini almıştır.

Üretimsel dönüşümlü dil bilgisinin temsilcileri İngilizce ve diğer Batı dilleri üzerine çalıştıkları için ve savundukları teorileri diğer dünya dilleri için de model olarak görmektedirler. Dolayısıyla konuştukları dilden (İngilizce veya diğer Batılı diller) hareketle ve o dilin kurallarıyla teoriler öne sürmüşlerdir. Evrensel dil bilgisinin öncüsü Chomsky, diller arasında çeşitliliğin az olduğunu savunmuştur. Ancak Türk lehçeleri, gruba dâhil değildir. Türk lehçeleri diğer dünya dilleriyle bazı ortak noktaları olmakla birlikte kendine özgü kurallarıyla onlardan ayrılmaktadır. Türk lehçelerinin sondan eklemeli oluşu ve sözdizimi kurgusu itibariyle ÖNY dizilimine sahip oluşu, bu ayrışmanın sebebidir. Evrensel dilbilgisi, dillerin kendine özgü farklı kurallarına karşı şunu söylemektedir; diller yüzeysel yapıda birbirinden farklı olsa da derin yapıda ortaktır. Burada sadece konuya giriş mahiyetinde kısa bir bilgi verilmekte, kısaltmalar ve terimler hakkındaki bilgiler daha sonraki bölümlerde verilecektir.

1.5.3. Derin Yapı ve Yüzey Yapı

Descartes felsefesini temel alan ve 17. yüzyılda Port-Royal okulunun düşünürlerinin ortaya attığı dil kuramının "hüküm" (judgement) ve "önerme" (proposition) ayrımına dayanmaktadır (Altınörs, 2015: 197). Buna göre hüküm Chomsky'nin öne sürdüğü derin yapıya (*deep structure*), önerme ise yüzey yapıya (*surface structure*) karşılık gelmektedir. Bu kavramları öne çıkan ve dilbilim alanında yaygın şekilde kullanılmasını sağlayan Chomsky, tüm dünya dillerinin farklı temsil seviyelerine sahip olduğunu iddia etmektedir. Eğer dillerin sadece yüzeysel yapısında görünen yüzüne dikkat edersek, dillerin ortak noktalarını göremeyeceğimizi söylemektedir. Diller sınırlı sayıda kelime bilgisine sahip olabilir, ancak dilleri konuşanlar, sözdizimindeki farklı kombinasyonlarla sınırsız sayıda cümle kurabilirler. Chomsky'ye göre insanlar doğuştan dil becerilerine sahiptir. Böylelikle dildeki dönüşüm kuralları ve dillerin temsil seviyeleri evrenseldir.

Dillerin evrenselliğini göz ardı edip konuşmacının kurduğu cümlelere odaklanıp, yüzey yapıyla ilgilenir ve cümlenin görünen yüzünün altında yatan asıl anlamını unutursak dünya dillerinin ortak yönlerinin olduğunu göremeyiz. Cümle türlerini incelediğinde, pek çok cümlenin birbiriyle ilişkili olduğu görülmektedir. Cümledeki bazı ögelerin eklenip çıkarılması veya yer değiştirilmesiyle yeni cümleler kurulmaktadır. Aslında bu durum, dilin yapısında olan en az çaba kanunu ile ilgilidir. Yani bir konuşmacı cümlelerini oluştururken, tamamen yeni bir cümle yerine, ögelerin yerini değiştirip çeşitli eklemler ya da çıkartmalar yaparak yeni cümleler oluşturabilmektedir. Tabi bir yapının diğerinin üstüne inşa edilebilmesi için en az iki farklı temsil seviyesi olmalıdır. Böylelikle ögelerin yeni cümlelere evrilmesi sürecine Chomsky "dönüşüm" adını vermiştir. Bu şekilde "Dönüşümsel Dilbilgisi" kuramı ortaya çıkmıştır. Bu teorisini 1957'de ortaya atan Chomsky, 1960 ve 1970'lerde de aynı görüşünü savunmaya devam etmiştir. Cümlelerin oluşum sürecinde kelime eklemeleri yaptığımızda, cümlenin ilk hali ortaya çıkar. Chomsky buna "temel yapı" ama çoğunlukla da "derin yapı" adını vermiştir. Bu cümlenin morfolojik kısmını oluşturur. Derin yapıyı bağlam gösterir (Üstünova, 2010: 700). Anlamsal olarak baktığımızda ise "soyut anlamı" ifade etmektedir. Derin yapı cümlenin görünenin aksine görünmeyen fakat semantik olarak algılanabilen seviyesidir. Chomsky'nin 1980 sonraki çalışmalarında d-yapı biçiminde adlandırdığı bu biçimbirim, temel yapı, uzak yapı, birincil yapı gibi terimlerle de anılmıştır. Cümlenin bu seviyesi,

yüzey yapıdaki cümlelerin farklı bir anlamlarını görebilmemiz konusunda yardımcı olur. Yüzey yapı cümlenin en son şeklidir. Göze ve kulağa hitap eden kullanımdaki son şeklidir. Bunun yanı sıra çeşitli eksiklikleri de bulunmaktadır. Cümleyi ögelerine ayırma işlemiyle aslında cümlenin derin yapısı ortaya çıkarılmaktadır (Crystal, 2008: 466-467; Matthews, 1997: 364; Demirci, 2010: 295). Dünya dilleri bu soyut düzeyde benzer özellikleri paylaşmaktadır. Sonrasında bazı eklemeler yapılarak dönüşümler elde edilir. Dönüşümler var olan yapıları, belirli kurallar çerçevesinde değiştirerek, yerini değiştirerek veya bazı unsurları silmek suretiyle yeni yapılar (cümleler) oluştururlar. Böylelikle "yüzey yapı" adı verilen yeni bir seviye oluşturulur. Yüzey cümlenin görüp işittiğimiz son şeklidir.

İki yapı arasındaki semantik ve morfolojik karşıtlık tablo halinde de gösterilebilir (Karabulut, 2011a: 96):

Tablo 2. Derin yapı ve yüzey yapı arasındaki semantik ve morfolojik karşılık tablosu.

Derin Yapı	**Yüzey Yapı**
temel anlam	yüzey anlam
soyut	somut
kavramsal	dilbilgisel
gösterilen	gösteren
algılanan / varsayılan	duyulan / görülen

Cümlelerin derin ve yüzey yapıdaki oluşumunda iki farklı kural etkili olmaktadır: öbek yapı ve dönüşüm kuralı. Öbek yapı kuralı, derin yapının içindeki cümle veya cümlelerdir. Dönüşüm kuralı ise, derin yapıdaki cümlelerin anlamını tamamen yitirmemekle birlikte yeni anlamlı cümlelere dönüşmesidir. Cümleler bu şekilde üretilmektedir, denilebilir.

Yüzey yapı ve derin yapı kavramlarını Özbek Türkçesinde kurulmuş bir cümle üzerinde gösterilebilir.

U bir joyda ko'pgina odamlarning to'planib **turganini** ko'ribdi (OHE, 10).

U bir cåydä köpginä ådämlärniñ toplänib turgänini köribdi.

"O burada çokça adamın toplanadurduğunu görmüş."

Bu cümle derin yapıdaki iki cümlenin yüzey yapıda dönüşümü neticesinde son şeklini almıştır. Eğer bu cümleyi dönüşümsel dilbilgisi teorisine göre inceleyecek olursak, iki cümleye ayırabiliriz.

U ko‘ribdi “O görmüş”

Bir joyda ko‘pgina odamlar to‘planib **turibdi.** “Bir yerde çokça insan toplanmış.”

Buradaki iki cümlenin, ÜDD kuramına göre birleştirilerek yüzey yapıda yeni bir cümle oluşturulduğu görülmektedir. Bu cümlenin oluşum süreci ve aşamaları ileride daha ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

İnsan zihninde kurgulanarak kullanıma giren ses, kelime, cümle ya da cümleler bütünü kaynak kişiden (konuşur) alıcıya ulaşana kadar iç ve dış engeller maruz kalacaktır. Konuşur ile alıcı arasındaki bu iletişim kanalında geçen süreci Jakobson altı boyutlu iletişim modeliyle açıklamıştır.

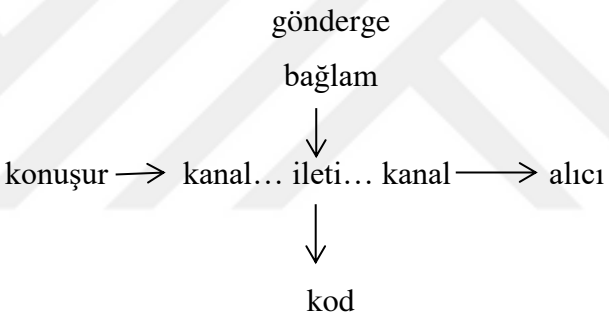

Kaynak kişiden (konuşur) çıkan kelime ya da cümle, zihninden çıktığı andan itibaren çeşitli kayıplara uğrar. Ancak konuşur kendisinden çıkan mesajın eksiksiz olduğunu düşünür. Alıcı ise genellikle iletilen mesajın tamamını eksiksiz alamaz. İletişimde yaşanan bu ikiliğe dilbilim çalışmalarında derin yapı ve yüzey yapı ikiliği denilmektedir (Karabulut, 2011: 97).

Derin yapı ve yüzey yapı kavramları çalışmamızın konusunu oluşturan sıfat fiilli yapıların kullanıldığı cümlelerde dahi iyi görülebilir.

Bisiklet süren çocuk bize doğru geliyor. (YY)

Bu cümle yüzeyde yani bizim algıladığımız itibariyle tek bir cümle gibi görünmektedir. İlk bakışta sadece *gel-* eylemi görünmektedir. Yüzey yapının aldatıcı olduğu, kaynak kişiden çıkan mesajın tam anlamıyla alıcıya ulaşamadığı daha önce dile getirilmişti. Bu örnekte de derin yapıda iki ayrı cümle ve iki ayrı eylem (*sür-* ve

gel-) olmasına rağmen yüzeyde tekbir yargı gibi görünmektedir. Cümlenin derin yapıdaki aslı şu şekildedir:

Çocuk bisiklet sürüyor. (DY)

Çocuk bize doğru geliyor. (DY)

Bu iki cümle Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi kuramı ve taşınım-dönüşüm kuralarına göre sıfat fiil ekini aldıktan sonra ortak öge olan öznenin taşınmasıyla birlikte yüzey yapıdaki son şekline dönüşmüştür.

1.5.4. Yönetim Koşulları

Yönetim konusu, Chomsky'nin 1980 yılında ortaya koyduğu ve 1981 yılında yayımlanan Yönetim ve Bağlama Dersleri (*Lectures on Goverment and Binding*) adlı eserine dayanmaktadır. Yönetme, bir cümlede veya yapısal bir kategoride bir ögenin başka bir ögeyi yönettiği veya etkilediği bir durum için kullanılır. Yani bir cümledeki kelime veya kelime grupları arasındaki ilişki sebebiyle başka kelime veya eklerin kullanılması zaruriyetidir. Mesela cümlenin yüklemi olan fiile göre isim hal ekleri değişebilmekte veya bazı ögeler eklenip çıkarılmaktadır. Ayrıca ortaya çıkan yapıların sözdizimsel kategorisinin belirlenmesinde de yönetim sorumludur. Mesela bir temel cümlenin veya yan cümlenin sözdizimsel işlevinden sorumlu olan ve onu belirleyen yapı, o kuruluşun başıdır. İngilizce ve Özbek Türkçesindeki XP yapılarını yönetim kuramı çerçevesinde incelemeye örnek olması için bir cümlenin Özbek Türkçesinde ve İngilizcedeki kullanımları aşağıda verilmektedir:

a. Botir kitob-ni uy-da o'qiydi.

"Botir kitabı evde okuyor."

b. Botir read the book at home.

Yukarıdaki cümleyi incelersek, Özbek Türkçesinde "oku-" fiili cümlenin yüklemi, "Botir" özne ve "kitap" nesne ve "ev" ise tümleç görevindedir. İngilizcede ise "Botir" özne "oku-" yüklem, "kitap" nesne ve "ev" tümleçtir. Bu iki cümledeki öge dizilişini Yönetim ve Bağlama ilkelerini kullanarak aradaki farklılıkları daha iyi gösterebiliriz:

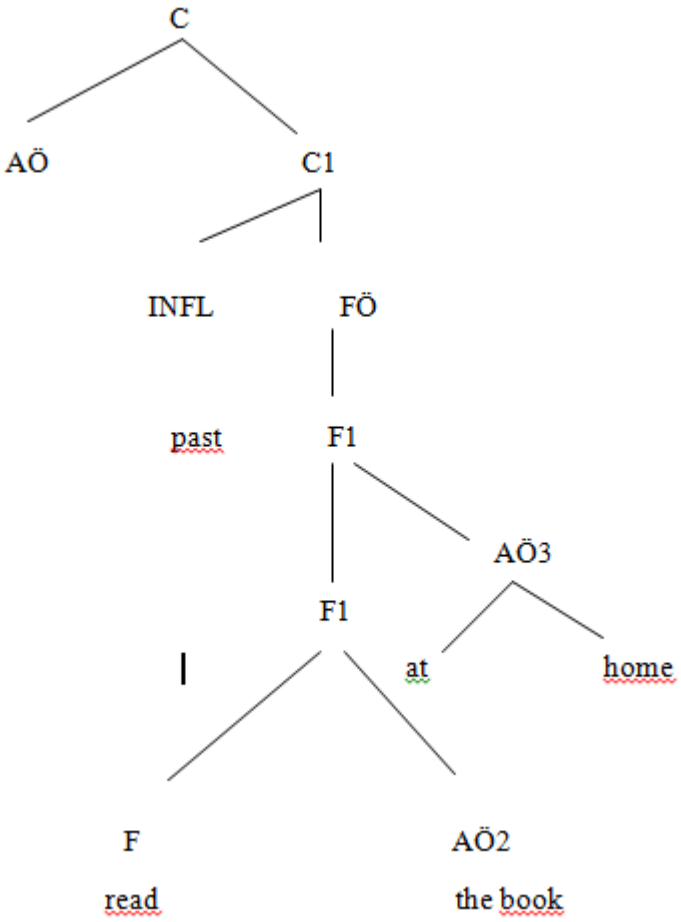

İngilizcede bu şekilde gösterilen cümle Özbek Türkçesinde iki farklı şekilde de gösterilebilir.

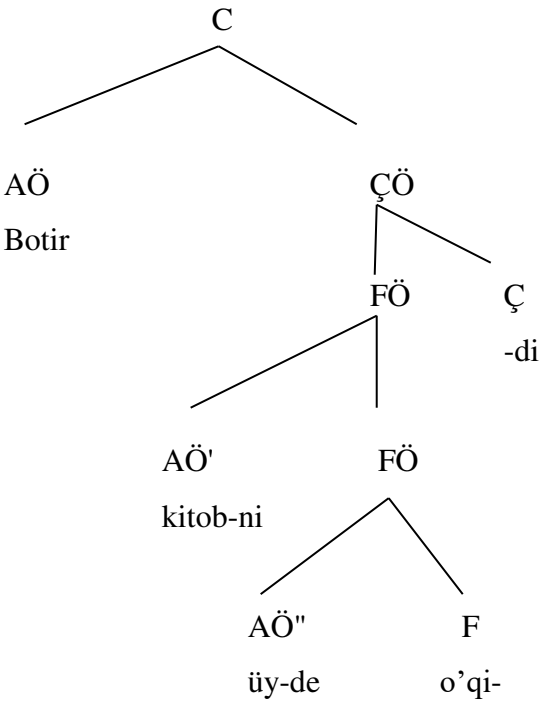

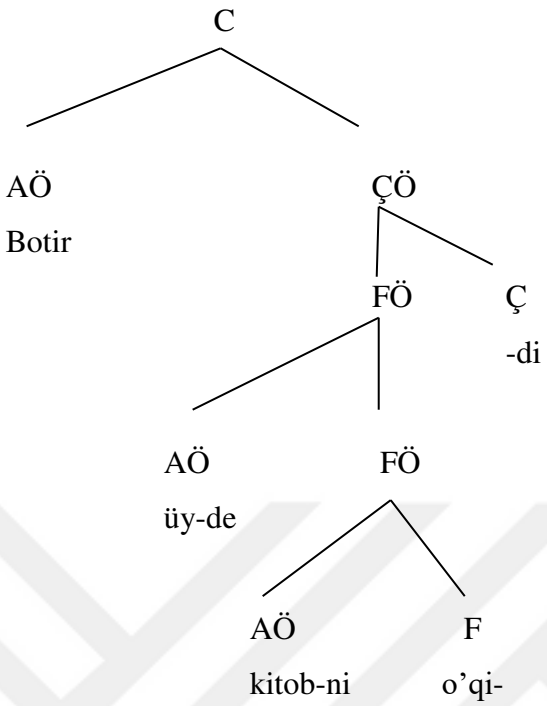

Yukarıdaki cümlelerde görüldüğü gibi İngilizce cümlede fiilden sonra tümleç gelir, Özbek Türkçesinde ise tümleçler fiilden önce gelir. Bu şekilde ağaç modelinde yukarıya dallanma İngilizcede sağa, Özbek Türkçesinde ise sola doğrudur. Yani yönetim İngilizcede soldan sağa doğru iken, Özbek Türkçesinde sağdan sola doğrudur. Cümlelerin sözdizimindeki farklılık, dillerin gramer yapılarındaki kelimelerin farklı dizilişinden kaynaklanmaktadır.[27] İngilizcede Yönetim Bağlamada sadece iki gramer ilişkisi bilinir, özne ve tümleç (nesne veya tümleç). Özne hemen C'nin altında AÖ olarak adlandırılır, nesne ise FÖ'nin yönetimi altında AÖ' ve tümleç ise AÖ" şeklinde adlandırılır.

Özbek Türkçesinde ise cümleler ÖNTY (özne, nesne, tümleç, fiil) şeklinde dizilime sahiptir. Özbek Türkçesinde de Özne C'nin hemen altında AÖ şeklinde adlandırılır. Nesne ve tümleç FÖ'de fiilin (başın) yönetimi altında AÖ' ve AÖ" şeklinde adlandırılır. Bu iki dil arasındaki farklılık tümlecin konumunda ve cümlenin sözdiziminde fark edilebilir. Özbek Türkçesinde tümleç, edatın nesnesi değildir. Ayrıca Özbek Türkçesinde birleşik yapılarla bağlantı kurmak için "at, on, in for, from vb." gibi prepositions olmadığı için dolaylı tümleç, edatlı öbek gibi farklı bir yönetim kategorisinde değerlendirilmez. Bunun yerine dolaylı tümleç AÖ, FÖ'nin

[27] Baş adın dünya dillerindeki yeri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Lehmann, 1986.

altında bulunmaktadır. Özbek Türkçesinde edat, sözlüksel bir kategoridir. Edat bir ek değil, fiilden önce sözlü bir kategoridir.

Yukarıdaki ağaç modellerinde görüldüğü gibi *o'qi*-fiili hem AÖ' hem de AÖ" ü aynı anda yönetir. Bu iki cümle arasındaki fark, nesnelerin konumundan kaynaklanmaktadır. İlk cümlede vurguyu belirtmek içim fiilden hemen önce gelirken diğer cümlede dolaylı tümleç fiilden önce gelmiştir. Ancak her ikisi de aynı yönetim kategorisine girmektedir. Yani yöneten F ile AÖ' ve AÖ" arasına giren büyük bir izdüşüm olmadığı için her ikisine de yönetebilmektedir. Yine burada görüldüğü gibi *o'qi*- fiili özneyi yönetmemektedir. Bu nedenle özne "dış katılımcı", fiil tarafından yönetilen nesne ve tümleç ise "iç katılımcı" olarak adlandırılmaktadır (Chomsky, 1993: 50).

1.5.5. Boşluk[28] Kategorisi ve Yansıtma[29] İlkesi

Chomsky boşluk kategorisini Yönetim ve Bağlama kuramı içerisinde değerlendirmektedir. Bu çerçevede yansıtma ilkesi cümlenin yöneteni olan fiil, yansıtma ilkesine göre tüm seviyelerde iç unsur talep eder. Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi yansıtma ilkesine göre incelenirse, iç ve dış unsura sahip cümlelerin "yansıtma ilkesini" yerine getirdiği görülmektedir. Yansıtma ilkesine göre inceleyecek olursak; Yaxshi xotin gadoni shoh qiladi (OHE, 9) "İyi hatun dilenciyi şah yapar." Cümlesinin açık öznesi *Yaxshi xotin*, *gadoni* iç katılımcı ve *shoh qiladi* ise yöneticidir ve bütün gereksinimlere cevap vermektedir. Eğer cümlede özne açık şekilde kullanılmamış, yani gizli özne varsa o zaman "Genişletilmiş Yansıtma İlkesi" devreye girmektedir. Yapısal anlamda bütün cümlelerde özne olmalıdır, yani bütün FÖ'lerinin dış katılımcıyla bağlantısının kurulmalıdır. Genişletilmiş yansıtma ilkesinde tüm cümleler bir özneye sahiptir.

Men ertalab uloqqa ketganligini aytdim (Ul, 5) "Ben sabahleyin postacıya gittiğini söyledim." cümlesinde özne açık olarak kullanılmıştır. Bu cümlede öznenin yeri, yer değiştirme sonucunda boş olsa yani, "Ertalab uloqqa ketganligini aytdim" şeklinde oluşturulsa, yöneten konumundaki *ayt*- fiilindeki şahıs eki, yapının boşluğunu doldurmasına yardımcı olur ve cümleye gizli bir özne yerleştirir. Fiil ile

[28] Üretici Dilbilgisinin Yönetim ve Bağlama Kuramı'nda, dilbilgisel olarak (özellikle Yansıtma İlkesi'nce) belli bir konumda bulunması beklenen ama sesbilimsel olarak gerçekleşmemiş öge (İmer-Kocaman-Özsoy, 2011: 62).

[29] Üretici Dilbilgisinde sözlüksel bilginin, bütün sözdizimsel düzlemlerde korunması gerektiğini belirleyen ilke. Üyenin derin yapıda yokluğu boş ulama, yüzey yapıda ide derin yapıdan başka bir konumda bulunması, yapıda taşıma işleminin uygulandığını gösterir (İmer-Kocaman-Özsoy, 2011:262-263).

boşluk kategorisi arasında şahıs ekleriyle uyum varsa, cümlenin anlamsal olarak var olan gizli bir öznesinin olduğu kabul edilir. Ancak açık bir öznesi olmayan ve hiçbir şahıs eki barındırmayan cümleler hakkında ne söylenebilir? Eğer boşluk kategorisinde her cümlenin bir öznesi olduğunu kabul edersek, yan cümlenin fiilinin şahsı ve kipi hakkında ne söylenebilir?

(Men) sizning Margilon **kelganingizni** bu kun otamdan eshitdim (OK, 3) "Ben, sizin Mergilan'a geldiğinizi babamdan duydum."

(Sen) **barġiniñ** bilenmu uniñ bilen körüşelmeysen (HUT, 262)

"Senin geldiğini bilse de onunla görüşemezsin."

Buradaki cümlede özne açık olarak kullanılmıştır. Eğer özneyi kaldırılıp gizli özne durumuna getirilir yani, "Sizning Margilon kelganingizni bu kun otamdan eshitdim." veya "Barġiniñ bilenmu uniñ bilen körüşelmeysen." şeklinde kullanırsa YB'de sonsuzluk maddesinin açık olmayan öznesi, yüklemdeki fiilin şahsı tarafından temsil edilmektedir. Cümlenin öznesi kullanılmayarak boşluk kategorisi oluşturulmuştur. Bu boşluk kategorisi ise, genişletilmiş yansıtma ilkesinin açık olmayan ögeyi karşılayabilmesi kuralı *eshit-di-m* veya *kör-üş-el-mey-sen* işletilerek karşılanmaktadır.

1.5.6. ROL Kuramı

ROL kuramı İlkeler ve Değiştirgenler Kuramının alt kuramlarından birisidir. Kuram, Evrensel Dilbilgisinin ilk dönemlerinde ihmal edilmiş bu nedenle de Chomsky'yi eleştirenlerin merkezini oluşturan "sözdiziminde anlamın etkilerini" değerlendirmektedir. Rol kuramı, üye yapısı, rol yapısı ve durum belirleyicisi ya da rol yükleme olmak üzere üç kavramdan oluşur.

Üye yapısı cümlenin ya da öbek yapının yöneteni olan unsurun sözdizimsel yapıda zorunlu veya seçimlik hangi kelimelerle birlikte kullanılabileceği belirtir. Mesela, *oku-* eylemi kitap, dergi, kapı, cam gibi kelimeler içinden uygun olanı kullanılmaktadır.

ROL yapısı, yöneten ile yönetimi altındaki unsurlar arasındaki anlamsal ilişkiyi kurarak cümlenin şekillenmesinde rol oynar. Burada yöneten öge, iç yapısına göre yönetimi altındaki unsurları etkisi altına almaktadır. Mesela *boz-, kır-* eylemleri üzerinden gösterilirse; eğer *boz-* eylemi varsa bozulan bir şey de vardır. Ya da *kır-* eylemi kırılan "ROL" ü söz konusudur.

Durum belirleyicisi ya ada rol yüklemede ise yapıdaki unsurların eylem yani yöneten tarafından seçilmesi ve onlara rol atanmasıdır. Yani ROL yükleme ögelerin

kendisinin değil yöneten tarafından onlara verilen bir görevdir. Yani cümlelerde eylemler ROL yükleyen Ad öbekleri ise rol yüklenicidir (Uzun, 2000: 103). Eğer cümle değil de öbek temelinde değerlendirirsek Türk dilinde vurgu sonda olduğu için Rol yükleyeni de öbek yapıda sağ da aranmalıdır. Nadir Engin Uzun, fiilin dışında başka ögelerin de rol yükleyici kategorisinde olduğunu belirtmiştir. Mesela bu kategoriden birisi için, kadar, beri gibi edattır. Bunun yanı sıra bir başka rol yükleyici yüklemcil sıfatlardır: *hayran* (deneyimci, konu), *borçlu* (deneyimci), *âşık* (deneyimci, konu) rolü yüklemektedir (Uzun, 2000: 13).

Biz kelimenin sözdizimsel yapıda öbek oluşturabilmesi için beraberinde hangi üyeyi almak zorunda olduğuna ilişkin bilgiler ise yankategorilemenin alanına girer. Mesela geçişli bir eylem, geçişsiz eylemden ayrılarak öbek yapıda nesne konumunda bir ad öbeği ister. (Özsoy vd., 2011: 143; Uzun, 2000: 96).

Rol kuramında geleneksel anlayışla kullanılan özne, nesne, zarf, tümleç gibi rollerin yerine, eyleyen, etkilenen, deneyimci, uyarıcı, kaynak, hedef, yer, zaman, amaç, araç gibi roller araştırmacılar tarafından bazı değişikliklerle verilmektedir (Hirik, 2018: 126; Kerimoğlu, 2014; Uzun, 2000).

1.5.7. Durum Kuramı

Durum kuramı, Chomsky'nin Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisi ile Yönetim ve Bağlama Kuramının cümle çözümleme yöntemlerine karşılık olarak Charles Fillmore tarafından 1960'larda ileri sürülmüş bir kuramdır. Chomsky bu kuramın kendi teorilerine karşı olarak çıktığı bilmesine rağmen 1980 sonrası çalışmalarında bu kuramın öner sürdüğü fikirlerden faydalanmıştır.

Durum Kuramında cümledeki eylemin anlamıyla örtüşmelidir. Yani yöneten unsurun etken, edilgen, işteş olması durumuna göre anlamıyla örtüşen adlarla kullanılmaktadır.

Çocuk kitap okuyor.

Çocuk kitabı okuyor.

Çocuk kitaba bakıyor.

Çocuk kitapta yazılandan bir şey anlamıyor.

Çocuk kitaptan bir şey anlamıyor.

Durum kuramı anlatılırken devreye Üretken-Dönüşümlü Dil Bilgisi kuramının alt kuralı olan iç üye ve dış üye de devreye girmektedir. Buradaki beş örnek cümlede de özne eksizdir. Kitap ise cümlelerde sırasıyla belirtisiz nesne, belirtili nesne, dolaylı tümleç olarak kullanılmaktadır. Bu cümlelerde çocuk ve kitap

ortakken fiilin değiştiği görülmektedir. Değişen fiile göre cümlenin iç üyesi olan kitap AÖ farklı hal ekleri almaktadır. Durum kuramı gereğince cümlenin yöneteni olan yüklemin anlamına uygun şekilde diğer öğeler farklı biçimlerde kullanılmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, özne cümlede dış üye olduğu için yöneten ona müdahale edememektedir. Bu nedenle özne eksiz kullanımdadır.

1.5.8. Durum (Hal) Yükleme

Önceki bölümde AÖlerinin yönetenin yapısına göre belirli bir DURUMda oldukları görülmektedir. Ancak AÖlerin bu DURUMları hangi koşullarda aldığı açıklanmadı. DURUMların ait olduğu AÖlerin özne, nesne veya tümleç görevinde olduğu ifade edildi. AÖlerin belirli bir DURUMda olması, sözdiziminde belirli bir konumda (nesne, tümleç veya özne) olmayı da beraberinde getirmektedir. Sözdiziminde her zaman eksiz yalın halde olması dış üye olduğunu kanıtlamaktadır. Öbek yapıda bir sözcüğün belirli bir özelliği kazanması, onun bu özelliği sözdizimsel etkileşim yardımıyla kazandığını göstermektedir. Yani öbek yapılar sözdizimine girdiği zaman karşılıklı etkileşim halindedir. Derin yapıda nesne görevindeki bir AÖ, çekime girip yüklemin yönetimine girdiği zaman yöneten unsurla ya da diğer AÖleriyle etkileşim halinde olması AÖ/AÖlerine DURUM yüklemesi yapılmasını sağlamaktadır.

Çocuk kitabı okuyor.

Çocuğun okuduğu kitap güzeldi.

İlk cümlede oku- fiili kitap nesnesine yükleme hali eki yüklemiştir. Alttaki cümlede ise isim tamlamasının tamlayan kısmını oluşturan Çocuk AÖ, tamlanan unsurdaki iyelik ekinin etkisiyle ilgi hali ekini almıştır. Bu cümleden hareketle yöneten unsurun etkisiyle AÖlere Durum yüklemesi yapıldığı görülmektedir.

1.5.9. Yapısal Durum/İçsel Durum

Yöneten-yönetilen ilişkisi içinde yöneticiler tarafından AÖlere Durum yüklenmesi, Durum yüklenmesinde yapısal ilişkinin olduğunu göstermektedir. AÖlerin Durum yüklenecek olması, bu AÖlerin bir şekilde yönetiliyor olduğunu gösterdiği gibi Durum yükleme ile ROL yükleme arasındaki ilişkiyi de göstermektedir. Çünkü Durum yüklenecek bir AÖnün aynı zamanda ROL yüklenmesi de beklenir. Durum yüklenen AÖnün aynı zamanda ROL de yüklenebilmesi, Durum yüklemesinde farklılık olduğunu da göstermektedir.

Çocuk kitabı okuyor.

Çocuk kitaba bakıyor.

Kitap (çocuk tarafından) okundu.

Kitaba bakılıyor.

Buradaki örneklerde görüldüğü gibi Durum yükleminin ROL yüklemeden bağımsız olduğu durumlarda, yönetenin yapısal ilişkisi gözetilerek Durum yüklendiği için, yapısal Durum denilmesi daha doğrudur. Yapısal Durumlar, AÖlerin bulundukları konuma göre yüklenen ve Rol yüklemden bağımsız olan durumlardır. İçsel Durum ise, Rol yüklemenin sonucunda yüklenen Durumu ifade etmektedir.

1.5.10. Bağlama Kuramı

Artgönderenlerin öncül adıllar tarafından belirlenmesini, buna karşılık cümledeki hangi öncüllerin kişi adıllarına gönderimde bulunamayacağını, kısacası gönderen ile öncül arasındaki ilişkiyi belirleyen kuramdır (Chomsky, 2014: 37). Bağlama kuramı AÖlerin yorumlanmasında gönderimsel ilişkilerle ilgilidir. Bu kuramın merkezinde gönderimsel ilişki bulunmaktadır (Uzun, 2000: 235). Ayrıca bağlama kuramında dizinleme ve eşdizinleme/eşimleme de önemli rol oynamaktadır.

Çocuk$_i$ tahtaya$_i$ bakıyor.

Sınıftakiler$_i$ tahtaya$_i$ bakıyor.

Çocuk$_i$ ona$_j$ bakıyor.

Buradaki iki cümleden hareketle bağlama kuramında eşdizinleme/eşimlemeyi anlatacak olursak, ilk iki cümlede çocuk ve tahta ile sınıftakiler ile tahtanın gönderimi aynı olduğu için birbirleri ile eşdizinlidirler. Ancak diğer cümlede ise çocuğun baktığı o kesin belirli olmadığı için gönderimleri farklıdır. Dolayısıyla eşimleme yapılamamaktadır.

1.5.11. Taşıma Kuramı

Taşıma derin yapıdaki bir AÖnün yüzey yapıdaki konumuna geçmesidir. Taşıma sürecinde, taşınan ögenin taşındığı eski yeri ile taşınma sonucunda yerleştiği yeni yer arasında ilişki bulunmaktadır. Bir başka deyişe taşınan AÖ, arkasında iz bırakır. Dolayısıyla taşınan öge ile izi arasında eşdizinleme oluşur. Bu eşdizinleme zincir olarak da adlandırılır.

Çocuk kitap okuyor.

Çocuğun $(b)_i$ okuduğu kitap$_i$

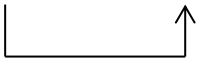

Buradaki cümlede kitap nesnesi, ilk konumundan taşınarak eni konumuna sıfat fiilin sağına yerleşiyor. Taşıma işlemi sırasında geride bir boşluk ve iz

bırakıyor. Oluşan boşluk ile yeni konumu arasında ize bağlı olarak eşdizinleme kuruluyor.

Taşıma işlemi sadece derin yapıdan yüzey yapıya şeklinde olmamaktadır. Derin yapı ile mantıksal yapı arasında da olabilmektedir. Mantıksal yapıda yorumlamalar açısından taşınmış olduğuna inanılan ancak yüzey yapıda taşınmamış görünen unsurların Mantıksal yapıda taşındığı kabul edilmektedir. Böylelikle mantıksal taşıma denilen bir taşıma türü daha oluşmaktadır (Uzun, 2000: 290).

Taşıma işleminin uzunluğuna göre, yani taşınan ögenin ne kadar öge geçtikten sonra yeni yerine yerleşmesine bağlı olarak taşıma işlemi kısa taşıma ve uzun taşıma biçiminde ikiye ayrılır. Bunun yanı sıra taşınan unsurun türüne göre de taşıma işlemi farklı isimlerle anılmaktadır. Taşına unsur AÖ ise AÖ taşıma, eğer taşınan unsur bir öbeğin başı ise baş taşıma olarak adlandırılır.

İKİNCİ BÖLÜM

SIFAT FİİL EKLERİ VE SINIFLANDIRILMASI

2.1. DİLBİLGİSİ KİTAPLARINDA SIFAT FİİLLERİN TANIMI

2.1.1. Türkiye Türkçesi Dilbilgisi Kitaplarında Sıfat Fiillerin Tanımı

Türkiye'de yapılan çalışmalarda aynı dil bilgisi kavramı için sıfat fiil, sıfat-eylem, isim fiil, fiilimsi, ortaç, partisip, ad-eylem öbekleri gibi farklı terimler kullanmaktadır[30]. Hâlbuki aynı konu için, Özbek Türkçesinde *"sıfatdosh, sifat fe'l";* Yeni Uygur Türkçesinde ise *"süpet pe'el"* terimleri kullanılmaktadır. Sıfat fiil için Türkologlar arasında bir terim anlaşmazlığı ortada iken araştırmacıların konuyu işleyiş biçimlerini de görmek sıfat fiil eklerinin işlevsel olarak incelenmesinde faydalı olacaktır.

Gramer Terimleri Sözlüğü'nde sıfat fiiler, *sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, fakat aldığı eklerle fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şekli* biçiminde açıklanmıştır (Korkmaz, 2010: 189). Bunun yanı sıra birçok araştırmacı sıfat fiileri tanımlayarak konu hakkındaki görüşlerini beyan etmişlerdir.

G. Lewis, partisip olarak adlandırdığı sıfat fiilleri zamana göre sınıflandırmış; şimdiki, gelecek, geçmiş, geniş zaman ve perifrastik (tasviri) şeklinde anlatmaya çalışmıştır (Lewis, 1967: 158-166).

A.N. Baskakov, Türkçede en verimli kelime grubu oluşturma şeklinin *-dık ve -acak* sıfat fiilleri yardımıyla yapıldığını belirtmiştir. Ona göre basit cümlelerde herhangi bir öge olarak görev alan sıfat fiillerin anlam ve sözdizimi özelliklerinin kullanıldığı bu cümlenin bünyesinde değerlendirilmesi, metin dışına çıkıldığında ise sadece gramer açısından değerlendirilmesi gerekmektedir (Baskakov 2011: 58). Baskakov *-dık ve -acak* sıfat filllerini diğerlerinden ayırmış, uyum yöntemiyle oluşmuş öbeklerde diğer fiil biçimlerinin sıralanma yöntemiyle birleşerek belirten öge olma özelliğinin bulunduğunu dile getirmiştir (2011: 60).

A. N. Von Gabain, bu konuyu fiilden sıfat yapan ekler ve isim fiiller başlığı altında incelemiştir. Burada *"-duḳ, -dük; tuḳ, -tük/ -ar/ -mış"* ekinin hem fiilden sıfat yapma şeklinde kalıcı isimler oluşturduğu; kälmädük öd "istikbel, gelecek", alın-mış+ım ḳunçuyum "aldığım hanım, evlendiğim hanım", sıġun tart-ar ḳañlı "sığının çektiği kağnı" hem de isim fiiller başlığı altında incelendiği görülmektedir: bar-duḳ

[30] Sıfat fiil (Bilgegil, 1984: 197; Korkmaz, 1992: 132; Ergin, 2013: 333); İsim fiil (Eraslan, 1980: 3-4); sıfat-eylem (Banguoğlu, 2007: 422); ad-eylem öbekleri, (Karaağaç, 2013: 452-454).

yirdä "vardığın yerde". Ayrıca burada *"-ġu, -gü; -ḳu, -kü"* eki isim fiil olarak kabul edilmiştir: ḳılma-ḳu ḳılınç "yapılmayacak iş" (Gabain, 2007: 55-58, 82-84).

Necmettin Hacıeminoğlu sıfat fiilleri, eylemin zamanına göre kavramını sıfatlaştırması açısından isim fiillerden ayırmış; geçmiş, geniş ve gelecek zaman sıfat fiilleri şeklinde zaman kategorisinde değerlendirmiştir. Zaman anlamını ifade etmeleri sebebiyle, isim fiilerden ayrılmaktadır. Hacıeminoğlu, fiillere gelen eklerin fiil ismi yaptığını örnekleyerek sıfat fiilleri kelime temelinde değerlendirmiş, cümle yapısı bahsine değinmemiştir (Hacıeminoğlu, 2013: 163-171).

Zeynep Korkmaz, fiillerin sıfat gibi kullanılan şekilleri olarak tanımladığı sıfat fiilleri, fiil özellikleri sebebiyle kendisinde var olan hareket va zaman kavramlarını, ad oldukları sıfata aktarmak suretiyle varlıkları geçici olarak vasıflandırmaktadır. Korkmaz sıfat fiilleri yapılarında bulunan hareket ve zaman kavramları sebebiyle ifade ettikleri zamana göre üçe ayırmıştır (Korkmaz 2014: 784-785).

Muharrem Ergin, fiillerin isim şekilleri yani isim-fiil olarak adlandırdığı sıfat fiillerin (partisip) nesnelerin hareket vasıflarını karşılayarak asıl isimlerden ayrıldıklarını ve nesneleri vasıflarıyla değil hareketleriyle ifade ettiğini söylemiştir. Kısacası partisipler, nesnelerin eylemlerini ve bu eymelin zamanını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu özellikleriyle partisipler geçici hareket isimleri yapmaktadır. Partisip ekleri, fiil çekimi yapan zaman eklerinden bu şekilde ayrılır (Ergin, 2013: 333-334).

Süer Eker, sıfat fiil ekleri ile söz grubunu oluşturan yardımcı ögelerin meydana getirdiği ve cümle içerisinde bütün ögelerin görevini üstlenebilen sözcük grubuna sıfat fiil adını vermiştir (Eker, 2011: 431).

Saadet Çağatay'a göre, mastar gibi çekimlenerek iyelik ekleri alan isimler, sıfatlardır. Sıfat fiillerin olumsuzluk eki almaları, bir zamana tabi olmaları gibi hususiyetler bunların fiil göreviyle yakından ilgilidir. Çağatay, sıfat fiilleri isim fiillerle (mastar) mukayese etmektedir. Ona göre isim fiillerin öz hususiyeti isim olmak ise, partisiplerin öz hususiyetleri sıfat olmalarıdır. İsim fiillerde zaman mefhumu olmaması ve onların çokluk eki almamaları, partsiplerle olan farklılığını göstermektedir (Çağatay, 1948: 353-368).

Haydar Ediskun, sıfat fiilleri bir ismi nitelediği için isim; özne, nesne veya tümleç alabildikleri için fiil türünde olan kelimelerdir, şeklinde tanımlamıştır. Ediskun, "*-mA*" mastar ekini zaman belirttiği için diğer sıfat fiil ekleriyle birlikte

değerlendirmiştir. "*-mA*" eki bazı durumlarda sıfat olarak kullanıldığı için sıfat fiil gibi değerlendirilmiştir. Ediskun *–en, -r, -ecek, -miş, -dik, -me* biçiminde altı sıfat fiil yapısı olduğunu ifade etmiştir. Eserinde özellikle ek değil yapı ifadesini kullanmıştır. Ona göre sıfat fiiller, eklerle değil fiile eklenen eklerin kullanıldığı duruma göre oluşmaktadır. (Ediskun, 1985: 249).

Ahmet Cevat Emre, sıfat fiilleri ortaç olarak kabul etmiştir ve fiilden türemiş isimlerden eylemin cümle içindeki zamanını belirtmek suretiyle fiile yaklaşan kelimelerdir, şeklinde tanımlamıştır (Emre, 1945: 286).

Bilal Yücel, sıfat terimleri ile ilgili görüşlerini Türk Dil Kurumunun düzenlemiş olduğu toplantıda diğer katlımcılara kabul ettirebilmiştir. (Yücel, 1993: 81-91).

Türkiye'de sıfat fiiller konusu üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisi Kemal Eraslan tarafından yapılan "Eski Türkçede İsim-Fiiller" başlıklı çalışmadır. Kemal Eraslan burada isim-fiiller başlığı altında değerlendirdiği sıfat fiilleri, nesneleri geçici hareket özellikleriyle karşılayan özel fiil şekilleri olarak tanımlamıştır ve nesneleri karşıladıkları için isim grubuna dâhil olduğunu belirtmiştir (Eraslan, 2012: 358-363). Bununla birlikte nesneleri geçici eylem vasıfları ile karşıladıkları için kelime çeşidi olarak sıfat fiil kabul edilmesini, onların çeşitli fonksiyonlarından ibaret olduğunu belirtmiştir (Eraslan, 1980: 3-4). Eraslan'a göre isim-fiiller birer fiil şekilleridir, zaman bildirirler, geçici hareket isimleri kurarlar, isim gibi çekimlenebilirler, isim veya sıfat gibi kullanılabilirler, cümledeki işlevine göre isimleşme veya fiilleşme kabiliyetine sahiptirler. Bunun yanı sıra isim fiiller zaman bakımından geçmiş, gelecek ve geniş zaman olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Türkçede sıfat görevinde kullanılan kelimenin de aslında bir isim olması ve isim ile sıfat ayrımının kelimenin kullanılış fonksiyonuna göre değişmesi sebebiyle Kemal Eraslan gibi birçok araştırmacı sıfat fiilleri, isim-fiilin bir alt kolu olarak değerlendirmektedir. Bu değerlendirme bir nebze doğru olmakla birlikte yetersizdir. Çünkü ek açısından bakıldığında, ekin yapılış şekli ve sonucunda ortaya çıkan yapı birbirinden farklıdır. Tek tek kelime temelinde değerlendirildiğinde geçici hareket isimleri oluşturduğu görülmektedir, ama bu isimler yapılan hareketi isme bağlamak suretiyle yeni bir isim ya da isim grubu oluşturmaktadır. Bu açıdan sıfat fiiller, isim-fiillerden ayrılmaktadır ve farklı bir yapı oluşturmaktadır.

J. Eckmann partisipleri, ayrı bir başlık altında değerlendirmemiş isim-fiil olarak kabul etmiş, fiilerin kip ve şahıs göstermeyen şekiller olduğunu, cümle

içerisinde değişik ögeler olarak yer aldığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Eckmann'ın bu çalışmasında sıfat fiil ekleriyle mastar eklerini bir arada incelemesi, bu konudaki görüşlerinin net olmadığını göstermektedir (Eckmann, 1962: 51).

Tahsin Banguoğlu, partisip olarak da adlandırdığı sıfat fiilleri, fiilin zamana bağlı olarak kavramını sıfatlaştıran şekli biçiminde tanımlamıştır (Banguoğlu 2007: 422). Banguoğlu, sıfat fiilleri olumlu-olumsuz, etkin-edilgen şeklinde ayırmıştır.

Günay Karaağaç, ad eylem konusu içerisinde sıfat fiil eklerini de işlemiştir. Ama ayrı bölüm olarak kabul etmemiştir (Karaağaç, 2013: 452-454).

T. Nejat Gencan, çeşitli ögelerle birlikte yan önerme kurması bakımından sıfatları sıfat eylem olarak kabul etmiştir. Hem sıfat hem eylem olan sözcüklere aynı zamanda ortaç da denildiğini söylemiştir. Gencan da sıfat fiilleri ek olarak incelemiştir, yapı kısmına değinmemiştir (Gencan, 1979: 382-389).

Talat Tekin, sıfat fiilleri eylem adları olarak değerlendirmiş ve eylem adlarının aynı zamanda sıfat-eylem olarak da kullanıldığını söylemiştir. Tekin, konuyu sıfat fiil ekleri olarak ele almış, konuyu ortaya çıkan yapılar açısından incelememiştir (Tekin, 2003: 165-172).

Mustafa Öner de sıfat fiillerin nesnelerin hareket vasıflarını karşılayan fiil şekillleri olduğunu ve anlam bakımından isim türündeki sözlere eklendiğini ifade etmektedir. Öner, konuyu sıfat fiil ekleri açısından incelemiş; yapı bahsine girmemiştir (Öner, 2013: 223-227).

Hülya Kasapoğlu, Gramer Terimleri Sözlüğü'ndeki sıfat fiil tanımını paylaşmış ve Kırgız Türkçesinde morfolojik olarak şimdiki zaman sıfat fiili olmadığını belirterek sıfat fiilleri zaman bakımından geçmiş zaman sıfat fiilleri ve gelecek zaman sıfat fiilleri olmak üzere iki grupta incelemiştir (Kasapoğlu, 2017: 288).

İlker Aydın, ortaç olarak ifade ettiği sıfat fiilleri sıfat işlevinde kullanılan, eylemden dönüşmüş sözcükler şeklinde tanımlamıştır (Aydın, 2004: 45).

Nevzat Özkan, konuyu kelime grubu olarak ele almış ve sıfat fiil ile ona bağlı ögelerden oluşan, isim ya da sıfat olarak kullanılan yapıyı, sıfat fiil grubu şeklinde tanımlamıştır. Sıfat fiili oluşturan unsurların yeri cümle içerisinde değişebilir. Cümle içerisinde çeşitli çekim ekleri alarak özne, nesne, yer tamlayıcısı gibi farklı görevde bulunabilirler (Özkan ve Sevinçli, 2013: 86-89).

Türkiye Türkçesinde sıfat fiil ekleri ve sıfat fiilli yapılar için ortaç, partisip şeklinde adlar verildiği gibi bazı Türkologlar tarafından isim-fiil başlığı altında

incelendiği de görülmektedir. Mesela K. Eraslan, sıfat fiil eklerini isim-fiil grubu içinde değerlendirmiştir. G. Karaağaç, sıfat fiil grubu ve eklerini isim-fiil öbekleri içerisinde değerlendirmiş; isim-fiil öbeklerinin cümle içerisinde isim ve sıfat göreviyle kullanıldığını söylemiştir (Karaağaç, 2012: 169-171).

Türkiye'de sıfat fiillerle ilgili yapılan çalışmalar verilerek konuyla ilgili temel kavramlar ve terimler üzerinde bilgi sahibi olmaya ve konuyla alakalı temel kavramlar hakkında bilgi verilerek hangi terimin kullanımının daha doğru olacağı hususu aydınlatılmaya çalışıldı.

Sonuç olarak yapılan bu çalışmalar göstermektedir ki, Türkiye'de sıfat fiillerle ilgili çalışmalar morfolojik boyutta kalmış, semantik- morfo-sentaktik boyuta ne yazık ki yeteri kadar geçememiştir. Ayrıca eklerinin genel olarak ifade ettikleri zamana göre gruplandırıldığı görülmektedir.

Bu bölümde önce Özbek Türkçesindeki sıfat fiil ekleri, sonrasında ise Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiil ekleri klasik inceleme yöntemiyle incelenecektir. Sıfat fiil eklerinin tarihî gelişimi, şekli ve işlevleri hakkında bilgiler verilecek, örnek cümleler yardımıyla sıfat fiillerin eklerinin neler olduğu, bu eklerin hangi işlevlerde kullanıldığı ve hangi anlama geldiği konusu morfolojik ve semantik özellikler dikkate alınarak incelenecektir.

Böylelikle sıfat fiil eklerinin işlevsel özelliklerinin önceden verilmesi, sıfat fiilli yapıların dilbilimsel metotlarla incelenmesine temel oluşturması düşünülmektedir. Her bir sıfat fiil ekinin farklı işlevlerde kullanılıyor olmasına rağmen taranan eserlerde eklerin bütün işlevlerini yansıtacak örneklerin tespit edilememesi sebebiyle, bu bölümde bazı eklerin işlevlerinin sayıca fazla olduğu görülecektir.

2.1.2. Özbek Türkçesi Dil Bilgisi Kitaplarında Sıfat Fiillerin Tanımı

Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitaplarında sıfat fiiller ortaç, partisip, gerundium, isim fiil gibi terimlerle adlandırılırken; Özbekistan'da yayımlanan Özbek Türkçesi dil bilgisi kitaplarında *"sıfatdaş"* adıyla bilinmektedir. Bu bölümde Özbek araştırmacıların sıfat fiil konusu hakkındaki görüşlerine yer vermek suretiyle Özbek dilbiliminde sıfat fiilin durumu izah edilmeye çalışılacaktır.

Sıfat fiiller, fiilin işlevsel şekillerinden olup onun geçici hareket ismi oluşturması, onun diğer görevlerine nispeten daha geniştir. Bu türdeki fiil biçimlerinin "sıfatdaş" yani sıfat fiil diye adlandırılması, onların sıfatlar gibi nesneyi nitelemesiyle ilgilidir. Sıfat fiil biçimleri, bu özelliği ile fiilin (tuslanishli) çekimli

biçimlerinden ayrılmaktadır. Nesnenin hareket biçimini, niteliği bakımından (zaman, yön vb.) ifade etmek sıfat fiillerin esas özelliğidir. Lakin sıfat fiil biçimlerinin görevi sadece bununla sınırlandırılamaz (Abdurahmanov vd., 1975: 510).

Tursunov'a göre; sıfat fiil, fiilin işlevsel biçimlerinden birisi olup, eylemi aslında nesnelerin işareti, özelliği şeklinde gösterir ve cümlede açıklayıcı görevinde bulunmaktadır (Tursunov vd., 1965: 64).

Rahmatullayev'e göre Özbek Türkçesinde sıfat fiiller *–gan/-yotgan/-digan* ekleriyle yapılmaktadır. *–acak/-mış/-guci/-asi* ekleri ise günümüz Özbek Türkçesinde sıfat fiil olarak kabul edilmemektedir (Rahmatullayev, 2010: 256). Sıfat fiiller, fiillerin hareketini ve zamanını nitelediği gibi sıfat tamlaması kuruluşunda da görev almaktadır:

charchagan ayollar "çärçägän äyållär" (yorulan kadınlar),

qilgan ishlari "qilgän işläri" (yaptığı işler),

uyaladigan ahmoq "uyälädigän ähmåq"(utanan ahmak) (Rahmetullayev, 2010: 80).

Sıfat fiil dilde en çok kullanılan kelime yapısı olarak, cümlelerin veya malum konuşma yapılarının kuruluşunda önemli bir paya sahiptir. Sıfat fiil, en eski kelime türü olarak değişik fiil şekillerine eklenmek suretiyle meydana gelmektedir (Abdurahmanov vd., 2008: 366).

Sıfat fiiller, yan cümlelerin oluşumunda Türk lehçeleri arasında özellikle de Özbek Türkçesinde büyük rol oynayan bir kategoridir (Abdurahmanov vd., 2008: 400).

Sıfat fiil yüklemli cümlelerde öznenin hangi şekilde olduğu hakkında değişik fikirler mevcuttur. Âlimlerin çoğu bu tür cümlelerin öznesinin aslında ilgi hâlinde olup, sonraki gelişmeler neticesinde yalın hâle dönüştüğünü söylemektedirler. Onların düşüncesine göre niteleyici bileşiklerden ek eylemli bileşikler meydana gelmektedir. M. B. Balayev'in ifadesine göre sıfat fiil, (men kelganimda "ben geldiğimde") örneğinde olduğu bigi eylemin tamlamadaki aitliğini, edilgenliğini, konu bütünlüğündeki ilgi hali ekinin işlevselliğini sağlar. Bu görüşe göre Eski Türkçede eylemi sıfat fiil eki almış cümlelerin öznesinin aslında şahıs iyelik eklerini (tamlanan) alması gerekirdi. Ama Eski Türkçede, böyle yapıların öznesi hiçbir zaman iyelik ekleriyle kullanılmaz, daima yalın halde olur. Demek ki, yüklemi sıfat fiilli yapıların yönü, niteleyici bileşiklerden ek fiilli bileşiklere doğru değil; belki aksi yönde olmaktadır. Günümüz Özbek Türkçesinde sıfat fiilli yapıların öznesinin ilgi

hali, yükleminin ise aitlik eki ile kullanılması Eski Türkçeye nispeten daha çok karşılaşılmaktadır (Abdurahmanov vd., 2008: 402).

Turniyazov, sıfat fiilleri, sıfatı belirtip açıklayıcı görevinde kullanılan fiil şekilleri olarak tanımlamış, sıfat fiillerin diğer fiiller gibi geçişli-geçişsiz olumlu-olumsuz, oran ve zaman kategorilerine özgü manalara geldiğini belirtmiştir (Turniyazov vd. 2006: 297-301).

Ergaş Fazilov, günümüzde Özbek Türkçesindeki kullanılan sıfat fiil eklerinin içerdiği anlam ve işlev açısından Köktürkçe döneminde önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir (Fazilov, 1965: 105-127).

Gani Abdurahmanov ve Şükürov eserinde sıfat fiillerin cümledeki fonksiyonları konusunu işlemiştir. Sıfat fiillerin çeşitli hal ekleriyle birlikte yan cümlelerdeki görevinden bahsetmişlerdir. Onlara göre Türk lehçelerinde özellikle de Özbek Türkçesinde yan cümlelerin oluşumundaki rolü çok büyüktür. Sıfat fiiller ve zarf fiiller, yan cümlelerin neredeyse bütün türlerini teşkil etmektedir. Onlar kim/ki bağlacı yardımıyla oluşturulan yan cümlelerin görevini üstlenmektedir (Abdurahmonov-Şukurov, 1973: 299).

G. Abdurahmanov ayrıca Özbek Türkçesinde sıfat fiil eklerini işlevlerine göre oluşturdukları yan cümlelere göre gruplara ayırmıştır. Birincisi geçmiş ve şimdiki zamanı ifade eden biçimler *"-gan/-adigan"* açıklayıcı yan cümleler oluşturur. Bu haldeki sıfat fiil yapısı, ana cümledeki açıklanmış sözden önce gelir.

İkincisi geniş zamanı ifade eden sıfat fiil biçimi *–(u)r*, zaman ve yan cümlenin bölümü vazifesindedir. Yardımcı kelime vasıtasıyla bağlanma, bu tür yapının yan cümleye tamamıyla bağlanmadan önceki şeklidir. Kullanılan bu yardımcı kelimeler *teg* ve *için* edatıdır. *bilan* edatıyla birleşen biçimler ise daha çok yazma eserlerde görülmektedir.

er- yardımcı fiilinin *–ken* sıfat fiil ekiyle birleşiminden oluşan *"erken*" zaman yan cümlesini oluşturmaktadır. Yani –kan sıfat fiili ile zarf fiil oluşturmaktadır:

Sen o'g'lan kichik erken o'ldi dedik.

Sen oğlän kiçik erken oldi dedik.

Senin oğlan küçükken öldü dedik.

Bir diğer grup, hâl ekleriyle ekleşen sıfat fiillerdir. Bulunma veya ayrılma hali eklerini alan sıfat fiiller bildirme yan cümlesini ana cümleye bağlama görevinde kullanılmaktadır (Abdurahmonov-Şukurov, 1973: 301-302).

H. Abdurahmanov, "O'zbek Tilinin Amaliy Grammatikasi" adlı eserinde sıfat fiilleri nesnenin işaret ettiği iş ve hareketi anlatan fiiller olarak tanımlamıştır. Ona göre sıfat fiil, fiilin sıfata en yakın şeklidir. Bu nedenle sıfat fiil cümlede hem sıfat hem de fiil görevini üstlenebilmektedir:

yurgan daryo	o'tirgan bo'yra
yurgän däryå	oturgan boyrä
"akan nehir",	"oturma minderi" vb. (Abdurahmanov, 1973: 169-170).

Mesela Orhun yazıtlarında, bulunma hal eki *–dA/-tA* geçmiş zaman sıfat fiiline eklenmiştir. Bu tür sıfat fiil biçimleri zaman yan cümlesini oluşturmaktadır. Ana cümle şeklindeki sıfat fiil ise, yönetici biçiminde açıklayıcı cümleyi oluşturmaktadır. Ayrıca yardımcı kelime veya kelimelerle birleşen sıfat fiiller, çeşitli yan cümlelerin bölümü olmaktadır.

Nazar Racabov eserinde, Özbek Türkçesi ağızlarında kullanılan sıfat fiiller hakkında bilgi vermektedir. Ona göre Özbek ağızlarındaki başlıca sıfat fiil ekleri *–GAn, -An, -mIş, -digAn, -cak, -AsI.*

-GAn eki, Orhun abidelerinden günümüz Karluk, Kıpçak ve Oğuz grubu Türk lehçelerine kadar bütün Türk lehçelerinde kullanılmıştır ve kullanılmaya devam edilmektedir. Sıfat fiilin geniş zamanın olumsuzu, *–mAs* ekiyle yapılmaktadır. Bu ekin tarihî gelişim seyri içerisinde *–mAr, -mAz, -mAs* gibi fonetik biçimleri ortaya çıkmış olup Güney (Oğuz) grubu Türk lehçelerinde (Azerbaycan, Türkmen, Gagauz, Türkiye) yaygın kullanıma sahiptir. Bununla birlikte günümüz Özbekistan ağızlarında (kuzey Özbekistan ağızlarından Sayram), güney Tacikistan'daki Taşkent, Semerkant ve Fergana vadisinde çeşitli örnekleri görülmektedir. (Racabov, 1996: 237-249).

Racabov, yine başka bir eserinde *–gan, -yotgan, -mısh* gibi geçmiş zaman sıfat fiil eklerinin tarihi seyri içerisinde kullanım biçimlerini morfo-semantik bakış açısıyla değerlendirmiştir (Racabov, 1990: 89-107).

Mahmudov ve Nurmanov sıfat fiilleri zaman bakımından üç gruba ayırmış ve bu üç zamanın da *–gan* ekinin türevleriyle yapıldığını belirtmişlerdir. Mesela geçmiş zaman şekli *–gan* ekiyle, şimdiki zaman *-yotgan* ekiyle ve gelecek zaman *–digan* ekiyle yapılmaktadır. Bunun yanı sıra sıfat fiillerin geçişli-geçişsiz, olumlu-olumsuz kategorileri olduğunu da belirtmiştir (Mahmudov-Nurmanov, 1995: 71-79).

Şevket Rahmatullayev, Özbek Türkçesi ile Rusçadaki sıfat fiilleri mukayese etmiştir. Rusçada sıfat fiil, süreci bildirir; fiil de süreci bildirir. Sıfat fiil, kendisini

ortaya çıkaran fiil ile aynı anlamı bildirir. Sıfat fiilin temelini oluşturan fiilde geçişli-geçişsizlik özelliği bulunur. Sıfat fiilde de fiilin derecesi korunmakla birlikte fiilde olduğu gibi görünüş, zaman biçimleri bulunmaktadır. Görünüş biçimlerini şekillendiren fiil hangi zamanda ise sıfat fiil de o zamanda olur. Sıfatfiilin oluşumunda rol oynayan fiilin yönetim özelliği, hal ekinin bağlanma özelliği ile aynıdır.

Rusça ve Özbek Türkçesi arasındaki en büyük farklılıktan birisi Rusçada sıfat fiillerde şekil değişikliği bulunmaktadır. Sıfat fiilin tam biçimi sıfat tamlaması görevinde kullanılmaktadır ve sıfatla birlikte tür, sayı, hâl de ayarlanır; Özbek Türkçesinde ise bu görevde kullanılan sıfat fiile rastlanmaz. Özbek Türkçesinde sıfat fiil kendine bağlanan kelimelerle birlikte sıfat fiil grubunu oluşturur. Rusçada sıfat fiil, yüklem görevinde de kullanılabilir. Ancak bu görevde sıfat fiilin kısa şekli gelir:

Kartofel ubran. "Patates çıkarıldı." (Rahmatullayev, 2009: 68-72).

Anerbekova ile Mirzayeva, birlikte yaptıkları çalışmada sıfat fiillerin fiil gibi iş-hareketi anlatıp zaman, nispet bildirdiğini ve sıfat fiillerin nesnelerin değişimini işaret, hareket şeklinde ifade eden fiilin sıfata yakın biçimi olduğunu dile getirmişlerdir. (Anerbekova-Mirzayeva, 2011: 28).

Sayfullayeva "*Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*" adlı eserinde sıfat fiil eklerini, fiili isme bazen de fiile bağlama görevinde kullanılan gramer biçimi olarak tanımlamıştır. Sıfat fiillerin sentaktik işlevininin yanı sıra semantik özelliği bulunmaktadır. Ona göre bu semantik özellik, fiilin ifade ettiği hareket ya da hareketin neticesinde nesnenin işareti şeklinde oluşmaktadır. Bu nedenle dilbilimciler sıfat fiili, sıfat ve fiil arasında duran söz şeklinde değerlendirmektedir. İşte bu özellikleriyle sıfat fiiller, zarf fiilden tamamen farklıdır (Seyfullayeva, 2010: 202-203)

Başka bir grup araştırmacı ise sıfat fiillerin fiilin isimle bağlantısını kurarak, onun sıfat tamlaması veya tamlayan görevinde bulunmasını sağladığını dile getirmiştir. Ayrıca fiilin sıfata yaklaşan sözcük biçimi, sıfat gibi nesneyi ya da olayı işaret eder. İsme bağlanıp sıfat tamlaması görevine geldiğini de ifade etmişlerdir (Megliyev-Haliyarov-Qadirova, 2010: 206-208).

Meliyev eserinde, sıfat fiilleri fiilin niteleyici-işlevsel gramatik şekli olarak kabuk etmektedir ve eserinde sıfat fiillerle ilgili temel bilgiler verdikten sonra bazı araştırmacıların çalışmalarından da bahsetmektedir. Mesela eserde M. D. Şehnazarova Özbek Türkçesinde sıfat fiiller hakkında iki bölümden oluşan çalışması ile ilgili bilgiler verilmektedir. Birinci bölümde yüklem-sıfat fiil ve ikinci bölümde

tamlayan-sıfat fiil ilişkisini sentaktik özellikler üzerinden anlatmıştır. Eserde günümüz Özbek Türkçesinde sıfat fiil ekleri için *-gan, -yotgan, -(u)vchi, -gusi, -gur, -(a)jak, -mish* gibi biçimler kullanıldığı belirtilmektedir. Bahsi geçen yüklem-sıfat fiil ve tamlayan-sıfat fiillerinin *-yotgan, -digan, -(u)vchi -(a)jak ve -moqchi* gibi şekillerde ifade edilen malzemeler daha azdır. Genel olarak bu sıfat fiil biçimlerinin günümüz Özbek Türkçesinde kullanılışı ve onların sentaktik özellikleri yeteri kadar verilmiyor. (Meliyev, 1974: 61-64).

S. I. Ivanov, yaptığı çalışmada günümüz Özbek Türkçesi malzemeleri temelinde *-gan* eki vasıtasıyla yapılan sıfat fiil biçiminin sentaktik özelliklerini analiz etmiştir (Ivanov, 1959: 58).

Azizovna ise yapmış olduğu doktora tezinde, sıfat fiiller konusuna da değinmiş ve sıfat fiilleri, sıfat gibi nesneyi nitelediğini, cümlede hem sıfat cinsinden kelimelere özgü söz dizimsel işlevleri hem de eylem işlevlerini yerine getirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca sıfat fiillerin tıpkı fiil gibi nesnenin hareketini ve durumunu ifade etmek suretiyle sıfatlardan ayrıldığını dile getirmiştir (Azizovna, 2012: 38).

D. S. Nasirov, çağdaş Karakalpak edebi dili malzemelerini temel alarak sıfat fiilin semantik ve gramatik özelliklerini incelemiştir. Bu çalışmada Nasirov, Karakalpak dilnde fiilin sıfat fiil şekli olarak *-gan/-gen, -(a)r, -otugın/-atıgın, -ajak, -uvchi/-uvshi,- -uvli, -maqshı, -g'anday* eklerini vermiştir. Nasirov, sıfat fiil şekillerini yapılış, işletiliş ve gramatik manalarına göre gruplandırmıştır. Mesela gramatik manalarına göre onları açıklama kipi manasında sıfat fiil *(-gan, -ar, -aturg'ın, -ajak*) ve istek kipi manasındaki sıfat fiiller *(-maqshı*) biçiminde ikiye ayırmıştır. Nasirov, çalışmasında sıfat fiilin çağdaş Karakalpakçada kullanılan şimdiki zaman (*-atırgan*) biçimi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır ve *-atırgan, -ajak* ekleri vasıtasıyla yapılan sıfat fiillerin gramatik özellikleri yeteri derecede açıklanmamıştır.

Sıfat fiiller üzerine araştırmalar yapan C. Muhtarov ve S. İ. İvanov da sıfat fiillerin çekimlenerek fiilin çeşitli zaman formlarını oluşturduğunu vurgulayıp bunların güvenilirliğini inkâr etmişlerdir. Çalışmada, Türk dillerinde sıfat fiillerin çekimlenerek fiilin zaman formalarını oluşturturması ve bunların kendilerine has gramatikal özellikleri olduğu gösterilmektedir (İvanov, 1957: 5; Muhtarov, 1969: 26-34).

Görüldüğü gibi Özbek dilbilimcilerin sıfat fiil üzerine yaptıkları çalışmalar, genel itibariyle klasik bakış açısını yansıtmaktadır. Yani sıfat fiiller ek temelinde değerlendirilmiş, sıfat fiillerin söz dizimindeki rolüne, birleşik yapı oluşturma

sürecine pek değinilmemiştir. Şevket Rahmetullayev, Özbek Türkçesi ile Rusçadaki sıfat fiillerin işlevini, mukayese ederek bir nebze de olsa sözdizimi konusuna değinmiştir. Abdurahmanov ise sıfat fiil yapısına biraz değinmiştir. Ayrıca sıfat fiillerin cümleyi oluşturmasındaki rolü, ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Özbek dilcilerin çalışmalarında dikkat çeken bir diğer nokta ise, sıfat fiilleri ifade ettikleri zamana göre gruplara ayırırken, şimdiki zaman sıfat fiili grubunu kabul etmektedirler. Türkiye'de geniş zaman sıfat fiil eki olarak kabul edilen *–(A)r* sıfat fiil eki, Özbekistan'da şimdiki zaman sıfat fiil eki biçiminde kabul görmektedir.

2.1.3. Yeni Uygur Dil Bilgisi Kitaplarında Sıfat Fiillerin Tanımı

Türkiye Türkolojisinde sıfat fiiller için birden fazla terim kullanılmakta iken, Özbek Türkçesinde sıfat fiiller *"sıfatdaş"* terimiyle ifade edilmekte, Yeni Uygur Türkçesinde ise genel olarak *"süpet péil"* terimi ile birlikte Doğu Uygur ağızlarında *"süpatdaş"* terimi de kullanılmaktadır. (Tömür, 1987: 244; Meliyev, 1974: 61-64; İ Küreş vd., 2003: 475; Seper, 2000: 248; Sali, 2000: 289).

Yeni Uygur Türkçesi gramer kitaplarında sıfat fiiller "*süpet péil",* bazı örneklerde ise *"süpetdaş"* şeklinde adlandırıldığı daha önce ifade edilmiştir. Bu bölümde Yeni Uygur Türkçesi dil bilgisi çalışmalarında Uygur araştırmacıların sıfat fiil konusu üzerine görüşlerinden hareketle Uygur Türkçesinde sıfat fiiller konusu açıklanmaya çalışılacaktır. Arziyev, "*Uygur Tili*" adlı eserinde, fiilin sıfata benzeyen şekilleri olarak tanımladığı sıfat fiillerle ilgili olarak, nesnelerin belirli bir hareketle olan ilişkisini niteleyen kelimeler oluşturduklarını söylemiştir. "yeşeren ağaç" tamlamasındaki *yeşer-en* sıfat fiili tıpkı "yüksek ağaç", "güzel ağaç" tamlamalarındaki "yüksek", "güzel" sıfatlarında olduğu gibi nesneyi (yani bu örnekte ağacı) işaret etmektedir. Ancak, "yüksek", "güzel" kelimelerinde nitelik anlamı olmakla birlikte hareket anlamı yoktur. "yeşeren" kelimesinde ise, hem nitelik hem de hareket anlamları vardır. Buradaki nitelik "yeşermek" fiilini ifade eden hareketle ilgili nitelik olarak kabul edilmektedir (Arziyev, 2006: 283).

Hemit Tömür, 2011 yılında yayımlanan "*Hazirqi Zaman Uygur Grammatikisi*" adlı eserinde, sıfat fiiller konusuna geniş yer vermiştir. Burada sıfat fiilleri zaman bakımından üç gruba ayıran Tömür, sıfat fiilin anlamını açıklayarak ekleri tanıtıcı bilgiler vermiştir. Ona göre sıfat fiiller, fiilin sıfat fiil ekini aldıktan sonra sıfatlaşmasıyla birlikte sıfat yeteneğine ulaşması ve cümlede sıfata benzer gramer biçimi olarak kulllanılmasıdır. Bu yönüyle sıfat fiiler, hareketin yapılma biçimini ifade etmektedir. Mesela "açılan çiçek" tamlamasında *açıl-* fiili *-an* sıfat

fiilini almak suretiyle "çiçek" nesnesinin bu eylemi gerçekleştirme durumundaki hâlini ifade etmekte; "uçar at" tamlamasında *uç- fiili -ar* sıfat fiilini aldıktan sonra "at" nesnesinin bu hareketi yerine getirme gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hemit Tömür, sıfat fiilleri gerçekleşme zamanına göre geçmiş zaman (bitmiş haldeki), geniş zaman (sürekli haldeki) ve gelecek zaman (bitmemiş haldeki) olmak üzere üçe gruba ayırmıştır. (Tömür, 2011: 245).

Abdureup Polat Teklimakani, Uygur dilbilgisi çalışmasında sıfat fiilleri zaman bakımından geçmiş, gelecek ve geniş zaman sıfat fiilleri olmak üzere üç gruba ayırmıştır (Teklimakani, 2004: 266). Sıfat fiillerin ayrıca isim fiillerin yerine kullanıldığı özel durumlar olduğunu da belirtmiştir. Bu özel durumda sıfat fiiller tıpkı isim fiillerde olduğu gibi aitlik, çokluk ve hal ekleriyle kullanılırlar. Mesela:

*Bizlerin iktida ve tekye e**d-en-ler-i-miz** bunlardır.*

Teklimekani, bazı zaman ifade eden sıfat fiil eklerinin tasvir fiilleriyle oluşturdukları yapıda farklı zamanları karşıladıklarını belirtmiştir. Mesela *-ar, -er, -ur, -ür* sıfat fiil ekleriyle yapılan geniş zaman sıfat fiil eki, günümüz Uygur Türkçesindeki amaç ifade eden "olmak" tasvir fiili ile bağlanması veya Çağatay Uygur Türkçesindeki fiil köküne *-adurġan, -edurġan* ekinin eklenmesiyle oluşan yapı gelecek zaman sıfat fiilinin anlamını ifade eder:

İşletir olsan pulunum, eğer satar olsan kulun. "İşleteceksen pulunum, eğer satacaksan kulun."

Teklimekani, yukarıda yaptığı açıklamaya örnek olarak bu cümleyi vermiştir, ancak örnek cümlede bu durumu ifade eden bir yapı yoktur. Teklimekani bu örnekte geniş zaman ekininin *ol-* tasvir fiili ve *–se* şart kipiyle oluşturduğu geniş zamanın şartı yapısını sıfat fiil olarak göstermektedir.

Bazı hallerde ise *"yok"* veya *"var"* sözleriyle sıfat fiilin ifade ettiği hareketin gerçekleşmeyeceği bildirilir (Teklimakani, 2004: 268-273).

Hemit Tömür 1987 yılında yayımladığı "*Hazirqi Zaman Uygur Tili Grammatikisi-Morfologiya*" adlı eserinde, sıfat fiilleri, çekim yoluyla sıfat özelliği kazanarak sıfatlarla aynı şekilde kullanılan gramer biçimi olduğunu ve bir eylemi nitelik olarak ifade ettiğini belirtmiştir. Örneğin, cümle içerisindeki "açılan çiçek" yapısında *açıl-* fiili bu eylemi gerçekleştiren durumundaki "çiçek" nesnesinin niteliğini göstermeye yarayan bir sıfat fiil türündedir.

Cümlede "uçar at" yapısında *uç-* fiili bir başka sıfat fiil türünde bu eylemi gerçekleştirme kabiliyetine sahip olan"at" nesnesinin niteliğini göstermeye hizmet etmektedir.

Hemit Tömür ayrıca sıfat fiilleri, fiilin çekim ekleri yoluyla cümle içerisinde sıfat özelliği kazanarak hareketi açıklamak için kullanıldığını da belirtmiştir. (Tömür, 2003: 259).

Aslında Tömür'ün söylemek istediği, sıfat fiillerin nitelediği ismin düşerek o isimde yer alan çekim eklerinin sıfat fiile eklenmesi yoluyla oluşan geçici ve kalıcı isimlerdir.

oḳuġan balilar "okuyan çocuklar" tamlamasındaki isim unsuru düşüldüğünde oḳuġuçilar "öğrenciler" anlamındaki kalıcı isim oluşmaktadır. Ayrıca bu örnekte görüldüğü gibi düşen isimdeki *"-ler"* çokluk eki de sıfat fiile eklenmiştir.

Aplimit Sidiq ve Mamut Sabit, yaptıkları "*Hazirqi Zaman Uygur Tili*" adlı eserde sıfat fiiller konusuna değinmişlerdir. Hem fiil hem de sıfata özgü dilbilgisi özelliklerine sahip, cümlede hem fiil hem de sıfat gibi kullanılan fiillere sıfat fiil denilmektedir. Ayrıca Sidiq'a göre sıfat özellikleri gösteren çekimsiz fiiller de sıfat fiil olarak adlandırılmaktadır. Buna göre sıfat fiillerin özellikleri simgelendiğinde hem fiil hem de sıfatın özelliklerini akılda tutmak gerekir (Sidiq ve Sabit, 1981: 130-132).

éçilġan gül "açılan çiçek" ifadesinde *éçil-* fiili, sıfat fiil şeklinde gülün açılma eylemini gerçekleştirdiği andaki durumunu ifade etmektedir. *uçar at* "uçan at" ifadesinde *uç-* fiili bir diğer sıfat fiil şeklinde hareketi gerçekleştirme kabiliyetine sahip olan at nesnesinin niteliğini göstermek için kullanılmıştır.

Süleyman Seper, 2000 yılında yayımlanan "*Hazirqi Zaman Uygur Tili*" adlı eserinde, sıfat fiilleri anlattığı bölümde sıfat fiilleri, fiile ve sıfata özgü dilbilgisi özelliklerinin sahip olduğu eylem ilişkisini gösteren çekimsiz fiil şekilleri biçiminde tanımlamıştır (Seper, 2000: 248). Sıfat fiilleri bu şekilde tanımlayan Seper, sıfat fiilleri, ifade ettiği zaman bakımından geçmiş ve geniş zaman olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bununla birlikte geçmiş zaman için kullanılan eklerin *"-ġan, -qan, -gen, -ken",* geniş zaman için kullanılan eklerin ise *"ar, -er, -ydiġan, -idiġan"* ekleri olduğunu belirtmiştir.

Muzat Taşrahman, "*Hazirqi Zaman Uygur Tili*" adlı eserinde, diğer araştırmacılar gibi sıfat fiil konusunu sıfat fiil ekleri temelinde değerlendirmiş, sıfat fiillerle birlikte oluşan yapılar bahsine değinmemiştir. Taşrahman, eserinde sıfat fiil

eklerini ifade ettikleri zaman bakımından geçmiş zaman *"-ġan, -ḳan, -gen, -ken"*; geniş zaman olmak *"-ar, -er, -mas, -mes"* ve gelecek zaman *"-ġu, -ḳu, -gü"* olmak üzere üçe ayırmıştır. Ayrıca *"-ġu, -ḳu, -gü"* gelecek zaman sıfat fiil ekinden sonra "gibi, eşitlik, denk" anlamlarına gelen *"dek"* edatının getirilmesiyle *"-ġudek, -ḳudek, -güdek"* zarf fiil ekinin oluştuğunu belirtmiştir:

ḳilġan "yapan", ḳilmiġan "yapmayan"

turar cay "durduğu yer"

Oḳuġudek kitabiñ yoḳmu? "Okunacak kitabın yok mu?"

Tamaḳni toyġudek yédim. "Yemeği doyana kadar yedim." vb. (Taşrahman, 1966: 233).

Memtimin Sali, 2000 yılında yayımladığı "*Hazirqi Zaman Uygur Tili*" adlı eserinde, hem sıfata hem de fiile özgü özelliklere sahip olan, cümlede sıfat görevini almak suretiyle hareketi ifade eden şahssız fiil türüne sıfat fiil denildiğini belirtmiştir. Ayrıca Memtimin sıfat fiillerin isim, fiil ve sıfat özelliklerine de sahip olduğunu ifade etmiştir. Buna göre sıfat fiiller, fiil özellikleri itibariyle anlam bakımından olumlu-olumsuz, çatısına göre geçişli-geçişsiz ve zaman kategorilerine ayrılmaktadır. Sıfat görevinde ise sıfatların sınırlama derecesiyle çeşitlenmektedir (Sali, 2000: 289-290).

Emir Necipoviç, "*Modern Uigur*" adlı kitabında, Uygur Türkçesindeki fiilleri çekimli ve çekimsiz fiiller şeklinde ikiye ayırdıktan sonra çekimsiz fiiller başlığı altında sıfat fiilleri anlatmıştır. Necip, zarf fiilleri gerindium altında, sıfat fiilleri partisipler şeklinde incelemiştir. Ona göre Uygur Türkçesinde en çok kullanılan sıfat fiil eki, geçmiş zamanı da ifade eden *-gan* ekidir. Bu ek aynı zamanda cümlenin bağlamında geniş zaman sıfat fiili olarak da kullanılmaktadır. İşlev ve anlamsal açıdan sıfat fiilin bu formu, eylemin kurgusunda zaman, sıfat fiil veya isim fiil olarak yer alabilir:

Tünügün **kel-gen** ḳiz "Dün **gel-en** kız."

Men **oḳuġan** kitap. "Benim **oku-duğ-um** kitap."

Bu örneklerde görüldüğü gibi birinci cümlede geniş zamanı ifade eden *-gen, -ġan* sıfat fiil sıfat fiil eki, ikinci cümlede geçmiş zamanı ifade etmektedir.

Necip eserinde, *-(i/-y)digan* sıfat fiil ekini şimdiki gelecek zaman sıfat fiili olarak tanıtmaktadır. Ona göre *-(-i/-y)digan,* gelecek zamanı ifade ettiği gibi bağlamla birlikte şimdi zamanı da ifade ederek gerekli gördüğü nesneyi karakterize edebilir.

-ar, -er, -r sıfat fiil ekinin genellikle kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığını söylemiştir: kelar yil, akar su vb.

Ayrıca Necip *-ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* sıfat fiil ekinin Yeni Uygur gramerinde özel bir yeri olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu ek ses formunu korumakla birlikte özel isim olarak kabul edilen özelliklerini neredeyse kaybetmiş ve yeni anlamlar kazanmıştır: yazġuçi "yazar", oḳuġuçi "öğrenci" vb. (Necip, 1971: 112-113).

Hülya Kasapoğlu, Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiilleri yüzeysel olarak ek temelinde değerlendirmiştir. Geçmiş ve gelecek zaman şeklinde iki grup halinde incelemiştir. Yapı bahsine değinmemiştir (Kasapoğlu, 1988: 88-92).

Sonuç olarak Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiiller üzerine yapılan çalışmalar morfolojik yönde kalmış, yapısal inceleme kısmına geçilememiştir.

2.1.4. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesindeki Dilbilgisi Kitaplarında Sıfat Fiillerin Tanımının Karşılaştırılması

Türkiye Türkçesinde sıfat fiil terimi için bir anlaşmazlık yaşanırken Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde terim birliğinin olduğu görülmektedir.

Her iki lehçede de sıfat fiil, fiilin sıfata yaklaşan şekli olarak görüldüğü sıfat sözüne "*-daş*" yakınlık bildiren İİYE ek getirilerek tarif edilmektedir.

Her iki lehçede de sıfat fiiller zamana göre gruplandırılmaktadır.

Her iki lehçede de sıfat fiiller genel olarak morfolojik incelemeye tabi tutulmuştur.

2.2. SIFAT FİİLLERDE ZAMAN

Sıfat fiil ekleri geçici hareket adları oluşturdukları gibi eklerin yapısında hareket ve zaman kavramının oluşmasında, eklerin gruplandırılmasında da etkili olmuştur. İsim fiiller hareketi veya işi karşılamakta, zarf fiiller ise hareket halini ifade etmektedir. Bu özellikleri ile sıfat fiiler, diğer fiilimsi gruplarından belirgin şekilde ayrılmaktadır. Bu nedenle sıfat fiil ekleri morfolojik incelemelerde ifade ettikleri zamana göre geçmiş zaman, gelecek zaman ve geniş zaman olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Ancak sıfat fiillerin gösterdiği zaman görecelidir. Yeni eylemin ifade ettii zamanla ilgisi olmayabilir. Onun hangi zamanla ilgili olduğunu cümlenin bağlamından çıkarabiliriz (Asqarova, 2006: 173-175).

Sıfat fiil eklerinin hepsinde zaman ifadesi vardır. Ancak bu zaman ifadesi bazı eklerde belirgin bazılarında ise net değildir. Genellikle tek bir zamanı ifade etmelerine karşın bazı ekler birden fazla zamanı ifade edebilmektedir. Özbek ve Yeni

Uygur Türkçesindeki bu sıfat fiil eklerden -ajak, -acak, -ecek; -ar, -er; -mas, -mes; -(u)vchi, -vçu, -vçi; -g‘uchi, -ġuçi, -güçi; -g‘usi, -ġusi, -güsi; -asi, -esi; -mish, -miş, -mış; -g‘lik, -qlik, -ġlik, glik tek bir zamanı ifade ederken; -g‘an, -gan, -ġan, -gen; -(a)digan/-(y)digan, -idiġan; -g‘udek, -gudak, -ġudek, -güdek; -yotgan, -vatḳan sıfat fiil ekleri birden fazla zamanı ifade etmektedir. Bu bölümde Özbek ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiil eklerindeki zaman konusu morfolojik ve semantik açıdan değerlendirilecektir.

2.2.1. Özbek Türkçesinde Sıfat Fiillerde Zaman

Özbek Türkçesindeki sıfat fiil ekleri Türkiye’de ve Özbekistan’da yapılan çalışmalarda zaman bakımından geçmiş, gelecek ve geniş zaman olmak üzere üç gruba ayrılmıştır

2.2.1.1. Geçmiş Zaman Sıfat Fiil Ekleri

2.2.1.1.1. -g‘an, -gan

Kıpçak grubundaki lehçelerde ve Karluk grubundaki diğer Türk lehçelerinde olduğu Özbek Türkçesi edebî dilinde en çok kullanılan sıfat fiil ekidir. Anlam bakımından geçmiş zamanı ifade ettiği gibi geniş zamanı da ifade etmektedir. Ayrıca Özbek Türkçesinde geçmiş zaman haber kipi olarak da kullanılmaktadır.

Aqli tuyg‘usiga bo‘ysungan erkak-nodon.. Tuyg‘usi aqliga **bo‘ysungan** ayol donodir (DHB, 15).

Äqli tuyġusigä boysungän erkäk-nådån. Tuyġusi äḳligä **boysungän** äyål dånådir.

“Aklı duygusuna boyun eyen erkek aptal, duygusu aklına boyun eğen kadın bilgedir.”

Qizidan **ayrilgan** xalq, kel, qayg‘ilaringni o‘rtoqlashay! (OQ, 308).

Qızıdän äyrilgän xalq, kel, qayġılarıñni ortåqläşäy.

“Kızından ayrılan halk, gel, kaygılarını paylaşalım!”

Men bilan **bo‘lg‘on** ish mana bu xilda boshlandi (Tar, 333).

Men bilän bolġån iş mänä bu xıldä båşländi.

“Benimle olan iş, işte bu şekilde başladı.”

2.2.1.1.2. -mish

Özbek Türkçesinde belirgin geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde yaygın olmasına rağmen Özbek Türkçesinde fazla kullanım alanı bulamamıştır.

kelmish mehmon “gelmiş/en misafir”

2.2.1.1.3. -g‘lik, -qlik

Arkaik özellikler göstermesinin yanı sıra Özbek Türkçesi edebi dilinde neredeyse unutulmuş bir ektir. Günümüz Özbek Türkçesinde çok nadiren karşılanışlan bu ek, geçmiş zamanı ifade etmektedir.

Qirqinchi lampalar **yoqig‘lik** Qizil choyxona kolxozchilar bilan to‘lgan edi (OTG I, 45).

Qırqınçi lämpälär yåqıġlik Qızil çåyxånä kolxozçilär bilän tolgän edi.

“Kırkıncı hangar **parlatılmış** Kızıl çayevi kolhozcular ile dolmuştu.”

2.2.1.2. Gelecek Zaman Sıfat Fiil Ekleri

2.2.1.2.1. -(a)digan/-(y)digan

Özbek Türkçesinde *-g‘an, -gan* ekinden sonra en sık kullanılan bir diğer sıfat fiil ekidir. Gelecek zamanın yanı sıra geniş zamanı da ifade etmektedir. Ancak fazla işlek olmayan bir ektir.

Shu yerda *–sa* affiksi ishtiroki bilan **tuziladigan** boshqa ayrim qurilmalarni ham o‘tish mumkin (HAOT I, 262).

Şu yerdä *-sä* äffiksi iştiråki bilän **tuzilädigän** båşqa äyrim qurilmälärni häm ötiş mümkin.

“Burada *-sa* ekinin eklenmesi ile **yapılacak** diğer ayrı unsurları da söylemek mümkün.”

Keling, o‘turing… Sizga **aytadigan** ancha gaplarim bor (OTG I, 92).

Keliñ, oturiñ... Sizgä **äytädigän** änçä gäplärim bår.

“Gelin oturun. Size **söylecek** çok sözüm var.”

2.2.1.2.2. -g‘usi, -gusi

Özbek Türkçesinde belirgin gelecek zamanı ifade etmek için kullanılmaktadır.

Halim **o‘lg‘usi** oqili hushyor. (PHK, 42).

Hälim **ölġusi** åḳili huşyår.

“Halim’in **olacağı** akil-i huşyar.”

2.2.1.2.3. -ajak

Bu ek de Özbek Türkçesinde belirgin gelecek zaman için kullanılmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde en yoğun kullanılan gelecek zaman eki olmasına karşın Özbek Türkçesinde kullanım alanı bulamamış bir ektir.

Qilinajak ishlar

ḳılınäcäk işlär

“yapılacak işler”

Bundan so‘ng davom **ettirilajak** asosiy problemalar ustida ba’zi mulohazalarimizni hamkasblarimiz bilan o‘rtoqlashmoqchimiz (OTA, 4)

Bundän song dävåm **ettiriläcäk** äsåsiy problemälär üstidä bä’zi mulåhäzälärimizni hämkäsblärimiz bilän ortåqläşmåqçimiz.

Bundan sonra devam **ettirilecek** esas problemler üzerine bazı fikirlerimizi meslektaşlarımızla paylaşmak istiyoruz

Shoir she’rlarining zamondoshlari qalbidan o‘rin olishi va kelajakda yashab qolish sabablaridan biri ham ana shu. (TAT, 2015-1: 14).

Şåir şe’rläriniñ zämåndåşliri ķälbidän orin ålişi vä keläcäkdä yäşäb ķåliş säbäbläridän biri häm änä şu.

“Şairin şiirlerinin çağdaşlarının kalbinde yer alması ve gelecekte yaşayabilmesinin sebeplerinden birisi de işte şu.”

2.2.1.2.4. -g‘udek, -gudek

Gelecek zamanı ifade eden bu ek, Özbek Türkçesinde çok dar bir kullanım alanına sahiptir.

Pahlavon esa uyalganidan yerga kirib **ketgudek** bo‘lar edi (ZIN, 281)

Pählävån esä uyälgänidän yergä kirib **ketgüdek** bolar edi.

Pehlivan ise utancından yerin dibine **girmiş** kadar oldu.

2.2.1.2.5. -asi

Özbek Türkçesinde gelecek zamanı ifade eden ve işlek olmayan bir ektir.

Dehqon **kelasi** kuzda **oladigan** hosilining g‘amini shu kuzdan ko‘radi (OTG I, 174).

Dehqån keläsi küzdä ålädigän håsiliniñ ġamini şu küzdän körädi.

Çiftçi gelecek sonbahar alacağı hasatın tasasını şimdiden çekiyor.

2.2.1.3. Geniş Zaman Sıfat Fiil Ekleri

2.2.1.3.1. -(a)yotgan

Geniş zamanı ifade eden bir ektir. Aslında bu ek *yot-* yardımcı fiili ile *-gan* sıfat fiil ekinin birleşiminden teşekkül etmiştir. Sıfat fiillerde belirgin geniş zamandaki hareketi ifade etmek için en sık kullanılan ektir.

Biz o‘tib **borayotgan** joy menga begona emaligini, bu yerga ko‘p **kelganimni** tumanning hokimi- mermi yaqin tanishim ekanini aytdim (DHB, 25)

Biz ötib **båräyåtgän** cåy mengä begånä emäligini, bu yergä köp kelgänimni tümänniñ håkimi-mermi yäqın tänişim ekänini äytdim.

“Bizim gittiğimiz yerin bana yabancı olmadığını, bu yere çok geldiğimi, ilçenin hakimi belediye başkanını yakınen tanıdığımı söyledim.”

2.2.1.3.2. -ar, -r

Özbek Türkçesinde belirgin geniş zaman sıfat fiili olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda geniş zaman haber kipi işlevindedir.

2.2.1.3.3. -mas

Geniş zamanın olumsuzu anlamındaki hareketleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Geniş zamanın olumsuzu biçiminde haber kipi olarak da kullanılmaktadır.

San avvalda **yara-mas** bir ot erding (PHK, 12).

Sän ävväldä yärämäs bir åt erdiñ.

“Sen önceden yaramaz bir at idin.”

Ipako‘l-mas ip, rangi alvon ila.. (PHK, 29).

İpäkolmäa ip, rängi älvån ilä...

“İpeksiz ip, elvan rengi ile...”

Buning sababi sahobalardagi metin e’tiqod, **buzul-mas** ittifoq, sof qalb, yaxshi amal, xolis niyat, tuganmas g‘ayrat, go‘zal axloq edi. (PHK, 35).

Buniñ säbäbi sähåbälärdägi metin e’tiḳåd, bululmås ittifåḳ, såf ḳälb, yäxşi ämäl, xålis niyät, tügänmäs ġäyrät, gözäl äxlåḳ edi.

“Bunun sebebi sahabelerdeki güçlü inanç, bozulmaz ittifak, temiz kalp, iyi amel, iyi niyet, tükenmz gayret, güzel ahlâk idi.”

2.2.1.3.4. -uvchi, -vchi

Geniş zamanı ifade eden bir diğer sıfat fiil ekidir. Daha çok kalıcı isimler yapma işlevinde kullanılmaktadır.

Bir-biriga nisbatan muhabbati bo‘lganligini ifoda etuvchi kishilarning asarlarni yozishga jur’at qila olmas edilar (UAK, 21).

Bir-birigä nisbätän muhäbbäti bolgänligini ifådä etuvçi kişilärniñ äsärlärni yåzişgä cür’ät qılä ålmäs edilär.

“Birbirine âşık olduğunu ifade eden insanların eserlerini yazmaya cüret edemezlerdi.”

2.2.1.3.5. -g‘uchi, -guchi

Geniş zamanı ifade etmekle birlikte gelecek zaman anlamında da kullanılmaktadır. Çok işlek olmayan bu sıfat fiil eki, kalıcı isimler yapmaktadır.

Devona o‘ziga qarab **kelguchi** bu ko‘z o‘g‘rig‘ini tanidi (OK, 83).

Devånä özigä qaräb **kelguçi** bu köz oğrigını tänidi.

"Divane kendine doğru **gelen** hırsızı tanıdı."

2.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiillerde Zaman

Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiiller ifade ettikleri zaman bakımından geçmiş, gelecek ve geniş zaman olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır.

2.2.2.1. Geçmiş Zaman Sıfat Fiil Ekleri

2.2.2.1.1. -ġan, -gen, -ķan, -ken

Yeni Uygur Türkçesinde en çok kullanılan sıfat fiil ekidir. Bu sıfat fiil eki eksiz kullanıldığı gibi duruma göre çeşitli ekler de alabilmektedir. Anlam olarak geçmiş zamanı ifade ettiği gibi, geniş zamanı da ifade etmektedir. Bu ek Türkiye Türkçesinde genel olarak *-an, -en* sıfat fiil ekine karşılık gelmektedir. Ancak bazı durumlarda *–dık, -dik, -duk, -dük* ve *–mış, -miş, -muş, -müş* sıfat fiil ekini de karşılamaktadır

Avu **körün-gen** ademmu, başķa nersimu ?

"Bu görünen insan mı, yoksa başka bir şey mi?" (HZUT, 249).

Herbirliriniñ issiķliķ **ber-gen-likilirige** rehmet!

"Her birinize gösterdiğiniz sıcaklık için teşekkür ederim!" SR 51.

Bu cavabtin hemme adem razi **bol-ġanliġini** bildürüşti.

"Bu cevabı bütün insanların kabul ettiğini bildirdi." (İZ, 96).

2.2.2.1.2. -ġliķ, -ķliķ

Yeni Uygur Türkçesinde geçmiş zamanı ifade eden bu sıfat fiil eki fazla kullanım alanı bulamamıştır.

2.2.2.1.3. -miş

Yeni Uygur Türkçesinde nadiren görülen bu sıfat fiil eki, bazı örneklerde kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır.

2.2.2.2. Gelecek Zaman

2.2.2.2.1. -idiġan, -ydiġan

Yeni Uygur Türkçesinde en sık kullanılan bir diğer sıfat fiil eki *-idiġan,-ydiġan'*dır. Türkiye Türkçesinde *-ecek, -acak* sıfat fiil ekine karşılık gelmektedir. Fiilin ünlü veya ünsüzle bitmesi durumuna göre iki şekilden birisi tercih edilmektedir.

Méniñ ticaretni bille **ķil-idiġan** toḫti çayan deydiġan bir şérikim bar idi.

"Benim birlikte ticaret **yap-tığ-ım** Tohti Çayan adında avare bir ortağım vardı." SR, 68

Melum boldiki, bu ķiz tağlirida **yaşa-ydiġan** malliķ bir çarviçiniñ yalġuz ķizi iken.

"Ortaya çıktı ki, bu kız dağlarda **yaşa-yan** zengin bir besicinin tek kızıymış." İZ, 15.

2.2.2.2.2. -ġu, -gü, -ķu, -kü

Yeni Uygur Türkçesinde fazla kullanım alanı bulamamış bir sıfat fiil ekidir. Anlam olarak gelecek zamanı ifade etmektedir. Bu ek yalın hâlde kullanıldığı gibi iyelik eki + *bar "var", yoķ "yok"* kelimesinin kalıplaşması şeklinde de kullanılmaktadır. Böyle kullanımlarda istek çekimine karşılık gelmektedir:

ber-gü-m bar "veresim var",

ķıl-ġu-m yoķ "yapasım yok" (Öztürk, 2015: 104-105).

2.2.2.2.3. -ġuçi, -güçi

-ġu + çi isimden isim yapım ekinin birleşimden oluşan bu ek, Yeni Uygur Türkçesinde dar bir kullanım alanına sahiptir. Bu ek genel olarak gelecek zamanı ifade etmekle birlikte bazı durumlarda geniş zamanı da ifade etmektedir.

Ġeyib bolġan bu "şecere" ni **saķli-ġuçi-niñ** pozitsiyisimu yuķiriķi şecerini, yeni birinçi şecerini **saķliġuçiniñ** pozitisiyisi bilen birdek keskin boldi (MHŞ, 73).

"Kaybolan bu "şecere"yi **sakla-y-an-ın** pozisyonu da yukarı şeceriyi, yani birinci şecereyi saklayanın pozisyonuyla eşit oldu."

Şuniñ üçünmu yürekni **ez-güçi** mundaķ éçnişliķ körünüşler maña çuñķur tesir beẖiş etti (MHŞ, 77).

"Bunun için de yüreği **ez-en** böyle acınası görüntüler, beni derinden etkiledi."

2.2.2.2.4. -ġusi, -güsi

Kullanım alanı geniş olan bu sıfat fiil eki, gelecek zamanı veya isteği ifade etmektedir. Türkiye Türkçesine -acak, -ecek veya -ası, -esi biçiminde aktarılmaktadır.

Baliniñ üyge **ķayt-ġusi** keldi.

"Çocuğun eve gidesi geldi."

2.2.2.2.5. -ġudek, -güdek

-ġu, -gü gelecek zaman sıfat fiil eki ile dek edatının birleşiminden oluşan bu ek, gelecek zamanı ifade etmektedir. Ancak Yeni Uygur edebî dilinde fazla kullanım alanı bulamamıştır.

Oķu-ġudek kitabiñ yoķmu?

"Okuyacak kitabın yok mu?"

2.2.2.3. Geniş Zaman

Bu türdeki sıfat fiiller, eylemin durumunu bildiren yani durum fiili görevindeki *yat-, oltur-, yür-, tur-* fiillerine süreklilik ifadesinde kullanılan *"-vat, -ivat, -uvat, -(I)vatḳan*" sıfat fiil eklerinden uygun olanın getirilmesiyle oluşabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında şimdiki geniş zamanı ifade eden sıfat fiiller, geçmiş zamana benzemekle birlikte durum fiilleri yardımıyla yapıldığı için geçmiş zamandan ayrılmaktadır.

2.2.2.3.1. -r, -ar, -er; -mas, -mes

Yeni Uygur Türkçesinde kullanım alanı dar olan bir sıfat fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki -ar, -er geniş zaman anlamı veren sıfat fiil ekine karşılık gelmektedir. Bu ekin olumsuz şekli -mas, -mes biçiminde yapılmaktadır.

Uniñ levliride **bilin-er-bilin-mes** tebessüm cilvelendi.

"Onun dudaklarında belli-belirsiz tebessüm cilvelendi." (S, 132).

2.2.2.3.2. -uvçi, üvçi

Yeni Uygur Türkçesinde fazla kullanım alanı bulamayan bu sıfat fiil eki kalıcı isimler yapımında kullanılmaktadır.

Sizniñ **oḳut-uvçi** mektepke kelmidi.

"Sizin öğretmen okula gelmedi."

2.2.2.3.3. -vatḳan

Birleşik yapıda olan bu sıfat fiil eki, *yat-* yardımcı fiili ile - *ḳan* sıfat fiil ekinin birleşiminden teşekkül etmiştir. Özbek Türkçesindeki *-yotgan* sıfat fiil ekinin karşılığıdır.

Uḫlvatḳan balilar "Uyuyan çocuklar"

kélivatḳan asker "gelen asker"

2.2.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiil Eklerinde Zamanın Karşılaştırılması

Özbek Türkçesinde geçmiş zaman için kullanılan *–g'an, -gan; g'lik, -qlik* ile Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan *–ġan, -gen, -ḳan, -ken; -ġliḳ, -ḳliḳ* eklerinin ses değişiklikleriyle birlikte ortak olduğu görülmektedir.

Her iki lehçede de *–GAn* eki geçmiş zamanın yanında geniş zamanı da ifade etmektedir.

Her iki lehçede de gelecek zaman anlamında *-(a/y)digan* ile *–Gudek* eki ortaktır. Ancak Özbek Türkçesinde görülen *–AsI –ajak* ekleri Yeni Uygur Türkçesinde görülmemektedir.

Bunun yanı sıra Uygur Türkçesinde görülen *–GU, -GUçi, -GUsi* sıfat fiil ekleri de Özbek Türkçesinde görülmemektedir.

Özbek Türkçesinde gelecek zamanı ifade eden sıfat fiil eki *–(a)yotgan* ekine karşılık Uygur Türkçesinde *-vatḳan* eki kullanılmaktadır.

2.3. SIFAT FİİL EKLERİNİN CÜMLEDEKİ İŞLEVSEL ÖZELLİKLERİ

2.3.1. Özbek Türkçesinde Sıfat Fiil Eklerinin Cümledeki İşlevsel Özellikleri

Özbek Türkçesinde sıfat fiiller işlev özelliklerine göre üç ana başlık altında incelenir.

2.3.1.1. Sıfat Fiil Eklerinin Fiil Özellikleri

Özbek dilbiliminde sıfat fiil, fiilin bir fonksiyonel şekli olarak kabul edilmektedir. Sıfat fiili oluşturan biçimlerin Rusça ve Özbek Türkçesinde kendine özgü bir sistemi vardır. Rusçada sıfat fiilin oluşumu öncelikle görünüş biçimine bağlıdır. Rusçada sıfat fiiller şimdiki ve geçmiş zaman biçimindedir, gelecek zaman yoktur.

Özbek Türkçesinde sıfat fiil eklerinin geçişli-geçişsizlik özelliği yoktur, yani *-gan* eki hem geçişli hem de geçişsiz fiile gelebilmektedir. Özbek Türkçesinde Rusçadaki gibi "vid katogorisi" yoktur. Her üç zamanda da (geçmiş, şimdiki, gelecek) oluşabilmektedir.

Rusça ve Özbek Türkçesi arasındaki en büyük farklılıktan birisi Rusçada sıfat fiillerde şekil değişikliği bulunmaktadır. Sıfat fiilin tam biçimi sıfat tamlaması görevinde kullanılmaktadır ve sıfatla birlikte tür, sayı, hâl de ayarlanır; Özbek Türkçesinde ise bu görevde kullanılan sıfat fiile rastlanmaz. Özbek Türkçesinde sıfat fiil kendine bağlanan kelimelerle birlikte sıfat fiil grubunu oluşturur. Rusçada sıfat fiil, yüklem görevinde de kullanılabilir. Ancak bu görevde sıfat fiilin kısa şekli gelir: *Kartofel ubran.*

Özbek Türkçesinde ise çoğunlukla sıfat fiil, yapım eklerinden sonra çekim eki (şahıs-sayı) eklenir ve bu şekildeki kelimeler yüklem görevinde kullanılır: *o'qiganman "oḳigänmän", (okumuşum) o'qidiganman "oḳidigänmän" (okuyacağım), o'qirman "oḳirmän" (okurum) vb.* Lakin bu kelimeler sıfat fiil diye değil, belki çekim ekli fiil diye kabul edilir. Bu örneklerde fiile eklenen *-gan, -digan, -(a)r* ekleri, sıfat yapan ekler diye değil belki zaman ekleri diye değerlendirilebilir. Aslında bu ekler sıfat fiil yapan eklerdir, ancak yüklem görevinde çekimlenen fiil şeklinde farklı gramatik görevde kullanılmaktadır. Yani Özbek

Türkçesinde *-gan, -digan, -ar* gibi ekler sıfat fiil yapımında ve zaman eki vazifesinde kullanılmaktadır. Bu bilgelere göre Özbek Türkçesinde sıfat fiillerin fiil özellikleri birkaç maddede özetlenebilir:

Fiillerin cümledeki dizilişinde önemli bir yer tutan sıfat fiil biçimi, fiilin anlamına etki etmesiyle öne çıkmaktadır (Nematov ve Seyfullayeva, 2008: 296-298).

Bir diğer görüşe göre sıfat fiil, fiilin işlevsel biçimlerinden birisi olup, hareketi nesnelerin işareti biçiminde göstermektedir (Tursunov vd., 1965: 64).

Sıfat fiiller, olumlu veya olumsuz anlamda olabilir.

Sıfat fiiller fiillerin hareketini, zamanını niteler (Rahmatullayev, 2010: 256; Anerbekova ve Mirzayeva, 2011: 201).

Sıfat fiiller, fiilin sıfata en yakın şeklidir (Abdurahmanov, 1973: 169-170).

Sıfat fiillerin fiilin isimle bağlantısını kurarak, onun sıfat tamlaması veya tamlayan görevinde bulunmasını sağlar (Mengliyev, Haliyarov, Qadirova, 2010: 53).

Sıfat fiillerin belirli çatı kategorisi yoktur, yani hem geçişli hem de geçişsiz çatıda olabilir.

Sıfat fiiller, oran ve zaman gibi kategorilerine özgü mânâlar da içerebilir (Turniyazov vd. 2006: 297-301).

Kelgan kunimdan Marg‘iloningizni xushlamay **boshlagan edim** (OK, 3).

Kelgän künimdän Märġılåningizni xuşlämäy **båşlagän edim.**

“Geldiğim günlerde Mergilan’dan nefret etmeye başlamıştım.”

2.3.1.2. Sıfat Fiil Eklerinin İsim Özellikleri

Sıfat fiilin isim şekli, fiilin cümle içerisinde ortaya çıkan, onu kendisinden sonraki isme (bazen de fiile) bağlayan sentaktik ve kendisini şekillendiren fiile sıfat özelliği kazandıran morfolojik anlamı göstermektedir (Nematov ve Seyfullayeva, 2008: 299-300).

Sıfat fiiller vasıtasıyla oluşturulan isim tamlamalarında, sıfat fiilli kısım tamlayan veya tamlanan unsur olabilir. Bazı durumlarda tamlamadaki edilgenlik, ilgi hali ekinin boşa çıkmasına neden olabilir.

-g‘an, -gan, -qan sıfat fiil ekini alan fiiller isimleşerek aitlik, çokluk gibi isim çekim eklerini almaktadır.

Sıfat fiiller isim yerinde kullanılıp cümlede ismin yerini alabilmektedir. Böyle kullanımlarda çokluk eki ve hal eklerini alabilmektedir.

O‘qigan o‘qdan o‘zar, o‘qimagan turkitidan shoshar, “Okuyan okdan azar, okumayan aceleyle şaşar”

bilmagandan bilgan yaxshi "Bilmeyenden bilen iyi",

So'raganning bir yuzi qora, bermaganning ikki yuzi qora

"İsteyenin bir yüzü vermeyenin iki yüzü kara". (Anarbekova ve Mirzayeva, 2011: 135)

2.3.1.3. Sıfat Fiil Eklerinin Sıfat Özellikleri

Sıfat fiiller sıfat gibi olayı ifade eder. Ancak sıfat, olayı her zaman ifade etse de sıfat fiil o zamandaki durumunu bildirir. Sıfat gibi sıfat yapımı işlevinde kullanılır. Kısacası, sıfat fiilin fiil işlevleri o kadar fazla ve sıfat işlevleri de o kadar genel ki, hiçbir zaman sıfat fiili fiilin bir şekli diye yorumlamayı desteklemiyoruz. Sıfat fiiller, fiilin sıfata yakın şekli olduğu için cümlede hem sıfat hem de fiil görevini üstlenebilmektedir (Abrurahmanov, 1992: 170). Sıfat fiiller, aynı sıfat gibi isme bağlanıp onu niteleyebilmektedir (Anarbekova-Mirzayeva, 2011: 134).

2.3.1.4. Edilgen Yapıdaki Sıfat Fiil Ekleri

Dünya dillerinde ve Türkçede ilk yazılı belgeler incelendiğinde kurulan cümlelerin büyük bir çoğunluğunun özne ve yüklemden oluşan etken çatıda olduğu görülmektedir. (Kornfilt, 1991: 18-20). Türk dilinde edilgen çatılı yapıların daha sonraki dönemlerde işlerlik kazandığı belirtilir (Karabulut, 2010: 367-368). Kornfilt Eski Türkçe dönemindeki edilgenlik ile ilgili tezini ortaya atarken, bu dönemde edilgenliğin hiç olmadığını değil sadece fazla işlek olmadığı belirtir. Gabain ise Eski Türkçe *döneminde -l* ekinin edilgenlik, *-n* ekinin ise meçhullük görevinde olduğunu belirtmiştir (Gabain, 2007: 45).

Edilgen çatıda iş ve hareketi gerçekleştiren belli değildir. Özbek Türkçesinde bu edilgen fiil kök veya gövdesine *–l, -n* edilgenlik eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır (Polatov, 2003: 303). Özbek Türkçesinde edilgen yapılarda kullanılan belirli bir sıfat fiil eki yoktur. Yani duruma göre herhangi bir sıfat fiil eki kullanılabilir.

*Bu **ishlangan** konu.* *Bu **yuvintirilgan** bola.*

*Bu **ishlängän** konu.* *Bu **yuvintirilgän** bålä*

"Bu **çalışılan** konu." "Bu **yıkandırılan** çocuk."

Shu gapdan keyin majliska **kutilmagan** bir ruh kirdi (OK, 29).

Şu gäpdän keyin mäcliskä **kütilmägän** bir ruh kirdi.

Bu konuşmadan sonra meclis beklenmedik bir ruh haline büründü.

2.3.2. Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiil Eklerinin Cümledeki İşlevsel Özellikleri

2.3.2.1. Sıfat Fiil Eklerinin Fiil Özellikleri

Bütün fiillerde olduğu gibi sıfat fiilli yapılarda da geçişli-geçişsizlik, nispet, olumlu-olumsuzluk ve zaman kategorileri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bilinen iş-hareketin gerçekleşme veya gerçekleşmeme durumu hakkında bilgiler vermektedir.

Barliğim hem séniñ üçün **yaritiqan**.

"Varlığım da senin için **yaratılmış."**

Sıfat fiiller, fiillerin zaman, olumlu-olumsuzluk, derece, kategorilerinde çekimlenebilirler.

Yeni Uygur Türkçesinde bazı sıfat fiil ekleri haber kipi olarak da görev yapmaktadır. Mesla *"-gan, -ġan, -kan, -ḳan, -gen, -ken"* eki hem sıfat hemde geçmiş zaman haber kipi olarak kullanılmaktadır. Eğer bu ek cümlenin sonunda fiil kök veya gövdesine eklenerek sonrasında da fiil çekim eki olan şahıs eki almışsa haber kipi; ancak bu ekin sonuna bir şey eklenmez veya eki alan fiil bir ismi nitelerse sıfat fiil görevindedir.

Ekber kespiy bilimlerni tirişip **ögengen**. (haber kipi)

"Ekber mesleki bilimleri çabalayıp **öğrenmiş."**

oquġan bala (sıfat fiil)

"**okuyan** çocuk"

Fiilin zaman şekillerinden yapılan sıfat fiiller, iş-hareketin söylendiği zamanla olan her türlü ilişkisini ifade etmektedir:

şeherge **baridiġan** yol "şehre **gidecek** yol",

öyge **kelgen** méhman "eve **gelmiş** misafir"vb.

Bu sıfat fiiller *"idi, iken, imiş"* gibi ek fiillerle birlikte birleşik haber kipi şekillerini oluşturmaktadır:

Tursun Béyciñge **barġan.** "Tursun Pekin'e **gitmiş**."

Tursun Béyciñge **barġaniken**. "Tursun Pekin'e **gitmişmiş**."

Men Béyciñge **barġanidim**. "Ben Pekin'e **gitmiştim."**

Men Béyciñge **barġanmişmen**. "Ben Pekin'e **gitmişmişim**."

Sıfat fiiller *bol-* yardımcı fiiliyle birleşip fiilin çekimli gövde şeklini meydana getirir ve birleşik haber kipi oluşturur:

Gelecek zamanı ifade eden *-idiġan* sıfat fiil eki ile geçmiş zamanı ifade eden *-ġan* sıfat fiil ekleri *bol-* yardımcı fiiliyle yakın gelecek zamanı ifade etmektedirler.

Esqer oquşqa **baridiġan boldi**. “Asker okumaya **gidecek oldu**.”

U muellimni **yoqliġan boldi**. “O öğretmeni **arayacak oldu**.”

Bununla birlikte sıfat fiillerin zaman kategorisinde olan bu ekler, fiilin olumlu-olumsuzluk, derece, yönünü bildirmektedir:

işli-ġan “çalışmış” *işli-vatqan* “çalışan”, *işle-ydiġan* “çalışacak”, *işli-mi-gen* “çalışmamaış”, *kör-gen* “görmüş” vb.

2.3.2.2. Sıfat Fiil Eklerinin İsim Özellikleri

Sıfat fiilli yapılar cümlede isim görevinde kullanılarak isimlerin gramer özellikleriyle kullanılabilirler. Yeni Uygur Türkçesinde isim görevinde kullanılan sıfat fiil eklerinden sonra *-luķ, -lük, -lik* ekleri ekleri getirilebilir Böyle durumlarda isimleşen unsur genellikle isim tamlamasında tamlayan ya da tamlanan olabilir:

Méniñ bar-**idiġanliqimni** “Benim gel-eceğ-im-i”

Uniñ **ketkenligini** uqtiñizmu? “onun gid-eceğ-i-ni anladınız mı?”

Sizniñ yaxşiliq **qilġanliġiñizni** hergiz unutmaymen. “Siz-in iyilik yaptığınızı hiçbir zaman unutmayacağım.” Buradaki örnekte sıfat fiil yapısının isim tamlamasında tamlanan bölümünü oluşturduğu görülmektedir.

Térişiş neticesiniñ ķançilik **bolġanliġi** keñ camaetçilikniñ öbéktip bahasiġa baġliķ (İz, 7).

“Ekin hasadı sonucunun ne kadar **olduğu**, halkın çoğunluğunun fiyat biçmesine bağlı.”

… şincañdimu ḫanaliķķa ķarşi melum herketlerde **bolġanliķi** üçün cañcuñ yamul teripidin ölümge höküm ķilinġan (İz, 27).

“Şincan’da hanlığa karşı malum hareketlerde **bulunduğ-u** için general yönetimi tarafından idama mahkûm edilmiş.”

Bu yerge yat adem köp **ķalġanliķini** burunraķ éytsañ bolmadu dep soraķķa tartti (İz, 38).

“Buraya yabancıların çok **geldiğini** daha önce söylesen olmaz mıydı, diye sorguya çekti.”

Ayķizniñ tuyuķsiz **yoķalġaniġi** eleselniñ hemmisini heyran ķaldurdi (İz, 42).

“Aykız’ın aniden kaybolması Elesel’in hepsini hayran bıraktı.”

…aḫiri ķoralġa ige **bolivalġanliķini,** buniñ hemmisi tömürniñ oyuni **ikenligini** uniñġa tepsiliy çüşendürüp… (İz, 100).

“…sonunda askeri güce sahip **ol-duğ-u-nu**, bunun hepsininTömür’ün oyunu olduğunu ona ayrıntısıyla anlatıp…”

Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılar nitelediği ismin düşmesiyle o ismin yerini alır. Böyle durumlarda isimleşen sıfat fiil yapısı, düşen ismin çekim eklerini de alabilir:

Qorq**qanġa** qoş körünüptu. "Kor**kana** çift görünür."

"-ġan" sıfat fiil ekinin kullanıldığı bölüm, isim tamlamasında nesnenin hareket özelliklerini açıklayan tamlayan unsuru olabilir:

Körün**gen** taġ yiraq bolmas. "Görün**en** dağ-ın uzağı olmaz."

Kör-gin-iñ-din köptür kör-mi-gin-iñ. "Gör-düğ-ün-den çoktur gör-me-diğ-in."

Kör-mi-gen-i körisen ölmiginiñ. "Gör-me-miş-i görürsen ölmemişsin."

Kör-gen kör-gen-ni qilar, kör-mi-gen némini qilar. "Gör-en gör-düğ-ü-nü yapar, gör-me-yen ne yapar."

Buradaki örnek cümlelelerden birincisinde, sıfat fiile *-iñ* ilgi hâli ekinin getirildiği görülmektedir. İkinici cümlede ise *-ni* yükleme hâli eki getirilmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde *–gan* sıfat fiil eki, normal şartlarda üzerine hiçbir ek almadan kullanılır. Ancak sıfat fiilin nitelediği ismin düşdüğü yapılarda sıfat fiil isimleşerek ismin yerini aldığı için düşen isme bağlanmış çekim ekleri sıfat fiile eklenir.

Hazirḳi imla ḳaidisi bilen perḳi **bol-ġan-liḳ-i** üçün bezi sözler kitabtiki esli şekli boyiçe élindi (İz, 2).

"Şimdiki imla kuralları ile farkı olduğu için bazı kelimeler kitaptaki asıl şekliyle alındı."

Buradaki cümlede ise sıfat fiil ekinden sonra *-liḳ* isim yapım ekinin getirildiği görülmektedir.

2.3.2.3. Sıfat Fiil Eklerinin Sıfat Özellikleri

Sıfat fiiller anlam yönünden sıfatın hareket yönünü ifade etmektedir:

Körün**-gen** taġ "görünen dağ", aq**-qan** su "akan su", aq**-ar** su "akar su" vb.

Sıfat fiiller sıfat gibi kullanıldığında sıfatların derece kategorisine sahip olur:

Bu işni bil**-idiġan-raq** kişidin soraş lazim. "Bu işi **iyi bilen** kişiden öğrenmek lazım."

Sıfat fiiller fiilin her türlü biçimiyle birlikte sıfatlaşarak cümlede eylemi bir nesneyle işaret edebilmektedir:

"éçil**-ġan** gül" birleşik yapısında "*éçil-"* fiili *–ġan* sıfat fiili ile gülün açılma hareketini ortaya koymaktadır.

"uçar tehse" yapısında *uç-* fiili *ar-* sıfat fiil ekini alarak tehsenin uçma hareketini göstermektedir.

Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, sıfat fiiller fiil kökünden faydalanarak hareketi, durumu ve hareket olayını ifade edip cümlede sıfat görevine gelen fiili oluşturmaktadır. Bu durumda o da fiil de sıfat özelliklerine sahiptir (Seper, 2000: 249-250).

Sıfat fiillerin sıfat özelliklerinden bir diğeri ise, tıpkı sıfat gibi isim rolüne gelerek isimlere özgü bağlama unsurlarıyla kelime grupları oluşturmaktadır:

İşli**-gen** çişleydu "çalış**-an** kazanır"

Köp añli**-ġan-iñ** paydisi bar. "Çok öğr-en-menin faydası var."

Ayrıca sıfat fiiller, sıfat gibi nitelemenin derecesini de gösterebilir.

iş bil-**idiġan-raq** adem "işi **iyi bil-en** adam", piş**-qan-raq** qoġun " iyice **olgunlaşmış** kavun", taza **piş-qan** qoġun "yeni **ol-muş** kavun" vb.

2.3.2.4. Edilgen Yapıdaki Sıfat Fiil Ekleri

Türk dilinde edilgen morfolojisi incelendiğinde özellikle sıfat fiilli yapılarda edilgen morfolojisiz edilgen yapılar bir başka deyişle "etken sesli edilgen yapılar" görülmektedir:

bargu yer "gidilecek yer", tuvġan yer "doğulan yer", aytkan söz "söylenen söz" vb.

Türk lehçelerinde fiilin geçişli ya da geçişsiz olmasına bakılmadan fiiller edilginleşebilir. Türk lehçelerinde temel edilgen yapılar fiile *–l, -n* eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır (Karabulut, 2011: 18).

Yeni Uygur Türkçesinde taranan eserlerde edilgen çatıdaki sıfat fiil yapılarının sayısının bir hayli çok olduğu görülmüştür. Özbek Türkçesi ile karşılaştırıldığında gözle görülür bir farklılık vardır.

Bunun sebeplerinden birisi Doğu Türkistan halkının Çin egemenliği altında yaşıyor olması olabilir.

…u yer- bu yéri **yitirilġan** çapni bilen boyun arilaş sol mürisidiki tırnaḳ izliridin tepçivatḳan ḳan tamçilirini körüp ḳélip, derhal romili bilen sürtmekçi boldi (İz, 9).

"…orası burası **yırtılmış** cübbenin boynuyla birlikte sol omzundaki tırnak izlerinden sızan kan damlalarını görüp, hemen eşarbıyla silmek istedi."

Bu tamliri taş-lar bilen **ḳopurulġan** addiy bir öy idi (İz, 12).

"Bu duvarları taşlarla **örülmüş** sade bir evdi."

… töt burceklik yoġan ķizil tamġa **bésilġan** élanlarni oķuvatķan kişilerni körüp ķaldi ve ariġa siķilip kirip, Ḫenzu-Uyġur yéziķlirida **yézilġan** yoġan ḫetlik caza élanini kördi (İz, 27).

"Dört köşeli büyük kızıl damga **vurulmuş** duyuruları okuyanları gördü ve aralarına girip Çin-Uygur yazıtlarına **yazılmış** uzun ceza duyurusu yazısını gördü."

2.3.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiil Eklerinin Cümledeki İşlevsel Özelliklerinin Karşılaştırılması

Her iki lehçede de *–GAn, -(y)dian ve –Ar* ekleri hem sıfat fiil eki hem de haber kipi görevinde kullanılmaktadır.

Haber kipi olarak da kullanılan eklerle yapılan sıfat fiiller, iş-hareketin söylendiği zamanla olan her türlü ilişkisini ifade etmektedir.

Her iki lehçede de sıfat fiilin nitelediği isim düşüp ismin işlevi sıfat fiile yüklendiğinde eksiz kullanılan sıfat fiilin isim çekim eklerini alabildiği görülmektedir.

Her iki lehçede de edilgen yapıda sıfat fiiller görülmektedir. Ancak yapılan incelemelerde edilgen yapıdaki sıfat fiillerin kullanımının Yeni Uygur Türkçesinde Özbek Türkçesine nazaran azla olduğu görülmektedir. Bunun sebebi bilinmekle birlikte Doğu Türkistan halkının yaşadığı siyasi ortamın dile etkisinin olabileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra etken sesli edilgen yapılar da sıfat fiilli cümleler desıklıkla görülmektedir.

Heriki lehçede de sıfat fiiller sıfat gibi ismi nitelemekte veya sıfatlaşmaktadır.

2.4. SIFAT FİİL EKLERİNİN TARİHÎ GELİŞİMİ VE İŞLEVLERİ

2.4.1. *-gan/-gen/-kan/-qan* Sıfat Fiil Eki[31]

-gan/-gen/-kan/-qan sıfat fiil eki, Eski Türkçeden[32] günümüze kadar bazı işlev değişiklikleriyle günümüzde Çağdaş Türk lehçelerinde işlek olan bir ektir. Doğu Türkçesinde *–gan/-gen/-kan/-qan* Batı Türkçesinde *–an/-en* şeklinde kullanılan

[31] Bu bölümde öncelikle belirtilen sıfat fiil ekinin Türk dilinin tarihî lehçelerindeki durumu açıklanacak, sonrasında günümüz Türk lehçelerindeki kullanımları belirtilecek, tablo halinde kullanılan ekler gösterilecektir. En sonunda ise ekin Özbek Türkçesindeki ve Yeni Uygur Türkçesindeki durumu izah edilecektir.

[32] Şinasi Tekin, Türklerin İslamiyeti kabulünden önceki Moğolistan bölgesi ile Tarım havzasında kullandıkları Köktürk ve Eski Uygur Türkçelerini, Eski Türkçe olarak kabul etmektedir (Tekin, 1992: 69). Ahmet Caferoğlu da Tekin gibi Köktürk ve Eski Uygur Türkçeleri dönemini Eski Türkçe olarak adlandırmaktadır (Caferoğlu, 1984: 103-148). Kemal Eraslan ise 8. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar kullanılan Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesini kabul etmektedir (Eraslan, 1980: XVII) . Ahmet B. Ercilasun da Eraslan gibi 8-13. yüzyıllar arasında sırasıyla tek yazı dili olarak kullanılan Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemini Eski Türkçe kabul etmektedir (Ercilasun, 1998: 30-31).

bu sıfat fiil eki tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ayrı ayrı incelenmiş olmasına rağmen, bütün Türk lehçelerinin kapsayan karşılaştırmalı mukayese çalışması yapılmamıştır. Bu bölümde *–gan/-gen;-an/-en* sıfat fiil ekinin Türk lehçelerindeki benzer ve ayırt edici özellikleri, ekin temel işlevleri verilecektir. Bu sıfat fiil şekli, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin hemen hemen bütün dönemlerinde ve coğrafyalarında bulunmaktadır. Bazen kullanıldığı fiillerle birlikte kalıplaşarak kalıcı isimler de oluşturmaktadır. Köktürk ve Eski Uygur dönemi metinlerinde ek kalıplaşarak isim yapma özelliği göstermiştir. Ayrıca geçmiş zaman ifade eden sıfat fiiller oluşturmaktadır (Akar, 2003: 106). Özbek Türkçesinde kullanım alanı en geniş olan sıfat fiil ekidir. Türkiye Türkçesinde *–an/-en;-mış/-miş/-muş/-müş* sıfat fiil ekine karşılık gelmektedir. Sıfat fiilin *–gan/-an* ekinin incelemesi ilk kez J. Deny tarafından yapılmış, sonrasında Dimitriyeva, Şçerbak, Ramstedt, Brockelman tarafından çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu ek, geçmişten günümüze kadar farklı Türk lehçelerinde şimdiki zaman, geniş zaman, geçmiş zaman özellikleri göstermektedir.

Bazı Türkologlar sadece Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülen *–an/-en* fonetik biçimini, ekin özgün halinin *(-gan/-gen/-kan/-qan)* sadeleşmiş şekli olduğunu kabul etmektedir. Şçerbak bunun sonucu olarak *–gan* ekinin fonetik dönüşüm neticesinde *–an* ekinin oluştuğunu söylemektedir. "*g*" sesinin düşmesi sonucunda "*-an*" şeklinin esas olarak Oğuz grubu Türk lehçelerinde gözlemlendiğini unutmayalım. Benzer bir görüş Brockelmann tarafından da paylaşılmış, ekin başındaki *–g* ünsüzünün düştüğü ifade edilmiştir (Brockelmann, 1951: 44). Kononov ise sıfat fiil eki olarak *–an* ile birlikte *–kan/-ken;-qan/-qen*'i sıralamıştır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde "*–gan*" ekinin fonetik sürümleri, kalıcı isim yapan şekiller olarak da kullanılır: Azer. *yapışqan,* Türk. *kurgan* vb. Göründüğü gibi günümüz Oğuz grubu Türk lehçelerinde *–gan* biçimi, isim ve sıfat kategorisine geçmiştir. Ancak buna rağmen 16.-19. yüzyıllar arasında *–gan* sıfat fiil ekinin fonetik biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir: *açıl-gan, qal-gan vb.*

Bu konuda Şçerbak'ın ifadesi dikkat çekicidir: Köktürkçe döneminde *–mış* sıfat fiili kullanılırken, Karahanlı döneminde *–mış* ile birlikte *–gan* eki kullanılmaya başlamıştır. Kemal Eraslan da Şçerbak gibi *-gan* sıfat fiil ekinin Karahanlı döneminden itibaren kullanıldığını söylemiştir. (Eraslan, 1980: 77). Zeynep Korkmaz, Eraslan ile aynı görüşü paylaşmış, *-gan* sıfat fiil ekinin Karahanlı döneminde kullanılmaya başlandığını belirtmiştir (Korkmaz, 1994: 48). Ali Akar da

bu görüşe katılmış, ekin kullanımını Karahanlı Türkçesinden başlatmıştır (Akar, 2003: 104). Ancak Eski Uygur dönemimde de *-gan* sıfat fiil ekinin kullanıldığı örnekler bulunmaktadır: *yaşı kiçig alġanlarım* "yaşı küçük aldıklarım" (Arat, 1991: 248). Eraslan da zamanla bu ek konusundaki görüşünü değiştirerek Eski Uygur Türkçesi dönemimden itibaren kullanıldığını belirtmiştir: *Bularnı mat bölser bolur sansar-ta turġan.* "Bunları öylesine ayırt eden, samsāra'ra duran olur." (Eraslan, 2012: 512). Bu bilgilere rağmen ekin yoğun olarak Karahanlı Türkçesi döneminde kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Böylelikle Karahanlı döneminde *–gan* ve *–mış* paralel gelişme göstermiştir. Daha sonraki Çağatay Türkçesi döneminde ise *–gan* ekinin işlevselliği arttığı için *-mış* ekinin kullanımı azalmıştır (Şçerbak, 1977: 166) Bu nedenle *–mış* sıfat fiil eki Batı Türkçesinin, *-gan* eki de Doğu Türkçesinin ayırt edici özelliğini oluşturmaya başlamıştır.

Sıfat fiilin *–gan/-an* biçimi, çok yönlü işlevselliği ile çağdaş Türk lehçelerinde en yaygın ve sık kullanılan şekli olmuştur. Bu sıfat fiil eki, Karahanlı döneminden itibaren sadece tarihî Türk lehçelerinde değil aynı zamanda Çağatay Türkçesi ve günümüzde Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde de sıfat fiillerin geçmiş, şimdiki ve geniş zamanını ifade etmek için kullanılmaktadır. Ancak Oğuz gurubunda ise *–an* eki geniş zaman anlamında kullanılmaktadır. Türk lehçelerindeki *–gan/-an* sıfat fiili, aynı zamanda kalıcı isimler oluşturur: *Yaradan "yaratan" kapġan,* dayangan "dayanıklı, sert" (DS IV 2009: 1386), tabışgan, çığırtkan (DS II 2009: 1162), çalışkan, unutkan, tuvġan, baargan "bağırıcı" vb. Eski Türk yazılı eserlerindeki eklerin sadece isim yapımında kullanılan bir ek olarak ortaya çıkmış olması dikkat çekicidir.

Muharrem Ergin, Oğuz grubu Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan *–an* sıfat fiil ekini *–gan* ekinin fonetik bir sürümü olduğunu kabul etmektedir. Ayrıca Azerbaycan sahasında bulunma hali ekiyle birlikte kullanımlarında zarf fiil görevinde kullanılmaktadır: *gel-en-de* "gelince", *yap-an-da* "yapınca" vb. (Ergin, 2013: 334-335).

Zeynep Korkmaz'ın da belirttiği gibi Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerde en yaygın kullanılan sıfat fiil eki olan *–gan/-gen,* eski Türk yazıtlarında sıfat fiil görevinde kullanılmamaktadır (Korkmaz, 1994: 48).

Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde sıfat fiil eklerinin aşağıdaki fonetik varyantları gözlemlenmiştir: Uygur *-gan/- kan;* Özbek *-gın/-kın;* Kazak *-gan;* Kırgız *-gan/-gon;* Kumuk *-igan/-gan;* Karaim *-xan/-kan/-kan/-gen/-ken;* Karaçay-

Malkar *-gan.* Çağdaş Türk lehçelerinde sıfat fiil eki *-gAn/-An* isimler de oluşturmaktadır: *dayan-gan* "dayanıklı" (DS IV 2009: 1386), *çığır-gan* (DS III 2009: 1161), *buyur-gan* (DS II 2009: 809).

-gan/gen;-an/-en sıfat fiil eki yaygın olarak Karahanlı döneminde kullanılmaya başlamıştır. Kâşgarlı Mahmud'un varsayımına göre bu sıfat fiil eki 11. yüzyılda Oğuz Türkleri tarafından kullanımdan düşmüştür (Hacıeminoğlu, 2013: 167). Daha önce de belirttiğimiz gibi Türk lehçelerinde *-gAn/-An* sıfat fiil şekli, çok işlevli bir sıfat fiil ekidir. Sıfat fiil ekinin en temel işlevi, sıfat fiillerin fiil temellerini oluşturmasıdır. Karahanlı Türkçesinde *–gan/gen* eki genellikle geniş zaman sıfat fiili görevinde kullanılmıştır. Bu durum Kâşgarlı'nın "Divan-ı Lugat-it-Türk"ünde de görülmektedir. Ayrıca Kâşgarlı'nın eserinde sıfat fiil ekiyle ilgili çeşitli örnekler vermiştir: *çapıtgan er* "boyun uçuran, cellat", *tozıtgan* "toz kaldıran" vb (Atalay, 2013: 513; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 224-225). Ahmet Bican Ercilasun'un belirtiği gibi Kutadgu Bilig'de *-gan/-an* eki, geniş zaman anlamında kullanılmıştır:

kanı adra tutgan haramıg öngi

köni sözni yüdgen ukuşlug ere (Ercilasun, 2014: 225).

KB'de *–gan/-gen* sıfat fiil eki *ugan* "kadir, *azgan* "yabani" örneklerinde görüldüğü gibi kalıcı isim yapmasının yanında sıfat tamlaması içinde sıfat görevinde kullanılmıştır:

bayat atı birle sözüg başladım

törütgen igidgen keçürgen idim (KB 17/1).

Ayrıca ismi fâil (fiilden türeyen isim) olarak işi yapan biçiminde de kullanılmıştır:

öküş işni süzgen ukuşlıg küsüş (KB 56/421).

Kâşgarlı eserinde sıfat yapan *–gan/-gen* ile isim yapan *–kan/-ken* ekinin birbirinden nasıl ayrılacağının izahını yapmıştır. Kalın sesli ve kaflı kelimelerden sonra gayn ğ, ince kelimelerden sonra ise kef getirilir. Ayrıca sıfat olmayan isimlerin kef, bütün sıfatların ise kef ile yazıldığını belirtmiştir (Ercilasun, 2014: 224 Kilisli Rıfat'tan alıntı C.1, s. 432).

XI-XII yüzyıldaki Türkçe eserlerde sıfat fiiller esas olarak niteleyici işlevinde kullanılmıştır. Daha az sıklıkla olmakla birlikte sıfat fiil, nesne-özne işlevinde de kullanılır. Örneğin:

buşı erse işte yime övkelig

yava erse borçı ya ḳıyġan elig (KB 850).

Türk edebiyatının 11.-12. yüzyıllardaki eserlerinde *–gan/-gen* ekinin sıfat fiil görevinin yanı sıra cümle içerisinde özne, nesne ve çeşitli hal ekleriyle birlikte zarf görevinde de bulunmaktadır. *–gan/-gen* sıfat fiil ekinin bu özelliği DLT ve KB'de az olmakla birlikte dönemin diğer önemli eseri olan "Atabetül Hakayık"ta daha sık görülür.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Tatar, Kazak, Kırgız Türkçesinde bu ek geçmiş zaman ve Kırım-Tatar Türkçesinde şimdiki-gelecek zaman anlamına katkıda bulunur. Bilindiği gibi bu ekler eylemin yanı sıra geçici bir değişimi de ifade eder. Ayrıca fiil zamanının oluşumunda da rol oynarlar. Böylelikle Türkçenin Karahanlı döneminden bu yana, fiilin geçmiş zaman şekli *–gan/-gen* sıfat fiil ekinin katkısıyla oluşmuştur. Bu konuda DLT'te birçok örnek bulabiliriz:

Bu er ol ışıg anutgan. "bu kişi o işi sürekli hazırladı." (Atalay, 2013: 156).

Bu özellik çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan diğer bir sıfat fiil eki *-ecek/-acak; -eçek/-açak* ekinde de görülür.

gelecek günler, Okul yarın açılacak vb.

Oğuz grubu Türk lehçelerinde (Türkiye, Azerbaycan, Türkmen, Gagauz Türkçesi) *–kan/-ken* sıfat fiil ekinin yardımıyla fiil kökünden birçok ismin oluştuğunu da belirtmek gerekir:

yapışkan, girişken, çalışkan vb.

Türk lehçelerindeki *–gan/gen;-an/-en* sıfat fiil ekinin kendine özgü özelliklerden bir başkası, diğer eklerin oluşumuna katkıda bulunmasıdır. Örneğin, Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *–gan* eki vasıtasıyla bir zarf fiil eki olan *–ganda* (sıfat fiil eki *–gan* + bulunma hali eki *–da*) oluşur. Ayrıca Oğuz grubu Türk lehçelerinde fonetik varyant olan *–an* eki vasıtasıyla *–anda* zarf fiil (sıfat fiil eki *–an* + bulunma hali eki *–da*) şekli oluşur. Bunun yanısıra Karluk grubu Türk lehçelerinde *yat-* yardımcı fiili ile birleşmesinden *–(a)yatgan* sıfat fiil eki, Yeni Uygur Türkçesinde ise *–(i)vatḳan* sıfat fiil eki oluşur. Yine Karluk grubu Türk lehçelerinde –a/-e zarf fiil ekinin üzerine *tur-* yardımcı fiili ve *–gan* sıfat fiil ekinin gelmesiyle *–(a)digan* sıfat fiil eki oluşmaktadır. Şimdi bazı Türk lehçelerindeki *–an/-gan* sıfat fiil ekinin morfolojik-semantik özelliklerini ele alalım.

Gagavuz Türkçesinde *–an* sıfat fiil eki en işlek olanıdır. Gagavuz Türkçesinde incelediğimiz *–an* sıfat fiil eki, aslında Oğuz grubu Türk lehçelerinde şimdiki zaman anlamı taşıyan yapıdır. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, *-an* sıfat fiil yapısı çokluk, hal ve bağlama edatı alabilir.

Çağdaş Türk lehçelerinde sıfat fiillerle ilgili olarak Kononov şunları belirtmektedir: Türkçede yani Türkiye Türkçesinde sıfat fiiller (*-an/-en* sıfat fiil eki hariç) özel bir morfolojik kategoriyi temsil etmez. Türkiye Türkçesinde sıfat fiiller eylemin durumunu farklı zamanlarla ifade eden sözdizimsel işlevlerinden ibarettir (Kononov, 1956: 251). Kısacası Kononov'a göre, Türkiye Türkçesinde sıfat fiil sadece *–an* ekidir. Kononov sıfat fiilleri zaman penceresinden değerlendirdiği için hataya düşmüştür. Çünkü Türkiye Türkçesinde sıfat fiiller, fiil kökenli ve yapısı karmaşık olmayan kelimeler kategorisinden oluşur. Sıfat fiiller yapıları gereği geçişli veya geçişsiz olabilir, kalıcı isimler yapabilir. Ayrıca cümle içerisinde özne, nesne, tümleç gibi işlevlerde de bulunabilir. Türkçedeki *–gan/-gen;-an/-en* sıfat fiil şekli, bir şahısla ilgili hareketi, nesnenin özelliklerini, niteliğini belirtir. Türkçede bu sıfat fiil ile ifade edilen eylem, genellikle şimdiki zamanı geçmiş zamana nazaran daha az ifade eder: *gelen, yazan vb*.

Bazı durumlarda Türkiye Türkçesinde *–an/-en* sıfat fiil ekiyle oluşan tekrar yapılarında pekiştirme "*öl-en öldü*"; çokluk "*koş-an kaşana, gid-en gidene*"; kesinlik "yap-an yaptı", gibi anlamlar vardır. Türkiye Türkçesinde *–an/en*'li sıfat fiil yapısı cümlede özne, nesne olarak görev yapar:

İrfanımızı istilâ eden, bulanık lâfızlardan biri de polemik (Meriç, 2010: 128).

Bu örneklerde göründüğü gibi Türkiye Türkçesinde *–an/-en* sıfat fiil eki, semantik çeşitliliği ile öne çıkmaktadır.

Dede Korkut'ta *–an/-en* biçimi kullanılmıştır:

Urduğın ulıtmayan ulu Tañrı

Basduğın belirtmeyen belü Tañrı "Vurduğunu ulutmayan ulu Tanrı

Bastığını belirtmeyen belli Tanrı" (Ergin, 1994: 205).

Kıpçak grubu ve Karluk grubu Türk lehçelerinde işlek olan *–gan/-gen/-kan/-ken* sıfat fiil eki, Oğuz grubu Türk lehçelerinde üretken olmayan bir ektir. Ancak buna rağmen, Azerbaycan Türkçesinde *–gan/-gen/-kan/-ken* ekiyle kalıcı isimlerin oluştuğu bilinmektedir: *çalağan* "kartal", *dağdağan* "çitlembik" vb.

Türkmen Türkçesinde sıfat fiiller niteledikleri isimlerin hareket biçimlerini gösterir. Çağdaş Türkmen Türkçesinde *–an/-en* yapısı geçmiş zaman sıfat fiili anlamı taşımaktadır. İncelemeye konu olan bu sıfat fiil yapısı, Türkmen Türkçesindeki en yaygın sıfat fiil yapısından birisidir: *aağlaan çaağa* "ağlayan çocuk", *gülen ayaal* "gülen kadın" (Kara, 2005: 90).

Türkmen Türkçesinde *-an* geçmiş zaman sıfat fiil, çokluk, yönelme ve şahıs eklerinden uygun olanını alabilir. Buna ek olarak söz konusu sıfat fiil yapısı bir varlığın adı vazifesini de görür:

islääanlar başlasın "isteyenler başlasın"

Türkmen Türkçesindeki sıfat fiilin olumsuz şeklindeki olumsuzluk eki dikkat çekmektedir. Bu nedenle, Türkmen Türkçesindeki *-an* sıfat fiilinin olumsuz şekli, Oğuz grubundaki diğer Türk lehçelerinde görülmeyen şeklilde *-madık/-medik* ekiyle yapılmaktadır:

aydılmadık söz "söylenmemiş söz", *guv görmedik çöl* "kuğu görmemiş çöl" (Kara, 2005: 90).

Türkmen Türkçesinde *-an* biçimi genellikle tekrarlarda kullanılır:

alan-beren, bilen-bilmedik vb.

Örneklerden de görüldüğü gibi Türkmen Türkçesindeki *–an* sıfat fiil ekinin aktardığı anlam, Oğuz grubunun diğer lehçelerinde ayrılmaktadır. Türkmen Türkçesindeki *–an* sıfat fiili, Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde geçmiş zamanı ifade eden *–gan* sıfat fiili le aynı anlamı taşımaktadır. Ancak bu ek, Oğuz grubu Türk lehçelerinde şimdiki zaman, geniş zaman ve gelecek zamanı ifade etmektedir. 18. – 19. yüzyıllarda Türkmenlerin yazılı eserlerinde *–gan* sıfat fiilinin kullanılmıştır. Guzev'e göre bu durum, Türkmenistan'ın coğrafi yakınlığı sebebiyle birlikte Çağatay Türkçesinin etkisinden kaynaklanmaktadır (Guzev, 2013: 8). Karay Türkçesindeki *-gan* sıfat fiili ekinin şu şekilde fonetik varyantları bulunmaktadır: *-ğan, -qan, -xan, -gun, -kun, -gen, -ken, -alğan.*

Kumuk Türkçesinde geçmiş zamanı ifade eden *–gan* sıfat fiil eki sık kullanılan bir ektir. Sıfat fiil ekiyle oluşan tamlamalarda tamlayan isim ya da zamir ise sıfat fiil eksiz kullanılır:

men aytğan söz "benim söylediğim söz", *dertlerege çıdağan yürek* "dertlere katlanmış yürek" vb.

Kumuk Türkçesinde şimdiki zamanı ifade eden *–agan/-ygan* fonetik şekli de bulunmaktadır. Fiili ünlü ya da ünsüzle bitmesi durumuna göre ekin uygun şekli gelmektedir:

bilegen kişi "bilen kişi"

Bu ek bazı durumlarda gelecek zamanı da ifade edebilmektedir:

Ne bolağannı kim bile! "Ne olacağını kim bilir!"

Bu ek "edi" ek fiili ile birlikte adet haline gelmiş, sık sık yapılan eylemleri ifade etmektedir:

Sen bizge alda köp geleğen edin, hali ne bolup qalğan? "Sen bize eskiden çok gelirdin, şimdi ne oldu? (Pekacar, 2007: 996).

Kumuk Türkçesinde sıfat fiilin olumsuz biçiminin yok kelimesiyle ve zıt anlamlısının ise bar kelimesiyle yapılması dikkat çekicidir:

yazğanım yok "yazdığım yok, yazmadım", *aytğanım bar* "söylediğim var, söyledim" vb..

Stavropol, Kumukların ağzında bu birleşmelerin olumlu ve olumsuz biçimlerinin varlığına dikkat çekmekte ve bu durumun bu bölgedeki Kumukların coğrafi olarak Türkmenistan'dan etkilenmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir:

eşitgenim bar vb.

Karaçay-Malkar Türkçesinde *-gan* sıfat fiili geçmiş zamanı ifade etmesine rağmen, o bazen şimdiki zamanı ve gelecek zamanı da ifade etmektedir.

Tatar Türkçesinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de *–gan* sıfat fiil eki oldukça yaygın kullanılmaktadır ve geçmiş zaman anlamını ifade etmektedir:

söylegen jigit "konuşan yiğit" vb.

Kazak Türkçesinde *–gan* sıfat fiil ekinin kullanım alanı ve anlamı çok geniş olduğu için bu ek cümledeki kullanım yerine göre Türkiye Türkçesindeki *–an/-en;-dık/-dik;-mış/-miş* sıfat fiilini karşılamaktadır (Tamir, 2007: 471).

Kazak Türkçesindeki durum fiilleri (*otır-, jatır-, tur-, jur-)* aitliği ve durumu ifade etmek için *–gan* sıfat fiili ile birleştiğinde fiilde bitmemişlik hâkimdir:

Keşe senimen kele jatkan kişi menin joldasım. "Dün seninle yürüyen kişi benim yoldaşım."

Mına kele jatkan kişi menin joldasım. "Buraya gelen adam benim yoldaşım."

Örneklerden de görüleceği gibi *kel-e jat-kan* yapısı ilk cümlede geçmiş zamanı ifade ederken ikinci cümlede şimdiki zamanı ifade etmektedir. Nogay Türkçesinde de *–gan* sıfat fiili geçmiş zaman ifade etmektedir.

Kıpçak grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi Karluk grubunda da *–gan/-gen* sıfat fiil ekinin kullanımı oldukça yaygın olduğu görülmektedir. *–gan/-gen* sıfat fiil ekinin Özbek Türkçesinde *–gan/-kan/-qan* biçiminde fonetik çeşitleri vardır ve geçmiş zamanı ifade etmektedir. Cümledeki kullanılış biçimine göre Türkiye Türkçesindeki *–an/-e;-dık/-tık;-mış/-miş* eklerini karşılamaktadır. Bu ekin Çağatay Türkçesi döneminde de oldukça yaygın kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemdeki

eserlerde sıfat fiilin niteleyici ve yüklem işlevinde kullanıldığı görülmektedir. *–gan* sıfat fiil eki Yeni Uygur Türkçesinde diğer sıfat fiil biçimlerinden daha fazla kullanılmaktadır.[33]

Çuvaş Türkçesinde *–kan/-ken;-akan/-eken* sıfat fiil eki, şimdiki zamanı ifade etmektedir. Bu yönüyle Türkiye Türkçesindeki *-an/-en* sıfat fiil ekine karşılık gelir:

suha tĭvakan etem "çift süren adam", *şüreken aça* "yürüyen çocuk", *Vaskasa çupakan hĭrarĭm* "Aceleyle koşan adam" vb. (ÇS-5, 2000: 193).

-an/-en/-n sıfat fiili ise geçmiş zamanı ifade etmektedir. Geçmiş zamanı ifade eden bir diğer sıfat fiil eki *-nĬ* ekidir. Kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır:

Vĭtanman yumĭş pulnĭ, ürkenmen ĭsta pulnĭ. "Utanmayan falcı olmuş, üşenmeyen usta olmuş."

Vĭl panĭ laşasem hal'te purĭnaśśĭ-haa kolhozra. "Onun verdiği atlar hâlâ yaşıyor kolhozda." (Andreyev, 1992: 87; Ersoy, 2017: 385-391).

-an/-en sıfat fiil eki kalıcı isimler de yapmaktadır:

avtan "şarkı" avat- fiil kökünden türemiştir.

-an/-en/-n eki günümüzde Çuvaş Türkçesi edebî dilinde neredeyse hiç kullanılmazken atasözü, şarkılar, bilmeceler gibi folklor eserlerinde görülmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında yer alan *–an* sıfat fiil ekinin ağızlarda oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Andreyev'in de belirttiği gibi Çuvaş edebiyatının kurucularından M. F. Fedorov,'un "Arçuri" şiirinde sıfat fiil eki olarak *–an* şeklini kullanmıştır. (Andreyev, 1961: 152).

Sonuç olarak, Eski Türkçe döneminden itibaren *-gan/-gen* sıfat fiil eki tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde en yaygın ek olarak çeşitli işlevlerde kullanılmıştır ve kullanılmaya da devam edilmektedir. *gan/-gen* sıfat fiili Kıpçak ve Uygur lehçelerinde zaman bakımından genel olarak geçmiş zamanı ifade etmektedir. Ancak bu ek Şor ve Altay Türkçelerinde şimdiki-gelecek zamanı da ifade etmektedir. Aynı zamanda Kıpçak ve Altay Türkçelerinde *-gan* eki geçmiş zamanı da ifade etmektedir. Oğuz grubu Türk lehçelerinde ise ekin fonetik biçimi olan *-an* kullanılmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde (Türkmen Türkçesi hariç) *-an* biçimi, şimdiki zamanı ifade etmektedir. *-gan/-gen* ve fonetik versiyonu olan *-an/-en* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki ana işlevleri kullanım sıklığına göre şu şekilde sıralanabilir:

1) Sıfat fiil

[33] -gan/-gen sıfat fiil ekinin Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesindeki kullanım biçimleri sonraki bölümlerde ayrıntışı olarak anlatılacağı için burada fazla bilgi verilememektedir.

2) Fiil kipi

3) Kalıcı isimler oluşturma

4) Dilbilgisel ekler

5) Birleşik fiiller

-gan, -gen, -an, -en sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerinde kullanım şekilleri tablo halinde de gösterilebilir:

Tablo 3. *-GAn, -An* sıfat fiil ekininin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-gan, -qan, -kan,
Uygur	-ġan, -gen, -ķan, -ken
Sarı Uygur	-gan, -gen
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	-(y)an, -(y)en
Azerbaycan	-an, -en
Türkmen	-an, -en
Gagauz	-an, -en
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	ġan, -gen, -kan, -ken
Tatar	-ġan, -gän, -ķän, -kän
Başkurt	-ġan, -gän, -ķän, -kän
Kırgız	-ġan, -gen, -ķan, -ken, -gon, -gön, -ķon, -kön
Nogay	-ġan, -gen
Kırım-Tatar	-ġan, -gen, -ķan, -ken
Karakalpak	-ġan, -gen
Kumuk	-ġan, -AġAn, -yġAn
Karaçay-Malkar	ġan, -gen, -xan, -x’an, -n’en
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	-ġan, -gen, -ķan, -ken, -ġon, -gön, -ķon, -kön
Tuva	-ġan, -ķan
Hakas	-ġan, -ķan, -gen, -ken, -xan, -an, -en

Yakut	—
Tofa	-ġan, -gen, -ḳan, -ken
Şor	-ġan, -gen, -ḳan, -ken
Çulum	-ġan, -ḳan
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	-an, -en

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü gibi sıfat fiilin *–gan/-gen/-an/-en* şekli Yakut Türkçesi hariç çağdaş Türk lehçelerinin neredeyse tamamında morfolojik ve sentaktik açıdan farklı şekillerde de olsa kullanılmaktadır. Ayrıca Kırgız ve Altay Türkçesinde ekin geniş-yuvarlak ünlülü şekli de bulunmaktadır.

2.4.1.1. Özbek Türkçesinde *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Eki[34]

Orhun Türkçesi döneminde görülmeyen bu ekin ilk örneklerine Eski Uygur dönemi eserlerinde rastlanmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçeleri hariç Karluk, Kıpçak ve Altay grubu Türk lehçelerinde oldukça işlek ve işlevsel olan *-gan, -kan, -qan* sıfat fiil eki, Özbek Türkçesinde de en sık kullanılan sıfat fiil ekidir. Günümüzde Özbek Türkçesinde *-gan, -kan, -qan* biçiminde kullanılan bu ek ile yapılan sıfat fiiller çeşitli mânâlarda ve görevlerde kullanılmaktadır. *-gan, -kan, -qan* sıfat fiil eki, eklendiği fiilin anlamına göre farklı anlamlara gelebildiği gibi üzerine isim çekim ekleri (ilgi, yükleme, bulunma) ve çokluk eki eklenmesi durmunda isim, edat grubu, zaman zarfı görevlenrinde kullanılabilmektedir

Mesela, benzetme anlamında *-gan, -yotgan,- digan* ekleriyle yapılan sıfat fiil veya isim fiil biçimleri oxshamoq "o'xşämåḳ" (benzemek) fiiliyle yapılmaktadır. Ramstedt *-gan, -kan, -qan* ekinin birleşik olduğunu dile getirmektedir. Ramstedt'e göre *-gan, -kan, -qan* eki *-ga* + *-n* unsurlarının birleşmesinden meydana gelmiş ve onun izleri Çuvaşçada bazı kelimelerde görülmektedir. (Ramstedt, 1957: 134-135). Ramstedt bu görüşünü Çuvaşçada şimdiki zamanı ifade eden *-kAn, -AkAn* eki ile geniş zamanı ifade eden *-An, -n* eklerine dayandırmaktadır. Ramstedt'in bu görüşünde haklı olup olmadığı kesin değildir. Çünkü bu eklerin önceki biçimine dair

[34] Bu bölümde taranan eserlerde tespit edilen sıfat fiil örnekleri ve onların işlevleri anlatılmaktadır. *-gan, -kan, -qan* sıfat fiil eki, Özbek Türkçesinde diğer sıfat fiil eklerine göre daha yaygın bir kullanıma sahipolduğu için tespit edilen örnek sayısı ve işlevi daha fazladır. Bu bölümde sıfat fiil eklerinin işlevi, taranan metinerdeki örneklerden hareketle anlatıldığı için bölümlerdeki başlık sayısı farklı olabilir.

bir bilgi vermiyor. Burada belki birleşme değil de *-gan* ekinin işlevlerini yani şimdiki zaman ve geniş zaman anlamlarını ayırmak için sıfat fiil ekinin ayrışması da olabilir.

Baskakov ise *-an/-en* biçiminin Güney grubu lehçelerinden Türkmen ve Azerbaycan Türkçesinde mevcut olduğunu, sıfat fiil yapısının tamlama şekli olan *-ġan/-gen* biçiminden geldiğini dile getirmektedir. Bununla ilgili Karakalpakistandaki bazı Özbek şivelerinde karşılaşılan *-an/-en* ekinin Türkmen Türkçesinin etkisiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. (Baskakov, 1952: 398-440.) Borovkov, Şçerbak, Kononov, Mirzazade, Demirçizade gibi Türkologlar da Baskakov'un bu görüşünü desteklemektedir.

V. Bang ise *öncelikle -an/-en* şeklinin olduğunu, sonrasında *-ġan/-gen* ekinin ortaya çıktığını belirtmektedir. (Bang ve Rasyanen, 1955: 135)

Aslına bakarsanız, birleşme yönünden yukarıdaki örneklerin tamamı birleşik fiil olup fiilin önemli biçimine yardımcı fiil görevinde *yot-* fiili ve geçmiş zaman sıfat fiil şekli *-gan* ile birleşmektedir. Bazı fonetik değişiklikler ise bunun dışındadır. Şimdiki zaman sıfat fiili biçiminde, hareketin sürekliliği dikkat çekmektedir.

Sıfat fiilin *-gan* şekliyle yapılan fiil, yan cümleli birleşik cümlede basit cümlenin bir parçası olabilir: *Shovqin-suron, xalqning qalinligidan ma'lum bo'ldiki, o'yin rosa qizigan* (O'rinboyev, 2001: 121).

2.4.1.1.1. Basit Fiillerle Kurulan *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesindeki bu tür kullanım, basit ya da türemiş fiil yapısına *-gan, -kan, -qan* ekinin eklenmesiyle oluşan basit sıfat fiil yapısıdır. Bu sıfat fiil ekinin oluşum biçiminin tablodaki gösterimi aşağıdaki gibidir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-gan, -kan, -qan)*

Bu şekilde kurulmuş basit sıfat fiil yapılarının cümle örnekleri şu şekildedir:

Shunday qilib, ma'lum bir fikrni **bildirgan** so'zlar birikmasi gapni tashkil qiladi (OTG II, 4)

Şundäy qılib, mä'lum bir fikrni **bildirgän** sözlär birikmäsi gäpni täşkil qilädi.

"Bu şekilde, belirli bir fikri **bildiren** kelimelerin birleşmesi cümleyi oluşturur."

Kolxozchilar ekindan **bo'shagan** yerlarni haydaydilar (OTG II, 35).

Kolhozçilär ekindän **boşägän** yerlärni häydäydilär.

"Kolhozcular ekin hasatından **boşalan** yerleri sürüyorlar."

Aniqlovchi tomonidan **aniqlangan** ot aniqlanmish deb ataladi (OTG II, 41).

Äniqlåvçi tåmånidän **äniqlängän** åt äniqlänmiş deb ätälädi.

“Tamlayan tarafından **belirtilen** ad, belirtili ad diye tanımlanır.”

Atov gap **anglatgan** narsa-predmet yo hodisa his hayajon bilan aytilsa, yozuvda o‘sha atov gapdan so‘ng undov belgisi qo‘yiladi(OTG II,73).

Ätåv gäp **äñlätgän** närsä-predmet yå hådiså his häyäcån bilän äytilsä, yåzuvdä oşä ätåv gäpdän soñ undåv belgisi qoyilädi.

“Ünlem cümlesinin **anlattığı** nesne ya da olay, heyecanla dile getirilse yazıda o ünlem cümlesinden sonra ünlem işareti konulur.”

Yo‘llarda **to‘kilgan** barglar oyoq ostida shitirlaydi (OTG II, 77).

Yollärdä tökilgän bärglär åyåq åstidä şitirläydi.

“Yollara dökülen yapraklar ayağının altında hışırdıyordu.”

Ishlatilgan tinish belgilarining vazifasini tushuntiring (OTG II, 108).

İşlätilgän tiniş belgiläriniñ väzifäsini tüşüntiriñ.

“Kullanılan noktalama işaretlerinin görevini açıklayın.”

Bir kun otang bilan **chiqqan** ovdan charchab, o‘zing yolg‘iz qaytib kelding (Kil, 298).

Bir kün åtäñ bilän çıqqan åvdän çärçäb, özіñ yålğız ķaytib keldіñ.

“Bir gün babanla çıktığın avdan yorulup, sen yalnız geri geldin”

2.4.1.1.2. İşteş Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Eki

Türkiye Türkçesinde işteş çatı eki görevinde olan “-ş” eki Özbek Türkçesinde de işteşliği ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu yapıdaki sıfat fiiller, işteş ekinin üzerine gelmektedir. Eğer olumsuzu yapılacaksa işteş ekinden sonra *-mA* olumsuzluk eki ve sonrasında *-gan, -kan, -qan* sıfat fiil eki getirilmektedir. Bu yapıdaki safıat fiilin oluşumu şu şekilde gösterilebilir:

Esas Fiil + İşteş eki (-ş) +Sıfat Fiil (*-gan, -kan, -qan)*

Özbek Türkçesinde bu şekilde kurulmuş işteş çatılı sıfat fiil yapısındaki cümle örnekleri şu şekildedir:

Bog‘lavchisiz **ergashgan** qo‘shma gaplar (OTG II, 104).

Båğlävçisiz **ergäşgän** ķoşmä gäplär.

“Bağlaçsız **bağlanan** birleşik cümleler.”

Bog‘lavchisiz **ergashgan** qo‘shma gaplarda tinish belgilari (OTG II, 104).

Båğlävçisiz ergäşgän ķoşmä gäplärdä tiniş belgiläri

“Bağlaçsız bağlanan birleşik cümlelerde noktalama işaretleri.”

Ishcilar **uchrashganlaridan** samimiy quvonganlarini yashirmasdilar (Sul, 11).

İşçilär **üçräşgänläridän** sämimiy ḳuvångänlärini yäşirmäsdilär.

“İşçiler **karşılaşmalarında** içten sevinçlerini gizlemezlerdi.”

Ular **uchrashmaganlaridan** soz aytti

Ul**är uçräşmgänläridän** söz äytti.

“Onlar **karşılaşmadıklarından** bahsetti.”

Natijada **o‘timsizlashgan** fe’l o‘timlilashadi (HAOT I, 254).

Näticädä **ötimsizläşgän** fe’l ötimliläşädi.

“Neticede **geçişsiz** fiil geçişli hale gelir.”

2.4.1.1.3. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde *ko‘makchi fe’l* denilen ve yardımcı fiil kategorisinde değerlendirilen tasviri fiiller yeterlilik, tezlik ve süreklilik gibi anlamları ifade etmektedir (Öztürk, 1997: 101-102; Coşkun, 2014:158; Yıldırım, 2012: 213-214; Tekin, 2009: 23; Reşedov vd., 1966: 305-320). Bu bölümde esas amacımız sıfat fiil eklerinin tasvir fiillerle oluşturduğu yapıları göstermek olduğu için, tasvir filleri konusu ayrıntılı olarak anlatılmayacaktır. Bu yapının oluşturduğu sıfat fiiller şu şekilde gösterilebilir:

Esas Fiil-Zarf Fiil *(-a, -i, -b)* Tasvir Fiili-Sıfat Fiil *(-gan, -kan, -qan)*

Bu şekilde oluşturulan sıfat fiil yapılarında *ol-, bor-, boshla-, chiq-, kel- ket-* gibi tasvir fiilleri kullanılmaktadır. Şimdi incelemesi yapılan eserlerde bu tasvir fiiliyle oluşturulan sıfat fiil yapılarını gösterebiliriz.

ol- tasvir fiilinin kullanıldığı sıfat fiil yapısı örnekleri şu şekildedir:

Hasanali o‘ttuz yoshliq vaqtida **sotib olg‘an** bir cho‘riga uylantirilgan bo‘lsa ham, ammo o‘g‘il-qizlari bo‘lmag‘an bo‘lsalar ham yoshliqda o‘tib ketkanlar (OK, 2).

Häsänäli ottuz yåşlıḳ vaḳtidä **såtib ålgän** bir çårigä uyläntirilgän bolsa häm, ämmå oġıl-ḳizläri bolmäġän bolsälär häm yåşlıḳdä ötib ketkänlär.

“Hasanali otuz yaşlarındayken **satın alınan** bir cariyeyle evlendirilmiş, ama çoluk çocuğu olmamış olanlar da küçük yaşta vefat etmişti.”

Mavlono Sahib Dara jiyanining “abjad” hisobini yaxshi **o‘rganib olganini,** fahm-farosati o‘sganini ko‘rib terisiga sig‘may ketdi (ZIN, 311).

Mävlånå Sähib därä ciyänniñ “äbcäd” hisåbini yaxşi **örgänib ålgänini,** fähm-färåsäti ösgänini körib terisigä sıġmäy ketdi.

“Mevlana Sahip Dara, yeğeninin “ebced” hesabını iyi **öğrendiğini,** anlama yeteneğinin geliştiğini görüp kabına sığamaz hale geldi.”

Haydovchilar sutkalab bekor turib qolayotganliklarini, kabinalarda tunayotganliklarini, **ovqatlanib oladigan,** changdan yuvinadigan joy yo‘qligini aytib rosa baqirishardi (Qor, 35).

Häydåvçilär sütkäläb bekår turib ķåläyåtgänliklärini, käbinälärdä tünäyåtgänliklärini, **åvķätlänib ålädigän,** çäñdän yuvinädigän cåy yoķligini äytib råsä bäķırişärdi.

“Kaptanlar günlerce boş oturduklarını, kabinlerde yattıklarını, yemek yiyecek, yıkanacak yerleri olmadığını haykırdılar.”

Bu örneklerde görüldüğü gibi *ol-* tasvir fiili sıfat fiiller, cümleye yeterlilik anlamı katmaktadır.

bor- tasvir fiilinin kullanıldığı sıfat fiil yapısı örnekleri şu şekildedir:

Bu doston uyg‘urlarning ko‘chmanchi qobilalar hucumiga qarshi **olib borgan** qahramonona kurashlarini o‘zida aks etdirdi (UAK, 4).

Bu dåstån uyġurlärniñ köçmänçi qåbilälär hücumigä ķarşi **ålib bårgän** ķahrämånåna küräşlärini özidä äks etdirdi.

“Bu destan Uygurların göçmen kabilelerine karşı **verdiği** kahramanca mücadeleyi yansıttı.”

Xayol daryosida suzib, Saripulga **yetib borganini** ham bilmay qoldi (ZIN, 288)

Xayål däryåsidä süzib, Säripulgä **yetib bårgänini** häm bilmäy ķåldi.

“Hayal denizinde yüzdüğü için, Seripul’a **ulaştığını** bilmiyordu.”

Alisher Navoiy ijodida mazkur janr unumli qo‘llanilganligi Husayn Boyqaro va boshqalar bilan **olib borgan** yozishmalarni to‘plab “Munshaot” tuzganligida ham namoyon bo‘ladi (MAK, 43).

Älişer Näväiy icådidä mäzkur cänr unumli ķollänilgänligi Hüsäyn Båyķarå vä båşķalär bilän **ålib bårgän** yåzişmälärni topläb “Münşäåt” tüzgänligidä häm nämåyån bolädi.

“Ali Şir Nevai’nin üretkenliğinde mevcut türü etkili kullanıldığı, Hüseyin Baykara ve diğerleri ile **karşılıklı gönderilen** yazışmaların toplandığı “Munşaat” ın oluşturulmasından aşikârdır.”

Ular “Bobirnoma”ning prozada **yozilganligi,** Bobirning Shayboniy bilan urush **olib borganligi** kabi sabablari bilan birga, ular asosan, Shayboniyxonning O‘rta Osiyoga kirib kelganiga qadar ham qipchoq shevalarining eski o‘zbek tilida kattagina o‘rni va ishtiroki **bo‘lganligidan** dalolat beradi (EOTD, 56).

Ulär “Båbirnåmä”niñ prozädä yåzilgänligi, Båbirniñ Şäybåniy bilän uruş **ålib bårgänligi** käbi säbäbläri bilän birgä, ular äsåsän, Şäybåniyxånniñ Ortä Åsiyågä kirib kelgänigä ḳadär häm ḳıpçåḳ şeväläriniñ eski özbek tilidä kättäginä orni vä iştiraki bolgänligidän dälålät berädi.

“Onlar “Babürnâme” nin nesirle yazıldığı, Babür’ün Şeybani ile mücadele ettiği gibi sebeplerle birlikte, esasen Şeybani Han’ın Orta Asya’ya girmesinden itibaren Kıpçak şivelerinin eski Özbek dilindeki önemli yeri ve katılımından haber vermektedir.”

Buradaki örnek cümlelerde *bor-* tasvir fiili ile birlikte oluşan sıfat fiil yapısı, cümleye yaklaşama anlamı katmaktadır.

ber- tasvir fiilinin kullanılmasıyla oluşturulan sıfat fiil yapısının örnekleri şu şekildedir:

Uning metaforiga “qisqartirilgan o‘xshatish” **deb bergan** ta’rifi asrlar davomida bir asardan ikkinchi asarga o‘tib, takrorlanib kelmoqda (OTA, 18).

Uniñ metäforigä “ḳısqartirilgän oxşätiş**” deb bergän** tä’rifi äsrlär dävåmidä bir äsärdän ikkinçi äsärgä ötib, täkrårlänib kelmåḳdä.

“Onun mecaza “kısaltılmış benzetme” **diyerek verdiği tarif,** asırlar boyunca bir eserden diğer esere geçip tekrarlana gelmekte.”

Bu örnekteki tasvir fiil yapısı, işin kısa süre içinde, hızlıca yapıldığı anlamını katmaktadır.

kel- tasvir fiilinin kullanılmasıyla oluşturulan sıfat fiil yapısının örnekleri şu şekildedir:

Undaki hollarning turini aniqlang va qanday so‘raqqa **javob kelganligini** ayting (OTG II, 53).

Undäki hållärniñ türini äniḳläñ vä ḳandäy soraḳḳa cävåb kelgänligini äytiñ.

“Onun hallerinin türünü belirtin ve hangi soruya karşılık geldiğini söyleyin.”

Xo‘janing duosini olmoqchi bo‘lgan kishi yasavullarga o‘zining kim ekanligini va sovg‘a uchun nimalar **olib kelganligini** aytishi kerak (UAK, 73).

Xocaniñ duåsini ålmåḳçi bolgän kişi yäsävullärgä öziniñ kim ekänligini vä såvġa üçün nimälär ålib kelgänligimi äytişi keräk.

“Hocanın duasını almak isteyen kişinin yasavullara[35] kim olduğunu ve hediye olarak neler **getirdiğini** söylemesi gerekir.”

Ular ko‘pdan buyon Qashqarda o‘z hokimiyatini o‘rnatish uchun **kurashib kelgan** bo‘lsalar ham, xalq ularni quvvatlamagani uchun Qo‘qanga qochib ketishga majbur bo‘lgan edilar (UAK, 77).

Ulär köpdän buyån Ḳaşqardä öz håkimiyätini örnätiş üçün **küräşib kelgän** bolsälär häm, xalḳ ulärni ḳuvvätlämägäni üçün Ḳoḳängä qoçib ketişgä mäcbur bolgän edilär.

“Onlar uzun zamandır Kaşgar’da kendi hâkimiyetlerini kurmak için mücadele **edip dursalar** da, halk onları desteklemediği için Kokan’a kaçmaya mecbur olmuşlardı.”

Usta Alimning huftandan **qaytib kelganligini** ongladi va uning maydonga kirish ehtimoli bo‘lg‘anliqdan shu ko‘yi yotaberdi (OK, 128).

Ustä Älimniñ huftändän ḳ**aytib kelgänligini** åñlädi vä uniñ mäydängä kiriş ehtimåli bolġanlıḳdän şu koyi yåtäberdi.

“Yatsı namazından **dönüp gelenin** Alim Usta olduğunu anladı ve onun avluya girme ihtimali olduğundan boylu boyunca yere yattı.”

Lutfiyda qipchoqcha formadagi ba’zi bir so‘zlarning talaffuzi deyarli aynan **saqlanib kelganligi** alohida ahamiyatga molik (EOTD, 48).

Lutfiydä Ḳıpçåḳçä formädägi bä’zi sözlärniñ täläffuzi deyärli äynän **saḳlänib kelgänligi** älåhidä ähämiyätgä malik.

“Lütfî’de Kıpçakça biçimindeki bazı kelimelerin telaffuzunun neredeyse aynen **korunması** ayrı öneme sahiptir.”

Xalq dostonlari aytilib, avloddan-avlodga **yetkazib kelingan** bu og‘zaki xalq adabiy tili asosan qipchoq dialektlari asosida yaratilgan (EOTD, 71).

Xalḳ dåstånläri äytilib, ävlåddän-ävlådgä **yetkäzib kelingän** bu åġzäki xalḳ ädäbiy tili äsåsän Ḳıpçåḳ diälektläri äsåsidä yärätilgän.

“Halk destanları söylenerek, ağızdan ağıza **geçerek gelen** bu sözlü halk edebiyatı esasen Kıpçak lehçeleri arasında oluşturulmuştur.”

Buradaki örnek cümlelerde *kel-* tasvir fiiliyle oluşturulan sıfat fiil yapıları gerçekleşmekte, devam etmekte olan bir işi ifade etmektedir.

[35] Orta Asya Hanlıkları döneminde üst makamlardaki resmi görevlilere hizmet eden kişiler.

ket- tasvir fiilinin kullanılmasıyla oluşturulan sıfat fiil yapısının örnekleri şu şekildedir:

Uning tagma'nosiga yetgach, quvonchdan yuragi **potirlab ketganini** Qamarsulton til bilan tushuntirolmaydi (Soz, 32).

Uniñtägmä'nåsigä yetgäç, ḳuvånçdän yürägi **påtirläb ketgänini** Qamärsultån til bilän tüşüntirålmäydi.

"Onun tam anlamıyla sevincinden yüreğinin **çarptığını** Kamersultan diliyle anlatamadı."

Faqat, yuzlarining tag'inda yasha**rib ketganligini** ochiq-oydin ko'rdim kim, mana bu gulning ta'siri edi (Kil, 299).

Fäḳat, yüzläriniñ tağındä **yäşärib ketgänligini** åçıḳ-åydin kördim kim, mänä bu gülniñ tä'siri edi.

"Sadece yüzünde iyileştiğini açıkça gördüm ki, işte bu çiçeğin etkisiydi."

Buradaki örnek cümlelerde ise *ket* – tasvir fiili birdenbire, çabucak yapılan bir işi ifade etmektedir.

Saboga Bulbul tikandan rashk qilib **ketib qolganini** bildirdi (UAK, 25).

Säbågä Bülbül tikändän räşk ḳılib **ketib ḳålgänini** bildirdi.

"Saboga bülbül dikene imrendiğini söyledi."

Buradaki örnekte *ket-* tasvir fiiliyle oluşan sıfat fiil yapısında bitmişlik ifadesi vardır.

qol- tasvir fiilinin kullanılmasıyla oluşturulan sıfat fiil yapısının örnekleri şu şekildedir:

Hatirimga bir umrga **bitilib qolgan** bu satirlar, Hamza aka bilan birinchi uchrashuvdek haman yodimda (ABM 34).

Hätirimgä bir ümrgä **bitilib ḳålgän** bu satirlär, Hämzä äkä bilän birinçi uçräşuvdek hämän yådimdä.

"Hafızama bir ömür boyu kazınmış bu satırlar, Hamza ağabey ile ilk karşılaşmam gibi hala aklımda."

Bu örnek cümlede sıfat fiil yapısı, bir işin bitmesiyle ortaya çıkan durumu ifade etmektedir.

o'tir- tasvir fiilinin kullanılmasıyla oluşturulan sıfat fiil yapısının örnekleri şu şekildedir:

Otabekning labi qimirlamasdan choy **quyib o'tirgan** Hasanali javob berdi (OK, 3).

Åtäbekniñ läbi qımirlämäsdän çåy **ķuyib ötirgän** Häsänäli cävåb berdi.

"Atabek daha ağzını açmadan çay koyan Hasan Ali cevap verdi."

Buradaki örnekte sıfat fiil yapısında işin yavaş bir hızda devam ettiği ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesinde şimdiki zamana karşılık gelmektedir.

o't- tasvir fiilinin kullanılmasıyla oluşturulan sıfat fiil yapısının örnekleri şu şekildedir:

O'zbek sovet Adabiyoti va adabiyotshunosligining yorim asr davomida **bosib o'tgan** yo'li, erishgan yutuqlari va navbatdagi vazifalari haqida filologiya fanlari doktori H. I. Yoqubov maqolasida gap boradi (OTA, 4).

Özbek sovet Ädäbiyåti vä ädäbiyåtşunåsliginiñ yårim äsr dävåmidä **båsib ötgän** yoli, erişgän yutuķläri vä näv bätdägi väzifäläri häqıdä filologiyä fänläri doktori H. I. Yåķubov mäqåläsidä gäp bårädi.

"Özbek Sovyet edebiyatı ve edebi eleştirisinin yarım asırdan beri **takip ettiği** yol, kazandığı başarılar ve gelecekteki vazifeleri hakkında filoloji doktoru H. İ. Yakubov makalesinde bahsetmektedir."

...ilmiy lingvistik va pedagogik faoliyatiga 65 yil to'lgan ulug' ayom kunida uning **bosib o'tgan** tarixiy yo'li to'g'risida qisqacha fikr yuritmoqchimiz (OTA, 68)

...ilmiy lingvistik vä pedägogik fääliyätigä 65 yil tolgän uluġ äyåm künidä uniñ **båsib ötgän** tärixıy yoli toġrisidä ķısķaçäfikr yüritmåķçimiz.

"...65 yılı dolduran dilbilim ve eğitim faaliyetlerinin doğum gününde, onun **geçtiği** tarihi yol hakkında kısaca fikir yürütmek istiyoruz."

Buradaki örnek cümlelerde *öt-* tasvir fiiliyle birlikte oluşturulan sıfat fiil yapısı, işin tamamlanıp bittiğini ifade etmektedir.

tur- tasvir fiilinin kullanılmasıyla oluşturulan yapılar, eylemin sürekliliğini ya da aynı şekilde devam ettiğini ifade etmektedir. Bu sıfat fiil yapısının örnekleri şu şekildedir:

Faxriddin **osilib turgan** qalin pastki labini bir-ikki qimirlatib javob berdi.

*F*ähriddin **åsilib turgän** ķälin pästki läbini bir-ikki qimirlätib cävåb berdi.

"Fahrettin **asılıp duran** alt dudağını bir iki defa kımıldatıp cevap verdi."

Eshik oldida o'tgan-ketganni **kuzatib turgan** davangir, pahmoq sochli, kelishgan bir yigit xech nimadan xech nima yo'q (QQ, 167).

Eşik åldidä ötgän-ketgänni **küzätib turgän** dävängir, pähmåķ såçli, kelişgän bir yigit xeç nimädän xeç nimä yoķ.

“Kapının önünde geleni geçeni **gözetleyen** ahmak, uzun saçlı, yakışıklı bir delikanlıdan hiç eser yok.”

Buradaki örnek cümlelerde *tur-* tasvir fiiliyle birleşen sıfat fiil yapısı eylemin sürekliliğini ifade etmektedir.

yot- tasvir fiilinin kullanılmasıyla oluşturulan sıfat fiil yapısının örnekleri şu şekildedir:

Sardor Chagdish Singhning ayvanda **uxlab yotgan** xizmatkori eshikni ochdi (KD, 109).

Särdår Çägdiş Siñhniñ äyvändä **uvläb yåtgän** xizmätkåri eşikni åçdi

“Serdar Çegdiş Singh’in eyvanda **uyumakta olan** hizmetçisi kapıyı açtı.”

Buradaki örnekte *yot-* tasvir fiiliyle birleşen sıfat fiil yapısıyla yapılmakta olan, devam eden hareket ifade edilmektedir.

yet- tasvir fiilinin kullanılmasıyla oluşturulan sıfat fiiller, işin hızlıca yapıldığını belirtmektedir. Bu sıfat fiil yapısının örnekleri şu şekildedir:

Shu xat tez **borib yetgan** bo‘lsa edi (ABM 149).

Şu xat tez **bårib yetgän** bolsä edi.

“Şu mektup **çabucak ulaşmış** olsaydı.”

Bu örnek ise eylemin hızlıca, tezlikle yapıldığı ifade edilmektedir.

2.4.1.1.4. Olumsuz Sıfat Fiiller

Bu yapıdaki sıfat fiillerde *-ma* olumsuzluk eki, fiil ile sıfat fiil eki arasında kullanıldığı gibi tasvir fiiliyle kurulan yapılarda tasvir fiiline eklenmekte ve üzerine *-gan, -kan, -qan* sıfat fiil eki getirilmektedir. Bu yapıdaki sıfat fiiller Türkiye Türkçesine *-mIş, -mUş/-An* biçiminde aktarılır. Bu sıfat fiil yapısı şu şekilde gösterilebilir:

Esas fiil + (*-ma*) olumsuzluk eki + Sıfat Fiil (*-gan, -kan, -qan*)

Esas Fiil + Zarf Fiil (*-i, -b, -a*) Tasvir Fiili + (*-ma*) olumsuzluk eki + Sıfat Fiil (*-gan, -kan, -qan*)

Bandasidan **uyalmagan** odamning Xudodan qo‘rqishiqa ishonish qiyin (DHB, 23).

Bändäsidän **uyälmägän** ådämniñ Xüdådän ķorqışiķa işåniş ķıyin.

“Kuldan utanmayan adamın Allah’tan korktuğuna inanmak zor.”

O‘z vatanidan va o‘z vatandoshlaridan yordam ko‘rmagan Muhammadiyor Boku yoshlarining himmatlari ila umidiga yetishdi (El,, 276).

Öz vätänidän vä öz vätändåşläridän yårdäm körmägän Muhämmädiyår Båkü yåşläriniñ himmätläri ilä ümidigä yetişdi.

“Öz vatanından ve öz vatandaşlarından yardım görmeyen Muhammedyar, Bakü gençlerinin çabalarıyla onlara umut verdi.”

Natijada yozishni **bilmagan** xalq o‘zining tilida (dialektida) o‘z adabiy traditsiyalarini og‘zaki ravishda davom ettira bergan (EOTD, 71).

Näticädä yåzişni bilmägän xalķ öziniñ tilidä öz ädäbiy träditsiyälärini åġzäki rävişdä dävåm ettirä bergän.

“Sonuç olarak, yazmayı bilmeyen halk kendi dilinde geleneklerini sözlü olarak devam ettirmiştir.”

2.4.1.1.5. *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler

Sıfat fiil ekini alarak sıfatlaşan fiil, nitelediği ismin cümleden silinmesinden sonra bu ismin anlamını da taşır. Böylelikle silinen ismin görevini üstlenerek geçici bir isim oluşturur. Bu konu dilbilimsel inceleme kısmında, baş adsız sıfat fiil yapılarının incelendiği bölümde daha ayrıntılı anlatılacağı için konu hakkında daha fazla bilgi vermeye gerek görülmemiştir. Bu yapıdaki sıfat fiiller, tablo hâlinde şu şekilde gösterilebilir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-gan, -kan, -qan*) + Ø

Bununla birlikte bu yapının olumsuzu *–ma* olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır.

Bilgan topib so‘zlar, **bilmagan** qopib (OK, 73).

Bilgän tåpib sözlär, **bilmägän** ķåpib.

“**Bilen** bildiğini söyler, **bilmeyen** bulduğunu.”

Ovrupada bilimning oshganini **bilmagan** bormi? (Çin, 9).

Åvrupädä bilimniñ åşgänini **bilmägän** bårmi?

“Avrupa’da bilimin ilerlediğini **bilmeyen** var mı?”

2.4.1.1.6. *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler

-gan sıfat fiil ekiyle kurulan bazı sıfat fiil yapıları kalıplaşarak Özbek Türkçesinde kalıcı isimler oluşturmaktadır. Sıfat fiil ekiyle oluşturulan bu kalıcı isimler, isim türündeki diğer kelimeler gibi isim çekim eki ve yapım eklerini alabilir.

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-gan, -kan, -qan*) + Ø veya Hâl eki

Eshik oldida o‘tgan-ketganni kuzatib turgan davangir, pahmoq sochli, **kelishgan** bir yigit xech nimadan xech nima yo‘q (QQ, 167).

Eşik åldidä ötgän-ketgänni küzätib turgän dävängir, pähmåḳ såçli**, kelişgän** bir yigit xeç nimädän xeç nimä yoḳ.

“Kapının önünde geleni geçeni gözetleyen ahmak, uzun saçlı, **yakışıklı** bir delikanlıdan hiç eser yok.”

Örnek olarak verilen **kelish-gan** sıfat fiil yapısı, ismi niteleyen bir sıfat gibi görünmesine rağman aslında *keliş-* fiiline eklenen *-gan* sıfat fiil ekiyle kalıplaşan kalıcı bir isimdir.

2.4.1.1.7. *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

Sıfat fiillerle oluşturulan sıfat tamlamasında ek almamış sıfat fiil, Türkiye Türkçesine aktarılırken iyelik eki eklenerek aktarılmakta ve tamlanan kısmını bir isim tamlaması oluşturabilmektedir. Bu tamlama başka bir ismin önünde bir sıfat tamlamasını oluşturmaktadır. Ayrıca bu yapıdaki sıfat tamlaması, daha büyük bir isim tamlamasının unsuru da olabilir. Aşağıdaki örnek cümlelerde sıfat tamlamasını oluşturan unsurlar koyu renkte gösterilmiştir:

Kelishlik qo‘shimchasi vositasiz **to‘ldiruvchining anlatgan ma’nosiga** hamda sintaktik holatiga ko‘ra tushiriladi (OTG II, 35).

Kelişlik qoşimçäsi våsitäsiz **toldiruvçiniñ änlätgän mä’nåsigä** hämdä sintäktik hålätigä körä tüşirilädi.

“Hal eki geçişsiz **nesnenin bildirdiği anlama** ve sentaktik durumuna göre getirilir.”

Uyg‘ur xalqining o‘zbek va boshqa qardosh xalqlar bilan **bo‘lgan madaniy aloqasi** Nizomiy, Sakkakiy vb. asarlarining Uyg‘urlar orasiga singib ketishiga olib keldi (UAK, 14).

Uyġur xalḳıniñ özbek vä båşḳa ḳardåş xalḳlär bilän **bolgän mädäniy älåḳasi** Nizåmiy, Säkkäkiy vb. äsärläriniñ Uyġurlär åräsigä singib ketişigä ålib keldi.

“Uygur halkının Özbek ve diğer kardeş halklarla **olan medeni alakası** Nizami, Sekkaki vb.’nin eserlerinin Uygurlar arsında öğrenilip yayılmasını sağladı.”

XIX. asr Xitoy tarixida va ayniqsa Sintsziyan tarixida xalq **ozodlik harakatining** eng yuqori cho‘qqiga **ko‘tarilgan davri** edi (UAK, 16).

XIX. äsr Xıtåy tärixıdä vä äynıḳsä Sintsziyän tärixıdä xalḳ **åzådlık häräkätiniñ** eñ yuḳårı çoḳḳıgä **kötärilgän dävri** edi.

“XIX. asır, Hitay ve özellikle de Şincan tarihinde, halkın **bağımsızlık hareketinin** en güçlü **olduğu devirdi**.”

O‘g‘irlangan mollar ichida **bejoqolning** mingboshidan **o‘g‘irlagan soati** ham bor edi (DM, 270).

Oğırlängän mållär içidä **becåḳålniñ** miñbåşidän **oğrilägän sååti** häm bår edi.

“Çalınan mallar içinde **dilencinin** binbaşıdan **çaldığı saat** de vardı.”

Oppoq **oqargan** yuzlarini sekingina O‘lmasboyga burdi (NQ, 292).

Åppåq åḳargän yüzlärini sekinginä Ölmäsbåygä burdi.

“Bembeyaz olan yüzünü yavaşça Almasbay’a çevirdi.”

Mening bo‘lsa ko‘z o‘ngimga dadamning o‘ynagandagi ahvoli kelib to‘xtagandek bo‘ldi (JB, 3).

Meniñ bolsä köz önimgä dädämniñ oynägändägi ähvåli kelib toxtägändek boldi.

“Benim gözümün önüne ise, babamın oynarken ki hali geliyor gibi oldu.”

Bir ko‘rgan kishingizning tusini albatta uzoq fursat xotiringizda tutolmaysiz (OK, 105).

Bir körgän kişiñizniñ tüsini älbättä uzåq fursät xåtiriñizdä tutålmäysiz.

“Bir kere gördüğünüz kişinin yüzünü, elbette uzun süre aklınızda tutamazsınız.”

2.4.1.1.8. *-gan, -kan, -qan* Ekiyle Oluşturulan İsim Tamlaması

2.4.1.1.8.1. Belirtili İsim Tamlaması

Özbek Türkçesinde belirtili isim tamlaması biçimindeki sıfat fiil yapısında tamlayan unsur ilgi hâli ekini, tamlanan unsur ise sıfat fiil ekiyle birlikte oluşan iyelik ekini alır. Eğer tamlamaya başka çekim eki getirilecekse bunlar iyelik ekinin üstüne getirilir. Bu yapıda sıfat fiil ise basit ya da birleşik yapıda olabilir. Bu yapının tablodaki hâli şu şekildedir:

İsim + İlgi hâli eki Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-gan, -kan, -qan*) +(lik) + iyelik eki

Og‘ochlar orasidan bir kishining kelganini ko‘rib, kitobini mosog‘a qo‘yar (Çin, 6).

Åġ åçlär åräsidän bir kişiniñ kelgänini körib, kitabini måsåġa ḳoyär.

“Ağaçların arasından birisinin geldiğini görüp kitabı masaya bırakır.”

Alisher o‘z mulozimlari, xizmatkorlarni chaqirib, Mirhaydarning **yangilishganini,** uning bakovul haqidagi shubhalari tagi yo‘q gap ekanini aytdi (ZIN, 261).

Älişer öz mülåzimläri, xızmätkårlärni çäḳırib, Mirhäydärniñ **yängilişgänini,** uniñ bäkåvul häḳıdägi şübhäläri tägi yoḳ gäp ekänini äytdi.

“Alişir mülazımlarını, hizmetçilerini çağırıp, Mirhaydar’ın **yanıldığını,** onun başaşçı hakkındaki şüphelerinin aslı olmadığını söyledi.”

Buning sahroning qoq o‘rtasida **ekanligini** esdan chiqarmaylik! (Sul, 12).

Buniñ sähråniñ ḳåḳ ortäsidä **ekänligini** esdän çiḳarmäylik!

“Bunun çölün tam ortasında **olduğunu** unutmayalım.”

Bu **aytilganlarning hamasi** “Shayboniynoma”ning tilining asosan qipchoq shevalari materiallariga boy ekanligini ko‘rsatish bilan birga... (EOTD, 54).

Bu **äytilgänlärni**ñ **hämäsi** “Şäybåninåmä”niñ tiliniñ äsåsän ḳıpçåḳ şeväläri mäterällärigä båy ekänligini körsätiş bilän birgä...

“Bu söylenenlerin hepsi “Şeybaninâme” nin dilinin esasen Kıpçak şiveleri malzemeleri açısından zengin olduğunu göstermekle birlikte....”

Aniqlanishicha Alisher Navoiy asarlarining tilida 11 unli tovushning **bo‘lganligi,** shu jumladan, 9 sostavli qadimgi turkiy unli fonemalar sistemasining asosan **saqlanib qolganligi** (EOTD, 64).

Änıḳlänişiçä Älişer Nävåiy äsärläriniñ tilidä 11 ünli tåvuşniñ bolgänligi, şu cümlädän, 9 såstävli qadimgi turkiy ünli fonemälär sistemäsiniñ äsåsän **saḳlänib ḳålgänligi...**

“Belirtildiği gibi, Ali Şir Nevaî’nin eserlerinde 11 ünlü sesin olduğu, bu bilgiden hareketle, 9 ünlülü eski Türk dili fonem sisteminin korunduğunu...”

Yoman xotinning shum qadami bilan uyimdan baraka ko‘tarilganligini va barcha barakalarimni rafikam Saodat bilan birga ko‘milganligini onglab, keyingi xotinimni taloq qildim (OK, 110).

Yåmän xåtinniñ şum ḳadämi bilän üyimdän bäräkä kötärilgänligini vä bärçä bäräkälärimni räfikäm Säådät bilän birgä kömilgänligini åñläb, keyingi xåtinimni tälåḳ ḳıldim.

“Kötü kadının bu hareketi ile evimde huzurun kalmadığını ve bütün saadetimin eşim Saadetle toprağa gömüldüğünü anlayıp, son karımı da boşadım.”

2.4.1.1.8.2. Belirtisiz İsim Tamlaması

Bu yapının belirtili isim tamlamasıyla arasındaki tek fark, tamlayan unsurun ilgi hâli eki almamasıdır.

İsim + Ø Temel Fiil + Sıfat fiil (*-gan, -kan, -qan*) + iyelik

Yangi uylangan vaqtlarim edi (JB, 1).

Yäñ üylängän väḳtlärim edi.

“Yeni evlendiğim dönemdi.”

Mehmonlar bu gapdan ketishga **ijozat berilganini** anglab, hayr-ma’zurdan so‘ng birin-ketin jo‘nay boshladilar (ZIN, 280).

Mehmånlär bu gäpdän ketişgä **icåzät berilgänini** äñäb, häyr-mä’zurdän soñ birin-ketin cönäy båşlädilar.

“Misafirler bu sözden gitmeye **izin verildiğini** anlayıp, vedalaştıktan sonra birer-birer ayrılmaya başladılar.”

Ular Navoyining paytdan foydalanib, dardlarini aytayotganini fahmladilar (ZIN, 284)

Ulär Nävåyiniñ päytdän fåydälänib, därdlärini äytäyåtgänini fähmlädilär.

“Onlar Nevai’nin fırsatının bulup, dertlerini söylediğini düşündüler.”

Ul dunyoni o‘ylash payti kelganing angladim (ZIN, 325).

Ul dünyåni oyläş päyti kelgäniñ äñlädim.

“O dünyayı düşünme vaktinin geldiğini anladım.”

Lochinning miyasida “**Otam qamalganini** eshitgan!” degan fikr yashinday yarq etdi (AM, 84).

Låçinniñ miyäsidä “Åtäm ḳamälgänini eşitgän!” degän fikr yäşindäy yarḳ etdi.

“Şahinin aklında “Babamın tutuklandığını işitmiş!” düşüncesi yıldırım gibi parladı.”

Murdalaring ko‘rgan-kechirganlarini qayta tiklayman (Fal., 4).

Murdäläriñ körgän-keçirgänlärini ḳaytä tikläymän.

“Ölülerin görüp geçirdiklerini geri getireceğim.”

Nega shunday bo‘lganligini izohlab bermoqchiman (Qor., 7).

Negä şundäy bolgänligini izåhläb bermḳçimän.

“Neden böyle olduğunu açıklamak istiyorum.”

Dehqon yil bo‘yi qilgan mehnatning mevalari shafqatsiz **barbod bo‘latotganini**, yo‘q bo‘lib ketayotganini, uning butun intilishlari va ishonchi yo‘qqa chiqayotganini ko‘rgan g‘allakor tortayotgan alamni tushunish mumkin (Qor., 46).

Dehḳån yil boyi ḳılgän mehnätniñ meväläri şäfqätsiz **bärbåd bolätåtgänini**, yoḳ bolib ketäyåtgänini, uniñ bütün intilişläri vä işånçi yoḳḳa çiqayåygänini körgän ġalläkår tårtäyåtgän älämni tüşüniş mümkin.

“Çiftçinin yıl boyu çektiği çilenin meyvesinin acımasızca berbat olduğunu, yok olup gittiğini, onun bütün özleminin ve güvenin boşa çıktığını gören tahıl yetiştiricisi de çekeceği acıyı anlayabilir.”

Kampirning **o‘lgani,** ko‘milgani bir mahallaga ham bilinmagani bilan, qizning “allakim” bilan o‘ynashib yurgani hammaga bilingan, butun shaharga dovruq bo‘lgan edi (NQ, 295).

Kämpirniñ ölgäni, kömilgäni bir mähällägä häm bilinmägäni bilän, ḳızniñ “älläkim” bilän oynäşib yürgäni hämmägä bilingän, bütün şähärgä dåvruq bolgän edi.

“Yaşlı kadının öldüğü, gömüldüğü mahaleli tarafından bilinmezken, kızın “birisi” ile oynaştığı herkes tarafından öğrenilmiş, bütün şehre yayılmıştı.”

2.4.1.1.9. *–gan* Sıfat Fiil Eki Yardımıyla Kurulan Zarf Fiiller

2.4.1.1.9.1. *payt, kaz, chog‘, vaqt, haman, zamon* Kelimeleriyle Kurulan Zarf Fiil Eki

Özbek Türkçesinde –gan sıfat fiil ekinden sonra *payt, kaz, chog‘, vaqt, haman, zamon* gibi zaman bildiren isimlerin getirilmesiyle de zarf fiiller oluşturulmaktadır.

Qosh qorayib, qorong‘i **tushgan paytda** arang poya ishidan qutuldim (JB, 2).

Ḳåş ḳåräyib, ḳårånġı tüşgän päytdä äräñ påyä işidän ḳutuldim.

“Alacakaranlık çöktüğü anda güç bela işten sıyrıldım.”

Ular tasviriy ob’ektlarni (nesne) shoir his qilgan darajada ifodalovchi obrazlar(imgeler) bo‘lganligi uchun omonatga **olingan vaqtincha,** shu baytning o‘zidagina asl mazmunidan boshqa ma’noda qo‘llanilgan (OTA, 17).

Ulär täsviriy ob’ektlärni şåir his ḳılgän däräcädä ifådälåvçi obräzlär bolgänligi üçün åmånätgä **ålingän vaqtinçä,** şu bäytniñ özidäginä äsl mäzmunidän båşḳa mä’nådä ḳollänilgän.

“Onlar, şairin tasvirî nesneleri hissettiği derecede ifade ettiği imgeler olduğu için, tasavvur edilirken bu beyitteki asıl mazmunundan farklı anlamda kullanılmış.”

Ergash gapdaki harakat bajarilgan vaqtning o‘zida bosh gapdagi harakatning ham bajarilishi ifodalanadi (OTA, 30).

Ergäş gäpdäki häräkät **bäcärilgän vaḳtniñ** özidä båş gäpdägi häräkätniñ häm bäcärilişi ifådälänädi.

“Yan cümledeki eylemin yapıldığı zaman, ana cümledeki fiilin de zamanını ifade eder.”

2.4.1.1.9.2. *-gan* Sıfat Fiil Eki +*da* Bulunma Hâli Şeklinde Kurulan Zarf Fiil Eki

Özbek Türkçesinde *–gan* sıfat fiil ekinin üzerine *–da* bulunma hâli ekinin getirilmesiyle ile zarf fiil ekleri oluşturulmaktadır. Böyle yapılar cümleye *“–dığında, -a göre”* anlamlarını katmaktadır.

Chunki Bilolning ota-onasi qarindoshlarning ruxsatsiz turmush qilganliklari va ularga **qaraganda** kambag‘alroq bo‘lganliklari uchun Yusuf mo‘zad o‘z kosibning oilasi ham, bolalari ham ularga yoqmas edi (UAK, 59).

Çünki Bilålniñ åtä-ånäsi qärindåşlärniñ ruxsätsiz turmuş ḳılgänlikläri vä ulärgä ḳ**arägändä** kämbäġalråq bolgänlikläri üçün Yusuf mozäd öz kåsibniñ åiläsi häm, båläläri häm ulärgä yåḳmäs edi.

“Çünkü Bilal’in ana-babası, kardeşlerinin izinsiz evlendikleri ve onlara göre daha fakir oldukları için Yusuf’un bizzat kendi ailesi de çocukları da onları beğenmezdi.”

O‘rni **kelganda** yana bir marta eslatib(hatırlatıp) o‘tmoqchimizki... (EOTD, 54).

Orni kelgändä yänä bir märtä eslätib ötmåḳçimizki...

“Yeri gelmişken birkez daha hatırlatmak istiyoruz ki...”

...bularning hamasi bir holatda **olinganda** Lutfiy asarlari tilida qipchoq alementlarining Navoiy asarlaridagiga nisbatan ham ko‘proq **qullanilganligidan** dalolat berdi (EOTD, 49).

...bulärniñ hämäsi bir hålätdä ålingändä Lutfiy äsärläri tilidä ḳıpçåḳ älementläriniñ Nävåiy äsärläridägigä nisbätän häm köpråḳ ḳullänilgänligidän dälålät berdi.

“…bunların hepsi aynı durumda ele alındığında Lutf’i’nin eserlerinin dilindeki Kıpçakça unsurların Nevaî’nin eserlerinin diline nispeten daha çok kullanıldığını kanıtlar.”

2.4.1.1.9.3. *–gan* Sıfat Fiil Eki *+dan* Çıkma Hâli Eki Şeklinde Kurulan Zarf Fiil Eki

Özbek Türkçesinde ***-gan*** sıfat fiil ekinin üzerine *–dan çıkma* hâli ekinin getirilmesiyle ile zarf fiil ekleri oluşturulmaktadır. Böyle yapılar genellikle devamında zaman bildiren isimler istemektedir.

Vaqt **o‘tgandan** keyin qilichingni toshga chop (OHM, 404).

Väqt **ötgändän** keyin ķılıçiñni tåşgä çåp.

“Vakit geçtikten sonra kılıcını taşa vur.”

2.4.1.1.9.4. *–gan* Sıfat Fiil Eki +i İyelik Eki *+dan* Çıkma Hâli Eki Şeklinde Kurulan Zarf Fiil Eki

Özbek Türkçesinden *–gan* sıfat fiil ekinin üzerine *–i* 3. teklik şahıs iyelik eki ve sonrasında *–dan* çıkma hâli ekinin getirilmesiyle de zarf fiiller oluşturulmaktadır. Bu yapılar cümleye *‘‘–dığı için, -dığında*” anlamlarını katmaktadır.

Uning og‘rig‘iga chiday **olmaganidan** uxlamabdi (OHE, 2).

Uniñ åġriġıgä çidäy ålmägänidän uxlämäbdi.

“O hırsıza güvenemediği için uyuyamıyordu.”

2.4.1.1.9.5. *–gan* Sıfat Fiil Eki *+cha* Eşitlik Hâli Eki Şeklinde Kurulan Zarf Fiil Eki

Özbek Türkçesinde –gan sıfat fiil eki ile –cha eşitlik hâli ekinin birleşmesinden oluşan zarf fiiller de bulunmaktadır. Bu yapılar cümleye “-diği kadar, -diğince” anlamlarını katmaktadır.

Xulosa ‘ornida shuni aytish mumkinki, biz qo‘limizdan *kelgancha* barchaga faqat yaxshilik sog‘inishimiz, hech qachon Jobir yurgan yo‘ldan yurmasligimiz darkor.

Xulåsä ornidä şuni äytiş mümkinki, biz olimizdän **kelgänçä** bärçägä fäķåt yåxşilik såginişimiz, heç ķäçån Cåbir yürgän yoldan yürmäsligimiz därkår.

“Özet olarak şunu söyleyebiliriz ki, biz elimizden **geldiği kadar** herkese sadece iyilik istemeliyiz, hiçbir zaman Cobir’in yolundan gitmemeliyiz.”

2.4.1.1.10. *-gan, -kan, -qan* Sıfat Fiil Ekinin İfade Ettiği Zamanlar

Özbek Türkçesinde sıfat fiiler ifade ettikleri zamana göre geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Ancak bu zamanlar doğrudan iş-hareketin yapılma anını göstermez. Sıfat fiildeki zaman, fiilin belirttiği hareketin yapılma anı yerine söz vasıtasıyla anlaşılan zamanı veya bağlamdaki sözün bildirdiği zamanı işaret etmektedir.

-gan, -kan, -qan sıfat fiili herhangi bir zamanı belirtmeden fiile eklendiği durumda yüklemin geçmiş zamanına katkı sağlar yani onu pekiştirir:

U miyasiga **kelgan** bu o‘ydan qo‘rqib ketdi (OTG I, 510).

U miyäsigä kelgän bu oydän ḳorḳıb ketdi.

“O aklına gelen bu fikirden korktu.”

A’zamning ko‘z oldiga kinoda **ko‘rgan,** o‘qigan kitoblardagi qo‘lga tushgan josuslarning taqdiri keldi (OTG I, 512).

Ä’zämniñ köz åldigä kinodä körgän, oḳıgän kitåblärdägi ḳolgä tüşgän cåsuslarniñ taḳdıri keldi

“Azam’ın gözünün önüne, sinemada gördüğü ve okuduğu kitaplarda yakalanan casusların kaderi, geldi.”

-gan, -kan, -qan sıfat fiili aynı zamanda herhangi bir zaman belirtmeksizin cümlenin statik durumunu da belirtir:

Sochiga bitta-ikkita **oq o‘ralagan** xotin chiqip eshikni ochdi (OTG I,511).

Såçigä bittä-ikkitä åḳ örälgän xåtin çiḳıp eşikni åçdi.

“Saçına tek-tük aklar düşmüş kadın çıkıp kapıyı açtı.”

Buning ustiga mamlakatning har eridan sen **tanimagan** odamlardan har xil xatlar, g‘alati-g‘alati sovg‘a kelib turadi (OTG I, 511).

Buniñ üstigä mämläkätniñ här eridän sen tänimägän ådänlärdän här xıl xatlär, ġaläti-ġaläti såvġa kelib turädi.

“Bunun üstüne memleketin hey yerinden seni tanımayan adamlardan çeşitli mektuplar, garip garip hediyeler gelip duruyordu.”

2.4.1.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Eki

İlk örneklerine Eski uygur Türkçesi döneminde rastlanmaktadır. Karluk, Kıpçak ve Altay grubu Türk lehçelerinde en sık kullanılan bu sıfat fiil eki Çağdaş Özbek, Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt, Kumuk, Karakalpak gibi Türk lehçelerinde geçmiş zamanı ifade eden sıfat fiil için *–gan* eki kullanılmakta, *-mış* eki ise Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi gibi Oğuz grubu Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

2.4.1.2.1. Basit Fiillerle Kurulan *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Eki

Bu yapıdaki sıfat fiiller, basit veya türemiş haldeki fiillere *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* sıfat fiil ekinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Özbek Türkçesinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de en fazla karşılaşılan sıfat fiil şekillerindendir. Bu yapıdaki sıfat fiillerin kuruluşu şemada şu şekilde gösterilebilir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-ġan, -gen, - ķan, -ken*)

Mundaķ sözlerge özi ipadaligen uķum bilen bile ķolliniştin **ķalġan** sözler kiridu (UT, 126)

Böyle kelimelere, kendi ifade ettiği anlamla bile **kullanılmayan** sözler girer.

Taraķliġan néme ? (Taraķliġan nerse) (HUT, 249).

"Gürültü çıkartan ne?"

Yaşisun bizlerni azatlikķa **çiķarġan** kommünistlar partiyisi! (UyT, 20).

"Yaşasın, bizi hürriyete kavuşturan Komünist Partisi!"

Şuniñ üçün muniñdin aşliķ béci éliş vaķtida aşliķ béci éliş ķaidiliriniñ iķtisadi mehsulatķa **ķaritilġan** maddiliriġa asaslinip hisaplaş lazim (UyT, 99).

"Şunun için, bu üründen tahıl vergisi alma zamanında, tahıl vergisi alma kanunlarının ticari ürüne atıfta bulunan maddelerini temel alıp hesaplamak lazım."

Pegaķa **sélinġan** addiraķ dastiḫan etrapida miltiķ-ķilçilirini tamġa yölep ķoyup, yaķup yasavul başliķ sekkiz nevker olturatti (İz, 51).

"Pega'ya **kurulan** sade sofranın etrafında yay ve kılıçlarını damga yardımıyla koyup, muhafız Yakub'un başkanlığında sekiz nefer oturyor."

Yatķan ķoyġa yem yoķ (UHMT, 265).

"Yatan koyuna yem yok."

2.4.1.2.2. İşteş Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-ġan, -gen, - ķan, -ken* Sıfat Fiil Eki

Türk lehçelerinin genel işteş eki olan "*-ş*" Yeni Uygur Türkçesinde de işteş çatıdaki fiileri ifade etmektedir. Bu yapılarda işteş eki fiil ile sıfat fiilin arasında kullanılmaktadır. Bu yapının oluşum şekli ise şöyledir:

Temel Fiil + İşteş eki (-ş) + Sıfat Fiil (***-ġan, -gen, - ķan, -ken***)

Beziler öz hayatidiki **uçraşturġan** siyasiy, ictimaiy hadiselerge közetküçi süpitide muamile ķilip eslimiler yézişti (ÖD, 3).

"Bazı insanlar, hayatında **karşılaştığı** siyasi, toplumsal olayları izleyen sıfatında muamele edip anılar yazdı."

Yapılan incelemelerde *-ġan, -gen, - ķan, -ken* sıfat fiil ekiyle birlikte işteş ekinin aynı yapıda kullanıldığı bir örnek tespit edilmiştir.

2.4.1.2.3. Tasviri Fiiliyle Birlikte Kurulan *-ġan, -gen, - ķan, -ken* Sıfat Fiil Eki

Yeni Uygur Türkçesinde yardımcı fiil olarak da adlanrılına tasvir fiilleri yeterlilik, tezlik ve süreklilik gibi anlamları karşılamaktadır (Öztürk, 1997: 101; Doğan, 2014: 97). Bu yapılarda *ķal-, ķoy-, tur-, kel-, bol-, yat-* gibi tasvir fiilleri kullanılmaktadır. Tasvir fiilleriyle oluşan bu yapıların oluşum biçimi şu şekildedir:

Temel Fiil + Zarf Fiil (-p, -i) Tasvir Fiil + Sıfat Fiil (*-ġan, -gen, - ķan, -ken*)

koy- tasvir fiili ile yapılan örneklerde işin hızlıca yapıldığı anlamı vardır:

…ķatmal haletke **çüşürüp ķoyġanliġini,** emdi tiġ işletmise bolmaydiġanliġini öz gépiniñ muhim nuķtisi ķilip éyitti (İz, 199)

"…sohbeti durgunlaştırdığını, şimdi bıçak kullanmasa olmayacağını kendi sözünün önemli noktası olarak söyledi."

ķumuldiki ķozġilañġa merkiziy hökümetniñmu ķul tiķip **ķoyidiġanliġini** yañ … mümkinligini uzundin-uzun çüşendürdi (İz, 207).

"Kumuldaki isyana merkezi hükümetin de el atma olasılığını Yang, uzun uzun anlattı."

ķal- tasvir fiiliyle yapılan örneklerde ise yapılan işin devamlı, sürekli olduğu anlamı vardır:

Ekber dadisini küte-küte, aḫir madari tügep, ķaçan **uḫlap ķalġanliķini** özimu bilmey ķaldi (SR, 137).

"Ekber babasını bekleye bekleye sonunda takatı kesilip, ne zaman **uyuyup kaldığını** kendisi de bilmiyordu."

Metsali bilen bolġan munasivetini méniñ **uķup ķalġanliġini** Zümret bilen ķaldi-de! (Sem., 182).

"Metsal ile olan münasebetini benim anladığımı Zümrüt'e de biliyor."

yat- tasvir fiilinin yapıldığı örneklerde ise yapılan işin sürekli olduğu anlamı vardır:

Ḫiyal **ķilip yatķan** Ķeyser özimu **sezmigen** halda asta-asta eşu ḫiyal içide érip yatķap ketkendek boldi (BA, 64).

"Hayal **ederek yatan** Keyser, kendisi de farketmeden yavaş yavaş o hayal içinde eriyip gider gibi oldu."

Uniñ éytişiçe niyaz durġiniñ şahzade ġociġa yaḫşiçaķ boluş üçün, ayķizni ordiġa evetip bermekçi **bolġanliġini** emet kürük ḫamuş mañķiġa éyitķan (İz, 46).

“Onun söylediğine bakılırsa amir Niyaz’ın Şehzade hocaya yaranmak için Aykız’ı saraya göndermek istediğini mahzun, sümüklü Emet Kürük’e söylemiş.”

Seperḳul digen malçi nedin kél**-ip ḳalġanliḳi** namalum bir Ḳazaḳ ḳizini neççe aydin béri öyide saḳlavatdu. (İz, 37).

“Seferkul denen besici, nereden **geldiği** bilinmeyen bir Kazak kızını kaç aydan beri evinde alıkoymaktadır.”

Niyaz dorġa bilen Hoşur imam öz sirniñ éçil**-ip ḳalġanliḳini** körüp, gañgirap ḳaldi. (İz, 38).

“Amir Niyaz ile Hoşur imamın sırrının ifşa olduğunu görüp, şaşırdı kaldı.”

2.4.1.2.4. İsim + Yardımcı Fiille Birlikte Kurulan *-ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Eki

Bu yapıdaki sıfat fiillerin oluşum biçimi şu şekildedir:

İsim Yardımcı Fiil + Sıfat Fiil (*-ġan, -gen, - ḳan, -ken*)

Bu yapıdaki isim unsuru, isim türünde veya sıfat fiil ekiyle sıfatlaşan bir kelime de olabilir.

Şeher boyiçe **teşkil ḳilinġan** bu 70 sinp savad içiş sinipliri uyġur, ḳazaḳ, ḫensu, tüngün ve rus milletliriniñ er-ayallirini öz içige aldi (UyT, 96).

“Şehir boyunca t**eşkilatlanan** 70 adet okuma-yazma öğrenme sınıfı Uygur, Kazak, Çin ve Rus milletlerinin erkek ve kadınlarını içinde barındırdı.”

Bovay bilen Movay bier **veḳe bolġanliġini** derhal çüşendi (İz, 42).

“Dede ile nine birer **olay olduğunu** derhal anladı.”

Tömür ḫelpe, andin raci baliniñ ḳandaḳ **şehit ḳilinġanliġini** sözlep berdi (İz, 205).

“Tömür Halife, ona Raci balanın nasıl **şehit edildiğini** söyledi.”

Uniñda tömür ḫelpiniñ Ürümçige çiḳişḳa uniġanliġidin nahayiti **ḫuşal bolġanliġi** éytilip… (İz, 212).

“Onda Tömür Halifenin Urumçi’ye gitmeyi kabul etmesinden çok **memnun olunduğu** söylenip…”

Sattar Hamut bilen ḳilinġan toḫtamġa ḳol ḳoyup intayin **ḫata ḳilġanliḳini** köp ḳétim éytḳan (BA, 86).

Sattar Hamut ile yapılan anlaşmaya el verip çok **hata edeceğini** çok söylemiş.

Özleriniñ yene bir neççe saettin kéyin Allaniñ öyi beytullani **tavap ḳilidiġanliḳlirini** oylap yürekliri tépiçekleytti (kalpleri atoyordu) (SR, 227).

“Yine birkaç saat sonra Allah’ın evi beytullahı **tavaf edeceklerini** düşündükçe kalpleri çarpıyordu.”

2.4.1.2.5. *-ġan, -gen, - ķan, -ken* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler

Bu yapıdaki kullanımlar, sıfat fiilin niteledi̇ği ad düştükten sonra sıfat fiilin düşen adın görevini üstlenmesiyle oluşmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken adın düşmesiyle birlikte kalıplaşan kelime, sadece o cümle için mi geçerli yoksa her zaman geçerli olacak yeni bir ad mı oluşturmaktadır. Bu yapının oluşumu tablo halinde şu şekildedir:

Temel Fiil +Sıfat Fiil (*-ġan, -gen, - ķan, -ken*) + Ø

Barini oġri aldi, **ķalġinini** remçi (**Ķalġan** nersini) (HUT, 249)

“Olanını hırsız aldı, **kalanını** falcı (**Kalan** şeyi)”

Tünügün **barmiġanlirimiz** bügün barduķ (**Barmiġan oķuġuçilar**) (HUT, 249).

“Dün **gitmiyenlerimiz** bugün gittik. (Gitmeyen öğrenciler).”

Buradaki iki örnek cümle üzerinde konuşulacak olursa, *ķalġinini* ve *barmiġanlirimiz* sıfat fiili eki almış yapılar, niteledikleri ismin düşmesiyle birlikte geçici ad oluşturmışlardır. Çünkü “ķal-ġan nersini” yapısındaki “nerse” adı ve aynı şekilde “barmi-ġan oķuġuçilar” örneğinde ise “oķuġuçilar” düşmüş ve yeni bir ad oluşmuştur. Buradaki her iki ad, niteledi̇ği ismin anlamına göre değiştiği için sadece bu cümlede anlamlı olan geçici bir ad oluşmuştur. Aşağıdaki diğer cümlelerde de aynı durum geçerlidir.

Ḫuda saķliġanni böre yimes, yey disimu çişni ötmes digen şu. (İz, 23).

“Allah’ın koruduğunu kurt yemez, yiyeceğim dese de ona cüret edemez.”

Ögünüşke obdan tirişķan, néticisi yaḫşi **bolġanlar** mukapatlandi (UyT, 101).

“Öğrenmeye iyi gayret edenler, sonucu iyi **olanlar** mükâfatlandırıldı.”

Heķiķetenmu, bu tuyuķsiz hucumdin ķorķup, ķéçip ķoyuş bilen özini aşkarilap, nişanġa élinip **ķalġanlardin** neççe kişige oķmu tégip ketti (İz, 105).

“Gerçekten de, bu ani hücumdan korkup kaçarak kendini açığa **çıkaran** kaç kişiye nişan alınıp ok isabet etti.”

Taş **atķanġa** aş at (UMT, VIII).

“Taş atana aş at”.

Çünki **c**azaliġuçilar **ķaçķanlarni** emeliyatta ta ķap turupla atatti (GY, 81).

“Çünkü cezalandırıcılar **kaçanları** gerçakte itiştirip duruyordu.”

2.4.1.2.6. *-ġan, -gen, - ķan, -ken* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler

Bu yapıdaki kullanımlar, sıfat fiilin nitelediği ad düştükten sonra sıfat fiilin düşen adın görevini üstlenmesiyle oluşan anlamın her durumda geçerli olmasıdır.

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-ġan, -gen, - ķan, -ken*) + Ø veya Hal eki

Ķiliçlirini yaliñaçilġan mancu çirikliri dümbisige taẖta ķisturulup, ķolliri bağlanġan ikki kişini otturiġa élip köçidin ötüvatķanda, **yüzligen** kişiler ularniñ arķisidin yügürüşti (İz, 26)

"Kılıçlarını kınından çıkaran Mançu zavallıları sırtına tahta sıkıştırılıp kolları bağlanmış iki kişiyi ortasına alıp sokaktan geçerken **yüzlerce** insan onların arkasından koşuştu."

Çidiġan ġalib, çidimiġan ġayib (UHMT, 77).

"Dayanan galip, dayanmayan mağlup."

2.4.1.2.7. *-ġan, -gen, - ķan, -ken* Sıfat Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

-ġan, -gen, - ķan, -ken sıfat fiili ile birlikte sıfatlaşan fiil, ardından gelen isim ile birlikte sıfat tamlaması oluşturur. Yeni Uygur Türkçesinde sonrasında ek almayan sıfat fiil yapısı Türkiye Türkçesine aktarılırken isim çekim eki alarak da aktarılabilir. Bu yapıdaki sıfat fiil oluşumunun tablodaki gösterimi şu şekildedir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil *-(a)digan/-(y)digan* İsim

Şincan **azat bolġan çaġda**, u téhi sekkiz yaşda idi (HUT, 250).

"Şincan **bağımsız olduğu zaman** o daha sekiz yaşındaydı."

Til ogunuş uçun nayiti ẖimmetlik **bolġan maķal,** tépişmaķ, çöçek, letipe, ķoşaķdek, ẖelķ éġiz edibiyatidin **élinġan türlük matériyallar** kitapta keñ orun alġan (UyT, 4)

"Dil öğrenmek için pek **kıymetli olan atasözü,** bilmece, hikâye, fıkra, şarkı gibi sözlü halk edebiyetından **alınan çeşitli materyaller** kitapta geniş yer almıştır."

Ah, **késilgen başlar**, **tökülgen ķanlar**, derya-derya aķķan yaşlar… (İz, 5).

"Ah **kesilen başlar, dökülan kanlar**, oluk oluk akan yaşlar."

Ayķiz özini bir yanda héliķi okurday bir yanda niyaz dorġidek açköz böriler **arasida ķalġan ķozi** çaķtek hés ķilatti (İz, 19).

"Aykız kendini bir yanda az önceki hırsız diğer yanda amir Niyaz gibi açgözlü kurtlar arasında **kalan** kuzucuk gibi hissetti."

Ķiliçlirini yaliñaçilġan mancu çirikliri dümbisige taḫta ķisturulup, ķolliri **bağlanġan ikki kişini** otturiġa élip köçidin ötüvatķanda, yüzligen kişiler ularniñ arķisidin yügürüşti (İz, 26).

"Kılıçlarını kınından çıkaran Mançu zavallıları sırtına tahta sıkıştırılıp **kolları bağlanmış iki kişiyi** ortasına alıp sokaktan geçerken **yüzlerce** insan onların arkasından koşuştu."

Aşağıdaki örnek cümlede ise belirtili isim tamlamasının ortasına gelen sıfat fiil yapısı, bir sıfat tamlaması oluşturmaktadır.

Séniñ oķuġan nikayiñ batil nikani başķa oķuymen, dédi (İz, 38).

"Senin **kıyılan nikâhın** geçersiz, nikâhını yeniden kıyacağım, dedi."

2.4.1.2.8. *-ġan, -gen, - ķan, -ken* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması

Bu yapıdaki tamlamalar belirtili isim tamlaması biçiminde olduğu gibi belirtisiz isim tamlamaası biçiminde de olabilir. Tamlamada sıfat fiil eki tamlayan unsurda olabildiği gibi tamlanan unsurda da olabilir.

İsim + İlgi hali eki Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-ġan, -gen, - ķan, -ken*) +(lik) + iyelik eki

… tömür ḫelpe toġruluġ hoşur imamidin **añliġanlirini** tepsili éytti (İz, 52).

"Demir öğretmen hakkında, Hoşur imamdan işittiklerini ayrıntısıyla anlattı."

Sanaķsiz **beglerniñ** çöntigini **toşķuzaliġanlarniñ** yüki yéniklep, kembeġellerniñ hisaviġa yéziliverdi (İz, 53).

"Sayısız beylerinin cebini dolduranların yükü hafifleyip, fakirlerin hesabına yazılıverdi."

Piçaķniñmu yoķalġanliķini bilgen bolsimu, buni éytmidi (İz, 72).

"Bıçağın kaybolduğunu biliyor olsa da, bunu söylemedi."

…ķarap **olturġanlarniñ gevdisimu**, usulçi ķiz-yigitlerniñ her bir herkitige egişip tanla ķimirlaytti (İz, 182).

"…oturup **izleyenlerin vücudu** da usulca kızların her bir hareketini takip edip kımıldıyordu."

Ķalġanlarniñ aldida hemme gepni éytķilibolmaydu dep, ularni ketküzüvettim (İz, 208).

"Kalanların önünde bütün sözü söylemek olmaz deyip, onları kaçırıdım."

Sen **ularniñ yazġanniñ** néme paydisi bardu ? (Sem, 13).

"Sana **onların yazdıklarını**n ne faydası var?"

Séniñ oyliġanliriñ, istekliriñ, ķilmaķçi bolġan işliriñniñ hemmisi başķilarġa ḫop kélişi natayin (YÖY, 250).

“Senin düşündüğün, arzuladığın, yapmak istediğin işlerin tamamının başkalarına iyi gelmesi belirsiz...”

Abdul taranniñ éytķanlirini añlidiñlar, Ürümçi çériklirige şietey bilen Şameḫsutniñ küçükliri ķoşulsa, bizge hucum **ķ**ilidiġan çériklerniñ sani miñdin éşitip kétişi turġan gep. (İz, 143).

Abdul Taran’ın söylediklerini işittiniz, Urumçi askerlerine Şietey ile Şah Mesut’un yavruları katılırsa, bize hücum edecek asker sayısının bini geçmesi malum.

Li darin **canaplириniñ éytķanliri** betamamen heķtur (İz, 212).

“Li **cenaplarının söyledikleri** tamamıyla haktır.”

2.4.1.2.9. *-ġan, -gen, - ķan, -ken* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Zarf Fiiller

Bu yapıda temel fiilin üzerine *-ġan, -gen, - ķan, -ken* sıfat fiil eki ve ona da bulunma, yönelme hali eklerinin getirilmesiyle zarf fiil oluşturulmaktadır. Bu yapı Türkiye Türkçesine aktarılırken –dIğI zaman,-IncA, –ken, dAn sonra biçiminde aktarılmaktadır. Yapının oluşum sırasının şemadaki şekli ise şöyledir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-ġan, -gen, - ķan, -ken*)i + Hal Eki (-dA/-ga/ -dAn)

Şincañ azat bolġanda, o téhi sekkiz yaşda idi (HUT, 250).

“Şincan bağımsız olduğu zaman, o daha sekiz yaşındaydı.”

Ular kelgende, biz meclis éçivatattuķ (HUT, 250).

“Onlar gelince biz meclisi açtık.”

Ḫapa **bolġanġa** mesile hel bolmaydu (HUT, 264).

“Üzüldüğünde sorun hallolmayacak.”

Azraķdora **içkenge** bu késel saķaymaydu (HUT, 265).

“Biraz ilaç içince bu hastalık iyileşmeyecek.”

Tünügün yol **mañġanġa** bügün ayaġlirimni kötürelmey ķaldim (HUT, 265).

“Dün çabalayınca bugün ayaklarımı kaldıramadım.”

Sovét grajdanliri ķériliķ **yetkende,** kesel **bolġanda,** méhnet ķabiliyitini vaķtinçe yaki pütünley **yoķatġanda** hökümet terifidin maddi yardem élip turuş hoķuķiġa ige (UyT, 17).

“Sovyet vadandaşları yaşlandığında, hasta olduğunda, meslek kabiliyetini geçici olarak ya da tamamen yitirdiğinde devletten maddi yardım alma hakkına sahiptir.”

Şeherimizdiki her millet ḫelḳliriniñ bu çaḳrığini himaye ḳilişliriġa ḳariġanda, şehrimizge **belgülengen** 120 savad içiş sinipliri muşu ayniñ aḫriġa ḳeder toluş içilip kitişide şek yoḳ (UyT, 96).

"Şehrimizdeki her milletten halkın bu çağrıya kulak vermesine bakılırsa, şehrimizde **açılan** 120 okuma-yazma sınıfının bu ayın sonuna kadar dolup taşacağından şüphe yok."

Meḫsus kamisiye ḳobul ḳilip **alġandin** kéyin vali mehkimisiniñ iḫtiyariġa ötküzüp bérilidu (UyT, 102).

"Özel komisyonun kabulünden sonra vali mahkemesinin isyağine geçirildi."

Bediniñizniñ bir yéri "piv" ḳilip **ḳalġanda**, öziñiz şirin uyḳuġa ketkendek bolup ḳalġansiz (İz, 4).

"Bedeninizin bir yeri "cıv" ettiğinde siz tatlı uykuya dalmış gibi olursunuz."

Niyaz dorġa aççiġini ḫamuştin éliş üçün uni yene bir munçe **saviġandin kéyin**, özini özi kaçatlap mundaḳ deytti (İz, 45).

"Amir Niyaz, öfkesini Hamuş'tan almak için onu yine bir birçok defa kamçıladıkktan sonra, kendi kendini tokatlayıp şöyle dedi."

2.4.1.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *–gan, -qan, -kan,; -ġan, -gen, - ḳan, -ken* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Her iki lehçede de en yoğun kullanılan sıfat fiil eki olma özelliğine sahiptir.

Her iki lehçede de *-GAn* sıfat fiil eki, kullanım işlevselliğinin fazla olması ile diğer sıfat fiil eklerinden ayrılmaktadır.

Her iki lehçede de *-GAn* sıfat fiil eki, cümlede nesnenin hareketini niteleme görevinde kullanıldığı gibi nitelediği ismin düşmesiyle birlikte kalıcı isimler oluşturmaktadır. Böyle hallerde düşen eke bağlı çekim ekleri sıfat fiile yüklenebilir.

Her iki lehçede *-GAn* sıfat fiil eki, çeşitli hal ekleriyle birleşerek zarf fiil işlevinde de kullanılmaktadır.

Her iki lehçede d*e -GAn* sıfat fiil eki, Türkiye Türkçesine *–An* veya *–DIK* biçiminde aktarılmaktadır.

2.4.2. *-(a)digan, -(y)digan* Sıfat Fiili Eki

Bu sıfat fiil eki de Özbek Türkçesinde kullanım alanı geniş olan bir diğer ektir. *-a* zarf fiil eki ile *tur-* yardımcı fiili ve *-gan* sıfat fiil ekinin birleşiminden teşekkül eden bir yapıdır. Bu ek 15. yüzyıldan itibaren Çağatay Türkçesi döneminde Ali Şir Nevâyi'nin eserlerinde kullanılmaya başlamıştır (Tekin, 2009: 103). Çünkü 15. yüzyıldan önceki eserlerde *–adurġan/-edürgen* biçiminde sıfat fiil yapılarının

kullanıldığı görülmektedir (Rajabov, 1996: 247). Bu nedenle bu sıfat fiil eki 15. yüzyıldan sonraki eserlerde *-(a)digan, -(y)digan* biçiminde kullanılmıştır denilebilir. Sonrasında Karluk grubu Türk lehçelerinin karakteristik sıfat fiil eki olmuştur. Anlam olarak yakın gelecek zamanı veya geniş zamanı ifade eden bu ek, Türkiye Türkçesinde *–AcAk,-An* sıfat fiil ekine karşılık gelmektedir. *-(a)digan, -(y)digan* ekiyle yapılan sıfat fiil, fiilin nitelik şeklini meydana getirir:

o‘qiydigan kitob “okunacak kitap”

bajaradigan yumush “yapılacak iş” (Rahimov ve Turniyazov, 2006: 298).

Bu eke karşılık olarak Tatar Türkçesinde *-turġan* sıfat fiil eki kullanılmaktadır: *bara turġan* “duran”, Altay Türkçesinde atan şeklinde *–atan* biçiminde kullanılmaktadır: *baratan* “giden”, Kazak Türkçesinda *–atin* biçiminde baratin “giden” ve Karakalpak Türkçesinde *–atiġan baratiġan* “giden” şeklinde kullanılmaktadır. Hakas Türkçesinde ise *-dırgan, -dirgen* sıfat fiil eki kullanılmaktadır.

Tablo 4. -(A/y)digan sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-(a)digan, -(y)digan
Uygur	-(a)digan, -(y)digan
Sarı Uygur	—
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	—
Azerbaycan	—
Türkmen	—
Gagauz	—
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	-atın, -etin
Tatar	-a torgan, -e torgan, -i torgan
Başkurt	—
Kırgız	—
Nogay	—
Kırım-Tatar	
Karakalpak	-atigan, -etigen

Kumuk	—
Karaçay-Malkar	—
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	—
Tuva	—
Hakas	-dırgan, -dirgen
Yakut	—
Tofa	—
Şor	—
Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	—

2.4.2.1. Özbek Türkçesinde *-(a)digan/-(y)digan* Sıfat Fiil Eki

Bu sıfat fiil eki de Özbek Türkçesinde kullanım alanı geniş olan bir diğer ektir. *-a* zarf fiil eki ile *tur-* yardımcı fiili ve *-gan* sıfat fiil ekinin birleşiminden teşekkül eden bir yapıdır. Bu ek 15. yüzyıldan itibaren Çağatay Türkçesi döneminde kullanılmaya başlamıştır (Tekin, 2009: 103). Sonrasında Karluk grubu Türk lehçelerinin karakteristik sıfat fiil eki olmuştur. Anlam olarak yakın gelecek zamanı veya geniş zamanı ifade eden bu ek, Türkiye Türkçesinde -acak, -ecek; *-an, -en* bazı durumlarda da *-dık, -dik* sıfat fiil ekine karşılık gelmektedir. *-(ä)digan* ekiyle yapılan sıfat fiil şekli,*-(y)a* zarf-fiil ekiyle yapılan şekilden sonra eklenir ve fiilin nitelik şeklini meydana getirir:

o‘qiydigan kitob “okunacak kitap”, bajaradigan yumush “yapılacak iş” (Rahimov ve Turniyazov, 2006: 298).

Sıfat fiil, fiili isme bazen de fiile bağlama görevinde kullanılmaktadır: *mast qiladigan kulishi, dilni vayron qiladigan yig‘lashi kabi.* Sıfat fiillerin sentaktik işlevinin temelinde onun semantik özelliği bulunmaktadır. Bu semantik özellik, fiilin anlattığı hareketi ya da hareketin neticesini nesnenin işareti şeklinde oluşturmaktadır. Bu nedenle dilbilimciler bu sıfat fiil ekini, sıfat ve fiil arasında duran söz şeklinde değerlendirmektedir. İşte bu özellikleriyle sıfat fiiller, zarf fiilden tamamen farklıdır (Seyfullayeva vd., 2010: 202-203).

2.4.2.1.1. *-(a)digan/-(y)digan* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller

Bu türdeki kullanımlar basit ya da türemiş haldeki fiille *-(a)digan/-(y)digan* ekinin getirilmesiyle oluşmaktadır.

Temel Fiil + Sıfat Fiil *-(a)digan/-(y)digan*

U ertaga **ishlaydigan** navbatchi. (Dot., 303).

U ertägä **işläydigän** nävbvtçi.

"O yarın **çalışacak** nöbetçi."

Belgining kuchli darajada ekanligi noto'liq takror deb **ataladigan** usul bilan ham ifodalanadi (HAOT I, 167).

Belginiñ küçli däräcädä ekänligi nåtoliķ täkrår deb **ätälädigän** usul bilän häm ifådälänädi.

"İşaretin güçlü olduğunu eksik tekrar diye **adlandırılan** yöntemle de ifade edilir."

shirin kabi qurilmalar bilan **ifodalanadigan** ma'nosi…. (HAOT I, 167).

"şirin käbi ķurimälär bilän **ifådälänädigän** mä'nåsi…"

tatlı gibi yapılarla ifade edilen anlamı...

Sifat leksemalarga ot leksemaga **qo'shiladiga**n substantiv shakl yasovchi –lik affiksi ham qoshiladi (HAOT I, 168)

Sifät leksemälärgä åt leksemägä ķoşilädigän substäntiv şäkl yäsåvçi -lik äffiksi häm ķoşilädi.

"Sıfatlara isim eklenmesiyle esas şekli yapan-lik eki de eklenir."

Predmetning mikdoriy belgisini **anglatadigan** leksemalarga son leksemalar deyiladi (HAOT I, 168).

Predmetniñ mikdåriy belgisini **äñlätädigän** leksemälärgä sån leksemälär deyilädi.

"Nesnenin mikdarını **ifade eden** sözlere son söz denilir."

G tovushi bilan **boshlanadigan** sifatdosh yasovchisi (HAOT I, 256).

G tåvuşi bilän **båşlänädigän** sifätdåş yäsåvçisi

"G sesi ile **başlayan** sıfat fiil ekleri"

Uchradigan odamining nomi nima? (OTG I, 512).

Uçrädigän ådämniñ nåmi nimä?

"Karşılaştığın adamın ismi ne?"

Mustaqil bir gap bo‘lib, ayrim gaplarga **bo‘linmaydigan** gaplar soda gap ataladi (OTG II, 15).

Mustäḳıl bir gäp bolib äyrim gäplärgä **bölinmäydigän** gäplär sådä gäp ätälädi.

“Bağımsız bir cümle olarak, ayrı cümlelere **bölünmeyen** cümleler basit cümle diye adlandırılır.”

Talaygina yo‘l bosgandan keyin uloq **chopiladigan** joyga yetdik (Ul., 6).

Täläyginä yol båsgändän keyin ulåq **çåpilädigän** cåygä yetdik.

“Bir hayli yol gittikten sonra postacının **gezdiği** yere vardık.”

2.4.2.1.2. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *-(a)digan/-(y)digan* Sıfat Fiil Eki

Tasvir fiilleriyle birlikte kullanılan *-(a)digan/-(y)digan* sıfat fiil yapısı devam eden, tekrarlanan, yeterlilik, tezlik anlamlarını ifade eder. Bu yapılar Türkiye Türkçesine -Acak, -Ar biçiminde aktarılır. Bu yapıda oluşan sıfat fiiller şu şekilde gösterilebilir:

Temel Fiil + Zarf Fiil (-i, -b, -a, -y) Tasvir Fiili + Sıfat Fiil *-(a)digan/-(y)digan*

U butun vazifasini **ishlab bo‘ladigan** bola (Dot., 302).

U bütün väzifäsini **işläb boladigän** bålä.

“O bütün vazifesini **yerine getiren** bir çocuk.

O‘zbekiston poyitaxti Toshkentda gazlama **ishleb chiqaradigan** katta to‘qimachilik kombinati bor (OTG II, 4).

Özbekistån påyitäxti Tåşkentdä gäzlämä **işleb çiḳarädigän** kättä toḳımäçilik kombinäti bår.

Özbekistan’ın başkenti Taşkent’te kumaş **üreten** büyük tekstil kompleksleri var.

...faol hajvkorligidan **kelib chiqadigan** kuchli zaharxandalari, qarshisida raqiblari shunday noqulay vaziyatlarga tushib qoladiki… (OTA, 13).

...fääl häcvkårligidän kelib çiḳadigän küçli zähärxandäläri, ḳarşisidä räqıbläri şundäy nåquläy väziyätlärgä tüşib qåladiki...

“..etkin yergisinden çıkan güçlü istihzaları, karşısında rakipleri böyle garip durumlara düşmektedir.”

...uning tilida til oldi va til orqa “ı” larning saqlanib **qolganligidan** kelib **chiqadigan** yangi xulosalardan yana bir shundan iboratki… (EOTD, 79).

...uniñ tilidä til åldi årqä “ı” lärinñ saqlänib ķålgänligidän kelib çiķadigän yängi xulåsälärdän yänä bir şundän ibårätki...

“...onun dilinde ön ve arka damak “ı” larının korunmasından gelen yeni sonuçlardan biri şundan meydana gelmektedir.”

Egasini **aniqlab bo‘lmaydigan** gap shaxsi topilmas gap deb ataladi (OTG II, 71).

Egäsini änıķläb bolmäydigän gäp şäxsi tåpilmäs gäp deb ätälädi.

“Öznesi belirtmeyen cümle, öznesiz cümle diye adlandırılır.[36]”

2.4.2.1.3. İsim + yardımcı fiil + Sıfat Fiil Yapısı

İsim + yardımcı fiil biçimindeki birleşik fiillere getirilen *–idigan* sıfat fiil eki yapısı, baştaki ismin anlamına göre şekillenmektedir.

İsim + Yardımcı Fiil + Sıfat Fiil *-(a)digan/-(y)digan*

U doim yaxshi **ishlaydigan** bola (Dot., 302).

U dåim yäxşi işläydigän bålä.

“O daima iyi çalışan bir çocuktur.”

Natija ergash qismli qo‘shma gapshakllarda ergash qism bosh gapshakldan **anglashiladigan** harakat-holatning amalga oshishi bilan yuzaga keladigan voqelikni anglatadi (HAOT II, 149).

Näticä ergäş ķısmli ķoşmä gäpşäkllärdä ergäş ķısm båş gäpşäkldän äñläşilädigän häräkät-hålätniñ ämälgä åşişi bilän yüzägä kelädigän våķelikni äñlätädi.

“Sonuç bildiren birleşik cümlelerde, yan cümle ana cümleden anlaşılan hal-hareketin yerine getirilmesiyle ortaya çıkan olayı bildirir.”

Buyerda kishini **xafa qiladigan** hech narsa yo‘q edi. Ko‘ranlar darmonda, ko‘rmaganlar armonda edi (OTG II, 126).

Buyerdä kişini xafä ķılädigän heç närsä yoq edi. Köränlär därmändä, körmägänlär ärmändä edi.

“Burada insanı inciten hiçbir şey yok. Görenler hayran, görmeyenler pişmandı. (Gören bir pişman görmeyen bin).”

[36] Selma Gülsevin, *Öznesi Gösterilmeyen Bir Cümle Tipi Daha,* AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. I, S. II, s. 197-204, 2001, Afyon.

...O‘zbek sovet filologiyasining Sovet hokimiyati yillarida erishgan yutuqlarni ta’sirchan va yorqin **aks ettiradigan** maqolalarni bosib borishi lozimdir (OTA, 3).

...Özbek sovet filologiyäsiniñ Sovet håkimiäti yilläridä erişgän yutuqlärni tä’sirçän vä yårqın **äks ettirädigän** mäqållärni båsib bårişi låzimdir.

“...Özbek Sovyet filolojisinin Sovyet hakimiyeti yıllarında kazandığı başarıları etkili ve açık bir şekilde **yansıtacak** makaleleri yayınlamamız gerekir.”

Bu ta’rifadan ma’noda **sodir bo‘ladigan** har qanday ko‘chim... (OTA, 17).

Bu tä’rifädän mä’nådä **sådir bolädigän** här ḳandäy köçim...

“Bu açıklamanın anlamından **anlaşılan** her türlü kinaye...”

2.4.2.1.4. *-(a)digan/-(y)digan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

-(a)digan/-(y)digan sıfat fiil ekinin bir ismi nitelemesi ve sıfat fiil ekinin de sıfat unsuru olarak kullanılmasıyla oluşmaktadır.

Temel Fiil + Sıfat Fiil *-(a)digan/-(y)digan* İsim

o‘qiydigan kitob “oḳuydigän kitåb” (okunacak kitap)

bajaradigan yumush “bäcärädigän yumuş” (yapılacak iş) (Rahimov, Turniyazov, 2006: 298).

U ertaga **ishlaydigan navbatchi** (Dot., 303).

U ertägä işläydigän nävbätçi.

“O yarın çalışacak nöbetçi.”

Odam **yashaydigan uymi** bu yo kutubhonami ? (AM, 51).

Ådäm yäşäydigän üymi bu yå kütübhånämi?

“Burası insanın yaşadığı ev mi yoksa kütüphane mi?”

Demak, sifatdoshlar **ifodalaydigan zaman** nisbiy bo‘ladi (HOT I, 375).

Demäk, sifätdåşlär ifådäläydigän zämän nisbiy bolädi.

“Bu sebeple, sıfat fiilleri ifade eden zaman görecelidir.”

Nutqqa muqobil holda **ajratiladigan hodisa** deb til emas, balki lison ta’kidlanishi lozim (HAOT I, 5).

Nutḳḳa muḳåbil håldä ächrätilädigän hådisä deb til emäs, bälki lisån tä’kidlänişi låzim.

“Söze alternatif olarak tahsis edilen olay diye dilin değil, belki lisanın vurgulanması lazım.”

Shunga ko‘ra bunday birliklardan **anglashiladigan ma’noni** –roq affiksi **ifodalaydigan** ma’no bilan bir qatora qo‘yish noto‘g‘ri (HAOT I, 167).

Şuñä körä bundäy birliklärdän äñläşilädigän mä’nåni -råq äffiksi ifådäläydigän mä’nå bilän bir ķatårä ķoyiş nåtoġri.

“Bu yüzden böyle birliklerden anlaşılan anlamı -rak ekinin ifade ettiği anlamla aynı kefeye koymak doğru değildir.”

Feruza “Mehnat-rohat” kolxoziga **boradigan yo‘lni** o‘shalardan so‘ramaqchi bo‘lib… (OTG I, H. 513).

Feruzä “Mehnät-råhät” **kolxozigä bårädigän yolni** oşälärdän sorämäķçi bolib.

“Feruze “Mehnat-rahat” kolhozuna giden yolu onlara sormak isteyip...”

Sen bilan biz hamma narsaga **tushunadigan odamlarmiz** (OTG I, 513).

Sen bilän biz hämmä närsägä tüşünädigän ådämlärmiz

“Seninle biz her şeyi anlayabilecek adamlarız.”

So‘z yasalishi yuzasidan **tuzaladigan test** topshiriqlari ichida yasama so‘z tushunchasi bilan aloqador test savollari ham ko‘plab uchraydi (TAT 2015-I, 45).

Söz yäsälişi yüzäsidän tüzälädigän test tåpşırıqläri içidä yäsämä söz tüşünçäsi bilän älåķadår test sävälläri häm köpläb uçräydi.

“Kelime türetme üzerine hazırlanan testler içerisinde, türemiş kelime kavramı ile alakalı test sorularıyla daha çok karşılaşılmaktadır.”

2.4.2.1.5. *-adigan, -ydigan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler

Özbek Türkçesinde örneği çok az olmakla birlikte *-adigan, -ydigan* sıfat fiil ekiyle birlikte kalıplaşan fiiller geçici veya kalıcı isimler oluşturmaktadır.

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-adigan, -ydigan)* + lar + İyelik Eki

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-adigan, -ydigan)* + lar

Chunki ular istaklaricha so‘z bilan g‘oyratga **kiradiganlardan** emaslar (FAŞ 185).

Çünki ulär istäkläriçä söz bilän gåyrätgä kirädigänlärdän emäslär.

“Çünkü onlar kendi isteklerine göre sözle aşka gelenlerden değiller.”

2.4.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Eki

Bu sıfat fiil yapısı, ifade ettiği hareketin sürekli olduğunu ve yakın gelecekte gerçekleşeceğini bildirmektedir. 15. yüzyıldan sonra Çağatay Türkçesinde kullanılmaya başlanmış sonrasında Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinin karakteristik gelecek zamanı ifade eden sıfat fiil eki olmuştur. Bu sıfat fiil eki *tur-* yardımcı fiil ile *-gan* sıfat fiil ekinin birleşimden teşekkül etmiştir.

2.4.2.2.1 *-idiġan, -ydiġan* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller

Yeni Uygur Türkçesinde bu türdeki sıfat fiil yapsısı daha çok atasözleri ve deyimlerde kullanılmaktadır.

Temel Fiil + Sıfat Fiil –*(idiġan, -ydiġan)*

Biz tikken köçetler, balilar **oynaydiġan** meydan, siler kétivatqan şeher (HUT, 248).

Bizim diktiğimiz fidanalar, çocukların oynadığı meydan, sizin gittiğiniz şehir.

Melum boldiki, bu ķiz taġlirida **yaşaydiġan** malliķ bir çarviçiniñ yalġuz ķizi iken (İz, 15).

"Ortaya çıktı ki, bu kız dağlarda yaşayan zengin bir besicinin tek kızıymış."

Ġem yémisile ķizim! Tañ **atmaydiġan** kéçe yoķ. (İz, 21).

"Üzülme kızım! Güneşi doğmayan gece yok."

Her yilniñ küzlüki **bolidiġan** "tömür çarva" saniķida şu hésabķa toşmiġan çarviniñ töliñi üçün yüzligen malçiler ḫaniveyran bolup, beziliri vañ ordisiġa ķulkuķķa tutulup kétetti (İz, 22).

"Her sonbahar yapılan "demir baş" sayımında hesaba uymayan malın ödemesi için yüzleşen besicilerin bazıları harap olmuş, bazıları ise prensin ordusunda köle olmuştu."

Ġoci Molla pütün ḫiyali mal-dunya toplaşķa bérilgeçke, uniñda **söyülidiġan** ķelbimu, **uyulidiġan** yüz mu yoķ idi (SR, 68).

"İhtiyar Molla'nın bütün hayali dünya malı toplamaya yöneldiği için, onda sevilecek kalp, utanacak yüz bile yoktu."

Körünmeydiġan ķir yoķ, éçişmeydiġan sir" dégendek, ġucimolliniñ aççiķ üçiyidiki haram niyetliri aḫir aşkarilinip ķaldi (SR, 66).

"Görünmeyen sınır, ortaya çıkmayan sır yok denildiği gibi, yaşlı mollanın gönlündeki kötü niyetler sonunda ortaya çıktı."

Ekber üçün kem bolsa **bolmaydiġan** sadiķ hemrah, semimiy dost ve yaḫşi muñdaşçi(sırdaş, yakın dost) idi (SR, 115).

"Ekber için az olmayacak sadık yoldaş, samimi dost ve iyi sırdaştı."

Kişini dimiķti **ķilidiġan** (boğan, sıkan) yuķiri hararet ve éġir emgek kişilerni harġin (yorgun), çaçķun (dağınık) ķilivetken idi (SR, 118).

Çişleydiġan it çişini körsetmeptu (UHMT, 80).

"Isıracak it dişini göstermez."

2.4.2.2.2. İşteş Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Eki

Türk dilinin genel işreş çatı eki olan -ş Yeni Uygur Türkçesinde bu sıfat fiil yapısı için de kullanılmaktadır.

Temel Fiil + İşteş eki (-ş) + Sıfat Fiil (*-idiġan, -ydiġan)*

Siyasetke **arilaşmaydiġan** zahit süpet kişi **ikenlikini** éytip özre **soriġanliķini** rast idi (UZ, 210).

"Siyesete bulaşmayan zahit sıfatlı kişi olduğunu söyleyip kendine istediği doğruydu."

2.4.2.2.3. Edilgen Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Eki

Yeni Uygur Türkçesinde edilgen çatı kuruluşunda kullanılan *-l -n* edilgenlik ekleri bu yapıda da kullanılmaktadır.

Temel Fiil + Edilgenlik eki (-l, -n) + Sıfat Fiil (*-idiġan, -ydiġan)*

Bolup unuñda-mevcud luġetlerde **tépilmaydiġan** nurġun sözler bérigen (UyT, 4).

"Özellikle onda mevcut olan, fakat sözlüklerde bulunmayan, çok kelime verilmiş."

Bu "ġolca" dep **atilidiġan** meḫsus caza ķorali idi (İz, 55).

"Bu "kuduz" diye adlandırılan özel ceza kuralıydı."

Şundaķ ķilip, ķumul şeher içi, etrap yézilar ve "beş şar" **atilidiġan** rayondin bolup, miñ teslikte bir yüz yigirmiçe esker toplandi (İz, 79).

"Şu halde, Kumul şehir merkezi, civar köyler ve "Beş Şar" denilen bölgeden ibaret olup bin zorlukta yüz yirmi kadar asker toplandı."

2.4.2.2.4. Tasviri Fiiliyle Birlikte Kurulan *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Eki

Yeni Uygur Türkçesinde *kél-, bér-, kör-, tur-* gibi yardımcı fiillerle birlikte oluşturulan bu sıfat fiil yapısı fiilin aanlamına göre yeterlilik, tezlik, süreklilik gibi anlamları ifade etmektedir. Bu yapıdaki sıfat fiiler, Türkiye Türkçesine genellikle tek bir fiil ile aktarılmaktadır.

Temel Fiil + Zarf Fiil (-p) Tasvir Fiil + Sıfat Fiil (*-idiġan, -ydiġan)*

Süpetdaşlarġa péilniñ süpetka **oḫşap kélidiġan** şekilliri kiridu (UT, 283)

"Sıfat fiillere, fiilin sıfata benzeyen şekilleri girer."

Bu arḳiliḳ ularniñ baliliriġa miras **ḳilip ġalduridiġan** nersiliri nahayiti ciḳ (BA, 3).

"Bu sayede onların çocuklarına miras olarak bıraktıkları şeyler oldukça çok."

Éşek göşini halal dep petiva **yézip béridiġan** nakes ademken bu! (SR, 68).

"Eşek eti helal diye fetva veren alçak, namussuz bir adımmış bu."

ḳizni şunçe güzel **ḳilip körsitidiġan** ussullarniñ icadçisi bolġan ecdadliriġa birdinla hörmiti aşti… (DY, 50).

"Kızı bu kadar güzel gösterecek dansların icatçısı olan ecdadlarına birdenbire hürmeti aştı."

Rastçil kişilerdin boluş, bilimi hünerni Çin dilidin **söyüp öginidiġan** heḳiḳiy kişilersin boluş teşebbüs ḳilinidu (UHMT, 3).

"Doğru kişilerden olmak, ilmi hüneri Çin dilinden sevip övünen insanlardan olmaya teşebbüs edilir."

Ulardin biri, çirayidin çékmilikni köp çekkenliki **bilinip turidiġan** égiz boyluḳ, uruḳ adem bolup, ḫenzuçe şötañda oḳuġan Uyġur ziyaliliridin Ekber pugen dégen kişi idi (UZ, 438).

"Onlardan biri, yüzünden sigarasını çok içmesiyle bilinen uzun boylu, soylu adam olup, Çince okuyan Uygur aydınlarından Ekber Pugen denilen kişiydi."

2.4.2.2.5. İsim + Yardımcı Fiil Temelinde Kurulan *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Eki

Bu yapıda isim görevinde kullanılan kelime isim türünde olabileceği gibi sıfat da olabilir.

İsim Yardımcı Fiil + Sıfat Fiil (*-idiġan, -ydiġan)*

Kéyin Enver Ependi sözge çiḳip ḫizmetke **çiḳidiġan** yoldaşlarniñ bir yildin buyan ögengen nezeriyelirini emmeliyetke tetbiḳ ḳiliş vaḫti kelgenligini… (UyT, 94).

"Sonra Enver Efendi, konuşmaya başlayıp işe başlayan yoldaşlarının bir yıldan beri öğrendiği kuramları faaliyete geçirmenin vakti geldiğini…"

Öziniñ yéridin icare **alidiġan** yallanmu diḫanlar yérini térişḳa acizliḳ ḳilip icarige bergen bolsa ve alġan icare aşliḳi köp bolsa, … (UyT, 98).

"Kendi yerinden kira alacağı yalan da, çiftçilerin yerini ekecek gücü olmayıp kiraya vermişse ve aldığı kira hububatı çoksa…"

… bizge hucum **ḳilidiġan** çériklerniñ sani miñdin éşitip kétişi turġan gep. (İz, 143).

"…bize hücum edecek asker sayısının bini geçmesi malum."

…. Her birige sekizdin kişi **olturidiġan** üç yumulaḳ üstel méhman bilen toldi (İz, 151).

"Her birine sekiz kişi otaran üç yuvarlak masa misafirle, doldu."

Peste-taġ baġrida baş-ayiġiġa köz **yetmeydiġan** yapéşil ḳariġayzarliḳ közge taşlinatti (BA, 6).

"Alçak dağın bağrında gözün alamadığı yemyeşil çam ormanı göz alıcıydı."

…addiy kişiler çüşidimu körüşke érişelmeydiġan muḳḳeddes caylarni **tavap ḳilidiġanliḳini** oylap, iç-içidin ḳuşallandi… (SR, 33).

"…sıradan insanların bile aklına gelmeyen mukaddes yerleri tavaf ettiğini hayal edip içten içe sevindi."

Kir kiyimlerni kiyşip emgektin başḳini **bilmeydiġan** sadda baliliri, yerdin üstün **ḳarimaydiġan** bostan çaç kilini, ḫumar köz, ḳoşuma ḳaş, miskin küylerge ney **çaldiġan** ḳoyçisi ... (TY, 8).

"Kirli giysilerini giyip emmekten başkasını bilmeyen basit çocukları, tepeden bakmayan bostan saç kılını, tutkulu göz, çatık kaş, miskin ahenklere ney çalan koyun çobanı..."

Uniñ köñülge ġeşlik **salidiġan** çirayiġa ḳarap méniñ öçlüküm kélidu (MK, 64)

"Onun gönüle rahatsızlık veren yüzüne bakınca düşman olasım geliyor."

Némidigen çiraylik naḫşa **éytidiġan** ademler bu he? (MK, 65).

"Ne kadar da güzel şarkı söyleyen adamlar bunlar ha?"

Bu **ķilġan** gépige ige **bolmaydiġan,** sözidin **yénivalidiġan** ademlerni süretleş üçün ķullinilidu (UHMT, 16).

"Bu sözüne sahip olmayan, sözünden dönen adamları belirlemek için kullanılır."

2.4.2.2.6. *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler

Sıfat fiilin niteledği isim unsurunun düşmesiyle birlikte sıfatlaşan fiil yapısı, düşen ismin görevini de üstlenir. Böyle durumlarda düşen isimdeki çekim ekleri (eğer kullanılmışsa) sıfat fiile eklenir. Bu yapılarda isimleşen sıfat fiil yapısının anlamı sadece belirli durumlarda geçerli ise geçici isim yapar. Her koşulda anlamı ifade edebiliyorsa kalıcı isim oluşturur.

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-idiġan, -ydiġan)* + lar + İyelik

Tetilde öyge **ķaytmaydiġanla**r ķol kötürüñlar (Ķaytmaydiġan ademlar) (HUT, 249).

"Tatilde eve dönmeyecekler izin isteyin (Dönmeyecek insanlar)"

Bu örnekte düşen ismin görevini üstlenen sıfat fiil yapısının ifade ettiği anlam sadece bu örnek için geçerlidir.

Çidiġan ġalib, **çidimiġan** ġayib (UMT, 77).

"Sabreden derviş, muradına ermiş."

Bu örnek cümlede ise sıfat fiil yapısı düşen isimle birlikte kalıplaşarak başka bir anlamı ifade etmeye başlamıştır ve kalıcı hale gelmiştir.

Bu yalañaķlar **körüdiġinini** emdi körmes" (İz 26).

"Bu yalın ayaklar gördüğünü şimdi görmes."

Méniñ helal cüptimge **çéķildiġan** kimniñ heddiken! didi amanķul ornidin sekrep ķopup… (İz, 38)

Amankul yerinden fırlayarak; "Benim helalime bağırmak kimin haddiymiş!"

2.4.2.2.7. *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-idiġan, -ydiġan)* İsim

Şehzade ġocam nérki taġliridiki illiķ **puraydiġan** yava güllerdin evetsun deydu bulturķidek asan solişip **ķalidiġanlirini** emes, didi yasavul (İz, 40).

"Şehzade hocam öte dağlardaki sıcak kokan yaban güllerinden göndersin, ama geçen yılki gibi kolayca solanlardan değil, dedi muhafız."

Biz şundaķ zamanda yaşavétimizki, töt tamiñmu gep **tiñşaydiġan** ķuliġi, gep **toşuydiġan** aġzi bolup ķélivatidu (İz, 89).

"Biz öyle bir zamanda yaşıyoruz ki dört tarafmız da laf dinleyen kulak, laf taşıyan ağız oluyor."

Amanķullar bu çérikler arisida Uyġurçe **bilidiġan** birisinin çiķip ķalġanliġidin ḫoşal boluşti (İz, 135).

"Amankullar bu askerler arasında Uygurca **bilen** birisinin çıkmasından memnun olmuştu."

"Körünmeydiġan ķir yoķ, **éçişmeydiġan** sir" dégendek, ġucimolliniñ aççiķ üçiyidiki haram niyetliri aḫir aşkarilinip ķaldi (SR, 66).

"Görünmeyen sınır, ortaya **çıkmayan** sır yok denildiği gibi, yaşlı mollanın gönlündeki kötü niyetler sonunda ortaya çıktı."

U yerni ḫuddi cennetke **oḫşişidiġan** yer deydu (UZ, 249).

"Orası tıpkı cenete benzeyen yer diyordu."

Bu dünyada **tügimeydiġan** yene ķançiliķ günahlirim bardur! (YÖY, 472).

"Bu dünyada tükenmeyecek yine ne kadar günahlarım vardır".

2.4.2.2.8. *-idiġan, -ydiġan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması

İsim + İlgi hali eki Temel Fiil + Sıfat Fiil *-idiġan, -ydiġan* +(lik) + iyelik eki

Men nimila bolsa, camaetniñ imami emesmidim, döletliriniñ sayiside, hoşur imam dise, méni on ikki taġda **bilmeydiġan** kişi yoķ, elhemdulilla! (İz, 32).

"Ben ne de olsa cemaatin imamı değil miydim, devletlerinin gölgesinde, Hoşur imam desne, beni on iki dağda tanımayan yoktur, elhamdulillah!"

Tömür ḫelpini **tanimaydiġan** kişiler şivirlişişķa başlidi (İz, 38).

"Demir öğretmeni tanımayanlar fısıldaşmaya başladı."

Varaķlarniñ **tarķitilidiġan** tizimliki içide kenci hilal ķatarliķ asasiy ademlerniñ isimlirimu baridi (ÇTO, 67).

"Varakların dağıtılan dizgisi içinde küçük Hilal gibi gerçek insanların isimleri de vardı."

2.4.2.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-(i/y)digan, -(i/y)diġan* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Bu sıfat fiileki her iki lehçede de *–GAn* sıfat fiil ekinden sonra en işlek kullanılan ektir.

Bu sıfat fiil ekinin Yeni Uygur Türkçesindeki kullanım alanı Özbek Türçesine göre daha geniştir.

Her iki lehçede de geiş zamanı ve gelecek zamanı ifade etmektedir.

Bu sıfat fiil eki Yeni Uygur Türkçesinde genellikle atzasözleri ve deyimlerde geçici veya kalıcı isimler yapmak için kullanılmaktadır. Ancak Özbek Türkçesinde atasözlerindeki bu kullanımına rastlanmamıştır.

2.4.3. -ar, -er, -ır, -ir Sıfat Fiil Eki

Pek çok çağdaş Türk lehçesinde *–ar, -er* sıfat fiilinin niteleyici işlevi azalırken, ek fiil işlevi yaygınlaşmıştır. Ekin kökeni konusunda Kotwicz *-a, -e* süreklilik eki ile Çuvaş Türkçesindeki geçmiş zaman eki *-r,* yani *-a, -e* + *-r* biçiminde oluştuğunu açıklamıştır. Bang *ise -a, -e, -u, -ü* zarf fiil eki *ile -r* yönelme ekinin birleşiminden meydana geldiğini öne sürmüştür (Bayraktar, 2004: 61). Eski Uygur Türkçesinde ekin *–r, -ar, -er, -ur, -ür* biçimleri geniş zamanı ifade etmekte kullanılmıştır:

ḳaltıög ḳañ amraḳ oġulın evde barḳta igidürçe… "ana ve baba sevgili oğullarını evde barkta besledikleri gibi" (TTT, VI, 250; Eraslan, 2012: 513).

Bu sıfat fiil eki, Karahanlı Türkçesi döneminde işlek bir ektir. Ekin olumsuz şekli *–maz, -mez, -mar, -mer* biçimindedir. Bu sıfat fiil ekinin üzerine bulunma, ayrılma hâl ekleri geldiğinde ise zarf fiil görevindedir:

ḳalı arzu yir ol törü birgüçi
köni yalġanıġ ***aḍra tutmaz*** *tuçı* (KB 5887).
"doğru ile yalanı ayırt edemeyen kişi
bir hâkim işinde nasıl başarılı olabilir."
ilig ***yarlıḳamaz*** *negü sözleyin*
ayıtmazda *aşnu negü ötneyin* (KB 959).
"Hükümdar ne söyleyeceğimi henüz buyurmadı;
sormadın, neyi arzedeyim."

Tükiye Türkçesinde sıfat fiil ekleri üzerine şahıs eki dışında başka bir unsur almadan haber kipi olarak yüklem görevinde hareket eder. Türkmen Türkçesinde sıfat fiillerde *–ar, -er* eki nadiren kullanılmaktadır. Bu kullanımlarıda genel olarak folklor unsularında görülmektedir. Genellikle fiil köküyle birlikte nitelenen varlığın kalıcı özelliğini ifade eder. Bazı durumlarda bu sıfat fiil yapısı, nesne özelliği göstermektedir. Bu durum neredeyse bütün Türk lehçelerinde görünmektedir:

görer göz "görür göz",

akar suv “akar su” (Kara, 2005: 91).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r* biçimleri bulunan sıfat fiil eki, geniş zaman ve bazı durumlarda gelecek zaman anlamı ifade etmektedir:

Alırın bilgen berirni da bilir. “Alacağını bilen vereceğini de bilir.” (Tavkul, 2007: 918).

Karaçay-Malkar Türkçesinde yapısı genellikle niteleme işlevinde değildir ve cümlede özne ya da nesne görevindedir. Azerbaycan Türkçesinde işlek olan *–ar, -er* sıfat fiili biçimi, diğer sıfat fiillerin aksine neredeyse hâl eklerini almaz. Bunun nedeni, bu yapının esas olarak nesneyi veya özneyi işaret etmesidir. Çünkü bu sıfat fiil eki, Azerbaycan Türkçesindeki sıfat fiil ekinden ziyade sıfata daha yakındır. Karaçay-Malkar Türkçesinde olduğu gibi Sarı Uygur Türkçesinde de *–ar, -er* sıfat fiil ekinin genellikle geniş zamanı ifade ettiği gibi bazı durumlarda gelecek zamanı ifade etmektedir:

*satar tavar “*satılacak ipek”, *kaynar suv* “kaynar su”.

Bu sıfat fiil biçiminin durum eklerini aldığında zarf fiil konumuna geldiğini ve temel olarak eylemin eş zamanlılığını, dizilimini ifade ettiğini belirtmek gerekir. Hakas Türkçesinde *–ar, -er, -r* sıfat fiili geniş zamanı ifade etmektedir (Arıkoğlu, 2007: 1122). Bazı durumlarda bu sıfat fiil şeklinin gelecek zaman ve geçmiş zamanı ifade etmesi dikkate değerdir. Bu sıfat fiilin olumsuz biçimleri ünlü-ünsüz uyumuna göre *-bas, -bes, -mas, -mes, -pas, -pes* şeklindedir:

kiler alçı “gelecek misafir”, *kilbes alçı* “gelmeyecek misafir”

Kazak Türkçesinde *-ar, -er, -r* sıfat fiili geniş zaman ve gelecek zamanı ifade etmektedir. Eklendiği fiilin ünlü-ünsüz durumuna göre uygun olanı gelmektedir:

keler şaq “gelecek zaman”, *jol körseter aqsaqal* “yol gösterir aksakal”vb.

Kırgız Türkçesinde *-ar, -er, -or, -ör, -r* biçimindeki sıfat fiil eki tarihî Türk lehçelerinden günümüz Kırgız Türkçesinde kadar işlek olarak kullanılmıştır. Günümüzde Kırgız Türkçesinde de işlek yaygın kullanım alanına sahip olan bu ek, kalıcı isimler yapmaktadır:

akar çakar “tecrübeli” *cetişerlik* “yeterli” (Kasapoğlu Çengel, 2017: 293).

İyelik ekleriyle birlikte isim olarak kullanılır:

Sen caşaarıñda caşadın. “Sen yaşayacağını yaşadın.”

Cümlede nesne, özne ve tümleç görevinde bulunabilir. Bu sıfat fiil eki zaman olarak ise gelecek zamanı da ifade edebilmektedir:

Mensiz Kırgızdın körör künü cok.

“Bensiz Kırgız’ın göreceği gün yok.”

Sen caşaarıñdı caşadıñ.

“Sen yaşayacağını yaşadın.”(AÇ, 318).

Kırım-Tatar Türkçesinde *-ar, -er, -ur, -ür, -r* sıfat fiil eki geniş zaman anlamı vermektedir:

körür köz “gören göz”, *küler yüzlü kişiler* “güler yüzlü insanlar” vb (Yüksel, 2007: 861).

Başkurt Türkçesinde –ar, -er, *-ır, -ir, -ur, -ür, -r* sıfat fiil eki gelecek zaman anlamında kullanılmaktadır:

kiler yıl “gelecek yıl”, “”*qaytır gün* “dönen gün”vb. (Yazıcı Ersoy, 2007: 793-794).

Bu sıfat fiilin olumsuzu -maz, -mez, *–mas, -mes* ekiyle yapılır ve gelecek zamanın olumsuzu anlamında kullanılmaktadır. Bazı drumlarda Türkiye Türkçesindeki –an, -en sıfat fiil ekine karşılık gelmektedir. Genel olarak Türk lehçelerinde geniş zaman anlamını ifade eden *-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r* sıfat fiil ekinin Başkurt Türkçesinde gelecek zamanı ifade etmesi dikkat çekicidir. Nogay Türkçesinde *-ar, -er, -ır, -ir, -r* şekillerinde kullanılan sıfat fiil eki Türkiye Türkçesinde *–an, -en ve –ar,* -er ekine karşılık gelmektedir. Bu sıfat fiil eki genellikle geniş zaman anlamındadır:

künbatar kün “batan gün”vb.

Karakalpak Türkçesinde fazla kullanılmayan *-ar, -er, -r* sıfat fiil eki, geniş zamanı ve gelecek zamanı ifade etmektedir:

eter is “yapılacak iş”, *öler hal* “ölecek durum” vb.

Kumuk Türkçesinde eylemin gelecek ve geniş zamanını ifade etmek için genellikle *–ygan, -ygen, -agan, -egen* sıfat fiil ekleri kullanılmaktadır. *–ar, -er, -ır, -ir; -mas, -mes* Kumuk Türkçesinde kullanım alanı dar olmakla birlikte geniş zamanı ve gelecek zamanı ifade eden sıfat fiil ekleridir. Ekin olumsuz şekli daha çok kullanılmaktadır:

bilmes kişi “bilmez kişi”, görer göz “görür göz” vb. (Pekacar, 2007: 998).

Altay Türkçesinde *-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r* sıfat fiil geniş zaman ve gelecek zaman anlamıda kullanılmaktadır. Ekin olumsuz şekli ise *-bas, -bes* ekiyle yapılır:

alar kiji “alacak adam”, *keler öy* “gelecek zaman”.

Altay Türkçesinde bu ek aynı zamanda isim fiil görevinde kullanılmaktadır (Güner Dilek, 2007: 1063-1064). Tuva Türkçesinde *-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür,-r* sıfat fiil eki gelecek zamanı ifade etmektedir:

munar at "binecek at", *kelbes kiji* "gelmeyecek kişi".

Altay Türkçesinde olduğu Tuva Türkçesinde de bu ek isim fiil görevinde kullanılmaktadır.

Hakas Türkçesinde *-ar, -er, -r* sıfat fiil eki, gelecek zamanı ifade etmek için kullanılmaktadır. Ekin olumsuz *şekilleri -bas, -bes, -pas, -pes, -mas, -mes* şeklindedir. Eski Türkçeden günümüze kadar neredeyse bütün lehçelerde yaygın kullanım alanına sahip olan *-ar/-er/-ur/-ür* sıfat fiil eki, Tofa Türkçesinde gelecek zaman anlamı ifade eden sıfat fiil eki görevinde kullanılmaktadır. (Ilgın, 2015: 145). Bu ek Tofa Türkçesinde oldukça işlektir:

turar çer "duracak yer", *aŋŋaːr ŋaː çer* "avlanacak yeniş yerler" vb.

Saha/Yakut Türkçesinde *-r, -ar, -er, -uur, -üür* sıfat fiil ekinin yaygın kullanımı bulunmaktadır. Zaman kipi olarak da geniş zaman anlamında kullanılmaktadır. Ekin olumsuz biçimi *-bat, -bet, -bot, -böt, -pat, -pet, -pot, -pöt, -mat, -met, -mot, -möt* şeklindedir:

Üleliinir tahınan oğo körör. "Çalışmaktan başka çocuğa bakar." *Onton lalcar oğolor kelliler.* "Sonra hasta çocuklar geldiler." (Kirişçioğlu, 2018: 161).

Çuvaş Türkçesinde bu sıfat fiil eki kullanılmamaktadır.

Özbek Türkçesinde geniş zamanı ifade *–ar, -r* sıfat fiili, günümüz Özbek Türkçesi eserlerinde çok karşılaşılmayan bir ektir. İsim fiil olarak da kullanılmaktadır. Ayrıca kalıcı isimler yapmaktadır:

kular yüz "güler yüz", *talabalar turar joy* "öğrencilerin kaldığı yer, yatakhane"

Kunçikar tomonga, derazalar tagiga ikki kator (maşina) urnating "Güneşin doğduğu tarafa, pencerelerin altına iki sıra araba koyun.*"*

Özbek Türkçesinde *–ar, -r* sıfat fiil biçimi tamlayan işlevinde gelecek zamanı ifade etmektedir. Söz konusu bu sıfat fiil, hal eklerini alarak cümlede özne, nesne veya tümleç konumunda olabilir. Yeni Uygur Türkçesinde *–ar, -er, -r* sıfat fiil eki, geniş zaman anlamında yoğun olarak kullanılmaktadır. Ayrıca belirsiz gelecek zaman anlamını da ifade etmektedir. Bu sıfat fiil eki, *-lik* ekiyle birlikte birleşik fiil ismi işlevindedir:

közge körünerlik "gözle görülür" vb.

Ekin olumsuzu ise *–mas-, -mes* şeklindedir:

éytar söz “söylenecek söz”, körer köz “gürür göz,

yüpmes iş “bitmez iş” vb. (Öztürk, 2015: 104)

Çağatay Türkçesinde *–ar, -er, -ur, -ür* sıfat fiil biçimi, genellikle kesin ifadelerin bir parçası olarak kullanılır ve aynı zamanda fiilin şimdiki zaman şeklini oluşturur:

aytur sözni ayt (kesin ifade) Azerbaycan Türkçesindeki 1. tekil şahıs eki –am, -em, Çağatay Türkçesinde *–ar, -er, -ur, -ür* sıfat fiili ile birlikte şiirlerde kullanılmıştır: *baruram* “varırım”, *bilürem* “bilirim” (Eckmann, 2012: 130).

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki, *-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r* sıfat fiil eki tarihî Türk lehçelerinden günümüze kadar kesintisiz görebildiğimiz bir ektir ve temel olarak iki anlamı ifade eder; geniş zaman ve gelecek zaman. Diğer lehçelerden farklı olarak Yakut Türkçesinde bu yapı geniş zamanın yanı sıra geçmiş zamanı da ifade etmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinde bu sıfat fiil yapısı, temel olarak ek fiil işlevindedir ve aynı zamanda bir ada bağlıdır.

-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerinde kullanım şekilleri:

Tablo 5: *-Ar, -r* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-ar, -r
Uygur	-ar, -er, -r
Sarı Uygur	-ar, -er, -r
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r
Azerbaycan	-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r
Türkmen	-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r
Gagauz	-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r r
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	-ar, -er, -r
Tatar	-ar, -er, -r
Başkurt	-ır, -ĭr, -ŭr, -ŭr, -r (gelecek)
Kırgız	-ar, -er, -or, -ör, -r
Nogay	-ar, -er, -ır, -ir, -r

Kırım-Tatar	-ar, -er, -ur, -ür, -r
Karakalpak	-ar, -er, -r
Kumuk	-ar, -er, -ır, -ir
Karaçay-Malkar	-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür,
Tuva	-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -r
Hakas	-ar, -er, -r
Saha/Yakut	*-r, -ar, -er, -uur, -üür*
Tofa	-ar, -er, -ur, -ür
Şor	—
Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	—

2.4.3.1. Özbek Türkçesinde *-ar, -r* Sıfat Fiil Eki

Tarihî Türk lehçelerinden günümüz Özbek Türkçesine kadar kullanılan bu ek, günümüzde Özbek Tüekçesinde sıfat fiil görevindeki kullanımı işlerliğini kaybetmiştir. -gan sıfat fiil ekinin kaullanım alanının genişlemesi, *-ar, -r* sıfat fiil ekinin işlevselliğinin azalmasında etkili olmuştur. Özbek Türkçesinde gelecek zaman eki olan *-digan* ve geniş zaman eki olan *-adi* kullanıma girene kadar bu eklerin görevini *-ar* eki hem sıfat fiil hem de haber kipi biçiminde yürütmüştür (OTG I, 514). Daha sonrasında bu eklerin devreye girmesiyle birlikte *-ar, -r* sıfat fiil ekinin işlevselliği azalmıştır.

Özbek Türkçesinde geniş zaman haber kipi işlevinde kullanılan bu ek, aynı zamanda sıfat fiil eki olarak da kullanılmaktadır.

2.4.3.1.1. Basit Fiillerle Oluşturulan Sıfat Fiiller

Bu yapıdaki sıfat fiiller, kök ya da gövde halindeki fiillere getirilerek yapılmaktadır. Bu yapı daha çok sıfat tamlaması kuruluşunda karşımıza çıkmaktadır.

Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-ar, -r)*

Buvim Umrijon oyim uch **yoshar** chog‘ida vafot etgan (ABM 9).

Buvim ümricån åyim üç yåşär çåġidä väfåt etgän.

“Büyükannem Ümrican, annem üç yaşında iken vefat etmiş.”

Ketar odamga yol yaxshi. (ZOT, 299).

Ketär ådämgä yo‘l yäxşi.

“Giden adam yol iyi.”

O‘lar ho‘kiz bulmadan qaytmas. (ZOT, 299).

Ölär hökiz bulmadan ḳäytmäs.

“Ölen öküz bulmadan dönmez.”

Opamning **kelar** vaqti yaqinlashqan edi. (ZOT, 299).

Åpämniñ kelär väḳti yäḳınlşḳän ed.

“Ablamın gelme vakti yakınlaşmıştı.”

2.4.3.1.2. *-ar, -r* Sıfat Fiiliyle Kurulan Kalıcı İsimler

Özbek Türkçesinde kalıcı isimler yapımında çok sık kullanılan bir sıfat fiil ekidir. Ancak genel olarak bu ek sıfat fiil yapısı oluşumunda fazla tercih edilmemektedir. Bu nedenle taranan eserlerde tespit edilen örnek sayısı azdır.

Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-ar, -r)* + lar + İyelik Eki

…lekin **yo‘lto‘sarlar** bunga ko‘nishmabdi, uni o‘ldirishga chog‘lanishibdi (FAŞ 195).

…lekin yoltosärlär buñä konişmäbdi, uni öldirişgä çåğlänişibdi.

“…lakin haydutlar buna razı olmamışlar, onu öldürmeye hazırlanmışlar.”

2.4.3.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-ar, - er, -r* Sıfat Fiil Eki

Geniş zaman anlamını ifade eden bu sıfat fiil eki nesnenin hareketini bildirmektedir: *turar cay* “konaklama yeri”, *aḳar su* “akarsu”, *öter yol* “geçen yol”.

Bazı durumlarda ise cümlede zaman eki olarak kullanılmaktadır. Böyle durumlarda belirsiz gelecek zaman haber kipini bildirir:

Bu maşinidiki kömür töt tonna kéler. “Bu makinedeki kömür ton gelir.”

Yeni Uygur Türkçesinde kullanım alanı dar olan bir sıfat fiil ekidir. Türkiye Türkçesindeki -ar, -er geniş zaman anlamı veren sıfat fiil ekine karşılık gelmektedir. Bu ekin olumsuz şekli *-mas, -mes* biçiminde yapılmaktadır.

Uniñ levliride **biliner-bilinmes** tebessüm cilvelendi.

“Onun dudaklarında belli-belirsiz tebessüm cilvelendi.” (S, 132).

***2.4.3.2.1. -ar, -er, -r* Sıfat Fiiliyle Kurulan Kalıcı İsimler**

Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-ar, -r)* + lar + İyelik Eki

Taranan Yeni Uygur Türkçesi eserlerinde bu sıfat fiil ekinin cümlede bağlayıcı görevinde değil genellikle kalıcı isimler yapmak için kullanıldığı tespit edilmiştir:

kelar yil "gelecek yıl",

talebeler turar cay "yurt"

Bu yilḳi yüz saġliḳ **kéler yili** çoḳum ikki yüz boluşi, uniñ birerinimu böre yémesliki, oġri almasliḳi, cüt soḳmasliḳi yaki birerisimu taġdin ġulap ketmesliki lazim (İz, 22).

"Bu yıl yüz dişi koyun gelecek yıl kesin iki yüz olması, onun bir tanesini bile kurdun yemememesi, hırsızın çalmaması veya bir tanesinin bile dağdan yuvarlanmaması lazım."

2.4.3.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-ar, - er, -ır, -ir, -r* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Önceki iki sıfat fiil ekine *(-GAn, -ydigan*) nazaran daha az kullanılan bir sıfat fiil ekidir.

Heer iki lehçede de daha çok kalıcı isimler yapımında kullanılır.

Her iki lehçede de geniş zamanı ifade etmekle birlikte bazı durumlarda berlirsiz gelecek zamanı da ifade etmektedir.

Özbek Türkçesinde –idigan gelecek zaman eki kullanıma girene kader "–ar, -r" bu görevi de üstlenmiştir.

Her iki lehçede de bu sıfat fiil eki bağlama görevinden çok

2.4.4. *-mas, -mes* - Sıfat Fiil Eki

Orhun Türkçesi döneminden günümüze kadar geniş zaman ifade eden sıfat fiilin olumsuzu olarak kullanılmıştır. Bu ek aynı zamanda bazı örneklerde olumsuzluk anlamında da kullanılmıştır. Ekin yapısıyla ilgil farklı görüşler mevcuttur. A. Von Gabain ekin *–ma, -me* fiilden fii yapım eki ve *-z* fiilden isim yapım ekinden oluştuğunu ifade etmişir. Ergin de bu görüşü desteklemektedir. Korkmaz'a göre *-ar, -er* sıfat fiil ekinin olumsuzdur ve fiile süreklilik ile olumsuzluk anlamı katar (Korkmaz, 2009: 98). Eraslan ise olumsuz anlam taşıdığı için sadece olumlu fiillere geldiğine dikkat çekmiş, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yaygın şekilde kullanıldığını belirtmiştir (Eraslan, 1980: 28). Nadir İlhan, geniş zaman ekiyle birleşerek ortaya çıkan bu yapının Köktürkçe döneminde çok sık kullanılmasını örnek gösterek bu ekin Köktürkçe döneminden daha önceki bir dönemde ortaya çıkmış olabileceğini ifade etmiştir (İlhan, 2009: 1550).

Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde de *-maz, -mez- mas, -mes* sıfat fiil eki işlektir:

körür közke ursa körünmez bolur (KB 537),

"gören göze vursa, o bile kötü görülmez."

yayılmaz yorıga keveldin tüşüp (KB 1428).

"Sarsmayan, küheylan attan inip"

Tarihî Kıpçak Türkçesinde geniş zaman ifade eden *-ar, -er* sıfat fiilinin olumsuzunun *–maz, -mez, -mas, -mes* ile yapıldığı görülmektedir: körmez köz "görmeyen göz" (İM 464b), körünmes nérse "görünmeyen şey" (İM 135a). Çağatay Türkçesinde *-mas, -mes* biçiminde işlek oarak kullanılmıştır:

meyni émdi ağzıma almaş hayalım bardur "şarabı artık ağzıma almama niyetim vardır" (FK 56b: 7).

Çağdaş Türk lehçelerinde de farklı fonetik değişkelerle işlek olarak kullanılmaktadır. Özbk Türkçesinde –mas; Yeni Uygur Türkçesinde *–mas, -mes;* Türkmen Türkçesinde *–maz, -mez, –mar, -mer;* Karaçay-Malkar Türkçesinde *–maz, -mez;* KumukTürkçesinde *–mas, -mes;* Kırgız Türkçesinde –bas/-bes/-bos/-bös/-pas/-pes/-pos/-pös; Karakalpak Türkçesinde-mas/-mes/-bas/-bes/-pas/-pes; Altay Türkçesinde –bas/-bes/-pas/-pes/-bos/-bös/-pos/-pös; Saha/Yakut Türkçesinde –bat/-bet/-bot/-böt/-mat/-met; Hakas Türkçesinde –mas/-mes/-bas/-bos/-pas biçiminde kullanılmaktadır.

Tablo 6. *-mAs* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-mas
Uygur	-mas, -mes
Sarı Uygur	-mas, -mes
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	-maz, -mez
Azerbaycan	-maz, -mez
Türkmen	-maz, -mez, -mar, -mer
Gagauz	-maz, -mez
Türkiye	-maz, -mez
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	-mas, -mes; -bas, -bes; -pas, -pes
Tatar	-mas, -mes

Başkurt	-mas, -mes
Kırgız	–bas, -bes, -bos, -bös; -pas, -pes, -pos, -pös
Nogay	-maz, -mez, -mas/-mes
Kırım-Tatar	-mas/-mes
Karakalpak	-mas, -mes; -bas, -bes; -pas, -pes
Kumuk	-mas, -mes
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	–bas, -bes; -pas, -pes; -bos, -bös; -pos, -pös
Tuva	–mas, -mes; -bas, -bes; -pas, -pes; -vas, -ves
Hakas	–mas, -mes; -bas, -bos, -pas
Yakut	–bat, -bet, -bot, -böt; -mat, -met
Tofa	—
Şor	-mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes
Çulum	-mas, -mes, -bas, -bes
Altay	–bas, -bes; -pas, -pes; -bos, -bös; -pos, -pös
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	-mi

2.4.4.1. Özbek Türkçesinde *-mas* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde geniş zaman sıfat fiil ekinin olumsuzu olarak görev yapmaktadır. Orhun Türkçesi döneminde *–mAz* şeklinde kullanılan bu ek günümüze kadar gelmiş *–mAs* veya *–mAz* biçiminde gelmiştir.

2.4.4.1.1. Basit Fiillerle Oluşturulan Sıfat Fiiler

Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-mas)*

Egasini aniqlab bo‘lmaydigan gap shaxsi **topilmas** gap deb ataladi (OTG II, 71).

Egäsini änıḳläb bolmäydigän gäp şäxsi täpilmäs gäp deb ätäladi.

“Öznesini belirtmeyen cümle**, şahıssız** cümle diye adlandırılır.”

Ertak emas bir **yaramas** hayol deng (ABM, 47).

Ertäk emäs bir yärämäs häyål deñ.

“Masal değil, bir beyhude hayal de.”

2.4.4.1.2. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *-mas* Sıfat Fiil Eki

Taranan eserlerde *–mas* sıfat fiilinin *ol-, kel- ve bol-* tasvir fiilleriyle birlikte oluşturduğu yapıların örnekleri tespit edilmiştir. *ol-* tasvir fiili, temel fiile *–a* zarf fiili aracılığıyla bağlanmaktadır. *kel-* ve *bol-* tasvir fiillerinde ise *-i,-b* zarf fiilleri kullanılmaktadır. Bu yapıların tabloda gösterimi ise şu şekildedir:

Temel Fiil + Zarf Fiil (-a) Tasvir Fiili (ol-) + Sıfat *Fiil (-mas*)

Temel Fiil + Zarf Fiil (-i,-b) Tasvir Fiili (kel-, bol-) + Sıfat Fiil (*-mas*)

Kumushbibi uchun dunyoga sig‘maslik bir shodlikning, ko‘rguchi ko‘zlariga **ishona olmaslik** bir baxtning… (OK, 74).

Kümüşbibi üçün dünyågä sıġmäslik bir şådlikniñ, körgüçi közlärigä işånä ålmäslik bir bäxtniñ…

“Gümüş Bibi için dünyada eşine rastlanmaz bir sevincin, rüyasında dahi göremeyeceği bir saadetin…”

…lekin faqat unga qaraganda o‘xshamoq bo‘lgan ifoda vositasi ekan, degan **xulosaga olib kelmasligi** lozim (OTA, 18).

...lekin fäḳät ungä ḳarägändä oxşämäḳ bolgän ifådä våsitäsi ekän, degän hulåsägä ålib kelmäsligi låzim.

“…fakat sadece ona bakıldığında benzemekte olan ifade aracıymış, sonucuna varmamak lazım.”

2.4.4.1.3. *-mas* Sıfat Fiil Eki Yardımıyla Kurulan Zarf Fiiller

Özbek Türkçesinde *–mas* sıfat fiil eki, *-dan* çıkma hali ekini alarak zarf fiil görevinde kullanıma girer. Bu zarf fiil yapısı, Türkiye Türkçesine *–madan, -meden* biçiminde aktarılır. Bu yapının tabloda gösterilebilen şekli şu şekildedir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-mas*) + Çıkma Hali (*-dan*)

Shu bilan birga, ayni vaqtda, iki xonlik va iki adabiy muhita ta’lim ko‘rganligiga **qaramasdan**, Alisher Navoiyning g‘azallari tili bilan Muhammad Shayboniyxon g‘azallarining tili bir-biridan aytarli hech nima bilan farq qilmaydi (EOTD, 77).

Şu bilän birgä, äyni vaqtdä, iki xånlik vä iki ädäbiy muhitä tä’lim körgänligigä qärämäsdän, Älişer Nävåiyniñ ġazälläri tili bilän Muhämmäd Şäybåniyxån ġäzälläriniñ tili bir-biridän äytärli heç nimä bilän farq qılmäydi.

“Bununla birlikte, aynı zamanda iki hanlık ve iki edebî muhitte eğitim almasına bakmadan, Ali Şir Nevaî’nin gazellerinin diliyle Muhammed Şeybanihan’ın gazellerinin dili birbirinden önemli hiçbir farkı yok.”

Otabekning labi **qimirlamasdan** choy quyib o‘tirgan Hasanali javob berdi (OK, 3).

Åtäbekniñ läbi qımirlämäsdän çåy quyib ötirgän Häsänäli cävåb berdi.

“Atabek’in ağzı **açılmadan** çay koyan Hasan Ali cevap verdi”

2.4.4.2. Yeni Uygur Türkçesinde *–mas, -mes* Sıfat Fiil Eki

Tarihî Türk lehçelerinden günümüzde çağdaş Türk lehçelerine kadar neredeyse kesintisiz olarak bütün dönemlerde kullanılmış ve kullanılmaya da devam eden bir ektir. Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi *–mas, -mes* eki, Yeni Uygur Türkçesinde de geniş zaman ifade eden sıfat fiil ekinin olumsuzu olarak kullanılmaktadır:

untulmas xatire “unutulmaz hatıra” , *öçmes nam* “silinmez nam”.

Oğuz grubu Türk lehçelerinde *–maz, -mez* biçimindedir. Bu ek aynı zamanda haber kipi görevinde geniş zamanının olumsuzu olarak kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu biçiminde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

uniñ birerinimu böre **yémesliki,** oġri **almasliḳi**, cüt **soḳmasliki** yaki birerisimu taġdin ġulap ketmesliki lazim (İz, 22).

“…onun bir tanesini bile kurdun yememesi, hırsızın çalmaması, dövmemesi veya bir tanesinin bile dağdan yuvarlanmaması lazım.”

Bu gepni ularniñ ġeyritini aşurmayla **ḳalmastin** içidiki vehimini yenimu ulġaytivetti. (GA, 132).

“Bu sözü onların gayretini çoğaltmak yerin**e** içlerindeki kuruntuyu büyüttü.”

ḳara it meni içkiriki öyge kirip kétişni hem işikni **yapmasliḳni c**ékilidi. (GA, 12).

“Kara it beni iç eve girmekten de ışığı kapatmaktan da alıkoydu.”

Şuniñ üçün insan hoḳuḳlirini eñ yüksek dericide ḳoġdaş hoḳiḳiy medeniyetniñ **ayrilmas** bir tarmiḳidur. (Tür, 59).

“Bu nedenle insan hukukunu en üst seviyede korumak, huhukiy medeniyetin ayrılmaz bir parçasıdır.”

Buniñ birdinbir çarisi diniy ve milliy héssiyatmizdin **ayrilmasliḳ** idi. (Tür, 116).

“Bunun tek çaresi dini ve milli hassasiyetimizden ayrılmamak idi.”

Biraḳ uniñ **barmasliḳiniñ** sevebini soriġu kélip ḳaldi. (Sem, 50).

“Fakat onun gitmemesinin sebebini sorası geldi.”

2.4.4.3.1. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *–mas, -mes* Sıfat Fiil Eki

Taranan eserlerde bu tipte kullanılan bir tane sıfat fiil yapısı örneği tespit edilmiştir.

Temel Fiil + Zarf Fiil (-p) Tasvir Fiili + Sıfat Fiil *(-mas)*

Altun bérip élip **bolmas** ḳalġan köñülni (UMT, VIII).

“Altın vermekle geçmez gönül kırıklığı.”

2.4.4.3.2. *-mas, -mes* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-mas, -mes)* İsim

Şundaḳ ġezellerni yañritip, bépayan dalilarda **kömülmes** izlarni ḳaldurup ötken karvanlar yürüş başliġan çaġlarda, belki siz téḫi tuġulmiġan, yaki tuġulġan bolsiñiz mu “talçiviḳni at étip” oynap yürgen bolġiydiñiz…(İz, 4).

Şöyle gazelleri bağırarak uçsuz bucaksız bozkırlarda **gömülmez** izlerini takip ederek geçen kervanların yürümeye başladığı zamanlarada, belki siz daha doğmamış ya da doğmuş olsanız da “çelikten at yapıp” oynuyor olacaktınız.

2.4.4.3.3. *-mas, -mes* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması

İsim + İlgi hali eki Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-mas, -mes)* +(lik) + iyelik eki

U **ḳorḳmas** yigit idiġu?

“O kormaz yiğitti ya?”

2.4.4.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *–mas, -mes* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Tarihî Türk lehçelerinden günümüze kadar gelen bu sıfat fiil eki, günümüzdeher iki lehçede de *–Ar, -r* sıfat fiil ekinin olumsuzu olarak kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde hal ekleriyle birlikte kullanıldığında (*-masadan*) zarf fiil görevinde kullanılmaktadır. Ancak Yeni UygurTürkçesinde bu şekilde örnekler tespit edilememiştir.

Her iki lehçede de tarihî dönemlerdeki kullanım genişliği günümüzde azalmıştır.

2.4.5. *-uvçu, -uvçi, -vçi* Sıfat Fiil Eki

Bu ekin eski Türkçe döneminde kullanılan *-gu* sıfat fiil ekine *-chi* isimden isim yapım ekinin eklenmesinden teşekkül ettiği görüşü hâkimdir. *-g* ekinin Çağatay Türkçesi döneminin sonuna kadar kullanıldığı ve günümüz Türk lehçelerinde *-g>-v* değişimiyle şimdiki hâlini aldığı belirtilmektedir (Öner, 2013: 71) Ermeni Kıpçakçasıyla yazılmış bazı eserlerde *–vuçı/-vüçi* biçiminin de bulunması dikkat çekicidir:

aldovuçı "aldatıcı" (TB, 89), *azarlavuçi* "azarlayan" (KZ, 68).

Ancak Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *-guçi* ve *-(u)vçi* sıfat fiillerinin bir arada kullanılması dikkat çekicidir. Bu durum farklı bir açıklama gerektirmektedir. *–gu* gelecek zamanı ifade eden sıfat fiil eki, *-(u)v* şimdiki zamanı ifade eden sıfat fiil ekidir. Bu açıdan bakıldığında *–(u)vçi* ekinin *–guçi* biçiminin zamanla *-g>-v* ses değişimi hadisesi neticesinde son şeklini almış biçimi demek zorlaşıyor. Sıfat fiilin *-uvçu* biçimi Özbek, Uygur, Tatar, Karaçay-Malkar, Karaim ve Kırgız Türkçesi yazı dilinde kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde *–uvchi* eki fiilimsi olarak kabul edilir ve sıfat fiil grubu içerisinde gösterilir. Bu ek aynı zamanda mesleği, meslek erbabını belirten kalıcı isimler de yapmaktadır.

yazuvchi "yazar, ustaca yazan", *ter-uvchi* "derleme, derleyen"vb.

Yani bu örneklerden de göründüğü gibi bu sıfat fiil eki, hem o işi yapan hem de işin kendisi anlamlarında yeni kelimeler türetmektedir. Karakalpak Türkçesinde *-wşı/-wşi* ekin karşılığıdır:

nur tögiwşi lampoçka "ışık saçan lamba".

Nogay Türkçesinde *-(u)vşı, -(ü)vşi* eki şimdiki zamanı ifade etmektedir ve Türkiye Türkçesine *–an, -ar* biçiminde aktarılmaktadır. Kazak Türkçesinde bu ekin karşılığı olarak *–vşı, -vşi* kullanılmaktadır. Bu ek Kazak Türkçesinde diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi isim fiil kategorisinde değerlendirilmektedir. Sıfat fiilin bir parçası olan bu ek, gerçekleştirilmekte olan bir eylem anlamı taşır:

Üy sığıruvşı ḳız bir top ḳaġazdı stol üstine ḳoydı. "Evi temizleyen kız bir top kâğıdı masanın üstüne koydu.", *satuvşı* "satıcı". (Sovremennıy kazahskiy yazık, 1962: 324-325).

Kırgız Türkçesinde *–uuçu, -üüçü, -ooçu* biçiminde işletilmektedir:

cabıluuçu "kaplyan, örten", *oygo aluuçu iş* "düşünülen iş" vb.

Tatar Türkçesinde *–vçı, -vçĕ* şeklinde işletilmektedir ve geniş zaman anlamını ifade etmektedir:

yazuvçı bala “yazan çocuk”, *tělevçĕ kĕşĕ* “isteyen insan” vb. (Yüksel, 2007: 725).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *–vçu, -vçü* şeklinde kullanılmaktadır. Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ek *-gan* sıgat fiil ekinin görevini sahiplenmektedir: Qonaq köb kelüvçü üynü çoyunu otdan tüşmez. “Misafirin çok geldiği evin kazanı ateşten inmez.” (Tavkul, 2007: 919).

Tablo 7. *-Uvçi, -vçi* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-uvçi
Uygur	-uvçi
Sarı Uygur	-uvçi
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	—
Azerbaycan	—
Türkmen	—
Gagavuz	—
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	*-wşı/-wşi*
Tatar	-vçı/-vçĕ
Başkurt	-ıwsı/-ewse/-uwsı/-üwse
Kırgız	-ooçu/-ööçü/-uuçu/-üüçü/-çu/-çü
Nogay	-uvşı/-üvşi
Kırım-Tatar	—
Karakalpak	*-wşı/-wşi*
Kumuk	—
Karaçay-Malkar	-vçu/-vçü
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	-aaçı, -eeçi, -uuçı, -üüçi
Tuva	—
Hakas	—
Yakut	-Aaçı, -eeçi, -ooçu, -ööçü
Tofa	—
Şor	—

Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	—

2.4.5.1. Özbek Türkçesinde *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde fiilin anlamıyla bağlantılı olarak kalıcı isimler yapan bir sıfat fiil ekidir. Türkiye Türkçesine –an, -en sıfat fiil ekiyle aktarıldığı gibi müstakil bir isim biçiminde de aktarılmaktadır. *-uvchi, -vchi* sıfat fiil eki, Özbek Türkçesinde kalıcı isimler yapmak için en sık kullanılan eklerdendir. Bu nedenle taranan eserlerde *-uvchi, -vchi* sıfat fiil ekinin kullanıldığı birçok örnek cümle tespit edilmiştir.

2.4.5.1.1. İsim + yardımcı fiil + *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı

Axir, bog‘dagi manovi ko‘zni **quvnatuvchi,** yurakni **to‘lqinlat-uvchi,** yashillik bilan kasalxona palatalaridagi doim bir xil zerikarli hayotni taqqoslab bo‘lar ekanmi! (OTG I, 510).

Äxır, båġdägi mänåvi közni ḳuvnätuvçi, yüräkni tolḳinlät-uvçi, yäşillik bilän käsälxånä pälätäläridägi dåim bir xıl zerikärli häyåtni taḳḳåsläb bolär ekänmi.

“Sonunda, bahçedeki manevi gözünü memnun eden, yüreğini titreten, iyilikle ile hastane odalarındaki daima sıkıntılı hayatı karşalaştır olur mu?”

Elmurod bu yerga **keluvchi** memonlarning hammasini tanib oldi (OTG I, 511).

Elmuråd bu yergä keluvçi memånlärniñ hämmäsini tänib åldi.

“Elmurad, buraya gelen misafirlerin hepsiyle tanıştı.”

Bu davrda shoirlar insondagi eng oliy xislatlardan biri – kishilarning bir-biriga nisbatan bo‘lgan muhabbatini **ifoda etuvchi** asarlarni yozishga jur’at qila olmas edilar.(UAK, 21).

Bu dävrdä şåirlär insåndägi eñ åliy xıslätlärdän biri - kişilärniñ bir-birigä nisbätän bolgän muhäbbätini ifådä etuvçi äsärlärni yåzişgä cür’ät ḳılä ålmäs edilär.

“Bu devirde şairler insanlardaki en yüksek sıfatlardan birini, insanların biribirne karşı olan aşkını, ifade eden eserleri yazmaya cüret edemezlerdi.”

Sifat leksemalarga ot leksemaga qo‘shiladigan substantiv shakl **yasovchi** *–lik* affiksi ham qoshiladi (HAOT I, 168).

Sifät leksemälärgä åt leksemägä ḳoşilädigän substäntiv şäkl yäsåvçi -lik äffiksi häm ḳoşilädi.

“Sıfatlara isim eklenmesiyle esas şekli yapan-lik eki de eklenir.”

Shoirni **qadrlovchi,** uni yuqlab **xabar oluvchi** kishilarning ko‘pchiligi qamalganligi yoki quvg‘in qilinganligi uchun umrining so‘nggi yıllarni yolg‘izlikda o‘tkazdi (UAK, 64).

Şåirni ķadrlåvçi, uni yuķläb xabär åluvçi kişilärniñ köpçiligi ķamälgänligi yåki ķuvġın ķılingänligi üçün ümriniñ songgi yıllärni yålġızlikdä ötkäzdi.

“Şaire hürmet eden onu arayıp halini soran kişilerin çoğunluğu, tutuklandığı ya da sürgün edildiği için hayatlarının son yıllarnı yalnızlıkla geçirdiler.”

2.4.5.1.2. *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler

Özbek Türkçesinde *-uvchi, -vchi* sıfat fiil eki geçici isimler yapmak için sıklıkla barvuralan ektir. Türkiye Türkçesine *–an,- en* biçiminde aktarılmaktadır. Bu yapının oluşum şekli tablo halinde şöyle gösterilebilir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-gan, -kan, -qan*) + Ø

G tovushi bilan boshlanadiga**n** sifatdosh **yasovchisi** (HAOT I, 256).

G tåvuşi bilän båşlänädigän sifätdåş yäsåvçisi…

“G sesi ile başlayan sıfat fiil yapan.. “

Qaratuvchining uyushiq qator bilan ifodalanishiga tahlilga jalb qilingan jumlalar orasida faqat 3 misol uchradi (HAOT II, 104).

Ķärätuvçiniñ uyuşiķ ķatår bilän ifådälänişigä tähliligä cälb ķılingän cümlälär åräsidä fäqat 3 misål uçrädi.

“Göstergeyle birlikte ifade edilişini tahlil edilen cümleler arasında sadece 3 örnekle karşılaşılır. “

2.4.5.1.3. *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler

Bu sıfat fiil ekinin kullanıldığı kelimeler kalıplaşarak yeni anlamlar kazanır. Böylelikle kalıcı isimler oluşur. Özbek Türkçesinde kaılıcı isimler yapmak için en yoğun kullanılan sıfat fiil eki *-uvchi, -vchi‘dir.*

Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-uvchi, -vchi)* + Ø veya Hal eki

Kelishlik qo‘shimchasi vositasiz t**o‘ldiruvchining** anlatgan ma’nosiga hamda jintaktik holatiga ko‘ra tushiriladi (OTG II, 35).

Kelişlik qoşimçäsi våsitäsiz toldiruvçiniñ änlätgän mä’nåsigä hämdä cintäktik hålätigä körä tüşirilädi.

“Hâl eki geçişsiz nesnenin bildirdiği anlama ve sentaktik durumuna göre getirilir.

Aniqlovchi tomonidan aniqlangan ot aniqlanmish deb ataladi (OTG II, 41).

Äniķlåvçi tåmånidän äniķlängän åt äniķlänmiş deb ätälädi.

“Tamlayan tarafından tamlanan ad, belirtili ad diye tanımlanır.”

Bog‘lavchisiz ergashgan qo‘shma gaplarda tinish belgilari (OTG II, 104).

Båğlävçisiz ergäşgän ķoşmä gäplärdä tiniş belgiläri

“Bağlaçsız bağlanan birleşik cümlelerde noktalama işaretleri”

Qo‘lingizdagi kitobga buyuk o‘zbek **yozuvchisi** Abdulla Qodiriyning yosh kitobxonlarga bag‘ishlangan ikki hikoyasi kiritildi (JB, 1).

Ķoliñizdägi kitåbgä büyük özbek yåzuvçisi Abdullaä Ķådiriyniñ yåş kitåbxånlärgä bäğışlängän ikki hikåyäsi kiritildi.

“Elinizdeki kitaba büyük Özbek yazar Abdullah Kâdirî’nin genç okurlara armağan ettiği iki hikâyesi eklendi.”

O‘quvchilarga jadval chizilgan qog‘ozlar beriladi (TAT 2015-I, 19).

Oķuvçilärgä cädväl çizilgän ķåğåzlär berilädi.

“Öğrenci-lere jetvelle çizilmiş kağıtlar verilir.”

Buradaki örneklerde görüldüğü gibi, *-uvchi, -vchi* sıfat fiil eki ile yapılan kalıcı isimler üzerine isim çekim ekleri alabilmektedir.

2.4.5.1.4. *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-mas, -mes)* İsim

Bu kabi –ur affiksi bilan **yasaluvchi** formalar eski o‘zbek adabiy tilida ko‘p saqlanib **qolgani** kabi Lutfiy va Muhammad Saloh asarlarida ham ko‘plab uchraydi (EOTD, 70)

"Bu käbi -ur äffiksi bilän yäsäluvçi formälär eski özbek ädäbiy tilidä köp saķlänib ķålgäni käbi Lutfiy vä Muhämmäd Sälåh äsärläridä häm köpläb uçräydi.

“Bunun gibi –ur ekiyle yapılan şekiller, eski Özbek edebî dilinde korunduğu gibi Lütfî ve Muhammed Salah’ın eserlerinde de sıklıkla karşılaşılmaktadır.”

2.4.5.1.5. *-uvchi, -vchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması

Bu türdeki yapılar genel itibariylr isim tamlamasında tamlayyan kısmını oluşturmaktadır.

İsim + İlgi hali eki Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-uvchi, -vchi)* +(lik) + iyelik Eki

Balki **o‘qituvchining** bilimini oshiradigan sifatli o‘quv adabiyotini yaratishdek ezgu ishdan chetda qolmaslik ekanini ta’kidlab o‘tamiz (TAT 2015-II, 8).

Bälki oḳıt-uvçi-niñ bilimini åşirädigän sifätli oḳuv ädäbiyåtini yärätişdek ezgü işdän çetdä ḳålmäslik ekänini tä’kidläb ötämiz.

“Belki, öğretmenin bilgisini artıran kaliteli eğitim edebiyatını yaratmak gibi iyi bir işten dışarıda kalmayaya özen gösteririz.”

2.4.5.2. Yeni Uygur Türkçesinde *–uvçi*, -vçi Sıfat Fiil Eki

Yeni Uygur Türkçesinde taranan eserlerde *–uvçi, -vçi* sıfat fiil eki birkaç örnekte tespit edilmiştir. Bu eklerin hepsi de kalıcı isim yapmaktaadır.

Sizniñ **oḳutuvçini** pes köridiġanliḳiñiz tebiy (ÇTO, 62).

“Sizin öğretmeni aşağılamanız doğal.”

Endi pütün ümüt, **yoluvçilarniñ** hayat-mamat teġdiri moşu atniñ çépişiġila baġliḳ bolup ḳalġandi. (UyP, 92).

“Şimdi bütüm umut, yolcuların hayam-memat meselesi işte şu atın koşmasına bağlsnıp kalmıştı.”

Casur endi y**oluvçi** özüniñ etini ataydu dep oyliġan edi, biraḳ undaḳ bolmidi. (UyP, 89).

“Cesur şimdi yolcu yolcunun etini hediye edeyim diye düşünmüştü, fakat öyle olmadı.”

2.4.5.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *–uvçi*, -vçi Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Bu sıfat fiil eki Özbek Türkçesinde daha işlektir Yeni Uugur Türkçesinde birkaç örnekte tespit edilebilmiştir.

Her iki lehçede de kalıcı isimler yapımında kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde isim tamlaması ve sıfat tamlamasında bu ek kullanılmaktadır.

2.4.6. *–GUçi* Sıfat Fiil Eki

Bu sıfat fiil eki Orhun Türkçesi döneminde birkaç örnek dışında kullanım alanı bulamamıştır. Bu dönemde Sadece bir yerde sonrasındaki ismin düşmesiyle kalıcı isim yapma işlevinde bir ek tespit edilmiştir:

ayġuçisi bilge ermiş “söyleyen bilge imiş”(Ton I, G-3).

Sonrasında Eski Uygur Türkçesi dönemiyle birlikte ekin kullanım alanı artmış geçici isimler yapmakla birlikte çeşitli tamlamalarda yer almıştır. Bunun yanı sıra ek, ince ve kalın sıralı kullanılmya başlamıştır.

kiyä **koltġuçılar** kälsär ağıçıların bulmaz erti (PKP, 10-3). "Bundan biraz sonra, dilenciler geldiği zaman, (prens) hazinecilerini bulamıyordu." bu yol **tigüçi** sav yomdaru lokik loka-utar erür (Üİ, 98a-7).

Karahanlı Türkçesi döneminde DLT'de *–Guçi* ekinin ism-i fail yaptığı belirtilmiştir. Kaşgârlı Mahmud eserinde duruma göre ekin hangi ünsüzle başlayacağının tarif etmiş ve anlamalarını sıralamıştır. (DLT, 247). Bunun yanı sıra ekin sert ünsüz biçimi - *ḳuçi* biçiminin hangi hallerde kullanıldığı açıklanmıştır.

at suwgarguçı "at savuran", *ewke kirgüçi* "eve giren"vb. (DLT, 247).

Karahanlı Türkçesi döneminde ekin yalın biçimi kullanıldığı gibi olumsuzluk eki ve isim çekim ekleri alan örnekleri de görülmektedir.

***öğüngüçi** üminde artatur* "kendini öğen, donunu kirletir" (DLT, I-203, 14).

*kişi emgeki **bilm-güçi** kişi*

kişi tip atamaġu yılḳı tuşı (KB ,2986).

"İnsan emeğini takdir **etmeyen** kişiye

insan dememeli; o hayvana benzer."

ḳamuġ igke ot ol emi belgelüg

ol ig **emlegüçi** ḳamı belgülüg (KB, 3873).

"Her hastalığın bir ilacı ve çaresi vardır;

bu hastalığı tedavi eden kam da bulunur."

bu barça asıġ sanı tegim

*asıġ **ḳılġuçıġ** eḍgü tutġu begim* (KB, 3001).

"Bunların hepsi gelir ve kâr gibidir,

ey beyim, kâr getiren hoş tutulmalıdır."

Harezm Türkçesi döneminde ekin *–ġuçı, -güçi, -ḳuçı, -küçi* şeklinde dört biçimi kullanılmakla birlikte ekin başındaki ünsüzün düşmesiyle *–ıcı, -ici* biçimi de kullanılmaya başlamıştır.

ol yüzük **ḳılġuç**ı ustdad taḳı andaġoḳ ḳıldı (NF, 77-16/17).

Peyġambar **bitigüçike** buyurdı (NF, 78-12).

ulaşu yėtürgen er, yėgü bėrici er

ḳarañu boldı tün (ME, 31-6).

"Devamlı yediren kişi, yiyecek veren kişi

karanlık oldu gece.”

Kıpçak Türkçesi dönemine gelindiğinde ek artık günümüzdeki şeklini yani Kıpçak ve Karluk Türkçesi grubundaki çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan *-ġıçı, -giçi, -ġuçı, -güçi, -ḳuçı, -kü*çi biçiminin yanısıra Oğuz grubu Türk lehçelerinde kullanılan –uçı, -üçi, -ucı, -üci, -ıcı,-ici biçimleri de kullanılmaya başlamıştır. Ekteki bu çeşitliliğe bakıldığında *–guçi, güçi* sıfat fiil ekinin en işlek kullanıldığı dönem Kıpçak Türkçesi dönemidir, denilebilir. Kuliyev’e göre de Eski Uygurcadan sonra *–guçi, güçi* eki, fonetik bir değişime uğramış ve ekin başındaki ünsüz düşürülerek kullanılmıştır (Kuliyev, 1978: 11).

S**öwündürgiçim** “sevindiren”(CC, 66a-31).

tuvurġıçı “dilenen”(CC, 66r-22).

bir zarif ir ḳızın basmaḳ **tikiçi** irge birdi (GT, 156-10).

çün ikki kişi ara kiriş otdur bil

söz **çöplegiçi** otun yıḳar müsta’al (GT, 325-3/4).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde ekin –ıcı, -ici düz ünlülü biçiminin yanı sıra yuvarlak ünlülü –ucı, -üci şekilleri de kullanılmıştır.

evvel gel şol **yuyuc**ı ardınca şol su **ḳoyucı**

iledüp kefen **sarıcı** bunlar halüñ bilmez ola (YED, 6-4).

dil ile ḳulam **diyici** çoḳdurur

dilüñ anda ḳıymeti hiç yoḳdurur (Gar, 25-11).

Çağatay Türkçesi döneminde günümüzde Karluk grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi dört ekin dört şekli *-ġuçı, -güçi, -ḳuçı, -küçi* yoğun bir şekilde kalıcı isim yapımında kullanılmıştır.

Tirgüzgüçi sénibarçanı “dirilten senin herşeyini” (Ub. Ü 1b:5).

Séniñ ḳan tökküçi ḳafir közün “senin kan dökücü kâfir gözün” (L Div. 129: 6).

Kemal Eraslan “Eski Türkçede İsim-Fiiler” adlı eserinde *–guçi, -güçi* sıfat fiil ekinin zaman bakımından, gelecek zaman ile şimdiki zamanı belirtmekle birlikte devamlılık anlamını da ifade ettiğini belirtmiştir. (Eraslan, 1980: 91). Nesrin Bayraktar ise “Türkçede Fiilimsiler” adlı eserinde bu eki geniş zaman ifade eden ekle bölümünde anlatmakla birlikte ekin gelecek zamanı da ifade ettiğini belirtmiştir (Bayraktar, 2004: 87). Rıdvan Öztürk “Yeni Uygur Türkçesi Grameri” adlı eserinde ekin gelecek zamanı ifade edditiğini ve genllikle fail ismi yapımında kullanıldığını belirtmektedir (Öztürk, 2015: 105). Aynı şekilde Levent Doğan da “Uygur Türkçesi

Grameri" adı eserinde ekin gelecek zamanı ifade ettiğini belirmektedir (Doğan, 2014: 94).

–guçi, -güçi sıfatfiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarını tablo halinde gösterebiliriz:

Tablo 8. -*GUçi* sfat fiil ekinin çağdaş Türklehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-g'uchi, -guchi
Uygur	–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi
Sarı Uygur	–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	–uçı, -üçi, -ucı, -üci, -ıcı,-ici
Azerbaycan	–uçı, -üçi, -ucı, -üci, -ıcı,-ici
Türkmen	–uçı, -üçi, -ucı, -üci, -ıcı,-ici
Gagauz	–uçı, -üçi, -ucı, -üci, -ıcı,-ici
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	—
Tatar	-ası, -ese
Başkurt	-asaq, -esek, -yasaq, -yesek
Kırgız	-gıs, -gis, -gus, -güs
Nogay	—
Kırım-Tatar	—
Karakalpak	—
Kumuk	—
Karaçay-Malkar	—
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	—
Tuva	-galak, -gelek, -kalak, -kelek, -alak, -elek
Hakas	—
Yakut	—
Tofa	—
Şor	—
Çulum	—

Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	—

2.4.6.1. Özbek Türkçesinde -g‘*uchi, -guchi* Sıfat Fiil Eki

–uvchi, -vchi sıfat fiil ekinde oolduğu gibi *-guchi, -kuchi* eki de Özbek Türkçesinde kalıcı isimler yapımında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesine *–an, -en* sıfat fiil ekiyle aktarılmaktadır. Geniş zaman anlamını ifade etmektedir. Kalıcı isim yaptığı durumda isim çekim eklerini alabilmektedir.

2.4.6.1.1. -g‘*uchi, -guchi* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller

Bu eki almış basit fiilerle oluşan sıfat fiil yapısı şu şekildedir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (g‘*uchi, -guchi)*

Uning sirrini **bilguchi** va “Endi Margilonda nima qilasan?” deb so‘rag‘chi orada bo‘lmag‘anidek, ul bu so‘roqni o‘z-o‘ziga ham berib qaramag‘an edi (OK, 113).

Uniñ sirrini bilgüçi vä “Endi Märgilåndä nimä ķıläsän?” deb soraġçi årädä bolmäġanidek, ul bu soråqni öz-özigä häm berib qarämäġan edi.

“Onun sırrını bilen ve “Şimdi Mergilan’da ne yapacaksın?” diye soran olmadığı için, o bu soruyu kendi kendine sorma gereği duymadı.”

Chopondan qochqon yigitlarni sen yumshoq, **erkala-guchi** bag‘ring‘a qabul qilmading (ÇP, 319).

Çåpåndän ķåçķån yigitlärni sen yumşåķ, erkälä-güçi baġringa ķabul ķılmädiñ.

“Çapandan kaçan yiğitleri sen yumuşak, kucaklayıcı bağrına kabul etmedin.”

Kumushbibi uchun dunyoga sig‘maslik bir shodlikning**, ko‘rguchi** ko‘zlariga ishona olmaslik bir baxtning... (OK, 74).

Kümüşbibi üçün dünyågä sıġmäslik bir şådlikniñ, **kör-güçi** közlärigä işånä ålmäslik bir bäxtniñ...

“Gümüş Bibi için dünyada eşine rastlanmaz bir sevincin, rüyasında dahi g**öremeyeceği** bir saadetin...”

2.4.6.1.2. İsim + yardımcı fiil + g‘*uchi, -guchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı

Bu yapılarda isim veya isim soylu kelimelerle birlikte tasvir fiilinde olduğu gibi, yardımcı fiil ve sıfat fiil ekinin birlikte kullanılmasında teşekkül eden bir yapıdır. Böyle kullanımlarda sıfat fiil ekinin üzerine iyelik eki gelebilir.

İsim Yardımcı Fiil + Sıfat Fiil (g‘*uchi, -guchi)* + İyelik Eki

Negaki ikki o‘rtada sihirchi hindi ham yo‘q, sihir **qildirg‘uchi** marg‘ilonlik ham, Otabek ham sihirlangan emas (OK, 87).

Negäki ikki ortädä sihirçi hindi häm yoḳ, sihir ḳıldirġuçi märġılånlik häm, Åtäbek häm sihirlängän emäs.

“Çünkü ortada ne Hintli büyücü ne de büyü yaptır-an Mergilanlı vardı. Atabek de büyülenmişti.”

2.4.6.1.3. Tasvir Fiilleriyle Birlikte Kullanılan g‘*uchi, -guchi* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde yardımcı fiil olarak kullanılan *kel-, kit-, qol-* gibi fiillerle g‘*uchi, -guchi* sıfat fiil ekinin bir arada kullanılmasıyl aoluşan bir yapıdır. Gelecek zamanı ve geniş zamanı ifade etmektedir. Türkiye Türkçesine *–an, -en* veya *–acak, -ecek* biçiminde aktarılmaktadır. Bu yapıda oluşan sıfat fiiller şu şekilde gösterilebilir:

Temel Fiil + Zarf Fiil (-a, -i, -b) Tasvir Fiili + Sıfat Fiil (g‘*uchi, -guchi)*

Devona o‘ziga qarab **kelguchi** bu ko‘z o‘g‘rig‘ini tanidi (OK, 83).

Devånä özigä qaräb kelgüçi bu köz oġrigını tänidi.

“Divane kendine doğru gelen hırsızı tanıdı.”

2.4.6.1.4. *-g‘uchi, -guchi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler

-g‘*uchi, -guchi* sıfat fiil ekli yapının nitelediği isim unsurunun düşmesi sonucunda sıfat fiil yapısı ismin görevini de üstlenerek isimleşir. Böyle durumlarda düşen ismin çekim eklerini de sıfat fiil yapısı üzerine alır. Bu şekildeki oluşumlar tabloda daha açık gösterilebilir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-Guchi*) + Ø

Faqat bundan **foydalang‘uchilar** ikki xalq orasig‘a adovat urug‘ini sochib yurg‘uchi bir necha evogar boshluqlarginadir (OK, 8).

Fäḳät bundän fåydälänġuçilär ikki xalḳ årasiġä ädåvät uruġını såçib yürgüçi bir neçä evågär båşluḳlärginädir.

“Fakat bu durumdan faydalananlar insanların arasına nefret tohumu saçıp giden birkaç devrim taraftarı başkandır.”

2.4.6.2. Yeni Uygur Türkçesinde *–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* Sıfat Fiil Eki

-ġu + çi isimden isim yapım ekinin birleşimden oluşan bu sıfat fiil eki, eklendiği fiil ile birlikte kalıplaşarak genellikle bir işi, eylemi yapan anlamında

kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra sıfat fiil eki olarak birleşik fiillerde, sıfat tamlamalarında da kullanılmaktadır. Gelecek zamanı ifade eden bu sıfat fiil eki, Türkiye Türkçesine *–acak, -ecek* veya *–an, -en* biçiminde aktarılmaktadır.

Ġeyib bolġan bu "şecere" ni **saḳliġuçiniñ** pozitsiyisimu yuḳiriḳi şecerini, yeni birinçi şecerini **saḳliġuçiniñ** pozitisiyisi bilen birdek keskin boldi (S, 73).

"Kaybolan bu "şecere"yi saklayanın pozisyonu da yukarı şeceriyi, yani birinci şecereyi saklayanın pozisyonuyla eşit oldu."

Şuniñ üçünmu yürekni **ezgüçi** mundaḳ éçnişliḳ körünüşler maña çuñḳur tesir beḫiş etti (S, 77)

"Bunun için de yürek sızlatan böyle acınası görüntüler, beni derinden etkiledi."

Yeni özиniñ pütün intilişlirini ipade **ḳilġuçi** süpetide tesevvur ḳildi (UKET, 39).

"Yani kendisinin bütün hamlelerini ifade edecek şekilde tasavvur etti."

2.4.6.2.1. *–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller

Bu tür kullanımda basit veya türemiş yapıdaki fiile getirilen ***–ġuçi, -güçi*** sıfat fiil ekiyle oluşmaktadır. Bazı örneklerde sıfat fiil ekinden sonra isim çekim ekleri de gelebilir.

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi*)

Şu çaġda böre demmu-dem urulivatḳan şivirġandin vucudini **endiktürgüçi** ḳelite tonuş puraḳni sezip ḳaldi ve hoşyarliḳ bilen béşini kötürüp, tumşuḳni şivirġanġa tutti (BA, 9).

"O zaman kurt ara ara vuran kar fırtınasında vücudunu titreten keskin tanıdık kokuyu aldı ve gözü açıp başını kaldırarak burnunu fırtınaya tuttu."

sayahat üçün **kelgüçilermu** kéyinçe birer künni muşu köl menzirisini tamaşa ḳilişḳa animay ketmeydiġan boluşti (BA, 13).

"…seyahat için gelenler bile, daha sonra birer gününü bu göl manzarasını seyretmeye ayırmadan gitmez oldular."

Yiraḳtin, nahayiti yiraḳ bir yerdin yultuzniñ halsiz, emma yürekni **endiktürgüçi** azabliḳ nidasi añlinivatatti (BA, 115).

"Uzaktan, oldukça uzak bir yerden Yultuz'un yorgun, ama yüreğini titreten hüzünlü sesi işitiliyordu."

Andin malçilarni ḳozġap dora **ḳazġuçi-lar** bilen altun **süzgüçilerni** ferma tevesidin ḳoġlap çiḳiridu (BA, 117).

"Ondan sonra besicileri hareket ettirip ilaç arayanlarla altın tarayanları çayırda kovalardı."

2.4.6.2.2. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* Sıfat Fiil Eki

Diğer sıfat fiil eklerinde olduğu gibi yeterlilik, tezlik veya süreklilik ifade eden fiillerle birlikte *–ġuçi, -güçi* sıfat fiil ekinin oluşturduğu birleşik bir yapıdır. Bu biçimde oluşan birleşik yapılar tabloda şu şekilde görterilir:

Temel Fiil + Zarf Fiil (-p ,-i) Tasvir Fiili (*–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi)*

Yuḳirida éyitḳinimizdek, düşmenniñ ḳélin topi **basturup kelgüçi** ḳozġilañçilar tañ ḳarañġusidin paydilinip, özini daldiġa élivaldi (İz, 105).

Yukarıda söylediğimiz gibi, düşmanın yoğun topunu **bastırıp gelen** isyancılar, tan karanlığından faydalanıp kendini sığınağa aldı.

2.4.6.2.3. İsim + yardımcı fiil + *–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı

Bu yapıdaki kullanımlarda isim soylu bir sözcük ve fiilden oluşmaktadır. Buradaki isim soylu sözcük doğrudan isim türünde bir kelime olabileceği gibi sıfat fiil ekiyle sıfatlaşan bir fiil de olabilir. Bu yapının oluşum biçimi şöyledir:

İsim Yardımcı Fiil + Sıfat Fiil (*–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi*)

… dilimbilen testiḳ ve tilim bilen iḳrar ḳilip, mehşer küni **cavab bergüçi** bendiligim bilen şuni éytiy (İz, 212).

"...kalbimle tasdîk ve dilimle ikrar edip, mahşer günü cevap verecek benliğimle şunu söyleyeceğim."

Milliy edebiy tereḳḳiyatini **alġa sürgüçi** aktip amillarniñ biri bolup ḳaldi (UKET, 17).

"Millî edebî gelişimini ileri süren aktif unsurlardan biri oldu."

Bu bir iş üçün **vasite bolġuçidin** aġriniş yarimaydiġanliḳini bildüridu (UHMT, 24).

"Bu bir için vasıta olan hastalığın yararlı olmayacağını bildirir."

Hayatlik riştisi ecdad-evlad tiniḳlirini **tutaşturġuçi** zencirsiman éḳindur (MHŞ, 67).

“Hayat ipi, ecdad evlat nefeslerini ateşleyen zincir gibi bir olaydır.”

Ḳuda **bolġuçilerniñ** kim ikenliki heḳḳide bir néme deptimu? (YÖY, 445).

“Dünür **olanların** kim olduğu hakkında bir şey demiş mi?”

2.4.6.2.4. *–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici İsimler

–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi sıfat fiil eki yardımıyla geçici isimler oluşturulabilir. Bu biçimde oluşan isimlerde zaman ve hareket anlamı korunur. Niteledeği ismin düşmesinden sonra isimleşen sıfat fiil ekli yapı, üzerine isim çekim eklerini de alabilmektedir. Bu yapıların oluşumu şe şekildedir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi)* + Ø

Ġeyib bolġan bu “şecere” ni **saḳliġuçiniñ** pozitsiyisimu yuḳiriḳi şecerini, yeni birinçi şecerini **saḳliġuçiniñ** pozitisiyisi bilen birdek keskin boldi (MHŞ, 73).

“Kaybolan bu “şecere”yi saklayanın pozisyonu da yukarı şeceriyi, yani birinci şecereyi saklayanın pozisyonuyla eşit oldu.”

Ḫetni **yazġuçi** bariköldiki eşrep şañyu idi (İz, 118).

“Mektubu yazan Bariköl’deki eşraf Şangyu idi.”

Motorniñ ot **aldurġuçisiġa** tana orap uçini birla tartip ot alturdi (BA, 54).

“Motorun ateşleyicisine ip dolayıp, ucundan çekerek çalıştırdı.”

Bu uniñ mezkur cumhuriyetniñ perde arḳisidila emes, aşkara **ḳolliġuçisi** ve étirap **ḳil-ġuçisi bolġanliḳini** ispatlaydiġan polattek delil (ÖD, 304).

“Bu onun adı geçen cumhuriyetin perde arkasında değil apaçık destekleyicisi ve itiraf eden olduğunun çelik gibi kanıtı.”

Hemme rezillikni **pilanliġuçi** aşu ḳeri ebleḫ, uni öz ḳoli bilen işḳa **aşurġuçi** biçare, nadan dadiñiz (BA, 83).

“Bütün rezilliği planlayan işte şu yaşlı ahmak; onu kendi eliyle gerçekleştiren ise biçare, cahil babanız.”

U, gepni téz ḳilġaçḳa, **añliġuçilar** tazazen ḳoymisa, neme devatḳanliḳini demalliḳḳa añḳir almay ḳalatti (SR, 42).

“O, hızlı konuştuğu için, dinleyenler hemen bırakmasa, ne demek istediğini anlamıyordu. “

2.4.6.2.5. *–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler

Yeni Uygur Türkçesinde *-ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* sıfat fiil ekinin en yoğun kullanıldığı işlevlerden bir diğeri kalıcı isimler yapmaktır. Böyle hallerde sıfat fiil eki

yalın kullanıldığı gibi üzerine düşen ismin çekim eklerini de alabilir. Bu sıfat fiil eki yardımıyla oluşan kalıcı isimler, genellikle meslek adı anlamındadır.

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi)* + Ø veya Hal eki

...özi hem başḳilarġa yallinip **işliguçiler** boludu (UyT, 98).

"...kendisi de başkasına kiracı olup işletmeci olur."

… **taşuġuçi-lar** taşni ülgürtelmidi (DY, 44).

"... taşıyıcılar taşı yetiştiremedi."

Başḳurġuçi çavaklar toḫtiġandin kéyin, sehnidiki ḳalġanlarni emel tertiçi boyiçe tunuşturuşḳa başlidi (UHMT, 25).

"Yönetmen alkış kesildikten sonra, sahnede kalanları sonuna kadar taktim etti."

Bir şa'ir **yazġuçi,** eser yézip evladliriġa miras ḳaldurmisa bolmaydu (sem., 62).

"Bir şair, yazar, eser yazıp evlatlarına miras bırakmazsa olmaz."

Uni **yol başlaġuçilar** ḳatarida bille **ekelgenidi** (UZ, 389).

"Onu rehberle beraber alıp gelmişti."

Yiġin **başḳurġuçi** yiġinda olturġanlarġa ciddiy hem éġir vezipelerni yüklimekte idi (İD, 183).

"Toplantı yöneticisi, toplantıda bulunanlara ciddi ve ağır görevler yüklemekteydi."

Şiñcañ ölgülük mediniyet başḳarmisi teripidin éçilġan ölkülük 1-növetlik mözige ögünüş kursi **oḳuġuçiliri** 3- ayniñ 24-küni oḳuş tügetti (UyT, 92).

"Şincan eyalet hükümeti tarafından açılan öğretmen okulu 1. sınıfının müzik kursu öğrencileri 3. ayın 24. günü eğitimi bitirdi."

Oḳuġuçilarniñ hemmisi toluḳ savatliḳ bolup yétişti (UyT, 101).

"Öğrencilerin hepsi okuma-yazması tam olarak yetişti."

Şu arida, Amanḳulniñ **çarliġuçi** yigitliri sayda aḳ bayraḳ ḳadalġan harvilarniñ peyda bolup ḳalġanliğin**i** ḫever ḳilġanda, tömür ḫelpe mundaḳ didi (İz, 158)

"Bu arada, Amankul'un gözcü yiğitleri, derede beyaz bayrak sallayan arabaların peyda olduğunu haber verdiğinde Tömür Halife şöyle dedi."

Şerḳiy Türk imperiyisiniñ **ḳurġuçisi** ḳutluġ iltiriş ḳaġanniñ ikki oġli bolup çoñniñ ismi bilge, kiçikniñ költekin idi (Uy. Pen., 33).

“Doğu Türk İmparatorluğunun kurucusu Kutluk İlteriş Kağan’ın iki oğlu olup büyüğünün ismi Bilge, küçüğünün ismi Költekin idiç”

2.4.6.2.6. *–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi)* İsim

Yeni Uygur Türkçesinde *–ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* sıfat fiil eki vasıtasıyla sıfat tamlamasının sıfat unsuru oluşturulmaktadır. Bunun yanı sıra isim tamlamalarının arasında sıfat fiilli yapı kullanılarak da sıfat tamlaması yapılmaktadır.

Mana bular nilḳa ḳozġiliñçiliriniñ başlamçiliri, **teşkilligüçi,** rehberlik **ḳilġuçi küçliri**, şundaḳla yene bularniñ hemmisi birneççe on kişilik etretleriniñ komandiriliri (İD, 185)

“İşte bunlar Nilka isyancılarının öncüleri, organize eden, rehberlik eden güçleri, bunula birlikte bunların hepsi birkaç on kişilik takımın komutanları.”

Çünki insan hayatliḳini **kapaletlendürgüçi** dünyavi **ékologiyilik zencirniñ bir halḳisi** böre (BA, 53).

“Çünkü insan hayatının güvencesi olan dünyevi ekolojik zincirin bir halkası kurttur.”

Şuniñ üçünmu yürekni **ezgüçi** mundaḳ éçnişliḳ **körünüşler** maña çuñḳur tesir beḫiş etti (MK, 77).

“Bunun için de yüreği **ezen** böyle acınası görüntüler, beni derinden etkiledi.”

Sovét ittipaḳida **yaşiġuçi ḫelḳler** siyasi, iḳtisadi ve medini huḳuḳta beraverdur (UyT, 17).

“Sovyetler Birliği’nde yaşayan halklar siyasi, iktisadi ve medeni hukuk açısından eşittir.”

Rusiyide **yaşiġuçi** hemme **ḫelḳler**, iḫtiyariy birlişiş yoli bilen, köp milletlik sovét ittipaḳini tüzüp aldi (UyT, 18).

“Rusya’da yaşayan bütün halk, gönüllü olarak birleşme yoluyla çok uluslu Sovyetler Birliği’ni tesis etti.”

Lékin şavketniñ dillarni **segitküçi,** néripларġa aram **bergüçi,** öy-pikirlerge teselli **ḳilġuçi yüreklerge** ḳanaettin ḳanat bergüçi aşu sözlerini peḳet ayiġi üzülmey kélip-kélip turġan ékskürsiyiçiler añlaytti (KSA, 308).

“Ancak Şevket’in gönülleri rahatlatan, sinirleri dinlendiren, düşüncelere teselli hediye eden, yüreklere kanaat hediye eden işte şu sözlerini sadece ayağı kesilmeden gelip-giden turistlere bildirildi.”

2.4.6.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde -g‘*uchi, -guchi; -ġuçi, -güçi, -ḳuçi, -küçi* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Her iki lehöçede de gelecek zamanı ifade etmektedir.

Her iki lehçenin gramer kitaplarında da birleşik bir sıfat fiil eki olduğu dile getirilmektedir.

Bu sıfat fiil eki Yeni Uygur Türkçesinde daha işlektir.

Her iki lehçede degeçici ve kalıcı isimler yapımında kullanılmaktadır.

***2.4.7. -ġusi, gusi, -kusi, -ḳusi* Sıfat Fiil Eki**

-gu, -gü gelecek zaman sıfat fiil eki ve *-si* iyelik ekinin birleşiminden meydana gelen sıfat fiil ekidir. Gelecek zamanı ifade etmektedir. İlk örneklerine Eski Uygur Türkçesi döneminde rastlanmaktaıdr. Bu dönemde çok az sayıda örnekle karşılaşılması, iki ekin birleşimden oluşan bu ekin Türkçenin yazılı ilk eserleri döneminde tam olarak oturmadığını göstermektedir.

neñ seniñ balıḳdaḳı ig toġa kitgüsi yoḳ (ÇİB, 58).

Karahanlı Türkçesi döneminde gelecek zaman anlamında kullanıldığı gibi kalıcı isimler yapmak için de kullanılmıştır. Bu dönemde ekin kullanım alanı ve sıklığının arttığı görülmektedir.

anıñ **bargusı** “ Onun gidişi” (DLT, 251).

başı bardı ḫayrnıñ soñı **barġusı** (At. H, A95-391).

Harezm Türkçesi döneminde ekin sert ünsüzlü biçimleri de *-ḳu, -kü* kullanıma girmiştir.

adem oğlı erte ne ḳılġusı turur ni ḳazġanġusı turur anı taḳı kimerse bilmez (NF, 234-10)

-ġusi, gusi, -kusi, -ḳusi sıfat fiil ekinin Kıpçak Türkçesi döneminde ve Çağatay Türkçesi döneminde az sayıda olmakla birlikte kullanılmaya devam edildiği görülmektedir.

Men xud ölgüm, şükrim ul ham bårä **ålgusi** yoḳ

Tigi hacri zaxmidin bu nav’kim ḳonim bårur (Qk, 107).

Ekin çağdaş Türk lehçelerinden Kazak ve Kırgız Türkçelerinde kullanıldığı görülmektedir. Kırgız Türkçesinde ekin başındaki ünsüzün farklı varyantları da bulunmaktadır.

Aldagısı **kelgen eken** karıgan tülkü. (Sın., 7).

“Kandırrmak istemiş galiba, ihriyar tilki.”

Başına çüñkölüp turgan tündü tıtıp **çıkkısı** barday. (Sın.K., 208).

“Başına çöken geceyi parçalayası var gibi.

Salar Türkçesinde gelecek zamanı ifade eden sıfat fiil eki olarak kullanılmaktadır: Maña yolta yāruġusı heli johar. “Bana yolda gerekli olacak para yok.” (Mehmet, 2014: 209).

Sıfat fiilin *-ġusi, gusi, -kusi, -ḳusi* biçimi Özbek ve Uygur Türkçelerinde arkaik şekil olarak şiir ve halk ağzı eserlerinde kullanılmaktadır. Kazak, Başkurt, Tatar, Azerbaycan, Türkmen ve Karakalpak Türkçelerinde ise bu ekin yerine –asi biçimi kullanılmaktadır.

Hakas Türkçesinde *-ġadaġ, -gdeg, -hadaġ, -kedeg, -adaġ, -edeg* sıfat fiili *-ġusi, gusi, -kusi, -ḳusi* sıfat fiil ekinin anlamını karşılamaktadır (Arıkoğlu, 2007: 1122).

-ġusi, gusi, -kusi, -ḳusi sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerinde kullanım durumu tablo halinde de gösterilebilir.

Tablo 9. -*Gusi* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	*-g‘usi, -gusi*
Uygur	*-ġusi, -gusi*
Sarı Uygur	*-ġusi, -gusi*
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	-ası, -esi
Azerbaycan	-ası, -esi
Türkmen	-ası, -esi
Gagauz	-ası, -esi
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	-ası, -esi
Tatar	-ası, -esi
Başkurt	-asaq, -esek, -yasaq, -yesek
Kırgız	*-gıs, -gus, -gis, -güs; -asa, -ese*
Nogay	—
Kırım-Tatar	—

Karakalpak	-ası, -esi
Kumuk	—
Karaçay-Malkar	—
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	—
Tuva	—
Hakas	*-ġadaġ, -gdeg, -hadaġ, -kedeg, -adaġ, -edeg*
Yakut	—
Tofa	—
Şor	—
Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	—

2.4.7.1. Özbek Türkçesinde *-g‘usi, -gusi* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde bu ek gelecek zamanı ifade etmektedir. Türkiye Türkçesine ise *–acak, -ecek* şeklinde aktarılmaktadır. Taranan eserlerde çok az sayıda bu yapıdaki sıfat fiil eki tespit edilmiştir. Tespit edilen bu örneklerin işlevler şu şekildedir:

Bu o‘zgarish dotsent Bekmirzayevda ham sodir bo‘lgan, ammo bevaqt o‘lim uni **kelgusi** sinovlardan mahrum qilgan edi (Dav., 29).

Bu özgäriş dotsent Bekmirzäyevdä häm sådir bolgän, ämmå beväḳt ölim uni kelgüsi sinålärdän mahrum ḳilgän edi.

“Bu değişim doçentt Bekmirzayev’de de ortaya çıkmış, ancak zamansız ölüm onu gelecek sınvlardan mahrum bırakmıştı.”

2.4.7.1.1. *-g‘usi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler

***-**g‘usi, -gusi* sıfat fiil eki yardımıyla oluşan geçici ve kalıcı isimlerde, sıfat fiil ekinin üstüne isim çekim eki gelebilmektedir. Bu yapıda fiil ve eklerin dizilimi şu şekildedir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-g‘usi, -gusi*) + Hal eki (-da)

Kelgusida menim tariximni eshituvchilar “Shaybaniyxon shundoq ish qilgan ekan” desinlar uchun hayot menim boshimga shu savdoni solibdur-da! (Cez, 239).

Kelgusidä menim tariximni eşituvçilär “Şäybäniyxån şundåḳ iş ḳilḳän ekän” desinlär üçün häyåt menin båşimgä şu sävdåni sålibdir-dä!

“Gelecekte benim tarihimi işitenler “Şeybani Han böyle iş yapmış imiş” demeleri için hayat benim başıma bu sevdayı vermiştir herhalde!”

Zotan qadim zamanlarda ham shunday bo‘lgan va **kelgusida** ham shunday bo‘ladi (FAŞ 27).

Zåtän ḳädim zämänlärdä häm şundäy **bolägän vä kelgüsidä** häm şundäy bolädi.

“Zaten eski zamanlarda da böyle olmuş ve gelecekte de böyle olacak.”

2.4.7.1.2. *-g‘usi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-g‘usi, -gusi)* İsim

Özbek Türkçesinde *-g‘usi, -gusi* sıfat fiil ekinin bulunduğu yapının oluşturduğu sıfat tamlamasında sıfat fiil eki bir ismin önünde sıfat tamlaması oluşturabildiği gibi bir isim tamlamasının önüne gelerek de bir sıfat tamlaması oluşturabilir. Aşağıdaki ilk iki örnekte sıfat fiil ekli yapı, isim tamlamasının önüne getirilerek sıfat tamlaması oluşturmaktadır:

…hozir qaysisi ustida ishlayotgani, **kelgusi bobda** nimalarni yazmoqchi ekanini surishtirardi (KD, 126).

…håzir ḳäysisi üstidä işläyåtgäni, kelgüsi båbdä nimälärni yäzmåḳçi ekänini süriştirärdi.

“…şimdi hangisinin üzerinde çalışmakta olduğunu, gelecek bölümde neler yazmak istediğini soruyordu. “

U kelin bo‘lib **borg‘usi** oilaning boyligini o‘ylamagan, chunki, bu narsa u uchun ochiq-oydin edi… (Qut., 57)**.**

U kelin bolib bårġusi åiläniñ båyligini oylämägän, çünki, bu närsä u üçün åçiḳ-ådin edi…

“O gelin olup gideceği ailenin zenginliğini düşünmemiş, çünkü bu şey onun için önemsizdi.”

Biz shu holda ketadirgan, bir-birimizning tegimizga suv quyadirg‘an bo‘lsaq yaqindirki, o‘rus istibdodi o‘zining iflos oyog‘i bilan Turkistonimizni bulg‘atar va

biz bo‘lsaq o‘z qo‘limiz bilan **kelgusi** naslimizning bo‘ynig‘a o‘rus bo‘yindirig‘ini kiydirgan bo‘larmiz (OK, 161).

Biz şu hâldä ketädirgän, bir-birimizniñ tegimizgä suv ḳuyädirġän bolsäḳ yäḳindirki, orus istibdâdi öziniñ iflas âyâği bilän Türkistânimizni bulġätär vä biz bolsäḳ öz ḳolimiz bilän **kelgüsi** näslimizniñ boyniġä orus boyindiriġini kiydirgän bolärmiz.

“Biz bu halde giderken, birbirimizle uğraşırsak yakındır ki, Rus rejimi kendi kirli ayağıyla Türkistanımızı kirletir ve biz ise kendi ellerimizle gelecek neslimizin boynuna Rus boyunduruğunu takacak oluruz.”

Kutdilar yoz qizi-bahor oyining

Yangi kunda **yasalgusi to‘yini** (YOS, 424).

Kütdilär yâz ḳizi-bähâr oyiniñ

Yängi kündä yäsälgusi toyini

“Beklediler yaz kızı bahar ayının

Yeni günde yapılacak toyunu.”

2.4.7.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Eki

Yeni Uygur Türkçesinde *–ġu, -gü* sıfat fiil ekinin üçüncü teklik sahıs iyelik eki *–si* ile birleşmesinden meydana gelen bir diğer sıfat fiil eki *–ġusi, -güsi* ekidir. Gelecek zamanı ifade eden bu ek yoğun olarak kullanılmaktadır.

2.4.7.2.1. *-ġusi, -gusi* Ekiyle Kurulan Basit Sıfat Fiil

Bu eki almış basit fiilerle oluşan sıfat fiil yapısının tabloda gösterimi şu şekildedir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-ġusi, -gusi*)

Emma sen uniñ séni **ḳutḳuzġusi** yoḳluḳini, peḳet iradisige ḫilep halde ḳutḳuzup kélivatḳanliḳini bilmeyttiñ (Sem., 84).

Ama sen onun seni kurtarmayacağını, ancak iradesine aykırı olduğu halde kurtardığını bilmiyordun.

2.4.7.2.2. İsim + yardımcı fiil + *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı

Bu türdeki kullanımlarda isim kısmını oluşturan kelime isim olabileceği gibi sıfat fiil ekini alarak sıfatlaşan bir yapı da olabilir. Bu yapıda sıfat fiil eki *–acak, -ecek* veya *–ası, -esi* biçiminde Türkiye Türkçesine aktarılır. Bunun yanı sıra aşağıdaki tabloda sıfat fiil ekinden sonra iyelik eki geldiği gösterilmektedir. Aslında sıfat fiil ekinden sonraki iyelik eki veya diğer isim çekim ekleri isteğe bağlıdır. Yani

sıfat fiil ekinden sonra isim çekim ekleri gelebildiği gibi gelmediği kullanımları da bulunmaktadır. Zira incelenen eserlerde iyelik eki almış şekli tespit edilememiştir.

İsim + Yardımcı Fiil + Sıfat Fiil (*-ġ'usi, -gusi*) + İyelik

Tabloda gösterildiği gibi kurulum sırasına göre oluşmuş örnek cümleler şu şekildedir:

Ġéniniñ aşu "ebleḫ" ni zadila **uçratḳusi,** körgüsi, ésige **alġusi** kelmeytti (KSA, 427).

"Gani'nin işte şu "alçak" ı hiçbir zaman **karşılacağı**, göreceği, hatırlayacağı gelmiyordu."

Ḳizniñ sel-pel éçilip yürgününü körse, ḫoşal **bolġusi** kélip, ah çekkinini añlisa, pütün vücüdi titrep kétetti (İz, 14).

"Kızın biraz açılıp yürüdüğünü görse, sevinerek, ah çektiğini duysa, bütün vücudu titrerdi."

Sattar Hamut bular üçün oḳni zaya **ḳilġusi** kelmidi (BA, 47).

"Sattar Hamut'un bunlar için mermisini boşa harcayası gelmedi."

Hey yalġançi kazzap, hacim bilen ceñ **ḳilġusi** yoḳ ikenmiş téḫi (UZ, 400).

"Hey yalancı şarlatan, Hacı ile cenk yapacak yokmuş daha."

2.4.7.2.3. *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler

Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiil ekiyle birlikte sıfatlaşan fiil, sonrasında kullanılan ismin düşmesiyle birlikte ismin anlamını ve görevini üstlenir. Böylelikle geçici veya kalıcı isimler oluşur. Bu yapıdaki sıfat fiiller, düşen isimdeki çekim eklerini de üzerine alabilir. Oluşan sıfat fiil yapısını tablodaki hali şu şekildedir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-ġ'usi, -gusi*) + Ø

Şehirden nériġa **barġusi** kelmeydu (YÖY, 57).

"Şehirden öteye gidesi gelmiyordu."

Edhemniñ bir nerse **yazġusi** keldi (HŞ, 451).

"Ethem'nin bir şey yazacağı geldi."

Esasen ḳanun ḫelḳniñ **kelgüside** téḫimu obdanraḳ ve beḫt-seadetlik kün köçürüşlirige çoñ imkaniyetler yaritip berdi (UyT, 18).

"Esasen, kanun halkın gelecekte daha iyi ve mutlu-mesut yaşamasına büyük imkânlar sağlamaktadır. "

Ḳeyser uniñġa gilem yaylaḳta sayahat rayoni ḳuruşniñ **kelgüside** bolidiġan ziyanliḳ aḳivitini, Sattar Hamut bilen ḳilinġan toḫtamġa ḳol ḳoyup intayin ḫata ḳilġanliḳini köp ḳétim éytḳan (BA, 86).

"Kayser ona kilim sererken istasyondaki tesisin gelecekte ziyan olacağını, Sattar Hamut ile yapılan anlaşmaya imza atmakla daha çok hata edeceğini söylemiş."

2.4.7.2.4. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Eki

Cümlede yeterlilik, tezlik, süreklilik gibi anlamlarda kullanılan ve yardımcı fiil olarak da kabul edilen tasvir fiilleri, sıfat fiil ekleriyle birlikte oluşturulan birleşik yapılarda çok sık kullanılmaktadır. Bu türdeki birleşik yapılarda *ḳal-, oltur-, ḳil-, ket-, kel-* gibi tasvir fiilleri kullanılmaktadır. Bu fiiilerin ifade ettiği anlama göre birleşik yapının anlamı da şekillenmektedir. Bu bölümde sıfat fiil ekleriyle birlikte oluşan bu yapılar, anlam özelliklerine göre tasnif edilmeden bir bütün olarak verilecektir. Bu yapının tabloda gösterilmiş biçimi ise şu şekildedir:

Temel Fiil + Zarf Fiil (-i, -p) Tasvir Fiili + Sıfat Fiil (*-g'usi, -gusi*)

Adem bolamdu, buġa, kéyik bolamdu şularniñ balilirini tutivélip, baġriġa **bésip e''mdürgüsi,** ularni **purap yaliġusi** kélip kétetti (BA, 77)

"İnsan da olsa geyik, ceylan olsa şunların yavrularını tutuverip bağrına basıp emdireceği, onları koklayıp yalayacağı geliyordu."

Atiḫanniñ bu ademdin ayrılıp **ḳalġusi** yoḳ idi (SR, 170)

"Atihan'ın bu adamdan ayrılacağı yoktu."

Atikemge Çimengülniñ gépi tik keldimu yaki Nurimanniñ étini añlap **olturġusi** kelmidimu, şuan ḳopup mañdi (Ḳis. 102).

"Atigem'e Çimengül'ün sözü mü kaba geldi yoksa Nuriman'ın yaptığını işitip oturacağı mı gelmedi, birden kalkıp gitti."

2.4.7.2.4-5. *-ġusi, -gusi* - Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması

Taraması yapılan metinlerde *-ġusi, -gusi* sıfat fiil ekiyle birlikte kurulmuş bir tane isim tamlaması örneği tespit edilebilmiştir.

Hemme nersilerni özüniñ **ḳilivalġusi** bar, bu tuzkorlarniñ (İD, 38)

"Her şeyi kendisinin yapası var, bu nankörlerin."

2.4.7.2.6. *-ġusi, -gusi* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

-g'usi, -gusi sıfat fiil eki alarak sıfatlaşan fiil, bir ismi nitelemek suretiyle sıfat tamlaması oluşturabileceği gibi bir isim tamlamasının önüne gelerek veya isim tamlamasının içerisinde yer almak suretiyle sıfat tamlaması oluşturabilir. Sıfat

tamlamasıyla birlikte oluşan isim tamlamasının tablodaki österimi ve örnek cümleleri şu şekildedir:

İsim + İlgi Hali Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-ġ'usi, -ġusi)* İsim

U özini Ḳumulniñ **kelgüsidiki** birdinbir **hökümdari** çaġlaytti (UZ, 114)

"O kendisini Kumul'un gelecekteki yegâne hükümdarı olarak hayal etti."

Biz bugünki ḫelḳimizla emes, belki **kelgüsi evladlirimiz** hörmet bilen tilġa alidiġan uluġ işlarni ḳilişimiz kérek (İD, 183)

"Biz bugünkü halkımızla değil, belki gelecekteki evlatlarımızın hayırla anacağı büyük işleri yapmamız gerek"

Abduraḫmanniñ özi bolsa **kelgüsi meçitniñ orni**ġa herküni kéletti (GY, 248).

"Abdurahman'ın kendisi ise gelecek mescit yerine hergün geliyordu."

Ular **kelgüsi** yéñi **dünyaniñ** yéñi **ḳiyapitini** tesvirleydu... (HŞ, 317).

"Onlar gelecek yeni dünyanın yeni görüşünü tasvir ediyordu."

2.4.7.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-ġusi, gusi, -kusi, -ḳusi; -ġusi* Sıfat Ekinin Karşılaştırılması

Bu sıfat fiileeki de birleşik yapı oluşumunda bir sıfat fiil ekidir.

Her iki lehçede de gelecek zamanı iafede etmektedir.

Özbek Türkçesinde fazla işlek olmayan bir ektir. Özbek Türkçesinde sıfat tamlaması ile geçici ve kalıcı isimler yapımında kullanılmaktadır.

Yeni Uygur Türkçesinde ise daha işlek bir kullanıma sahiptir. Yeni Uygur Türkçesinde bu ek, sıfat tamlaması ile geçici vekalıcı isimler yapmanın yanı sıra isim tamlaması ile basit ve birleşik yapısında kullanlmaktadır.

2.4.8. -acak, -ecek, -açak, -eçek Sıfat Fiil Eki

-acak/-ecek/-açak/-eçek sıfat fil eki 15. yüzyıla kadar tarihî metinlerde tespit edilememiştir. 15. yüzyılın sonlarından itibaren Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde kullanıma girmiştir. Ekin Eski Anadolu Türkçesi döneminde kullanıma girmesi de aynı zamandadır. Osmanlı Türkçesi döneminde kullanım alanı genişlemiştir (Bulak, 2017: 262-279). Sonrasında kullanım alanı ve işlevi genişleyerek tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde sıfat fiil ekinin yanı sıra gelecek zaman eki görevini de üstlenmiştir. Kullanıma yeni giren bu sıfat fiil eki, Kıpçak Türkçesinde pek yaygın değildir. Memlük Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Tuhfetü'z-Zekiyye'*de Türkmence kaydıyla yer almaktadır. Bu dönemdeki eserlerdesıfat fiil almş fiilin yalın hâlde olmasına rağmen adlaştığı görülmektedir:

yataçaḳ “yatacak”, *yazaçaḳ* “yazacak” vb.(TZ, 49a) (Güner, 2013: 233).

Bu sıfat fiil eki Oğuz grubu Türk lehçelerinde oldukça yaygındır. Bu ek ayrıca Başkurt, Tatar, Özbek, Uygur ve Karakalpak Türkçelerinde de kullanım alanı geniştir. Bu ek 15. yüzyıl metinlerinde kullanılmıştır. Rasanen gelecek zaman anlamı veren *–acak, -ecek* ekini, *çak* kelimesiyle ilişkilendirmiştir (Rasanen, 1957: 114-115).

Ramstedt Türkçedeki *–acak, -ecek, -açak, -eçek* sıfat fiili ve gelecek zaman ekinin etimolojisiyle ilgili olarak Nogay Türkçesindeki *azaq>ayaq>ivaq* yapısıyla ilişkilendirmiştir. Ancak Ramstedt’in buradaki hatası, Nogay Türkçesi ve diğer Türk lehçelerindeki *azaq* yapısının oluşumuyla ilgili kesin sonuçlar olmadan yaptığı bu yorumlar ne yazık ki varsayımdan öteye gidememiştir (Ramstedt, 1957: 234).

Kazak Türkçesinde *–acak, -ecek* sıfat fiiline karşılık olarak eylemde devamlılığı ifade etmek için *–atan, -etin, -ytın, -ytin* sıfat fiili kullanılmaktadır:

qosatın aqıl “verilecek akıl”, *bastaytın sabaq* “başlayacak ders” vb.

Kırgız Türkçesinde bu sıfat fiil eki kullanılmamaktadır. Kıpçak grubu Türk lehçelerinden sadece Tatar Türkçesinde *–açak, -eçek* sıfat fiili kullanılmaktadır. Bu sıfat fiil eki fiillerin kesin gelecek zamanını ifade etmektedir:

éşleyeçek “yapacak”, *baraçak* “gidecek”, *kileçek* “gelecek” vb. (Öner, 2013: 225). Kazak ve Kırgız Türkçelerinde bulunmayan bu ekin, Tatar Türkçesinde bulunması, Oğuz grubu lehçeleriyle ortak yanını göstermektedir. Türkçenin tarihî seyrine bakıldığında 15. yüzyılın sonlarında Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmaya başlanan *–acak, -ecek* sıfat fiil eki, zamanla Kıpçak grubunu etkilemiş, günümüzde ise Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde az da olsa kullanılmaya devam edilmektedir. Kırgız Türkçesinin geniş zaman ifade eden sıfat fiili *–ar, -er, -or, -ör* olmakla birlikte birkaç örnekte *–açak, -oçok* sıfat fiil ekinin kalıcı isimler oluşturduğu görülmektedir:

keleçek “gelecek”, *boloçok* “olacak” vb.

Bununla birlikte Kırgız Türkçesinde bu ekin asıl karşılığı *–uuçu, -üüçü, -ooçu, -ööçü* ekidir (Turgunbayev, 2004: 361).

Nogay Türkçesinde gelecek zamanı ifade eden ve Türkiye Türkçesinde *–acak, -ecek* ekine karşılık gelen ve işlek olan *–(a)yak, -(e)yek* eki bulunmaktadır:

yavayak yamgır “yağacak yağmur vb. (Ergönenç Akbaba, 2007: 661).

Kumuk Türkçesinde kesin gelecek zamanı ifade etmek için kullanılan sıfat fiil eki *–acaḳ, -ecek,* Kumuk Türkçesinde işlek olan bir ektir:

giyecek roza terek “giyecek gül ağacı” vb. (Pekacar, 2007: 997).

Altay Türkçesinde gelecek zamanı ifade eden farklı ekler kullanılmasına rağmen *–acak, -ecek* eki işletilmemektedir. Hakas Türkçesinde *acaḳ, -ecek,* sıfat fiil eki işletilmemektedir. Ancak gelecek zaman anlamını ifade eden *–cañ, -ceñ, -çañ, -çeñ* sıfat fiil eki kullanılmaktadır:

kibeceñ maşina “gelmeyecek araba”, *honmacañ aalcı* “gelmeyeek misafir” vb. Tuva Türkçesinde de *–acak, -ecek* sıfat fiil eki işletilmemektedir.

Çuvaş Türkçesinde bu ekin kullanımı bulunmamaktadır. Sıfat fiilli yapılarda gelecek zamanı ifade etmek için –as, -es eki kullanılmaktadır. Salar Türkçesinde bu ek kullanılmamaktadır.

Tahsin Banguoğlu’nun görüşüne göre yeni bir birleşik olan –acak, -ecek biçimi, *a-* fiil köküne *-çak* ekin eklenmesiyle oluşmuştur (Banguoğlu, 2007: 228). Banguoğlu ekin tarihinin yeni olduğunu söylemesine rağmen bu ekin Eski Anadolu Türkçesi döneminden günümüze kadar kullanıldığı unutulmamalıdır. M. Ergin –acak, -ecek ekinin iki heceli olması sebebiyle birleşik bir yapı izlenimi verdiğini, ekin Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerinde kullanılmaya başlandığını, önceleri sadece sıfat fiil olarak kullanılırken zamanla kullanım alanının genişlemesiyle birlikte kip eki olarak kullanılmaya başlandığını ve hangi dilden geldiğinin belli olmadığını söylemiştir (Ergin, 2013: 302-303).

Sonuç olarak, Türkçede 15. yüzyılın sonlarında işletilmeye başlayan *–acak, -ecek, -açak, -eçek* sıfat fiil eki, Oğuz grubu Türk lehçeleri için karakteristik bir sıfat fiil ve gelecek zaman kip eki olmuştur. Karluk ve Kıpçak grubu lehçelerde de kullanılmasına rağmen fazla yaygınlık kazanamamıştır. Sibirya grubu lehçelerde ise neredeyse hiç işletilmemektedir. Bu ek Türkçede geç dönemde işletilmeye başladığı için, bütün Türk coğrafyasına yayılamamıştır denilebilir. Çünkü geçen süreçte bu ekin işlevini yerine getiren başka ekler olması sebebiyle kullanım dışı kalmıştır.

Tablo 10. *AcAk* sıfat fiil elinin Çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-ajak
Uygur	—
Sarı Uygur	—
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	-acak, -ecek

Azerbaycan	-acaġ, -ecek
Türkmen	-cak, -cek
Gagauz	-acak, -ecek
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	-aşaq, -eşek, -ajaq, -ecek (-atın, -etin, -ytın, -ytin)[37]
Tatar	-açaḳ, -eçek
Başkurt	-açaḳ, -eçek, -ycaḳ, -ycek
Kırgız	*–açak, -oçok*
Nogay	azaḳ, -ayak, -eyek, -ivaḳ
Kırım-Tatar	?
Karakalpak	-(a, e, y) jaq
Kumuk	-acak, -ecek
Karaçay-Malkar	-lıḳ, -lik, -arıḳ, -erik, -rıḳ, -rik
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	-gadıy, -gediy, -kadıy, -kediy
Tuva	-galak, -gelek, -kalak, -kelek, -alak, -elek
Hakas	*–cañ, -ceñ, -çañ, -çeñ*
Yakut	-ıax, -iex, -uox, -üöx, -mıax, -miex, -muox, -müöx
Tofa	—
Şor	—
Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	—

2.4.8.1. Özbek Türkçesinde *-ajak* Sıfat Fiil Eki

Sıfat fiilin *–ajak* biçimi Azerbaycan, Türkmen Türkçeleri gibi Oğuz lehçeleri için karakteristik olup (ki bu gruptaki Türk lehçelerinde *–acak, -ecek* biçiminde kullanılmaktadır), diğer Türk lehçelerinde daha az kullanılmaktadır. Sıfat fiilin bu

[37] Kazakçaya özgü olan bu sıfat fiil eki gelecek zaman ve geniş zaman anlamlarında kullanılmaktadır (Tekin, 2006: 38)

biçimi Özbek, Başkurt, Tatar, Kumuk, Karakalpak, Kazak Türkçelerinde kesin gelecek zamanı ifade etmekte kullanılmakta; Uygur ve Kırgız edebî dilinde kullanılmamaktadır.

2.4.8.1.1. İsim + yardımcı fiil + *-ajak* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı

İsim Yardımcı Fiil + Sıfat Fiil (-ajak*)* + İyelik Eki

…bundan so‘ng **davom ettirilajak** asosiy problemalar ustida ba’zi mulohazalarimizni hamkasblarimiz bilan o‘rtoḳlashmoḳchimiz (OTA, 4).

…bundän soñ dävåm ettiriläcäk äsåsiy problemälär üstidä bä’zi mulåhäzälärimizni hämkäsblärimiz bilän ortåqläşmåqçimiz.

“…bundan sonra devam ettirilecek esas problemler üzerine bazı fikirlerimizi meslektaşlarımızla paylaşmak istiyoruz.”

Lekin birinchi kuyovning fe’l-atvori unga ma’qul tushmagani uchun, **kuyov bo‘l-ajak** yigitni har yoqlama tekshirishni, sinashni istar edi (Qut., 21).

Lekin birinci küyåvnñ fe’l-ävtori ungä mä’ḳul tüşmägäni üçün, küyåv bolächäk yigitni här yåḳlämä tekşirişni, sinäşni istär edi.

“Fakat birinci damadın mizacı ona uygun düşmediği için damat olacak yiğidi sürekli denemek, test etmek isterdi.”

2.4.8.1.2. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan *–ajak* Sıfat Fiili

Temel Fiil + Zarf Fiil (-i, -p) Tasvir Fiili + Sıfat Fiil (*-ajak*)

Taranan eserlerde *–ajak* sıfat fiilekinin ket- tasvir fiiliyle kullanıldığı bir örnek tespit edilmiştir:

Ichki ishlar ministrligidan kelgan odam Oybekni **olib ketajagini** aytdi (ABM, 176).

İçki işlär ministriligidän kelgän ådäm Åybekni ålib ketächägini äytdi.

“İçişleri Bakanlığı’ndan gelen adam Aybek’i alıp götüreceğini söyledi.”

2.4.8.1.3. *-ajak* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Kalıcı İsimler

Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-ajak)* + Ø veya Hal eki

Taranan metinlerde bir cümlede *–ajak* sıfat fiilinin kalıcı isim yapmada kullanıldığı tespit edilmiştir.

U qiz bilan ikki og‘iz jiddiy so‘zlashib, **keljakka** qanday qarashni bilmoqni istasa-da, lekin Nurining ko‘zlaridan, harakatlaridan uning bu yerga so‘z sotish uchun chiqmaganini sezdi (Qut., 35).

U ķiz bilän ikki åğiz ciddiy sözläşib, keläcäkkä ändäy ķäräşni bilmåķni istäsädä, lekin Nuriniñ közläridän, häräkätläridän uniñ bu yergä söz såtiş üçün çiķmägänini sezdi.

“O kızla iki kelime ciddiy konuşup geleceğe nasıl baktığını bilmek istese de, ancak Nuri’nin gözlerinden, hareketlerinden onun buraya laf olsun diye gelmediğini anladı. “

2.4.8.1.4. -ajak Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

İsim + İlgi Hali Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-ajak)* İsim

Biz bu maqolada shu uch problemadan faqat birinchisi yuzasidan qilinayotgan va **qilinajak ishlar** haqida gapirmoqchimiz (OTA, 8).

Biz bu mäķålädä şu üç problemädän fäķat birinçisi yüzäsidän ķılınäyåtgän vä ķılınäcäk işlär häķıdä gäpirmåķçimiz.

“Biz bu makalede şu üç problemden sadece birincisi üzerinde yapılan ve yapılacak işler hakkında konuşmak istiyoruz.”

Dalada ishning tig‘iz vaqti o‘tgani uchun mardikorlarga bundan bir necha kun ilgari javob berilgan, paxta terimiga qadar **qilinajak ishlar** Yo‘lchi, O‘roz ham Shoqosimga yuklatilgan edi (Qut., 26).

Dälädä işniñ ti’giz väti ötgäni üçün märdikårlärgä bundan bir neçä kün ilgäri cävåb berilgän, päxtä terimigä ķädär ķilınäcäk işlär Yolçi, Oråz häm Şoķosimgä yüklätilgän edi.

“İlçede işin yoğun kısmı geçtiği için işçilere bundan birkaç gün önce cevap verilmiş, pamuk toplamaya kadar yapılacak işler Yolcu, Oraz ve Şokosima’ya yüklenmişti.”

Bo‘lajak sulton Husayn Boyqaro bilan birga o‘qidi. (TAT, 2014-1: 10).

Bolächäk sultån Husäyn Båyķårå bilän birgä oķidi.

“Gelecek sultan Hüseyin Baykara ile okudu.”

Yo‘lchi uning so‘zlarini tinglarkan, **kelajak umri, orzulari, umid va xayollari** bir parcha dog‘siz, tutash nur ichida ko‘rinib ketdi (Qut., 28).

Yolçi uniñ sözlärini tinglärkän, keläcäk umri, årzuläri, ümid ve xäyålläri bir pärçä dåğsiz tutäş nur içidä körinib ketdi.

“Yolcu onun sözlerini dinlerken, gelecek ömrü, ümit ve hayalleri bir parça lekesiz yekpare ışığın içinde görünüp gitti.”

2.4.8.1.5. *-ajak* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması

İsim + İlgi hali eki Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-ajak)* +(lik) + iyelik Eki

Yapılana incelemelerde *–ajak* sıfat fiil ekinin belirtili ve belirtisiz isi tamlamalarında kullanıldığı tespit edilmiştir. İlk örnekte belirtili isim tamlaması vardır. Diğer örnekte ise belirtisiz isim tamlaması içerisinde kullanılmıştır.

Kelajakning nurli cho‘qqilari tomon bormoqdamiz», degani esida bor ekan, rangi bo‘zarib ketdi (Dah., 72).

Keläjäkniñ nurli çâḳḳiläri tâmân bârmâḳdämiz, degäni esidä bâr ekän; rängi bozärib ketdi.

“Geleceğin en aydınlık zirvelerine doğru gidiyoruz, sözünü hatırladığında rengi solup gitti.”

U chog‘larda yuraklari yoshlik, muhabbat, uchrashuv va **kelajak baxti** bilan to‘la edi (Qut., 161).

U çâġlärdä yürägläri yâşlik, muhäbbät, uçräşuv vä keläjäk bäxti bilän tola edi.

“O dönemlere kalpleri gençlik, aşk, buluşma ve geleceğin mutluluğu ile doluydu. “

Millat kelajagi onalar qo‘lida (TAT 2015-2, 28).

Millät keläcägi ânälär ḳolidä.

“Milletin geleceği anaların elinde.”

2.4.8.2. Yeni Uygur Türkçesinde –açaq, -eçek Sıfat Fiil Eki

Bu ek Yeni Uygur Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşmüştür. Bunun yerine gelecek zamanı ifade etmek için hem sıfat fiil olarak hem de haber kipi görevinde kullanılan –gu, -gü ve –idigan’dır. Ancak güney-batı grubu Türk lehçelerinin teesiriyle “kelecek” kelimesi kulanılmaktadır (Öztürk, 1997: 228).

2.4.8.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde –ajak, -açaq, -eçek Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Bu sıfat fiil eki sadece Özbek Türkçesinde kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesi yazı dilinde kullanılmamaktadr. Sadece bazı örneklerde “kelecek” kelimesi kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde kullanılmasında ise güney-batı grubu Türk lehçelerinin tesiri görülmektedir. Özbekistan coğrafi konumu gereği güney-batı grubu Türk lehçelerine daha yakın olduğu için bu etkileşimin olması doğaldır.

2.4.9. -ası, -esi Sıfat Fiil Eki

Gelecek zaman anlamında *–ası, -esi* sıfat fiili, 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği dönemden günümüze kadar yoğun şekilde kullanılmıştır ve kullanılmaya da devam edilmektedir. Kâşgarlı, Oğuzların –ası elini gelecek zaman anlamında kullandığını belirtmiştir:

Oguzlar gidilecek yere barası yer derler "Oğuzlar gidilecek yere varacak yer derler" (DLT I, 33-6),

ol bizge kelesi boldı derler "O bize gelecek oldu derler."(DLT II, 69-2).

Buna rağmen özellikle Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *–ası, -esi* sıfat fiil ekinin kullanımı oldukça sınırlıdır. Bu konuda Şçerbak, Oğuz grubunun aksine *–ası, -esi* sıfat fiil ekinin Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki kullanımında gözle görülür bir daralma olmasına rağmen *barasi* sıfat fiil tipinin Kıpçak grubu lehçelerinde geniş bir kullanıma sahip olmasına dikkat çekmiştir. Türk dünyasına ait eserlerde *–ası, -esi* ekinin kullanımının kökeni ile ilgili Aliyev, yardımcı fiil *–a, -e* + *-sı, -si* isim yapım ekinin birleşmesinden oluştuğunu söylemiştir (Aliyev, 1960: 19). Brockelmann'a göre fiilimsi eki *–a, -e* + *-sıg, -sı* isimden isim yapım ekinin birleşmesiyle oluşmuştur (Brockelmann, 1919: 188). Deny'e göre eski bir sıfat fiil olan *–gu, gü, -ku, -kü* ile benzetme ve küçültme edatı olan *–sı* ekinin birleşmesinden teşekkül etmiştir (Deny, 2012: 428). Benzing, Çuvaş Türkçesinde gelecekteki olasılık ismi oluşturan *–as, -es* eki + yükleme hâl eki *–ı -i* birleşimden meydana geldiğini söylemiştir (Benzing, 1941: 57-58). Baskakov ise *-gı* fiilden isim yapım eki + şart eki *–sa, -se'*nin birleşmesinden teşekkül etmiştir (Baskakov, 1952: 331). M. Ergin, -ga, -ge gelecek zaman isim-fiil ile –sı, -si üçüncü teklik şahıs iyelik ekinin oluşumundan meydana geldiğini belirtmiştir (Ergin, 2013: 337). Haydar Ediskun'a göre ise, *-ası, -esi* eki gelecek zaman eki *–ga, -ge* ile *–sı, -si* ekinin birleşimden oluşmuştur. (Ediskun, 1985: 249).

Bu görüşlerin açıklama gerektiren bazı çelişkileri bulunmaktadır. Bang ve Brockelmann'ın görüşlerinin doğru olduğu kabul edilirse, ekin ifade ettiği gelecek zaman anlamı nasıl açıklanır? Ayrıca gelecek zamanı eki *–a, -e'*nin 14.-15. yüzyıllarda kullanımında azalma olduğunu dile getiren çeşitli görüşler de mevcuttur. Deny, *-ası* ekinin oluşumunu *–güsi* biçiminde ifade ediyor. Ancak Eski Anadolu

Türkçesinde bu ek *–gesi>-esi* şeklinde oluşumunu nasıl ifade edebiliriz? Ayrıca Özbek Türkçesi başta olmak üzere Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *–ası, -esi* ile *–güsi* eki sıfat fiil görevinde kullanılmaktadır. Deny'nin ekin oluşumunu başka bire eke bağlıyor ama ikisi de kullanılıyor. Bu çelişkiyi nasıl açıklarız? Baskakov *–gı + -sa* şeklinde oluştuğunu söylemiş, ancak ek *–ası* şeklinde. Yani eklerin sıralamasında bir hata var. Ayrıca fiilden isim yapım ekinden sonra şart ekinin gelmesi de başka bir hatadır.

Tahsin Banguoğlu, bu ekin eski Oğuzcadaki gelecek zaman kipi (günümüzde dilek-istek kipi) olarak kullanılan "*-a*" sıfat fiili ile *–sı, -si* iyelik ekinin birleşmesinden ortaya çıkmış olabileceğini dile getirmiştir (Banguoğlu, 2007: 237). Zeynep Korkmaz ise, Eski Anadolu Türkçesinde işlek olarak kullanılan bu ekin bazı ek kalıplaşmaları dışında Türkiye Türkçesinde kullanılmadığını dile getirmiştir (Korkmaz, 2014: 148). [38]

Biz de Korkmaz, Ergin ve Banguoğlu'nun görüşüne katılıyoruz. Oğuz grubu Türk lehçelerinde karakteristik olan *–ga, -ge* gelecek zamanı ifade eden sıfat fiil ekine, Köktürkçe döneminden itibaren kullanılan *–sıg, -sig* iyelik eki katılmıştır. Böylelikle Oğuz grubu Türk lehçelerinde ek başı ve ek sonu g'lerinin düşmesi neticesinde günümüzdeki *–ası/-esi* şeklini almıştır. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud'un DLT'de –gu, -gü, -sı, -si;

*bu tur**gu** yir er-mes = bu tur**ası** yir tegül* "Burası duracak yer değil." şeklinde ekleri birbirine eşitlemesi dikkat çekicidir. *–gu, -gü, -sı, -si* eklerinin tanımlanması bir kez daha *–sı, -si* ile *–sıg, -sig* arasındaki etimolojik bağlantıyı doğrulmaktadır. Sıfat fiilin *–ga, -ge* ekiyle birleşimden oluşan –gası, -gesi biçimi, Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde yaygın şekilde görülebilir:

*dirilgesi "dirilecek", ölgesidü*r "ölecektir" (Buluç, 1954: 130).

-ası, -esi ekinin birinci unsuru *–ga, -ge, -a, -e'nin* bazı Türk lehçelerindeki kullanım alanının giderek azaldığı ve gelecek zaman anlamını yitirdiği belirtilmektedir. Böylelikle ekin gelecek zaman anlamını geri getirmek için *–sı, -si* ekinin eklendiği söylenebilir. Türk lehçelerinde bazı eklerin eski anlamını geri getirmenin yanı sıra kullanılmayan bazı eklerin çeşitli dil teknikleri ile canlandırılması dikkat çekicidir. Bu canlandırma genellikle kelime uzatma yani

[38] *-ası, -esi* eki –ca, -ce ekiyle birleşerek sıfat görevinde kullanılmaktadır: çatlayasıca, boyu devrilesice vb. Yönelme hali ekiyle genişleyerek zarf görevi yapmaktadır: çıldırasıya, ölesiye çalış- vb. Bazı yardımcı fiillerle birleştiği durumda istek ifade eder: göresi gel-, gülesi tut- vb. (Korkmaz, 2014: 148).

eşanlamlı gramer unsurlarının birleşmesiyle oluşmaktadır. Gerçekten de, Türkçede, eklerin eski anlamlarını yeniden elde etmek için kullanım anlamını yitirmiş eklerin bazılarına eşanlamlı eklerin eklendiği canlandırma yöntemleri de kullanılmaktadır. Bu olay söz uzatımı yöntemiyle yapılır. Z. Korkmaz bu olayı açıklığa kavuşturmak için aşağıdaki örnekleri verir:

Yakut T. *tünür / tünürüt / tünürütter*

gelüben, çağrışuban, diyübeni vb.

Z. Korkmaz'a göre *–ası, -esi* ekinde de bu canlandırma hadisesi yaşanmıştır. Biz de Korkmaz'ın bu görüşüne katılıyoruz. *–ası, -esi* sıfat fiil ekinin ilk unsurunun değişime uğrayarak *–ga, -ge > -a, -e* şeklini aldığı bunun sonucunda *–ası,-esi* sıfat fiil ekinin oluştuğu ve bunun sonucunda gelecek zaman anlamında bir zayıflama olmuş, şimdiki zaman, geniş zaman ve istek anlamları kazanmaya başlamıştır. Bu sıfat fiil ekinin gelecek zaman anlamını yitirmesiyle birlikte zaman anlamını korumak için *–sıg, -sig > -sı, -si iyelik* ekinin aldığı görüşünü benimsiyoruz. DLT'den ekin bu değişimine örnek verecek olursak; bu turası yer değil " Burası duracak yer değil." 11. yüzyıla ait olan bu eserde bu ek, gelecek zaman sıfat fiil eki *–acak, -ecek*'e benzer bir görevde kullanılmıştır. Harezm Türkçesi döneminde de ek kullanılmaya devam edilmiştir. Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinde çok işlek olmamakla birlikte gelecek zaman anlamında ve kalıcı isimler yapmak için kullanılmış bir sıfat fiil ekidir: *kélesi mihnet* "gelecek mihnet" (GT, 142b), *keçesi dünya* "geçici dünya" (TB, 106).

Çağatay Türkçesi döneminde Oğuzcanın da etkisiyla –ası, -esi sıfat fiili nadiren de olsa kullanılmıştır: *kéleside* "geleceğinde" vb. (Argunşah, 2013:148).

Türkiye Türkçesinin yani sıra diğer Oğuz grubu Türk lehçesi olan Azerbaycan Türkçesinde *–ası, -esi* sıfat fiil eki, gelecek zaman anlamını ifade etmek için yaygın kullanıma sahiptir:

gelesi qonaq "gelecek misafir", *deyilesi söz* "denilecek söz" (Yalçın, 2018: 347).

-ası, -esi sıfat fiil eki, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden sadece Tatar Türkçesinde ve Karakalpak Türkçesinde görülmektedir. Ayrıca Tatar Türkçesinde istek kipi görevinde de kullanılmaktadır:

kilesé kéşé "gelecek insan", *ukıysı kitabım* "okuyacak kitabım" (Öner, 2013: 225). Çuvaş Türkçesinde gelecek zaman anlamını ifade eden bu sıfat fiil eki *-as/-es* şeklinde yaşamaktadır*:*

men sanpa kalaśas sĭmahĭm şuk "Benim seninle konuşacak sözüm yok." śites erne kun "gelecek cuma günü" vb. (Ersoy, 2018: 391-392). Ancak Saha/Yakut Türkçesi ve Halaç Türkçesinde *-asɪ/-esi* sıfat fiil eki kullanılmamaktadır.

Özbek Türkçesinde *-asɪ/-esi* sıfat fiil ekinin kullanımı oldukça dardır. *-asɪ/esi* eki art zamanlı bir ek konumundadır. Ayrıca araştırmaya konu olan bu sıfat fiil eki, Özbek Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları arasında kullanılmaktadır. Fiiller özelliklerini yitirdiğinde sıfatlaşabilir veya onlara yaklaşabilir. *-gan, -uvçi, -vçi -adigan, -asi* sıfat fiil ekleri, *-ar* sıfat fiili ile aynı görevdeki eklerdir. Özbek Türkçesinin Şehrisebz, Taşkent ağızlarında, *-asɪ* ekinin tespit edilmesi dikkat çekicidir. Bu ağızlarda sıfat fiilin *-mış* biçimi kullanılmaktadır. *-asɪ, -esi* ekinin detaylı araştırması yapıldığında, bu ekin ilk unsurunun değiştiğini, bunun sonucunda *(-ga, -ge > -a, -e)* gelecek zamanın eski anlamının zayıflamasına neden olan değişiklik geçirerek, gereklilik anlamı kazandığı görülmektedir. Gelecek zaman anlamını yitirmiş olan sıfat fiil eki, şimdiki zaman ve geniş zaman anlamını aktarmaya başlamıştır. Bu nedenle *–asɪ, -esi* sıfat fiil ekinin gelecek zaman anlamının zayıflamasını engellemek için, üzerine eski Türkçedeki *–sɪg, -sig'*in eklendiği anlaşılmaktadır. Böylelikle *–sɪ, -si* gelecek zaman sıfat fiilini oluşmaktadır. Türk lehçelerindeki –asɪ, -esi az kullanılan sıfat fiil biçimlerine atıf yapmaktadır. Bu şekil esas olarak konuşma dilinde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi gibi bazı Türk lehçelerinde bu sıfat fiil eki, sözdizimsel işlevlerini yitirmiştir. Çağdaş Türk lehçelerinde *–asɪ, -esi* eki sadece donuk söz[39]lerde kullanılır. Ayrıca bazı araştırmacıların, incelemeye konu olan bu sıfat fiil şeklinin Özbek Türkçesindeki sayı sıfatlarıyla ilişkilendirmesi dikkat çekicidir.

Tablo 11. *-AsI* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-asi
Uygur	-asi, -esi
Sarı Uygur	-asi, -esi
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	-asɪ, -esi

[39] donuk söz: Türlü nedenlerle ortaya çıkan ses ve anlam değişmelerinden dolayı asıl biçimi unutulmuş veya asıl biçim-bağlı biçim ilişkisi sezilemeyen yapılardır. Bu tür sözler, alıntı sözler gibi bir bütün olarak algılanır ve onlar gibi oldukça şaşırtıcı ses ve anlam değişikliklerine uğrarlaar: kel-tür- > getir- ol-tur- > otur- vb. (Karaağaç, 2013: 336, Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü).

Azerbaycan	-ası, -esi
Türkmen	-asi, -esi
Gagauz	-asi, -esi
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	-ası, -esi
Tatar	-ası, -əse, -yısı, -ise
Başkurt	-ahı, -əhe
Kırgız	—
Nogay	—
Kırım-Tatar	—
Karakalpak	-ası, -esi
Kumuk	—
Karaçay-Malkar	—
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	—
Tuva	—
Hakas	—
Yakut	—
Tofa	—
Şor	—
Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	-açı, -əçe; -as, -es

2.4.9.1. Özbek Türkçesinde *-asi* Sıfat Fiil Eki

–ası sıfat fiil eki Özbek Türkçesinde gelecek zamanı ifade eden sıfat fiil olarak kullanılmaktadır. İşlek olmayan bir ektir. Taranan eserlerde sadece zaman isimlerinden önce gelerek zamanı belirginleştirir.

Dehqon **kelasi** kuzda oladigan hosilining g‘amini shu kuzdan ko‘radi (OTG I, 512).

Dehqån keläsi küzdä ålädigän håsiliniñ ġamini şu küzdän körädi.

“Çiftçi gelecek sonbahar alacağı hasatın tasasını şimdiden çekiyor.”

…bu kattakon ishning oqibatini xayol qilgan vaqtlarida “**kelasi yilga”** (inshollo!) hajga nasib bo‘ladi. (KK, 99).

...bu kättäkån işniñ åḳıbätini xäyål ḳilgän väḳtläridä “keläsi yilgä” (inşållå!) häcgä näsib bolädi.

“...bu çok büyük işin akıbetini hayal ederken “gelecek yıla” (inşallah!) hac nasip olur.”

2.4.9.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-ası, -esi* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de işlek olmayan bir ektir. Gelecek zamanı ifade etmektedir. Zaman isimlerinden önce gelerek tamlama oluşturmaktadır. Ancak taranan eserlerde bu sıfat fiil ekinin örneği tespit edilememiştir.

2.4.9.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-ası, -esi* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Her iki lehçede de çok nadiren kullanılan bir sıfat fiil ekidir.

Zaman olarak gelecek zamanı ifade etmektedir.

Bu sıfat fiil eki daha çok güney-batı grubu Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

2.4.10. *-mış* Sıfat Fiil Eki

-mış eki Türk dilinde *–ar, -maz, -acak* gibi hem kip eki hem de sıfat fiil olarak kullanılmaktadır. Türk dilinde *-mış* eki, çok işlevsel olması, her türlü fiil kök ve gövdesine gelebilmesi sebebiyle morfolojik, semantik, kategorik özelliklerine göre dilbilimciler tarafından pek çok çalışmaya konu edilmiştir. Ancak bu konuda hâlâ açıklanması gereken noktalar vardır. Bu hususta Kormuşin’in görüşleri dikkat çekicidir. Kormuşin’e göre Türk lehçelerinde *-mış* ve *-gan* ile ilgili birbiriyle örtüşmeyen sınıflandırma gruplarının yorumlanması ve aynı biçimin, birbirleriyle yakından ilişkileri lehçelerde eşit olmayan işlevsel-semantik görünüm gibi bazı zorlama yorumları beraberinde getirmektedir. (Kormuşin, 1985: 173’den aktaran Meşadiyeva, 2017: 138). Bu nedenle incelenen sıfat fiil şekli, ağırlıklı olarak Oğuz grubu Türk lehçelerinde (Türkiye, Türkmen, Azerbaycan, Gagavuz Tükçesi), Sibirya (Kuzeydoğu) grubu Türk lehçelerinde (Çuvaş, Yakut, Tuva, Türkçesi) işlektir. Saha/Yakut Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki *-mış* sıfat fiiline karşılık kullanılan ek *-bıt/-bit/-pıt/-pit/-mıt/-mit* şekindedir. Aynı zamanda şekil ve zaman eki olarak da kullanılan bu sıfat fiil, iyelik ekleriyle ve edatlarla kullanılışı ile dikkat çekicidir:

Kini suruybut kinigelerin bilbetter “Onun yazdığı kitapları bilmezler.”,

Cieber kelbitim iyem iistene olororo "Eve geldiğimde annem otururak dikiş dikiyordu." (Kirişçioğlu, 2048: 161).

Türkiye Türkçesindeki *-mış* sıfat fiil ekine karşılık Çuvaş Türkçesinde *-nĭ* biçimi kullanılmaktadır. Ek aynı zamanda geniş zaman anlamında da kullanılmaktadır:

Saralma puślanĭ hurĭn śulśĭsem "Sararmaya başlamış kayın yaprakları" vb. (Ersoy, 2017: 386).

Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde az da olsa kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde ise işlek değildir. Ancak eski Uygur Türkçesinde oldukça işlek bir ektir. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ise sadece alıntı kelimelerde kullanılmaktadır. Dilbilim literatüründe *-mış* belirsizliği ifade etmektedir. Dmitriyev *-mış* ekiyle ilgili olarak Moğolcada müstakil *mal, -mel* kelimesi olduğunu, Türkçede *a, e > ı, i ve -l > -ş* değişmiyle *–mış, miş* şeklini aldığını ifade etmiştir (Dmitriyev, 1962: 181). Kononov'a göre ise *-mış* eki *-im+iş* şeklinde iki yapıdan oluşmaktadır. Kononov *-mış* ekinin bir zamanlar *-gan* ekine karşılık geldiğini ve bazılarında ise oldukça erken dönemlerde *-mış* ekinin işlevinde daralma olduğunu ve bu işlevinin bir kısmını *-dık* ekinin üstlendiğini ifade etmektedir. (Kononov, 1939: 35). Köktürkçe döneminde Orhun-Yenisey yazıtlarında bu ekin *–mış, -miş, -muş, -müş* ve *–mıs, -mis, -mus,* -müs şekli de bulunmaktaydı. Orhun-Yenisey yazıtlarında *–mış* sıfat fiil ekinin üzerine isim hâl eklerini alması dikkat çekicidir: *yağmışı, timisi vb.*

Bu ekin Orhun-Yenisey yazıtlarında sonraki dönemdeki yazılı eserlerden farklı olarak niteleyici işlevi oldukça sık kullanılmıştır. Bu ek, niteleyici özelliğinin yanı sıra kalıcı isimler de oluşturmaktadır. Kutadgu Bilig'de *Ögdilmiş, Odgurmış;* Tercümân-ı Türkî'de *Kündomuş, Aydoğmuş;* Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinde de *yimiş, yaradılmış* şeklinde kalıcı isimlerin oluşumuna yardımcı olduğu görülmektedir. Tarihî Kıpçak Türkçesinde *–mış* eki *–gan* ekleri geçmiş zaman anlamında kullanılmışlardır. Çağatay Türkçesinde *–gan* eki daha işlek olmakla birlikte *–mış* sıfat fiil eki de kullanılmıştır (Şçerbak, 1981: 92-93' den aktaran Meşadiyeva, 2017: 127). *-mış* ekinin sıfat fiil görevinde kullanımı Oğuz grubu Türk lehçelerinin ayırt edici özelliğidir ve en eski sıfat fiil biçimlerindendir. Diğer Türk lehçelerinde ve özellikle de Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu biçim işlek değildir ve onun yerine *-gan* sıfat fiili kullanılmaktadır. Sadece Tatar Türkçesinde çok az sayıdaki örnekte görülmektedir. Bazı Türk lehçelerinden farklı olarak Orhun-Yenisey

yazıtlarında *-mış* sıfat fiil eki yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde *-mış* eki yardımıyla, çoğunlukla pasif geçmiş zaman sıfat fiilleri oluşturulmaktadır: *külek vurmuş ağac* "yel vurmuş ağaç", *oxumuş adamlar* "okumuş adamlar", Kişi isteyirdi çürümüş almaları da mene satsın. "Adam istiyordu ki, çürümüş elmaları da bana satsın." (Yalçın, 2018: 344).

Başkurt Türkçesinde *-mış* ekinin isim görevinde kullanıldığı bazı örneklerin bulunması dikkat çekicidir. Kumuk Türkçesinin pek çok ağzında *–mış* yerine *–gan* sıfat fiil ekinin kullanıldığı görülmektedir. Türkmen Türkçesinde bu sıfat fiil biçiminin yerini *-an/-en* ekinin aldığını görüyoruz. Bununla birlikte Türkmen Türkçesinde *-mış* biçimi, ağırlıklı olarak fiil kipi şeklinde kullanılmaktadır. Bazı durumlarda bu ekin örnekleri verilmiştir:

geçmiş edebiyatımız "geçmiş edebiyatımız" vb. Bununla birlikte Türkmen Türkçesinde *-mış* ekinin kalıcı isim yaptığı şekiller de bulunmaktadır: *okumış* "okumuş" vb.

Sıfat fiilin *–mış* şekli Oğuz grubuna özgü olmasına rağmen diğer Türk lehçelerinde de kullanıldığı görülmektedir. Mesela eski Çağatay Türkçesinde *–mış* sıfat fiil ekinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak günümüz Özbek Türkçesinde *–mış* eki neredeyse hiç kullanılmamaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde de bazı kelimelerde kalıplaşmış halde kalıcı isimler yapmakta kullanılmaktadır:

oḳumuşluḳ "tahsil görmüş", *Kéçürmişlirini hemrahliriġa sözlep bériptu* "Başından geçirdiklerini yoldaşlarına söylemiş." (Öztürk, 2015: 102-103).

Karakalpak Türkçesinde işlek olmayan bir ektir. *–mış* sıfat fiilinin Başkurt Türkçesinde bazı hallerde *–meş* şekli kullanılmaktadır. Günümüz Yakut Türkçesinde *–mış* ekine karşılık olarak *–bıt/-bit/-but/-büt;-pıt/-pit;-mıt/-mit* ekleri kullanılmaktadır. Bu ekin olumsuzu ise *–batax* şeklindedir: Kini *idete buolbatağın billerer* "Bunun meslek olmadığını gösteriyor." vb. (Kirişçioğlu, 2007: 1274). Çuvaşçada *-mış* sıfat fiilini karşılık olarak *–maş/-meş* eki kullanılmaktadır.

Karılaştırmalı tarihsel analiz, Türk lehçelerinde sıfat fiil biçiminin bir dizi morfolojik, anlamsal ve sözdizimsel özelliklerini belirlememize olanak sağlamıştır

Tablo 12. *-mIş, -mUş* sıfat fiil ekinin çaağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-miş, -muş

Uygur	-miş
Sarı Uygur	-miş
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	-mış, -miş, -muş, -müş
Azerbaycan	-mış, -miş, -muş, -müş
Türkmen	-mş, -miş, -muş, -müş
Gagauz	-mış, -miş, -muş, -müş
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	-mış, -miş
Tatar	-mış, -měş
Başkurt	-mış, -miş
Kırgız	-mış, -miş, -muş, -müş
Nogay	—
Kırım-Tatar	-mış, -miş, -muş, -müş
Karakalpak	-mış, -miş
Kumuk	—
Karaçay-Malkar	—
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	—
Tuva	—
Hakas	—
Yakut	-bıt, -bit, -but, -büt; -pıt, -pit, -put, -püt; -mıt, -mit, -mut, -müt
Tofa	—
Şor	—
Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	-nĭ, -ni

2.4.10.1. Özbek Türkçesinde *-mish* Sıfat Fiil Eki

-mish sıfat fiili hareketin geçmişte yapıldığını ifade etmektedir. Özbek Türkçesindeki metinlerde *-mish* sıfat fiil ekinin sıfat tamlaması ve isim tamlamasında

sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Sıfat tamlası biçimindeki kullanımlar, isim tamlamasının içinde bir parça gibi de kullanılmıştır.

2.4.10.1.1. İsim + yardımcı fiil + *-mish* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı

İsim Yardımcı Fiil + Sıfat Fiil (*-mish)* + İyelik Eki

Har bir til uning sohibi **bo‘lmish** jamoaning bebaho mulki bo‘lib, o‘zi mansub jamoaning nomi bilan ataladi (HAOT I, 3).

Här bir til uniñ såhibi bolmiş cämåniñ bebähå mülki bolib, özi mänsub cämåniñ nåmi bilän ätälädi.

“Her bir dil onun sahibi olduğu topluluğun paha biçilemez değeri olup mensubu olduğu topluluğun ismiyle adlandırılır.”

2.4.10.1.2. *-mish* Sıfat Fiiliyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler

Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-mish)* + Ø veya Hal eki

Özbek Türkçesinde *-mish* sıfat fiil ekiyle birlikte kalıplaşan bazı kelimelerin kalıcı isimler oluşturduğu görülmektedir. Bu yapıların örnekleri taranan eserlerde de tespit edilmiştir.

Chol **o‘tmishni** esladi (Qut., 3).

Çål ötmişni eslädi.

“İhtiyar geçmişi hatırladı.”

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” qissasida O‘zbek xalqining yaqin **o‘tmishi** haqida hikoya qilinadi (TAT 2015-2, 22)

Äbdullä Ḳådiriyniñ “Ötkän künlär” ḳissäsidä Özbek xälḳiniñ yäḳin **ötmişi** häḳidä kikåyä ḳilinädi.

“Abdullah Kadiri’nin “Ötkan Künler” hikâyesinde Özbek hakının yakın geç-miş-i hikâye edilir.”

Aniqlovchi tomonidan aniqlangan ot **aniqlanmish** deb ataladi (OTG II, 41).

Äniqlåvçi tåmånidän äniqlängän åt äniqlänmiş deb ätälädi.

“Tamlayan tarafından tamlanan ad, belirtili ad diye tanımlanır.”

2.4.10.1.3. *-mish* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan İsim Tamlaması

İsim + İlgi hali eki Temel Fiil + Sıfat Fiil *(-ajak)* +(lik) + iyelik Eki

Bu narsa uning **o‘t-mish-i-ni** uzoq bir tush kabi xotirlatar (Qut., 58).

Bu närsä uniñ öt-miş-i-ni uzåḳ bir tüş käbi xåtirlätär.

"Bu şey onun geç-miş-i-ni uzak bir düş gibi hatırlatır."

2.4.10.1.4. *-mish* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

İsim + İlgi Hali Temel Fiil + Sıfat Fiil (*-mish)* İsim

O'zining **kechmish** bolaligi, qishlog'i, o'rtoqlari yodiga tushadi (Qut., 50).

Öziniñ keçmiş bâläligi, ķişlâġi, ortâķläri yâdigä tüşädi.

"Kendisinin geçmişteki çocukluğu, köyü, arkadaşları aklına düştü."

Buradaki örnkete sıfat fiil eki almış kelime, "O'zining ___ bolaligi" şeklindeki isim tamlamasının arasına gelerek tamlanan unsurla sıfat tamlaması oluşturmuştur.

2.4.10.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-miş* Sıfat Fil Eki

Geçmiş zamanı ifade eden bir ektir. Yeni Uygur Türkçesinde bazı örnekler kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır. *–miş* sıfat fiil eki üstüne aldığı bazı çekim ekleri ile geçici veya kalıcı isimler yapmaktadır. Çok işlek olmayan bir ektir.

Erkinniñ Ayçiverniñ **kéçürmişlirini** bilgüsi baridi. (NH, 55).

"Erkin'in, Ayçiver'in düşündüklerinden haberi vardı."

Erzat ve uniñġa ohşaş nurġun Uyġur yaşliri zamanniñ zulmeti bilen zulumluķ **keçürmişlerge** muptila bolġan idi. (Els., 104).

"Erzat ve onun gibi çok Uygur gençliri dönemin karanlığı ile kötü anılarına maruz kalmıştı."

Şu azapliķ **keç-miş-ler-ni** uniñġa sözlişiñ kérek idi. (Els., 54).

"Bu çileli geçmişleri ona söylemen gerekliydi."

… bügünkü künde hitay döliti **atal-miş** şincañ Uygur aptonom rayon… (OBS, 41)

"…ve günümüzde Hitay Devleti denilen Şincan Uygur özerk bölgesi…"

2.4.10.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *–mış, -miş* sıfat fiil ekinin karşılaştırılması

Her iki Türk lehçesinde de kullanılmaktadır. Ancak Yeni Uygur Türkçesinde daha az kullanılmaktadır.

Her iki lehçede de kalıcı isimler yapmak için kulanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde isim tamlaması, sıfat tamlaması kuruluşunda yer almaktadır. Ancak Yeni Uygur Türkçesinde bu şekildeki kullanımlar tespit edilememiştir.

2.4.11. -GudAk, -qudek, -kudek Sıfat Fiil Eki

Bu sıfat fiil eki, Türkçenin tarihî seyri içerisinde Çağatay Türkçesi döneminde kullanılmaya başlamıştır. Sonrasında Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde pek yaygın olmamakla birlikte kullanılmaya devam edilmiştir. Günümüz Özbek Türkçesinde fazla işlek olmayan bu sıfat fiil eki, *-gu* sıfat fiil eki + *dek* eşitlik-benzerlik hâli ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Hakas Türkçesindeki karşılığı *–ğadağ, -gedeg, -hadağ, -kedeg, -adağ, -edeg* biçimidir. Gelecek zaman ve geniş zaman anlamını ifade etmektedir:

parğadağ maşina "gidecek araba", *kelgedeg apsah* "gelecek ihtiyar" vb. (Arıkoğlu, 2007: 1122).

Kırgız Türkçesinde bu sıfat fiil ekine karşılık *–gıday, -gidey, -guday, -güdey, -güdöy* şekli kullanılmaktadır:

cöö cürgüdöy al "yaya gidecek hâl", *arı-beri basıp turguday bir maşina* "oraya buraya götürecek bir araba" vb. (Kasapoğlu Çengel, 2007: 526).

Karakalpak Türkçesinde *–ğanday, -gendey, -qanday, -kendey* eki kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde bu eke karşılık *–gadıy, -gediy* eki kullanılmaktadır:

Carım ayga çıdaşkadıy ölöñ bar emtir. "Yarım ay yetecek kadar ot varmış."

Tatar Türkçesinde sıfat fiilin bu şekli sadece süreklilik fiillerinde ve şiirlerde kullanılmaktadır.

Tablo 13. *-GUdAk* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-g'udak, -qudak, -kudak
Uygur	-ġudek, -ķudek, -küdek
Sarı Uygur	-ġudek, -ķudek, -küdek
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	—
Azerbaycan	—
Türkmen	—
Gagauz	—
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	—
Tatar	-ġudek, -ķudek, -küdek

Başkurt	—
Kırgız	–gıday, -gidey, -guday, -güdey, -güdöy
Nogay	—
Kırım-Tatar	—
Karakalpak	–ğanday, -gendey, -qanday, -kendey
Kumuk	—
Karaçay-Malkar	—
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	–gadıy, -gediy
Tuva	-gı, -gi, -gu, gü, -kı, -ki, -ku, -kü+deg,
Hakas	–ğadağ, -gedeg, -hadağ, -kedeg, -adağ, -edeg
Yakut	—
Tofa	—
Şor	—
Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	—

2.4.11.1. Özbek Türkçesinde *-g‘udak, -qudak, -kudak* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde kullanım alanı dar olan bu sıfat fiil eki – *gu, -gü* sıfat fiil eki ile *dek* edatının birleşerek oluşturduğu bir sıfat fiil ekidir. Gelecek zamanı ifade etmektedir. Özbek Türkçesinde pek yaygın olmayan bu sıfat fiil eki, taranan eserlerde de çok az sayıda tespit edilmiştir.

...yer **o‘pirilgudek** bo‘lib turganini Mirzo ham, uning atrofidagi mulozimlar ham mutlaqo sezmas edilar (TAT 2015-II, 23).

...yer öpirilgudek bolib turgänini Mirzå häm, uniñ ätråfidägi mülåzimlär häm mutläqå sezmäs edilär.

...yerin oyuk oyuk olduğunu Mirza da etrafındaki hizmetçiler hissetmişlerdir.

Lekin tashqarida dovul ko‘tarilganini, tepasidagi chodirni shimol yiqitib **ketgudak** qattiq silkitayotganini sezdi… (HA, 28).

Lekin täşķäridä dåvul kötärilgänini, tepäsidägi çådirni şimål yiķitib ketgudäk ķattik sezdi.

“Fakat dışarıda fırtına estiğini, tepesindeki çadırı rüzgâr yıkıp geçecek gibi sertçe dalgalandığını farketti.”

…lekin hozir Mohim tilga olgan uch bolaga **jonini bergudak** mehribon.(HA, 87).

„„lekin häzir Mähim tilgä olgän bölägä canini bergudak mehribån.

“Lakin şimdi Mahim konuştuğu üç çocuğa canını verecek kadar şefkatli.”

2.4.11.2. Yeni Uygur Türkçesinde *–gudek, -güdek* Sıfat Fiil Eki

Bu sıfat fiil eki *–gu, -gü* gelecek zaman sıfat fiil eki ile dek edatının birleşmesinden oluşmaktadır. Fiil kök veya gövdesine “*-ġudek, -ḳodek, -güdek, -küdek*” sıfat fiil eklerinin getirilmesiyle yapılan bu sıfat fiil eki, Yeni Uygur Türkçesinde oldukça az kullanılmaktadır. Bu sıfat fiiller cümlede isimleri belirtme görevindedir:

Oquġudek kitabiñ yoqmu? “Okuyacak kitabın yok mu?”

Tamaqni **toyġudek** yédim. “Yemeği doyana kadar yedim.” (Taşraḫman, 2000: 233).

Bazı durumlarda sıfat fiil cümlede haber bildirmektedir ve iş-hareketin yapılışını, konuşanın (öznenin) sonradan öğrendiğini bildirilmektedir. Yani yüklem görevinde öğrenilen geçmiş zaman anlamını ifade eder:

Mektipimizge ékskürsiye ömiki **kelgüdek**. .” (Taşraḫman, 2000: 233).

“Okulumuza tur kafilesi **gelmiş**.”

Bazı dırımlarda ise sıfat fiiller “*bol-”* yardımcı fiilini alarak eylemi gerçekleştiren kişinin bu işi yapabilme kabiliyetine sahip olması ifade edilmektedir:

Balam **mañġude**k boldi.

Yavrum **yürür gibi** oldu.

Xenzuçini **yazalġudek** bolġanda, sizge xet yazimen.

“Çince **yazabilecek** olduğumda size mektup yazarım.” (Mahmutcan vd., 2003: 477-478).

2.4.11.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-g‘udak, -qudak, -kudak; -gudeki –güdek* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Her iki lehçede de çok az kullanılan bir sıfat fiil ekidir.

Birleşik yapıda olan bu sıfat fiil eki, her iki lehçede de gelecek zamanı ifade etmektedir.

Yeni Uygur Tütkçesinde bazı durumlarda geçmiş zaman anlaını da ifade etmektedir.

Yeni Uygur Türkçesinde yardımcı fiillerle kullanılarak cümleye yeni anlamlar kazandırmaktadır.

2.4.12. *-DIK* Sıfat Fiil Eki

Türkolojide *–DIK* ekinin etimolojisi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konuda Poppe, Konov, Ramstedt Kotviç gibi bazı dilbilimciler *–DIK* sıfat fiilinin Tunguzcada kullanılmaya devam eden *–d* sıklık çatısı eli ile *–ġ, -g* fiilden isim yapım ekinin birleşimden meydana geldiğini söylemektedir (İlker, 1997: 143; Eraslan 1980: 37). Denis, Baskakov, Brockelman, Kuliyev gibi bazı dilbilimcilerin görüşüne göre ise *–dık, -dik, -duk, -dük* şeklindeki ek, kök halindedir, son sesteki *–k* kaybolmuştur ve *–dı* oluşmuştur. Dillerin büyük bir çoğunluğunda bu sonek karşıtını beraberinde getirmiştir (Kotviç, 1962: 293).

B.A. Serebrennikov *-DIK* sıfat fiilini *–t* ve *-(ı)q* eklerinin birleşmesinden oluştuğunu söylemiştir (Serebrennikov ve Gadciyeva, 2011: 194). İ. N. Şervanidze'ye göre *-dık* sıfat fiilinin kesin bir açıklamasını yapmak zorduk (Şervanidze, 1986: 100). Ancak bu ekin *–t, -d* + *-(u)k* biçiminde son şeklinin almış olması muhtemeldir. *–dık* eki eski kalıtım eklerindendir ve ilk olarak Orhun Türkçesi döneminde tespit edilmiştir. Ancak bu dönemde daha çok isim fiil görevinde kullanılmıştır. *–dık* sıfat fiil eki özellikle Oğuz grubu Türk lehçelerinde (Türkiye, Türkmen, Azerbaycan, Gagavuz Türkçesi) sıklıkla kullanılmaktadır. Şinasi Tekin ekin ilk şeklinde *–maduk*<*-matı* zarf fiil eki ile + *ok* edatının birleşiminden meydene geldiğini belirtmiştir (Tekin, 1992: 73-74).

11-15. yüzyıllarda Uygur harfleriyle yazılmış Türkçe eserlerde *–DIK* sıfat fiil ekinin kullanımı, Orhun-Yenisey yazıtlarında ve Eski Uygur dönemi eserlerine göre daha azdır. Bu dönem eserlerinde ekin işlevi incelendiğinde Uygur dönemi eserlerinde yer alan ek, genel itibariyle temel işlevinde kullanılmıştır. Bu sıfat fiil eki, nadiren sıfat ve ek fiil görevinde kullanılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Dede Korkut'ta da bu sıfat fiilinin yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir:

getürdügüm oğul "getirdiğim oğul", *belledügüm oğul "*bellediğim oğul" (DK, 106) Demircizade'nin de belirttiği gibi, *-dık* sıfat fiili bazen mastar olarak da kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde *–DIK* sıfat fiili bugünkü şeklini alana kadar ki sürecin her aşamasında kullanılmıştır. Ayrıca Oğuz grubunun diğer lehçelerinde de kullanılmaktadır.

18.-19. yüzyıla ait Türkmen Türkçesi eserlerinde *–tık, -tik, -tuk, -tük; -sık, -suk, -sük* ekleri kullanılmış olmasına rağmen günümüz Türkmen Türkçesinde *-dık* sıfat fiili fazla işlek olmayan bir ektir. Bu örnekler de genellikle iyelik ekleriyle kullanılmıştır:

geldigin "geldiğin", *aldıgı* "aldığı" vb. Ancak Türkmen Türkçesinde *–madık, -medik,* diğer Oğuz grubu Türk lehçelerinden farklı olarak *–an, -en* ekinin olumsuzu için de kullanılmaktadır. Türkmen Türkçesinde *-DIK* sıfat fiil ekinin sadece olumsuzunda korunuyor olması dikkat çekicidir:

eşidilmedik ovaaz "duyulmamış ses", *okamadık kitaabımız* "okumadığımız kitap" vb. (Kara, 2007: 277).

Gagavuz Türkçesinde *-DIK* ile *-mIş* sıfat fiilleri dilbilgisel benzerliğine rağmen bu ekler paralel olarak kullanılmaktadır. *-dık* sıfat fiilinin sadece olumsuz biçiminde korunmaktadır, olumlusunda *–dı* biçimi kullanılmaktadır.

Bugünkü Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *–dık, -dik* sıfat fiili kullanılmamaktadır. Bu lehçelerde *–gan, -gen* sıfat fiil eki, bu görevi de üstlenmiştir. Kırım-Tatar Türkçesinde geniş zaman anlamı veren *–dıq, -dik, -duq, -dük; -tıq, -tik, -tuq, -tük* sıfat fiilin kullanılması dikkat çekicidir:

çektigim cefayı "çektiğim cefayı", *qullandığım vaqıf* "kullandığım vakıf" vb. (Yüksel, 2007: 860).

Altay grubu Türk lehçelerinden sadece Yakut Türkçesinde *-DIK* sıfat fiiline karşılık olarak *–lax, -lex, -lox, -löx; -tax, -tex, -tox, -töx; -dax, -dex, -dox, -döx, -nax, -nex, -nox, -nöx; batax, -betex, -botox, -bötöx; -matax, -metex, -patax, -petex, -potpx, -pötöx* fonetik biçimleri kullanılmaktadır:

Kini idete buolbatağın billerer "Bunun meslek olmadığını gösteriyor.", *Kelleğim ikksi künüger* "Geldiğimin ikinci günü" vb. (Kirişçioğlu, 2007: 1274; Kirişçioğlu, 2018: 161).

Görüldüğü gibi Yakut Türkçesinde *–tax* sıfat fiili cümlede özne veya nesne görevi yapabilmektedir. Haritonov ve Ubryatova'nın da belirttiği gibi Yakut Türkçesinde sıfat fiilin *–tax* ve varyantları, fiil şekillerini aldığı için diğer sıfat fiil şekillerinden ayrılmaktadır (Haritonov, 1947: 227; Ubryatova, 1950: 60). Yakut Türkçesinde kullanılan sıfat fiiller yardımıyla, ifadenin güçlendirilmesi ile bağımsız kelimelerin oluşturulması önemlidir. Böyle durumlarda sıfat fiiller, şahıs eklerini alarak cümlenin herhangi bir üyesi olabilir. Böylelikle Türk lehçelerindeki sıfat fiil eki *-dık,* çeşitli ve farklı anlamsal ve morfolojik özellikleri bünyesinde barındırır.

Çağdaş Türk lehçelerinde sıfat fiilin *-dık* biçimi, geçmiş zaman anlamı ifade etmekle bazı durumlarda şimdiki ve gelecek zaman anlamını da ifade etmektedir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz ki, daha çok Oğuz grubu Türk lehçelerinde işlek olarak kullanılan *-dık* sıfat fiil eki, bazı Türk lehçelerinde de (Başkurt, Tuva, Yakut) kullanılmaktadır.

Tablo 14. *-DIK* sıfat fiilekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	—
Uygur	—
Sarı Uygur	—
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	-dık, -dik, -duk, -dük;-tık, -tik, -tuk, -tük
Azerbaycan	-dıḳ, -dik, -duḳ, -dük;-tıḳ, -tik, -tuḳ, -tük
Türkmen	-dıḳ, -dik, -duḳ, -dük; -tıḳ, -tik, -tuḳ, -tük; *-sık, suk, -sük*
Gagauz	-dıḳ, -dik, -duḳ, -dük; -tıḳ, -tik, -tuḳ, -tük
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	—
Tatar	-dık, -dik, -duk, -dük; -tık, -tik, -tuk, -tük (geniş zaman anlamında)
Başkurt	—
Kırgız	—
Nogay	—
Kırım-Tatar	-dık, -dik, -duk, -dük; -tık, -tik, -tuk, -tük
Karakalpak	—
Kumuk	—
Karaçay-Malkar	—
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	—
Tuva	—
Hakas	—

Yakut	–lax, -lex, -lox, -lök; -tax, -tex, -tox, -tök; -dax, -dex, -dox, -dök, -nax, -nex, -nox , -nök; batax, -betex, -botox, -bötök; -matax, -metex, -patax, -petex, -potpx, -pötök
Tofa	—
Şor	—
Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	—

2.4.12.1. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uyur Türkçesinde *-dıq, -dik* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi *–DIK* sıfat fiil eki Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde kullanılmamaktadıar.

Her iki lehçede de-GAn sıfat fiil eki, *-DIK* sıfat fiilini de karşılamaktadır**.**

2.4. 13. -(ä)yåtgän Sıfat Fiil Eki

Bı sıfat fiil eki *yåt-* yardımcı fiili ile *-gan* sıfat fiil ekinin birleşimden oluşmuştur. Geniş zaman ve geçmiş zaman anlamlarını ifade etmektedir. Bu sıfat fiil eki Çağatay Türkçesi ve daha önceki dönemlerde görülmemektedir. Son dönemlerde ortaya çıkmış bir ektir (Tekin, 2009: 118).

Çağdaş Kazak, Kırgız, Başkurt, Tatar ve diğer Türk lehçelerinde sıfat fiilin somut şimdiki zaman şekli **-(ä)yåtgän,** *–a, -y* zarf fiilinden sonra *yot-* yarduımcı fiili ile geçmiş zaman sıfat fiil ekinin (*-ġan*) birleşik biçimi olan "*-yotgan*" veya "*-turgan*" şeklinde kullanılmaktadır:

Kazak *kela jatqan, kelmey jatqa*n;

Kırgız *kele jatqa, kelmey jatqan;*

Başkurt *kile torğan, kilmey torğan;*

Tatar kiletorgan, *kilmey torgan* gibi.

Bu sıfat fiil eki Özbek Türkçesinde fazla kullanım alanına sahip olmayan bir ektir. Anlam olarak uzun süre devam eden, tekrarlanan iş ve hareketi ifade eder. İş konuşulduğu anda gerçekleşmeye devam ettiği için şimdiki zamanı ifade etmektedir. Türkiye Türkçesine *–an, -en*, *–makta, -mekte* şeklinde aktarılmaktadır.

Tablo 15. *-(a)yAtgan* sıfat fiil ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımı.

Karluk (Güneydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Özbek	-(a)yotgan
Uygur	-vatḳan
Sarı Uygur	-vatḳan
Oğuz (Güneybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Türkiye	—
Azerbaycan	—
Türkmen	—
Gagauz	—
Kıpçak (Kuzeybatı) Grubu Türk Lehçeleri	
Kazak	-jatḳan
Tatar	-torgan
Başkurt	-torġan
Kırgız	-jatḳa, -jatḳan
Nogay	-agan, -egen, -atagan, -etegen
Kırım-Tatar	—
Karakalpak	—
Kumuk	—
Karaçay-Malkar	—
Sibirya (Kuzeydoğu) Grubu Türk Lehçeleri	
Altay	—
Tuva	—
Hakas	—
Yakut	—
Tofa	—
Şor	-çıtkan
Çulum	—
Bulgar Grubu Türk Lehçeleri	
Çuvaş	-kan, -ken, -akan, -eken

2.4.13.1. Özbek Türkçesinde *-(a)yotgan* Sıfat Fiil Eki

Birleşik yapıda olan **-yotgan** sıfat fiili yot- yardımcı fiili –gan sıfat fiilinin birleşmesinden oluşarak şimdiki zamanı ve geniş zamanı ifade etmektedir. Bu sıfat fiil eki, hareketin/durumun devam ettiğini, şimdiki zaman anlamını, esasen, **yat-** ögesinin anlamsal özelliğini barındırmaktadır. Türkiye Türkçesine *–an, -en, makta, -mekte* veya bazı durumlarda *–ar, -er* biçiminde aktarılmaktadır.

2.4.13.1.1. *-(a)yotgan* Fiiliyle Kurulan Basit Fiiller

Temel Fiil + Sıfat Fiil *-(a)yotgan*

Belgining ortiq-kamligi ma’nosi esa **qiyoslanayotgan** (nazarda **tutilayotgan**) predmetdagi belgi asosida bildiriladi (HAOT I, 166).

Belginiñ årtiķ-kämligi mä’näsi esä **ķıyåslänäyåtgän** (näzärdä **tutiläyåtgän**) predmetdägi belgi äsåsidä bildirilädi.

“İşaretin azlık-çokluk anlamı ise karşılaştırılan (dikkate alınan) nesnedeki işareti ile gösterilir.”

Yigit qora qushlar **pastlayotgan** tomonga qarab chopdi (OTG I, 513).

Yigit ķårä ķuşlär pästläyåtgän tåmångä ķaräb çåpdi.

“Genç karakuşlar aşağıya uzanan tarafa bakarak uçtu.”

Bir kuni otamga yilliq imtihonlarga **tayyorlanayotganligimni** aytib berdim (OTG II, 69).

Bir küni åtämgä yillıķ imtihånlärgä täyyårlänäyåtgänligimni äytib berdim.

“Bir gün babama yıllık sınavlara hazırlanmakta olduğumu söyledim.”

Men endi dunyodan **o‘tayotgan** bir kishi (OK, 60).

Men endi dünyådän ötäyåtgän bir kişi.

“Ben bu dünyadan gider oldum”.

2.4.13.1.2. İşteş Çatılı Fiillerle Birlikte Kurulan *-(a)yotgan* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde işteş çatı ekleri için -i, -ş kullanılmaktadır. Bu ekler aynı zamanda çokluk ifadesi için de kullanılmaktadır**.**

Temel fiil + (*-ş*) + Sıfat Fiil *-(a)yotgan*

Taranan metinlerde bu yapıdaki sıfat fiille ilgili olarak bir tane örneğe rastlanmıştır.

Mashina ustida paxtasi bo‘g‘zigacha tiqilgan qoplarni **joylashtireyotgan** Tojiboy xayron bo‘ldi (OTG II, 25).

Mäşinä üstidä päxtäsi boğzigäçä tiķılgän ķåplärni cåyläştireyåtgän Tåcibåy xäyrån boldi.

“Makinenin üstünde ağzına kadar pamukla dolu olan çuvalları **y**erleştiren Tacibay şok oldu.”

2.4.13.1.3. Tasvir Fiiliyle Birlikte Kurulan -*(a)yotgan* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde çeşitli tasvir fiilleriyle kurulan bu sıfat fiil yapısı süreklilik anlamını ifade etmektedir. Bu yapıdaki sıfat fiiller şu şekilde gösterilebilir:

Temel Fiil + Zarf Fiil (*-b*) Tasviri Fiiil + Sıfat Fiil *-(a)yotgan*

Biz **o‘tib borayotgan** joy menga begona emasligini, bu yerga ko‘p kelganimni, tumanning hokimi-mermi yaqin tanishim ekanini aytdim (DHB, 25)

Biz ötib båräyåtgän cåy mengä begånä emäsligini, bu yergä köp kelgänimni, tümänniñ håkimi-mermi yäķın tänişim ekänini äytdim.

“Bizim gittiğimiz yerin bana yabancı olmadığını, bu yere çok geldiğimi, ilçenin hâkimi olan belediye başkanını yakınen tanıdığımı söyledim.”

Ota-ona o‘g’lining kundan kunga **nochorlashib borayotganini** ko‘rganina qattiq tashvishlandi (UAK, 40).

Åtä-ånä oğliniñ kündän küngä **nåçårläşib båräyåtgänini** körgäninä ķattıķ täşvişländi.

Anne-baba oğlunun günden güne **eriyip gittiğini** gördüğüne çok üzüldü.

Hayoti **so’nib borayotganiga** aqli yetib, **qotib muzlayotgan** barmoqlari bilan shunday so‘zlarni yozgan (Qor., 33).

Häyåti sönib båräyåtgänigä aķli yetib, ķåtib muzläyåtgän bärmåķläri bilän şundäy sözlärni yåzgän.

“Ömrünün sonuna geldiğine idrak edip, donmuş parmaklarıyla şöyle sözler yazmış.”

Haydovchilar sutkalab bekor turib **qolayotganliklarini,** kabinalarda **tunayotganliklarini...** (Qor., 35).

Häydåvçilär sütkäläb bekår turib ķåläyåtgänliklärini, käbinälärdä tünäyåtgänliklärini...

“Kaptanlar günlerce boşa beklediklerini, kabinlerde yattıklarını…”

Cherkezov uni raykomfa **sudrab borayotgani** keksa mutahassisning yakama-yakka olishuvda yengilganini ko‘rsatardi (QQ, 154).

Çerkezov uni räykomfä sudräb bäräyåtgäni keksä mutähässisniñ yäkämä-yäkkä ålişuvdä yeñilgänini körsätärdi.

"Çerkezov onu sürükleyip karakola götürmesi, kıdemli uzmanın teke tekte yenildiğini gösteriyor."

Birav Eski Jo'vada ko'rganligini va qovoqqa **minib ketayotqanini** so'zladi (OK, 82).

Biräv Eski Covädä körgänligini vä ķåvåķķa minib ketäyåtqanini sözlädi.

"Birileri Eski Yuva'da gördüğünü ve kabağa binip gittiğini söyledi."

2.4.13.1.4. Olumsuz Sıfat Fiiller

Bu yapıda fiilin kök veya gövdesi ile sıfat fiiilin arasına *–ma* olumsuz eki getirilir. Türkiye Türkçesine aktarılırken de aynı sıra takip edilir. Bu yapının oluşumu şemada şu şekilde gösterilebilir:

Temel Fiil +(*ma)* + Sıfaat Fiil *–(a)yotgan* + İyelik Eki + Hal Eki

Bu yer senga **yoqmayotganini** bilaman (KD, 76).

Bu yer sengä yåķmäyåtgänini bilämän.

"Buranın senin hoşuna gitmediğini biliyorum."

2.4.13.1.5. İsim + Yardımcı Fiil + *-(a)yotgan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Yapı

Bu yapıdaki sıfat fiiller isim türünden bir sözük ve yardımcı fiilden oluşmaktadır. İsim görevindeki sözcük isim olabileceği gibi sıfat fiil ekini alarak sıfatlaşan bir fiil de olabilir. Bu yapıdaki sıfat fiiller ıı şekilde gösterilebilidr:

İsim + Yardımcı Fiil + Sıfat Fiil *-(a)yotgan*

Temel Fiil + Sıfat Fiil *-(a)yotgan* Yardımcı Fiil (*bol-)*

...turmushini beminnat yaxshi **o'tkazayotganini** va maxalla-ko'ydagina emas, hatto butun shaharda Bilol va Jalolning obro'yi **o'sayotganini** ko'rolmadilar (UAK, 60).

...turmuşini beminnät yaxşi ötkäzäyåtgänini vä mäxallä-köydäginä emäs, hättå bütün şähärdä Bilål vä Cälålniñ obroyi ösäyåtgänini körålmädilär.

...hayatını kimseye muhtaç olmadan idame ettirdiğini ve mahallede köyde değil hatta butun şehirde Bilal ile Celal'in itibarının arttığını göremediler.

Men **bazm bo‘layotgan** maydon orqali o‘tmoqchi bo‘lib, devor nahrasidan oshib tushdim.. (JB, 2).

Men **bäzm boläyåtgän** mäydån årḳali ötmåḳçi bolib, devår nähräsidän åşib tüşdim...

“Ben eğlencenin olacağı meydanın içinden geçmek isteyerek duvarın deliğinden tırmandım.”

U boshqa odamlardan ham shahar dorug‘asining shu qabildagi qabih **ishlar qilayotganini** eshitgan edi (ZIN, 282).

U båşḳa ådämlärdän häm şähär dåruġasiniñ şu ḳabildägi ḳ**abih işlär ḳıläyåtgänini** eşitgän edi.

“O başka adamlardan da şehir serdarının bu şekilde iğrenç işler yaptığını işitmişti.”

...son-sanoqsiz hovuz va suv omborlari jilolanib o‘ziga **rom etayotganini,** ularning qirg‘oqlarida baliqchilarni ko‘rib, Omsk gubernatori voqeasini eslab kulimsirab qo‘yaman (Qor., 53).

...sån-sanåḳsiz håvuz vä suv åmbårläri cilälänib özigä råm etäyåtgänini, ulärniñ ḳırġåḳläridä bälıḳçilärni körib, Omsk gubernätori våḳräsini esläb külimsiräb ḳoyämän.

“...sayısız gölet ve su havzasının parıldayarak kendine baktırdığını, onların kıyısındaki balıkçıları görüp Omsk valisi olaylarını hatırlayarak gülümsedim.”

2.4.13.1.6. *-(a)yotgan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

Bu yapıda *-(a)yotgan* sıfat fiil ekini alan fiil, isim unsuruyla birlikte sıfat tamlamasını oluşturmaktadır. Diğer sıfat tamlamalarında olduğu bu yapıdaki sıfat tamlaması da daha büyük bir isim tamlamasının bir parçası olabilir. Bu yapının tabloda gösterimi şu şekildedir:

İsim Temel Fiil + Sıfat Fiil –(a)yotgan İsim + İyelik Eki

Hozir bog‘da **ishlayotgan bola** (Dot., 305).

Håzir båġdä işläyåtgän bålä

“Şimdi bahçede çalışan çocuk”

Bu hozir **ishlatayotgan masala**(Dot., 306).

Bu håzir işläyåtgän mäsälä

“Bu şimdi çalışılan konu.”

2.4.13.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-(I)vatḳan* Sıfat Fiil Eki

Özbek Türkçesinde şimdiki zamanı ve geniş zamanı ifade eden sıfat fiil eki olarak genellikle *–ayotgan* kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde ise bu ekin karşılığı olarak *–(ı)vatḳan* biçimi kullanılmaktadır. Özbek Türkçesinde olduğu gibi *–(ı)vatḳan* sıfat fiil eki de iki ekin (*yat-* yardımcı fiili ve *-ḳan* sıfat fiil eki) birleşiminden oluşmaktadır. Bu sıfat fiil eki Türkiye Türkçesine –an, -en, -makta, -mekte veya –dık,-dik biçiminde aktarılır.

2.4.13.2.1. *-(I)vatḳan* Ekiyle Kurulan Basit Fiiller

Bu eki almış basit fiilerle oluşan sıfat fiil yapısı şu şekildedir:

Temel Fiil + SıfatFiil *-(I)vatḳan*

Şoḫ pedilerge **uruluvatḳan** daplarniñ ḳuvvetbeḫş rétimliri bilen ayal hépizlarniñ yañraḳ avazliri ḳoşulup, köñüllerni şundaḳ kötirivettiki... (İz, 182).

"Hareketli sürülere çalınan davulların kuvvetli ritimleriyle kadınların yüksek sesi birbirine karışıp, öyle eğlendiler ki..."

Şuniñdin kéyin, li şuḳu cuñḫua mingoniñ hazirḳi dazuñtuñi yüen şikeyniñ pütün memliket miḳyasida suñ cüñşen terepdarliriġa ḳarşi **yürgüzüvatḳan** siyasitini... (İz, 207).

"Bundan sonra, Li Şuku Cunghua Mingo'nun, şimdiki Dazungtungi Yüen Şikey'in bütün ülke genelinde Sung Cüngşen taraftarlarına karşı yürüttüğü siyasetini..."

Şu çaġda böre demmu-dem **urulivatḳan** şivirġandin vucudini endiktürgüçi ḳelite tonuş puraḳni sezip ḳaldi (BA, 9).

"Şu zamanda kurt ara ara dövülen kar fırtınasında vücudunu titreten keskin tanıdık kokuyu sezdi."

Sen bu heḳte **oylinivatḳan** boluvaldiñ. Emma, **oylini-vatḳi-niñ** başḳa idi (Sem, 183)

"Sen bu konuda ***düşünür*** oldun. Ama düşündüğün başkaydı."

2.4.13.2.2. Tasvir Fiilleriyle Birlikte Kullanılan *-(I)vatḳan* Sıfat Fiil Eki

Yeni Uygur Türkçesinde yardımcı fiil olarak da kabul edilen *két-, çiḳ-* gibi tezlik, yaklaşma, yeterlilik bildiren fiilerle kullanılan ***-(I)vatḳan*** sıfat fiil eki, yardımcı fiilin anlamını kuvvetlendirmektedir. Bu yapıda oluşan sıfat fiiller şu şekilde gösterilebilir:

Temel Fiil + Zarf Fiil *(-p)* Tasvir Fiili + Sıfat Fiil *-(I)vatḳan*

Ķeyser bu nurniñ bovayniñ yénida sokul**up kétivatķan** kök yayliliķ böriniñ közliridin balķip **çiķivatķanliķini** kördi (BA, 114).

"Keyser, bu ışığın, dedenin yanına sokulan yeşil yeleli kurdun gözlerinden parlayarak çıktığını gördü."

Çérikler kirip**çiķivatķanlarni** nahayiti ķattiķ tekşürüvatatti (Sem., 187).

"Askerlerin girip çıktığını oldukça sert inceliyordun."

***-(I)vatķan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Geçici ve Kalıcı İsimler**

Temel Fiil + Sıfat Fiil *-(I)vatķan* + Ø veya Hal eki

Yataķta **uḫlavatķanlarni** çaķir (uḫlavatķa**n** balilar) (HUT, 249)

"Yatakta **uyuyanları** çağır. (Uyuyan çocukları)"

Buradaki cümlede uyuma işmi yapan çocuklar belirgin olduğu için, yani uyuma işini birinsanın yaptığı kesin olduğu dşürülmüş ve anlamı sıfat fiil yapısına yüklenmiştir.

"uḫlavatķan balilarni" şeklinde olan yapıda *bala* "çocuk" öznesi düşürülmüş böylelikle bu isimdeki çekim ekleri de sıfat fiile eklenmiştir.

2.4.13.2.3. *-(I)vatķan* Sıfat Fiil Ekiyle Kurulan Sıfat Tamlaması

Yeni Uygur Türkçesnde *-(I)vatķan* sıfat fiil ekinin eklendiği fiil yapısının sonrasındaki isim ile aynı yapıda kullanılmaları sonucunda sıfat tamlaması oluşmaktadır. Sıfat fiil ekiyle oluşan sıfat tamlamasının tablodaki gösterimi şu şekildedir:

İsim Temel Fiil + Sıfat Fiil *-(I)vatķan* İsim + çekim eki

… töt burceklik yoġan ķizil tamġa bésilġan **élanlarni oķuvatķan kişilerni** körüp ķaldi (İz, 27).

"...dört köşeli büyük kızıl damga vurulmuş duyuruları okuyan kişileri gördü."

Ordiġa yéķinraķ caylaşķan méçitlerdin **öylirige tarķilivatķan top-top camaet** şameḫsut vañniñ ravaķķta turġanliġini körüp, herķaysi orunlirida yergiçe égilip turup ķalġan idi (İz, 63).

"Saraya yakın olan mescitlerden evlerine dağılan grup grup cemaat Şehzade Şahmesut'un otağda olduğunu görüp, olduğu yerde"

Néme boldi, ķizim!- dep varķirivetti Asiye **yiġlavatķan** ķizini mürisidin ķuçaķlap, ķizni rasttinla yiġlavatķan (AY I, 177).

“Asiye ağlayan kızı omzundan tutarak, ne oldu kızım, diye bağırdı, kız tekrardan ağlamış.”

Bu isimni ḳandaḳ zat ḳoyġanlıḳini **soravatḳan** ademiniñ özimu belki şundaḳ bir zat bolsa kérek (ÇTO, 16).

“Bu ismi hangi zatın koyduğunu soran insanın kendisi de belki şöyle bir zat olsa gerek.”

2.4.13.2.4. *-(I)vatḳan* Sıfat Fiil Eki Yardımıyla Kurulan Zarf Fiiller

Yeni Uygur Türkçesinde *-(I)vatḳan* sıfat fiil eki, bulunma hali ekini aldığında zaman bildiren bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu yapılar Türkiye Türkçesinde *–dığında, sırada, -ken, -dığı* zaman gibi anlamlara gelmektedir. Sıfat fiil ekinin bu biçimde kullanılışının tabloda gösterimi şu şekildedir:

Temel Fiiil + Sıfat Fiil Eki -(I)vatḳan + Hal eki (-da, -dan)

Ular tazim béca keltürüp, arḳiçe çiḳip **ketivatḳanda**, melumçi beg kirip ambalniñ muhim iş bilen kelgenligini melum ḳildi (İz, 162).

“Onlar selam verip arkaya geçerken, malum bey girip Ambal’ın önemli bir işle geldiğini haber verdi.”

Seperḳul “ḳisḳa işan” ni başlap **çiḳivatḳanda,** ikki atliḳ yigit at çapturup... (İz, 167).

“Seferkul “Kısa İşan” çıktığı sırada, iki atlı yiğit at koşturup gelip...”

2.4.13.2.5. *-(I)vatḳan* Sıfat Fiil Ekinin *–lik* Ekiyle İsimleşmesi

Yeni Uygur Türkçesinde *-(I)vatḳan* sıfat fiil eki, peşi sıra *–lik* isimden isim yapım ekini alarak isimleşir ve peşi sıra isim çekim eklerini alabilir. Bu şelildeki oluşumlar tabloda şu şekilde gösterilebilir:

Temel Fiil + Sıfat Fiil *-(I)vatḳan* + İİYE (*-lik*)+ İyelik + Hal Eki *(-ni, -ga*)

Hazirçe yatsirap öz derdini **éytalmay-vatḳanliġini** pemlep, atlarçe méhrivanliḳ bilen mundaḳ didi (İz, 13).

“Şimdi için utanıp kendi derdini söyleyemeceğini anlayarak, atlar gibi sevecenlikle şöyle dedi.”

Namazdin kiyin, men seperḳulniñ öyide diniy İslam şeri’itge muḫalip işlar **boluvatḳanliġini** camaetke cakarlaymen (İz, 33).

“Namazdan sonra, ben Seferkul’un evinde İslam dini şeriatına muhalif işler olduğunu cemaate duyuracağım.”

Her ikki at ḫocayinliriniñ nahayiti mühim işḳa **két-ivatḳan-liḳ-i-ni** bilgendek ḳumuş ḳulaḳlirini dik tutup, béşini meġrur silkip tizgin séerip kétivatatti (BA, 87).

"Her iki at sahibi, oldukça **mühim işe gittiğini** biliyor gibi kulaklarını dikip başını mağrur şekilde sallayıp dizgin çekiyordu."

Uniñ néminidur démekçi bolġandek kalpukini acizġine **midirlitivatḳanliḳini** kördi (BA, 115).

"Onun bir şeyler demek istermiş gibi kalpağını zayıfca kımıldattığını gördü."

Lékin cennet sadasidin **huzurlinivatḳanliḳiġa** işenmidiñlar (Sem., 341).

Fakat cennetin sesiyle **rahatlayacağına** inanmadınız.

Gülayşem uniñ yalġan **éytivatḳanliḳini** añlap titridi (TY, 23).

"Gülayşem onun yalan söylediğini duyup titredi."

Rastini éyitḳanda, uniñ némedimekçi **buluvatḳanliḳini** héçkim çüşnelmidi (ÇB, 61).

"Gerçekten, onun ne demek istediğini hiçkimse anlayamadı."

Şa'ir uniñ némige işare **ḳilivatḳanliḳini** bildi (NA, 130).

"Şair onun neyi işaret ettiğini bildi."

Tursuncanniñ barġanséri kérilip cahanġa patmay **ḳélivatḳanliḳiġa** zadi eḳlim yermeydu (YÖY, 425).

"Tursuncan'ın gittikçe gerinip dünyaya sığamayacak olmasına hiç aklım ermez."

2.4.13.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde -(a)yotgan; -*(I)vatḳan* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Her iki lehçede de işlek olarak kullanılan bir sıfat fiil ekidir.

Özbek Türkçesinde *–(a)yotgan*, Yeni Uygur Türkçesinde ise *-vatḳan* biçiminde kullanılmaktadır.

Her iki lehçede de hem şimdiki zamanı hem de geniş zamanı ifade etmektedir.

Yeni Uygur Türkçesinde bulunma hali eki ile birlikte kullanıldığında zarf fiile dönüşmektedir

Yeni Uygur Türkçesinde *–lik* ekiyle birlikte iismleşmekte üzerine isim çekim eklerini alabilmektedir.

2.4.14. *-ġlIḳ, - ġlUḳ,- ḳlUḳ, - ḳlUḳ,* Sıfat Fiil Eki

Orhun Türkçesi döneminde tespit edilemeyen bu ek ilk olarak Eski Uygur Türkçesi döneminde kullanılmaya başlanmıştır (Eraslan, 2012: 376). Ekin yapısı

itibariyle iki ekin *-ġ, -g* fiilden isim yapma eki ve *-lı, -li, -lıġ, -lig* isimden sıfat yapma ekinin birleşiminden, teşekkül ettiği düşünülmektedir (Sevinçli, 2018: 16). Kemal Eraslan ekin Karahanlı ve Harezm döneminde bir süre kullanıldığını ve daha sonra kullanımdan düşerek yerini *-ġan, -gen, -ḳan, -ken* ekine bıraktığını belirtmiştir (Eraslan, 2012: 376).

Maña sävab ***birigli*** *Tañrı turur*. (NF, 58/17).

"Bana sevap veren Tanrı'dır"

Ancak Eraslan'ın bı ifadesine rağmen ekin Çağatay Türkçesi döneminde bazı örneklerde kullanıldığı görülmektedir.

baḳıġlı "bakan", *biligli kişi* "bilen kişi", *yürügli* "yürüyen"

biligli ḳarılarnıñ narıları "bilen yaşlıların hepsi" (Argunşah, 2013: 150).

Brockelmann bu ekin ifade ettği anlamla ilgili olarak "bir şeyi yapmak üzere olan, alışılmış veya düşünülmüş bir hareketi ifade eder" demiştir (Brockelmann, 1924: 198). Kaşgârlı Mahmud eserinde ekin, bir işi yapmak üzere olan faili belirttiğini ifade etmiştir. J. Eckmann ise bu sıfat fiil ekini –luq, -lük biçiminde olduğu söylemiş ve gereklilik anlamını ifade eden kalıcı isimler yaptığını belirtmiştir (Eckmann, 2003: 148-149).

Men ewke barıġlı men. "Ben eve gitmek üzereyim." (DLT, 9/18).

Men sizke keligli men. "Ben size gelmek üzereyim." (DLT, 9/18).

Ol munda turuġlu ol. "O burada yaşamakta." (DLT, 249/296).

toġuġlı ölür kör ḳalır belgü söz

sözüñ eḍgü sözle özüñ ölgüsüz (KB, 180).

"Bak, **doğan** ölür; ondan eser olarak söz kalır;

söünü iyi söylersen ölümsüz olursun."

2.4.14.1. Özbek Türkçesinde *-g'lik, -qlik* Sıfat Fiil Eki

Geçmiş zamanı ifade eden bu sifat fiil eki Özbek Türkçesinde kullanım alanı bulamamıştır. Bu ek Özbek araştırmacılardan sadece Abdurahmanov'un eserinde sıfat fiil eki olarak gösterilmiştir (Abdurahmanov, 1975: 513). Sadece birkaç örneği tespit edilen bu sıfat fiil eki, geçici isimler yapmaktadır.

Bobosi bir qatra **yorug'lik** yuzaga kelishi uchun qancha-qancha insonlar mehnati singishini chiroyli qilib tushuntiribdilar (Tong, 2015-31).

Bâbâsi bir ḳäträ yâruġlik yuzägä kelişi üçün ḳänçä-ḳänçä insânlär mehnäti siñişini çiråyli ḳilib tüşüntiribdilär.

“Dedesi bir damla ışığın ortaya çıkması için ne kadar insanın meşakkatle çalıştığını açıkladı.”

2.4.14.2. Yeni Uygur Türkçesinde *-ġlIḳ, - ġlUḳ,- ḳlUḳ, - ḳlUḳ* Sıfat Fiil Eki

Geçmiş zamanı ifade eden bu ek, Yeni Uygur Türkçesi edebî dilinde kendisine pek fazla yer bulamamıştır. Türkiye Türkçesine *–mış* biçiminde aktarılmaktadır. Taranan eserlerde sadece birkaç örnekte tespit edilmiştir.

ataġlıḳ kişi “tanınmış kişi”

turuġluḳ vetendeş “sürekli vatandaş” (Doğan, 2014: 97).

Mekteptin ançila cirak emes yerdiki aḳtereknin yaş şahliriġa **toḳuḳluḳ** atlar bağlanġan (GY, 5).

“Okuldan çok uzakta olmayan yerdeki beyaz kavağın yaş dallarına eyerlenmiş atlar bağlanmış.”

2.4.14.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *-g‘lik, -qlik; -ġlIḳ, - ġlUḳ,- ḳlUḳ, - ḳlUḳ* Sıfat Fiil Ekinin Karşılaştırılması

Her iki lehçede de geçmiş zamanı ifade etmektedir.

Her iki lehçede de çok az kullanılan bir sıfat fiil ekidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ÖZBEK TÜRKÇESİNDE VE YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE SIFAT FİİLLERİN ANLAMI, YAPISI VE İŞLEVİ

3.1. EVRENSEL DİLBİLGİSİ KATEGORİSİ OLARAK SIFAT FİİL

Sıfat fiil, sözcük türü olarak eski Yunancadaki fiillerin sıfat biçimlerine verilen addır. Sıfat fiiller sayı, zaman ve görünüş gibi fiillerin özelliklerini taşıyan unsurlardır. David Crystal fiillerin mastarlı ve mastarsız hallerini ayırmış, fiilin mastarlı bir eylemi ifade ettiğini, sıfat fiilin ise mastarı olmayan eksik bir eylemi ifade ettiğini dolayısıyla tam bir fiil değil fiilimsi olduğunu ifade etmiştir (Crystal, 1992: 251). Özbek Türkçesinde ise "sifatdosh" olarak aldırılan sıfat fiil, sıfata yakın ama tam olarak sıfat olmadığı için bu adla anılmaktadır. Sıfat fiiller mastarsızdır, ancak çekimsiz değildir. Çünkü sıfat fiiller duruma göre eylemin zamanını, şahsını ve eylemin yapılış şeklini belirtmektedir. Evrensel dilbilgisi açısından sıfat fiil konusunu incelerken özellikle tipoloji konusuna değinmek gerekir. Tipoloji, dilleri yapımlık ve çekimlik bağlı biçim birimi özelliklerine göre sınıflandırma konusunu inceleyen çalışma alanıdır (Karaağaç, 2013:799).

Dillerin tipolojisi üzerine ilk çalışmalar Von der Gabelentz tarafından yapılmıştır. Gabalentz ilk çalışmalarında öncelikli olarak tipoloji terimini izah etmiştir. Dillerin tipolojisi üzerine çalışmalar yapan bir diğer araştırmacı ise Comrie, dillerin tipolojik olarak sınıflandırılabilmesi için diller arasındaki farklılıkların ortaya çıkarılması gerektiğini dile getirmiştir. (Comrie, 2017: 48-49). Yani Comrie, dil tipolojisinin tek bir dilde yapılıyor olsa bile diğer dillerle ilişkisini, benzer ve farklı yönlerini ortaya koymak gerektiğini belirtmektedir. Aslında her dilin kendine özgü tipolojik özellikleri olmakla birlikte dillerin evrenselliği gözetildiğinde bütün dünya dilleri için ortak noktaların olduğu da bir gerçektir. Dil tipolojisi üzerine başka çalışmalar yapan araştırmcılar Chomsky ve Greenberg'dir. İki araştırmacının çalışmaları aynı yıllara denk gelmektedir. Chomsky 1957 yılında yayımlanan Sözdizimsel Yapılar "*Syntactic Structures*" adlı eseriyle dilbilim çalışmalarına yeni bir bakış açısı getirmiştir. Chomsky yaptığı çalışmalarla Amerikan yapısalcılığını "Üretken Dilbilgisi" ile eşitlemiş hatta Üretken Dilbilgisi daha ön planda olmaya başlamıştır (Karabulut, 2011: 65). Greenberg ise evrensel tipoloji kavramını geliştirmiş, dillerin evrenselliğini savunmuştur. Greenberg dillerin evrensel tipolojisini üç gruba ayırmıştır. İlk grup "üye sırası evrensel tipoloji"dir. Burada sözdizim unsurlarının sondan eklemeli veya önden eklemeli oluşuna göre

gruplandırılması yapılmaktadır. İkinci grupta söz dizimi unsurlarının diziliş sırasına göre gruplandırılması yapılmaktadır. Yani, ÖNY, ÖYN veya YÖN dizilişi gibi. Son grupta ise morfolojik tipolojiler değerlendirilmektedir.

1970'lerde ise "İşlevsel Tipolojik Yaklaşım" kavramı ortaya atılmıştır. Bu kavramın savunucuları arasında Paul Hopper, Talmy Givon ve Sandra Thompson öne çıkmaktadır. İşlevsel yaklaşımda, dil unsurlarına biçimsel açıdan değil unsurun sözdiziminde gördüğü işlev açısından değerlendirilmesi gerektiği savunulmaktadır.

Sıfat fiil tipolojisinde ise sıfat fiil yapıları, eklerine ve eklerin kullanılış biçimlerine göre sınıflandırılarak anlatılmaktadır. Sıfat fiil tipolojileri üzerine çalışan Croft ise bir dilde gösteren baş adı takip ediyorsa sıfat fiilin de baş addan sonra geldiğini vurgulamıştır (Croft, 2001: I). Croft bu görüşünü sezdirmeli evrensellik olarak nitelendirmiştir.

3.2. TÜRKÇE TİPİ SIFAT FİİLLİ YAPILAR

Bir dilin sıfat fiilli yapılarını incelerken öncelikle sağ başlı (isimden önce nitelenen) ve sol başlı (isimden sonra nitelenen) diller kategorisine göre hangi gruba girdiği tespit edilmelidir. Bu yapı tespit edildikten sonra sıfat fiilli yapının incelenmesi, türüne göre sınıflandırılması daha kolay olacaktır. Böylelikle o sıfat fiilli yapı hakkında ortak bir görüşe varılabilir. Sıfat fiilli yapının tanımı konusunda dilbilmciler arasında bir ortak görüş bulunmamaktadır. Haig, sıfat fiilli yapıların tatmin edici bir yanıtının olmadığını dile getirirken bu konuda çeşitli tanımlar öne süren araştırmacıların kısıtlayıcı sıfat fiilli yapıları dikkate aldıklarını belirtmiştir (Haig, 1998: 10). Lehmann sıfat fiilli yapıları, bir AÖ yapısı (bu ortak bir isim cümlesi de olabilir) ve ismi değiştiren bir niteleyiciden oluşan bir yapı şeklinde tanımlamıştır (Lehmann, 1986: 664). Konu üzerinde araştırma yapan Mosel ve Hovdhaugen ise baş ad ile sıfat fiilli yapı arasında bir etkileşim olduğunu ve sıfat fiilli yapıda baş adın değişikliğe uğradığını ifade etmişlerdir (Mosel ve Hovdhaugen, 1992: 631).

Sıfat fiilli yapılarda daha önce dile getirildiği gibi taşınarak yeni yapıya dönüşme ve bu sırada ekleme ya da çıkarma vardır. Bununla birlikte dünya dillerindeki sıfat fiilli yapılarda, değişen bir baş ad ve onu değiştiren bir unsurun olması bakımından ortaktır. Dünya dillerindeki bu ortaklığa rağmen, bu bölümde "Sıfat fiilli yapılarda Türk diline özgü farklı bir yapı var mıdır?" sorusunun cevabı

aranacaktır. Sondan eklemeli ve ÖNTY[40] dillerinden olan Türk dili, dünyadaki diğer dillere nazaran farklı türde sıfat fiil tümcesi yapısına sahiptir. Türk tipi sıfat fiil tümcesi yapılarında sağa dallanma vardır ve sıfat fiillerle ana cümleye bağlanan alt cümleleri çekimsizdir, Türk tipi sıfat fiilli yapılar baş adlı bir yapıya sahiptir, ayrıca sıfat fiiller değiştirdikleri baş addan önce gelir. Buna karşılık İngilizce başta olmak üzere pek çok dünya dilinde sola dallanma vardır ve sıfat fiillerle oluşan alt cümlelerin fiilleri çekimlidir. İngilizcede baş adla özdeş bağlama zamirleri "*who, which, that*" bulunmaktadır. Oysaki Türk dilinde cümleler arasındaki bağlantılar, sıfat fiil ekleriyle yapılabilmektedir. Bu farklılıklar ışığında Türk dilinin kendine özgü bir sıfat cümleciği yapısının olduğu söylenebilir. Türk dili için genel anlamda yapılan bu yorum Türk lehçeleri için de geçerlidir. Dolayısıyla Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinin de sıfat fiilli yapıları, Batılı dillerden ayrılmaktadır.

Türk dilinde sıfat fiilli yapı, yüklemi çekimli bir fiil değil; aksine sıfat fiildir. İngilizcede sıfat cümlecikleri bağımsız bir yüklem gibi fiil içerir (Haig, 1998: 11). Türk tipi sıfat fiilli yapı, yapı itibariyle baş addan önce gelen bir niteleyici unsura sahiptir. Burada nitelenen unsurun konumuna göre sıfat fiilli yapı da değişmektedir. Yani derin yapının öznesi niteleniyorsa özne sıfat fiil, eğer derin yapının nesnesi niteleniyorsa nesne sıfat fiil ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan Türk lehçelerindeki sıfat fiilli yapılar iki gruba ayrılmaktadır. Ancak araştırmamızın konusunu Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi oluşturduğu için, konu bu iki lehçe temelinde ele alınacaktır.

3.2.1. Özbek Türkçesinde Sıfat Fiilli Tümce Yapıları

Sıfat fiilli tümceler morfolojik, sentaktik ve semantik açıdan evrensel yönleriyle dilbilim çalışmalarında uzun yıllardır önemli bir yer edinmiştir. Konu hâlâ birçok bilim adamı arasında popülerliğini korumaktadır. Lehmann'a göre sıfat fiilli tümcelerin varlığı, üretimsel gramerin her aşamasında önemli bir rol oynamıştır. Sıfat fiillerin cümle içindeki önemi tartışması M.Ö. yıllara kadar gitmektedir (Lehmann, 1986: 664). Bu bölümde öncelikle bazı araştırmacıların evrensel bir gramer kategorisi olarak formüle edilen sıfat fiilli tümce yapıları tanıtılacaktır. Sonrasında Özbek Türkçesi ile belli başlı bazı Türk lehçeleri ile münasebeti, Dönüşümsel Dilbilgisi ve Yönetim Bağlama kuramı gözetilerek incelenecektir.

[40] Türk dilinde kurallı bir cümlede ögeler Özne-Nesne-Tümleç-Yüklem biçiminde dizilişe sahiptir: Ben okuduğum kitabı yarın getireceğim.

3.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Tümce Yapıları

Sıfat fiilli tümcelerin dünya dillerindeki evrensel yönleri, günümüze kadar morfoloji, sözdizimi ve semantik çalışmalarında birçok araştırmaya konu olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bu bölümde dünya dillerinde yapılan çalışmalar hakkında değil, çalışmanın konusunu oluşturan Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli tümce yapıları anlatılacaktır. Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli tümce yapıları ve cümledeki ögelerin ilişkileri açısından Dönüşümsel Dilbilgisi ve Yönetim-Bağlama kuramı çerçevesinde incelenecektir.

Bağımsız bir Çekim Öbeği (ÇÖ) içinde bulunan bazı ögeler (özellikle özne veya nesne) taşınma hareketi ile bir başka ÇÖ içine dâhil olur. Böylelikle ÇÖ'nün yöneten konumundaki ögesi (yüklem) özelliklerini yitirip fiilden isme doğru bir adlaşma yönelişi başlatır. Lehmann bu adlaşma sürecine "tümcesizleştirme" adını vermektedir (Lehmann, 1984: 261).

3.3. SIFAT FİİLLİ YAPILARIN SINIFLANDIRILMASI

Günümüze kadar Türkiye'de ve dünyanın çeşitli yerlerinde Türk dilinin sıfat fiilli yapıları üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar, sıfat fiilli yapılar ilgili çeşitli terimler öne sürmüşlerdir. Yapılan bu araştırmalarda sıfat fiilli yapıların genellikle morfolojik açıdan incelemesi yapılmış, morfo-sentaktik ve semantik konusuna fazla değinilmemiştir. Bu alanda yapılan araştırmalarda ise sıfat fiilli yapılar kullanılan ekler gözetilerek iki ana grupta değerlendirilmiştir: Özne sıfat fiil[41] ve nesne sıfat fiil (Underhill, 1972: 88; Hankamer ve Knecht, 1976: 45-56). Bu çalışmaların şüphesiz daha sonraki araştırmalara birçok katkısı olacaktır. Ancak konuyu *–an, -en* ekli yapılar ve *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük* ekli yapılar şeklinde ikiye ayırmak, o kadar kolay olmasa gerek. Başka bir grup araştırmacı ise aynı konuyla ilgili olarak "özne tümceciği" ve "nesnesiz tümcecik" terimlerini önermiştir (Aksu Koç ve Erguvanlı Taylan, 1986: 159-179). Yine başka bir araştırmacı grubu ise sıfat fiilleri, serbest sıfat fiil ve aitlik sıfat fiilli olmak üzere ikiye ayırmıştır (Haig, 1998: 38; Zimmer, 1987: 57-61).

Öyle görünüyor ki bu araştırmacılar sıfat fiilli yapıların derin yapıdaki hareketini dikkate almadan baş adına göre iki ana gruba ayırdıkları anlaşılmaktadır. Bu çalışmalarda sıfat fiillerin morfolojik yapıları ile cümle içerisindeki işlevleri

[41] Bir yapının taşınan ögesi fiil öbeği (FÖ) dışında olan ve temel cümlenin (derin tapının) öznesi olarak işlev gören dış unsurlara özne sıfat fiil denilmektedir.

karıştırılmaktadır. Ancak bunlar gramer açısından farklı alanlardır ve konu bu şekilde izah edilemez.

Türkiye Türkçesinde sıfat fiilli yapıları üzerinde çalışma yapan bazı araştırmacılar, *-an, -en* ve *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk* sıfat fiil eklerinden hareketle bazı sonuçlar çıkarmışlardır.

Altından su ak***-an*** kapı. (özne sıfat fiil)

Altından suyun ak***-tığ***-ı kapı. (nesne sıfat fiil)

Bu cümleleri örnek göstererek baş adın durumuna göre ve eklerin işlevine göre sıfat fiilli yapılar ikiye ayrılmıştır. Bu sıfat fiilli yapıların yüzeysel olarak değerlendirilmesinin bir sonucudur. Birleşik cümlelerin kuruluşunda önemli bir yeri olan sıfat fiilli yapıları anlamsal, morfolojik, sözdizimi özelliklerine göre incelerken dönüşümsel dilbilgisi ve yönetim-bağlama kuramı ve bu kuramların alt kuralları olan taşınım, dönüşüm, yerleşme, rol kuramı ve iz teorisi ile birlikte değerlendirmek gerekir.

Bu çalışmada, Yönetim ve Bağlama Kuramı ilkelerinin kullanılması tercih edilmiştir. Yönetim ve Bağlama Kuramında ögeler arasındaki ilişkiden hareket edilmekte, ayrıca bu ögeler arasındaki hareketin yönü ve yönetimin türü gözetilmektedir. Sıfat fiil eklerinin üstüne gelen ekler ve/veya sıfat fiilin eklendiği fiil, yönetim ve bağlama için bir ölçüt değildir. Çünkü temel yapının baş adı dönüşümle birlikte derin yapıdan yüzey yapıya geçerek her iki yapıda da etkisini bırakır. Belki baş adın yerinin değişikliği sonucunda farklı bir sıfat fiil eki kullanılabilir. Sıfat fiil ekindeki bu farklılık, sıfat fiilli yapı için bir sebep değil bir sonuçtur.

> *Eğer özne ya da öznenin bir kısmı, temel cümlede AÖ'nin altında değilse, bir özne sıfat fiil seçilir, ama eğer temel cümlenin öznesi olmayan (içsel katılan) FÖ'den çıkarılırsa, bir nesne sıfat fiili seçilir (Karabulut, 2003: 193)*

Bu bilgiden hareketle *-an, -en* ve *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük* sıfat fiil eklerinin, özeninin ve nesnenin yerine göre farklı kullanılmasının gerekli olmadığı anlaşılıyor. Çünkü eklerin yapıları veya cümleleri anlamlandırmada bir yetkisi yoktur. Bu durum diğer Türk lehçeleri için de geçerlidir. Dolayısıyla Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde "özne sıfat fiil" ve "nesne sıfat fiil" şeklindeki sıfat fiilli yapının türünü kullanılan ek değil, taşınan ögenin işlevi ve

taşındığı yerdeki konumu belirler. Bu bilgiden hareketle her iki lehçedeki sıfat fiilli yapılar ve bu yapıların türleri incelemeye alınabilir.

3.3.1. Sıfat Fiilli Yapılar [42]

Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu için, sıfat fiilin yapısı[43] türetme ve çekim üzerine kuruludur. Türkçede sıfat fiil yapımı için birden fazla ek kullanılırken, İngilizcede *-ed, -ing* ekleriyle sıfat fiil oluşturulmaktadır. Bu bölümde sıfat fiillerin bütün Türk lehçelerindeki durumu yerine sadece tezin konusunu oluşturan Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiillerin kullanımı, oluşturduğu yapılar, cümle içerisindeki görevi hakkında dilbilimsel bakış açısıyla bilgiler verilecektir. Tüm Türk lehçeleri fiillerin çekimi, türetme ve birleşme şeklinde oluşturulmaktadır. Özbek Türkçesinde sıfat fiilli yapılar, sonlu değildir ve baş adı nitelemektedir. Sıfat fiiller niteleme görevinde kullanılmasına rağmen, sıfat fiilli yapılarda baş ad[44] ile sayı ve durum yönünden uyum aranmamaktadır (Haig, 1998: 38-55). Dolayısıyla, sıfat fiiller, baş adı nitelemelerine rağmen onu yönetme kabiliyetine sahip değildir. Bunun sebebi, derin yapıda özne konumunda yer alan unsur, derin yapıdan yüzey yapıya taşınırken yani dönüşüm sırasında yeri değişir ve baş ad konumuna geçer. Yani, önceki yerinde iz bırakarak yönetimi altında olduğu fiilin arkasına/sağına geçer. Böylelikle yönetimi altında olduğu fiilin etkisini kaybederek, yüzey yapıdaki fiilin yönetimine girer. Örneğin;

(1) **Bola** maktabga bor-adi. “Çocuk okula gidiyor.”

↘

(Özne)

Cümlesi dönüşüm sonucunda derin yapıda özne konumunda olan “Bola” sıfat fiil eki alan fiilin sağına geçerek baş ad konumuna geçer. Geride ise boşluk kategorisi dâhilinde iz bırakır.

(2) (*b*) Maktabga bor-adigan [**bola]** qaytti. “Okula giden çocuk döndü.”

Taşınma (Baş ad) ↑

[42] Bu bölümden başlamak üzere konu ile ilgili verilen örnek cümlelerden Özbek Türkçesinde olanlar, Özbekistan’da günümüzde kullanılan Özbek latin alfabesinde ve Türkiye Türkçesine aktarılmış hali şeklindedir. Yeni Uygur Türkçesideki örnek cümleler ise transkripsiyon alfabesi ile okunmuş halleri ve Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimleri şeklinde verimektedir.

[43] Burada yapı şeklinde ifade edilen sözdiziminde kelimeler arasındaki ilişkiler ve sözdiziminin oluşum biçimidir.

[44] Üretken-Dönüşümlü Dilbilgisine göre sıfat fiilli bir yapıda, derin yapıdaki konumundan taşınarak yüzey yapıda sıfat fiilin sağına yerleşen ve temel fiilin yani yüzey yapıdaki fiilin yönettiği cümlenin bir ögesi heline gelerek uygun bir hâl eki alan ad öbeğine “baş ad” denilmektedir (Karabulut, 2007: 287).

3.3.1.1. Özbek Türkçesinde İşlevine Göre Sıfat Fiilli Yapılar

Özbek Türkçesinde sıfat fiiller diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi temel cümlenin öznesi veya özne dışında nesne, tümleç işevinde iken taşınma hareketiyle birlikte baş ad konumuna geçerek yeni bir sıfat fiilli yapı oluşturabilir. Özbek Türkçesinde sıfat fiil ekleri, kuruluş aşamasında sınırsız sayıda fiile eklenebilir, yani sıfat fiil ekleri kullanımları sırasında fiil ayırt etmezler. Ancak sıfat fiiller işlev açısından eylemin zamanını ve şahsın durumunu ifade eder veya sıfat fiilli yapı, niteleyici olur ya da özne veya nesnesi olmayan yapılarda baş ad konumuna geçer.

(3) Men ertalab uloqqa **ketganligini** aytdim (Ul, 5).

Men ertäläb ulåķķä **ketgänligini** äytdim.

"Ben sabahleyin postacıya **gittiğini** söyledim."

Bu cümlede sıfat fiil ekiyle birlikte oluşan yapı nesne görevinde kullanılmıştır.

(4) Kolxozchilar ekindan **bo'shagan** yerlarni haydaydilar (OTG II, 35).

Kolxozçilär ekindän **boşägän** yerlärni häydäydilär.

"Kolhozcular ekin hasatından **boşalan** yerleri sürüyorlar."

Bu cümlede sıfat fiil ekiyle birlikte oluşan yapı niteleme anlamında nesne görevinde kullanılmıştır.

(5) **Bilgan** topib so'zlar, **bilmagan** qopib (OK, 73).

Bilgän tåpib sözlär, **bilmägän** ķåpib.

"**Bilen** bildiğini söyler, **bilmeyen** bulduğunu."

Bü cümlede ise sıfat fiilli yapı, nitelediği ismin (baş ad) düşmesiyle birlikte ismin rolünü üstlenerek özne görevinde kullanılmıştır.

Bu bölümde Özbek Türkçesinde en yoğun kullanılan *-gan, -qan, -kan* sıfat fiil ekinden hareketle Özbek Türkçesinde sıfat fiilli yapılar hakkında bilgiler verilecektir.

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Özbek Türkçesinde de *-gan, -qan, -kan* sıfat fiil eki yoğun şekilde kullanılmaktadır. *-gan, -qan, -kan* sıfat fiil eki, cümlenin özne ve nesnesini değiştirme yeteneğine sahiptir. *-gan, -qan, -kan* ekiyle oluşturulan sıfat fiil, ana fiilin öznesi, nesnesi veya tümleci görevlerinde bulunmaktadır. Özbek Türkçesinde bu ek yardımıyla yapılan sıfat fiilli yapılar, yönetim ve bağlama ile dönüşümlü dilbilgisi kuramlarına göre yapılan incelemelerde çok sık görülmektedir.

(6) O'g'lining kundan kunga nochorlashib borayotganini **ko'rgan** ota-ona qattiq tashvishlandi (UAK, 40).

Oğliniñ kündän küngä nåçårläşib båraytgänini körgänå tä-ånä ķättiķ täşvişländi.

“Oğlunun günden güne eriğip gittiğini gören ana-baba çok üzüldü.”

Özbek Türkçesinde en sık kullanılan sıfat fiil eki *-gan, -qan, -kan* ana fiilin öznesi, nesnesi veya tümleci işlevinde kullanılmaktadır. Mesela yukarıdaki cümlede, ana cümlenin öznesi içerisinde kullanılmıştır.

(7) Qo‘lingizdagi kitobga buyuk o‘zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriyning yosh kitobxonlarga **bag’ishlangan** ikki hikoyasi kiritildi (JB, 1).

Ķolingizdägi kitåbgä büyük özbek yåzuvçisi Abdullä Ķådiriyniñ yåş kitåbxånlärgä bäğışlängän ikki hikåyäsi kiritildi.

“Elinizdeki kitaba büyük Özbek yazar Abdullah Kâdirî’nin genç okurlara armağan ettiği iki hikâyesi eklendi.”

Bu cümlede ise sıfat fiil, ana cümlenin nesnesi işlevinde kullanılmaktadır. Sıfat fiil yapısı oluşmadan önce *armağan et-* birleşik fiili temel cümlenin yüklemi işlevindedir. Sıfat fiil yapısından sonra yapı edilgen hâle gelmiş ve nesne konumuna geçmiştir.

(8) Bu kunlarda Otabekka eng yaqin **turgan** kishi Hasanali ota edi (OK, 111).

Bu künlärdä Åtäbekkä eñ yäķın **turgän** kişi Häsänäli åtä edi.

“Bugünlerde Atabek’e en yakın **olan** kişi Hasan Ali babaydı.”

Buraki cümlede sıfat fiilli yapı, yüzey yapıda yüklem konumunda olan “Hasanali” baş adını nitelemektedir. Derin yapıda özne konumunda olan “Hasanali” taşınma hareketinden sonra sıfat fiilin arkasına yerleşmiş ve baş ad konumuna geçmiştir. Ancak sıfat fiilli yapı ile baş ad arasında bir engel “kishi” vardır. Sonraki bölümde engel kategorisi daha ayrıntılı anlatılacağı için burada ayrıca bilgi verilmemektedir.

(9) Yangi **uylangan** vaqtlarim edi (JB, 1).

Yängi **üylängän** väķtlärim edi.

“Yeni **evlendiğim** dönemdi.”

Buradaki örnekte yüzey yapıdaki AÖ yani sıfat fiil yapısı tümleç görevindedir. Sıfat yapısı oluşmadan önce *uylan-* fiili temel cümlenin yüklemi konumundadır. Ancak sıfat fiilli yapı ile birlikte özne düşmüş ve izi kalmıştır.

(10) Bir yillardan beri ichiga **kelgan** kinasini to‘kib berdi (OK, 72).

Bir yıllärdän beri içigä **kelgän** kinäsini tökib berdi.

“Bir yıldan beri içine **biriken** öfkesini boşaltıverdi.”

-gan ekiyle oluşmuş sıfat fiilli yapı, derin yapıda özne konumunda olan *"kina"* taşınma hareketinden sonra yüzey yapıda nesne konumuna yerleşmiştir ve nesne sıfat fiil eki de bu nesneyi niteyen bir yapı oluşturmuştur. Bu nedenle sıfat fiilli yapı, cümlede nesne işlevinde kullanılmıştır.

(11) Otasi **qamalgan** kuni aytgan so'zlari… (AM, 79).

Åtäsi **qamälgän** küni äytgän sözläri…

"Babasının **tutuklandığı** gün söylediği sözler..."

Buradaki örnekte yüzey yapıda tümleç görevinde kullanılan sıfat fiil, taşınma hareketinden önce derin yapının nesnesi konumundadır. Özbek Türkçesinde çeşitli eklerle özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiil yapıları etkisiz hâle getirildiğinde yukarıdaki cümlede olduğu gibi iki şekilde yorumlanabilir. Burada derin yapının öznesi açık olmadığı için, cümle derin yapıda iki şekilde yorumlanabilir:

11 numaralı cümleyi *"Otasi qamalgan kuni so'z aytti."* eğer bu şekilde kabul edersek sıfat fiil yapısı zamanı belirttiği için zarf tümleci görevinde kullanılacaktır.

Bir diğer olasılık ise *"O, Otasi qamalgan kuni so'z aytti."* şeklinde olabilir. Bu cümlede ise özne konumundaki kişi zamiri "O" şeklindedir. Burada sıfat fiil yapısı, babasının tutuklanması olayını niteleği için özne bir şeyi anlatmaktadır. Bu nedenle sıfat fiil yapısı nesne görevinde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hâli eki getirilmekte iken Özbek Türkçesindeki bu örnekte sadece iyelik eki kullanıldığı için cümle iki türlü ifade edilebilmektedir. Böyle durumlarda cümleyi doğru şekilde açıklayabilmek için "gönderim/gönderge/ artgönderim/öngönderim"[45] ilişkisine bakılmalıdır. Burada derin yapının öznesi ile ana cümlenin (yüzey yapı) öznesi aynı varlığı işaret ediyorsa veya aynı zamanı gösteriyorsa aralarında ilişki olduğu kabul edilir. Dolayısıyla öncesindeki ve devamındaki cümlelere bakılmalıdır.

(12) **Kel-gan-(i)ngiz-ni** aytishim uchun… kimligingizni bilshim kerakmi, yo'qmi (AM, 83).

Kel-gän-(i)ngiz-ni äytişim üçün... kimliginizni bilişim keräkmi, yoḳmi.

[45] Gönderim: Bir göstergeyi bir göndergeye bağlama.
Gönderge: Bir göstergenin belirttiği gerçek ya da düşsel nesne ya da varlık; göndermede bulunduğu bağlam ya da durum.
Artgönderim: Bir dil biriminin tümcede daha önce kullanılan bir birimle bağlantısını gösteren dilbilgisi ilişkisi. Mesela, "Taşkent metrosu çok güzeldi, onu sizin de görmenizi isterdim." cümlesinde onu, "Taşkent metrosu"na artgönderimde bulunmaktadır.
Öngönderim: Bir dil biriminin daha sonraki bir birime göndermede bulunması durumu. Mesela, "Geldiğimiz nokta şudur: Bana dokunmayan yılan bin yaşasın." Cümlesinde "şudur" daha sonraki tümceye öngönderimde bulunmaktadır.

“Gel-dik-(i)niz-i söylemem için... kimliğinizi bilmem gerekmez mi?”

12 numaralı cümlede ana cümlenin öznesi açık değildir. Özbekçe bir *adıl düşüren dil* (pro-drop language)[46] olduğu için sıfat fiili yapısı, ana cümlenin öznesi veya nesnesi olabilir. Böyle yapılarda ana fiile getirilen ek, tüm yapının öznesi hakkında ipucu vermektedir. Özbek Türkçesinde sıfat fiil eki, devamında ek almadan kullanılır. Ancak özne olarak kullanılan şahıs zamiri, derin yapıdan yüzey yapıya hareket sırasında düşürülürse geride izini sıfat fiil ekinde bırakır.

Derin yapıda [(siz) keldingiz.] ifadesi yüzey yapıya çıkarılırken şahıs zamiri siz düşülür ve derin yapının yüklemi olan fiil, sıfat fiil ekini alır. Sonrasında sıfat fiilin ardından şahıs zamirinin izi, iz düşüm ilkesi gereğince sıfat fiilin ardından gelmektedir. Bu yapıyı bir örnek cümle ile açıklayabiliriz:

Özne düşürüldü

(DY) Siz keldingiz. (YY) (*b*) Kel-**gan**-ingizni[47] aytishim uchun.

Yükleme sıfat fiil eklendi

Buradaki örnek cümlede görüldüğü gibi derin yapıdaki “siz” öznesi yüzey yapıya geçtiğinde düşürüldü ve oluşan boşluk *“b”* işaretiyle gösterildi. *“kel-”* fiili taşınarak yüzey yapıda cümlenin başına geçip sıfat fiil ekini aldığı için özne göreviniüstlenmiş gibi algılabilir. Ancak aslında nesne görevindedir.

(13) O‘quvchilarga jadval **chizilgan** qog’ozlar beriladi (TAT 2015-I, 19).

Oḳuvçilärgä cädväl **çizilgän** ḳâġâzlär berilädi.

“Öğrencilere jetvelle **çizilmiş** kâğıtlar verildi.”

Cümle 13’te AÖ örneğinde sıfat fiil yapısı taşınma hareketinden önce temel (derin) yapının nesnesidir. Burada derin yapının ve yüzey yapının öznesi açık değildir.

Taşınma hareketi sırasında sıfat fiil ile birlikte yüzeyde oluşturdukları yeni yapının ana fiilin öznesi konumuna geldiği görülmektedir. Özbek Türkçesi adıl düşüren dil olduğu için, ana tümcenin öznesi veya nesnesi olabilir. Ayrıca ana fiile getirilen bir ek, yapının öznesi hakkında ipucu verebilmektedir. Burada bir yapı

[46] Üretici dilbilgisinde, Türkçe, İtalyanca gibi zengin UYUM özelliği sergileyen dillerde gözlenen, ancak İngilizce, Fransızca gibi dillerde karşılaşılmayan “Ben bu kitabı okudum.” yerine “Bu kitabı okudum.” biçiminde olduğu gibi, özne konumundaki adılın silinmesi işlemidir. (İmer, Kocaman, Özsoy, 2011:15-16; Ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk, 2000: 47-54).

[47] Buradaki örnek cümlede sıfat fiil eki kullanılmıştır. Fakat bu ekin sonunda nitelediği isim ya da boşluk olmadığı için isim fiil görevinde olduğu da kabul edilebilir.

dikkati çekmektedir. Derin yapıda edilgen olan bir cümle, yüzey yapıya çıktığında yine edilgen yapılmaktadır.

(14) **Birlashgan** o‘zar; birlashmagan to‘zar (OTG II, 72).

Birläşgän ozär; birläşmägän tozar.

“Birleşen uzar, birleşmeyen tozar.”

14 numaralı örnekte *baş ad*ın yeri sıfat fiil ile *birlash-* fiili arasında boştadır. Özbek Türkçesinde bazı örneklerde Dönüşüm neticesinde değiştirilen unsur ya da yapı önemli değilse, *baş ad* yapıdan kaldırılır. Burada dikkat edilmesi gereken, sıfat fiil yapısının *baş ad*ın rolünü üstlenmesi sırasında iyelik eki ve yükleme hâli ekini almasıdır. Bunun yanı sıra örnekte görüldüğü gibi eksiz de kullanılabilir. Özellikle *baş ad* konumuna geçen “men, sen, u” gibi şahıs zamiri ise, *baş ad* düşürüldüğü ve sıfat fiil ekinin ardından o *baş ad*a ait iyelik ekinin geldiği görülmektedir.

(15) Men ertalab uloqqa **ket-gan-lig-i-ni** aytdim (Ul, 5).

Men ertäläb ulåqqä **ket-gän-lik-i-ni** äytdim.

“Ben sabayleyin postacıya **git-tik-i-ni** söyledim.”

15 numaralı cümlede, derin yapının öznesinin (senin) *baş ad* konumuna geçtikten sonra yüzey yapıda düştüğü görülmekte, onun rolünün de sıfat fiil yapısına getirilen iyelik ve yükleme hâli ekinin üstlendiği görülmektedir. Özbek Türkçesindeki bu örneklerde görüldüğü gibi Yeni Uygur Türkçesinde ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaygın olarak baş adın şahsını belirten ekler sıfat fiile eklenerek baş ad düşürülmektedir. Türk lehçelerinde sıfat fiil ekinin cümlede güçlü bir yapısı olması ve yalın şekilde kullanılıp ardından gelen ögenin (baş adın) rolünü üstlenmesi sebebiyle baş ad düşürme olayı yaygın şekilde görülmektedir.

(16) Yangi **uylan-gan** vaqt-lar-im edi (JB, 1).

Yängi **üylän-gän** väḳt-lär-im edi.

“Yeni **evlen-diğ-im** zamanlarımdı.”

Ancak böyle örnekler de ise Türkiye Türkçesine aktarılırken iyelik ekinin sıfat fiile eklendiği görülmektedir.

(17) Dunyoda “Boburnoma”ga **tenglash-adigan** kitoblar juda kam uchraydi (TAT 2015-I, 29).

Dünyådä “Båburnåmä”gä **tengläş-ädigän** kitåblär cüdä käm uçräydi.

“Dünyada “Babürname” ye **eşdeğer** kitaplara çok az rastlanır.”

Sıfat fiil eki, 17 numaralı cümlede açık bir özne olmadan edilgen morfolojide kullanılır. Bu durumda, o gelecekteki niyeti veya amacı belirtir. Özbek Türkçesinde

bazı durumlarda cümlede sıfat fiil kullanılmasına rağmen Türkiye Türkçesine aktarımında sıfat fiil kullanılmaz.

(18) Quyidagi berilgan misollardagi birgalik ergash gaplarning qaysilari uyushgan, qaysilari **uyushma-gan e-kan-lig-i-ni** aniqlang va ularni shemaga solib ko‘ring (OTG II, 110).

Quyidägi berilgän misållärdägi birgälik ergäş gäplärning ķaysiläri uyuşgäni ķaysiläri uyuşmägän ekänligini änıķläng vä ulärni şemägä sålib köring.

“Aşağıda verilen örneklerdeki ortak yan cümlelerin hangilerinin birleşip hangilerinin **birleş-me-dik-i-ni** belirtin ve onları sıralayın.”

18 numaralı örnekte görüldüğü gibi, cümlede birden fazla sıfat yapısı olmasına rağmen Türkiye Türkçesine aktarılırken sadece birisi yazılmıştır. Özbek Türkçesinde ek fiil ile kurulan sıfat fiil yapısı yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu yapı yaygın kullanıma sahip olmadığı için aktarım sırasında kullanımdan düşer.

Bu örneklerde görüldüğü gibi, Özbek Türkçesindeki *-gan, -qan, -kan* sıfat fiil eki Türkiye Türkçesine aktarılırken *-an, -en, -mış, -miş, -dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk* gibi farklı fonetik biçimler kullanılmaktadır. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde de *-gan, -qan, -kan* sıfat fiil eki işlevseldir. Bu nedenle bu ek, ana fiilin durumuna göre geçmiş, geniş veya gelecek zamanı ifade edebilmektedir. Ana fiildeki eylemin ifade ettiği anlama bağlı olarak sıfat fiilin zamanı belirlendiği için, sıfat fiil eklerinin zamanına (özellikle *-gan, -qan, -kan* sıfat fiil eki) kesin bir sınır çizilemez. Türkçe sıfat fiiller üzerine çalışma yapan Haig, sıfat fiil ekini bu bakımından “*-an, -en*” sıfat fiili ve “zaman sıfat fiilleri” olmak üzere iki gruba ayırmıştır (Haig, 1998: 38). Hâlbuki Özbek Türkçesinde *-gan, -qan, -kan* sıfat fiil eki, geniş bir kullanım alanına sahip olduğu için böyle bir ayrım yapılamaz. Üstelik bu ek, pek çok Türk lehçesinde de ortak bir sıfat fiil ekidir.

Türkiye Türkçesinde *–an, -en* sıfat fiil eki nesne sıfat fiilli yapı oluşturma yeteneğine sahip değilken Özbek Türkçesinde *-gan, -qan, -kan* sıfat fiile eki, özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiilli yapı oluşturabilmektedir. Yani, Özbek Türkçesinde işlevsel olan bu eki ifade edebilmek için Türkiye Türkçesinde *-an, -en, -mış, -miş, -dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk* ekleri kullanılmaktadır.

Sıfat fiiller, yapısı itibariyle fiilimsi ve sıfat niteliğini bünyesinde barındırmaktadır. Bu nedenle sıfat fiillerin fiilimsi niteliği, sıfat işlevinde kalıcı

isimler yapmasını sağlamaktadır. Böyle durumlar, yapının gücünü azaltma eğilimindedir. Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde öncesinde sıfat fiil eki olup sonrasında kalıcı isimler oluşturan pek çok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerde geniş zaman sıfat fiili kullanılmaktadır ve kullanım esnasında geniş zaman anlamı, sıfat fiilin özelliğini azaltmaktadır. Mesela O‘zbekiston **Yoz-(u)vchi-lar** Uyushmasi “Özbekistan Yazarlar Birliği” örneğinde *Yoz-(u)vchi-lar* kelimesi sürekli yazı yazanlar anlamını da ifade etmesine rağmen “yazar” anlamında kalıcı bir isim oluşturarak meslek adını ifade etmektedir. Bir başka örnekte ise;

(19) …millionlab **o‘qu-vchi-lar-ning** ruhiy ozuqasiga aylangan yuzlab-minglab tomlardagi kitoblarni ko‘z oldimizga keltirish kerak bo‘ladi (Qor, 79).

… millionläb **oqu-vçi-lär-ning** ruhiy åzuqasigä äylängän yüzläb-mingläb tåmlärdägi kitåblärni köz åldimizgä keltiriş keräk bolädi.

“… milyonlarca **oku-r-un** ruh gıdası olmuş yüzlerce-binlerce bölümden oluşan kitapları gözümüzün önüne getirmek gerekir. Burada *o‘qu-vchi-lar-ning* kelimesi sürekli okuyan anlamını da ifade etmesine rağmen okur anlamını ifade eden bir kalıcı isim oluşturmuştur.”

Özbek Türkçesinde sıfat fiil, nitelediği ismin önünde o simin hareketini ifade eden eyleme eklenir. Böyle yapılara ”prenominal sıfat fiil yapıları” denilmektedir. Genel olarak Türk dilinin yanı sıra Ural dilleri (Macar, Fin vd.) Baskça, Keçuva (Güney Amerika) gibi diller de bu yapıdadır.

Özbek Türkçesinde sıfat fiiller zaman, sayı ve çatı yönünden etken-edilgenlik belirtir. Özbek Türkçesinde sıfat fiiller baş ad olmadan kullanıldığında üzerine hâl eki (yalın, ilgi, bulunma, yükleme ve vasıta) alır.

3.3.1.2. Yeni Uygur Türkçesinde İşlevine Göre Sıfat Fiilli Yapılar

Karluk veya Güney Doğu Türk lehçeleri grubunda yer alan Yeni Uygur Türkçesinde **-***ġan, -gen, -ḳan, -ken* sıfat fiil eki, Karluk grubundaki diğer lehçelerde olduğu gibi Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de en işlek kullanılan sıfat fiil ekidir. Aynı zamanda geçmiş zaman haber kipi olarak da kullanılmaktadır. **-***ġan, -gen, -ḳan, -ken* ekiyle yapılan sıfat fiil yapısı, yüzey yapıdaki ana cümle içerisinde özne, nesne ya da tümleç ögesi olarak yer alabilmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılarda en çok karşılaşılan bu ek, YB kuramına göre yapılan incelemelerde de en sık karşılaşılan ektir.

(20) Balilar oltur-**ġan** orunlirida ġemkin olturuşatti (Ḳİ, 16).

"Çocuklar **otur-duk-ları** yerde üzüntülü oturuyorlar."

YB kuramına göre, yüklem dışındaki diğer ögelerin içerisinde yer alabilen bu sıfat fiil eki ve yapısı bu cümlede nesne veya dolaylı tümleç şeklinde işlev görmektedir.

(21) Asiye uniñ néme gunah **ḳil-ġin-i-ni** bilmidi (AY I, 175).

"Asiye onun ne günah **işle-dik(ğ)-i-ni** bilmedi."

21 numaralı cümlede *–gan* ekli sıfat fiil yapısı, cümlede nesne görevinde kullanılmıştır. Bununla birlikte, sıfat fiil yapısının oluşumundan önce derin yapının yöneteni *ḳil-* fiili yüklem görevinde idi. Ancak burada dikkat çekici başka bir durum var. Derin yapıda ÖNY dizilişi şeklinde olan ögeler, sıfat fiil yapısında yine aynı dizilişini korumuştur. Bu cümlede sıfat fiil ekinden sonra iyelik ve yükleme hâli eki gelmiştir. Bu durumu daha iyi anlayabilmek için önce yüzey yapıdaki birleşik cümlenin derin yapıdaki basit biçimlerine bakılmalıdır.

U günah ḳil-di. "O günah işledi."

Asiye uni bilmidi."Asiye onu bilemedi."

Her iki cümlenin de öznesi ve nesnesi yalın hâldedir. İlk cümlenin fiiline sıfat fiil eki eklenip taşınma hareketi gerçekleştikten sonra yüzey yapıda nesnenin ilgi hali, sıfat fiil ekinin ise iyelik ve yükleme hâli eklerini aldığı görülmektedir. YB kuramında kelimelere eklerin seçimi isteğe bağlı değil, aksine bir kurala bağlıdır. Cümlenin yöneticisi, yönetimi altındaki AÖ'lerine hâl eki görevlendirmektedir. Yani hâl eki görevlendirmesi yönetim kuralına (yöneten-yönetilen) bağlıdır. Yönetim kuralı konusunda Elizabeth Cowper bir AÖ'nin A unsuru eğer yönetilmezse hâli yok demektir, diyerek konu üzerindeki görüşünü belirtmiştir (Cowper, 1992: 99). Durum süzgeci olarak da adlandırılan YB kuralına göre açık bir AÖ, bir hâl ekiyle görevlendirilmez ise onun bozuk yapıda olduğu anlaşılır. Bu kurala göre, yukarıdaki birleşik cümle derin yapılarına göre iki basit cümleye ayrıldığında bir sorun yoktur. Ancak bu cümleleri sıfat fiil eki vasıtasıyla birleştirdiğimizde durum süzgeci kuralı devreye giriyor ve ana cümlenin yöneteni, ögelere hâl eki atıyor. Bu yapıdaki oluşuma şu şekilde örnek gösterilebilir:

U günah ḳil-di..

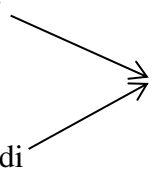

Asiye uniñ néme gunah **ḳil-ġin-i-ni** bilmidi

Asiye uni bilmidi

“Asiye onun ne günah işlediğini bilemedi.”

Ögeler derin yapıdaki hâllerinde olduğu gibi birleşik cümle yapısında da kullanıldığı için hem kural ihlali olmuş hem de anlam bozulmuştur. Burada alt cümlenin öznesi *U* zamiri, yalın haldedir. Ayrıca zamirin alt cümledeki yöneteni *ḳil-* fiili, yüzeyde çekimsizdir. Fiilin çekimsiz olması AÖ’yü yönetilemez duruma getirmektedir. Ama burada alt cümlenin oluşturduğu öbek, sıfat fiil ekiyle *bil-* fiilinin yönetimine giriyor ve ögelere hâl eki görevlendirmesi yapıyor. Öncelikle sıfatlaşan *ḳil-* fiili *-ni* yükleme hâli ekini alıyor ve onun öznesi de *-niñ* ilgi hâli ekini alıyor. Böylelikle cümle kurallı ve anlamlı hâle geliyor. YB kuramının “durum süzgeci ve hâl yükleme kuralı” dünyadaki her dil için farklı şekilde uygulanabilir. Özellikle sondan eklemeli dillerde kural Türk lehçelerinde olduğu gibi kolaylıkla işletilebilir. Mesela sondan eklemeli dillerden olmayan İngilizcede bu kuralı işletmek biraz zordur. Çünkü İngilizcede hâller “at, on, in” gibi ekler yardımıyla yapılmaktadır.

(22) Atisidin **ḳarġiş al-ġan** ilgiri kelmes (UMT, 5).

“Babasından beddua alanın yüzü gülmez.”

22 numaralı cümlede taşınma hareketinden önce derin yapıda yüklem görevinde olan *ḳarġiş al-* fiili, *-gan* sıfat fiil eki alıp yüzey yapıya çıkınca, özne konumunun içinde yer almıştır. Ayrıca bu cümlede *baş ad* düşürülmesi olayı vardır. Bu konu daha sonra ayrıntılarıyla anlatılacaktır. O nedenle bu konuda burada daha fazla bilgi verilmemiştir.

(23) Dua **alġan** aman, ḳarġış **alġan** yaman (UMT, 91).

“Dua alan sağlam, beddua alan kötü.”

Yukarıda ifade edildiği gibi *-ġan, -gen* sıfat fiil eki cümlede özne, nesne veya tümleç görevinde bulunan ögelerin içerisinde yer alabilmektedir. Bu örnek cümlede sıfat fiil ekiyle oluşan yapı, özne olarak kullanılmıştır.

(24) Buni yaḫşi **bilmigen** adem özüniñ ata-bobisini, tariḫini, medeniyitini yaḫşi bilmeydu (SR, 199).

“Bunu iyi bilmeyen adam kendi ana-babsını, tarihini, medeniyetini iyi bilemez.”

Cümle 24’te de *-ġan, -gen* sıfat fiil ekinin kullanıldığı cümlede özne işlevindedir. Ayrıca ekin olumsuz biçiminin *–ma, -me* olumsuzluk ekiyle yapıldığı da görülmektedir.

(25) Hökümet kişilerni **öltüridiğan** işlarniñ peyda bolişi kiçik iş emes (İz, 74).

Hükümet yetkililerini **öldürecek** işlerin ortaya çıkması, küçük iş değil.

25 numaralı örnekte görüldüğü gibi, derin yapıda cümlelerden birisinin yüklemi görevini yürüten *öltür-* fiili *–idiğan* sıfat fiil ekini alıyor. Böylelikle derin yapıda yöneten konumundaki *öltür-* fiili yüzey yapıda ana cümlenin ya da üst cümlenin yönetim alanına giriyor. Bu konu sonraki bölümde daha ayrıntılı anlatılacağı için burada daha fazla bilgi verilmemektedir. Sonrasında yine derin yapıda özne konumunda olan *"işlar"*, taşınma hareketinden sonra sıfat fiilin sağına geçerek *baş ad* konumuna yerleşmiştir. 25 numaralı cümledeki bu taşınma hareketi, sıfat fiilli yapı üzerinde oklama yönetemiyle daha ayrıntılı gösterilebilir:

Özne taşınarak baş ad konumuna yerleşiyor.

($_{DY}$) İşlar hökümet kişilerni öltürdi. ($_{YY}$) Hökümet kişilerni **öltüridiğan** işlarniñ

Sıfat fiil ekini alıyor.

Bu cümlede derin yapıdaki cümlenin öznesi *"işlar*" taşınma hareketiyle birlikte sıfat fiilin sağına geçerek baş ad konumuna yerleşiyor, nesne görevini üstleniyor ve ilgi hâli ekini alıyor. Yine derin yapıdaki cümlenin yüklemi olan *öltür-* fiili sıfat fiil ekini alarak yüzey yapıdaki cümleye bağlanıyor.

(26) Ekbermu bu adem bilen tonuşup, alte yil **ögengen** erepçe tilni **işliteligenllikiden** ḫuşal idi (SR, 193).

"Ekber de bu adamla tanışıp, altı yılda öğrendiği Arapçayı kullanmaktan memnundu."

Cümle 26'da derin yapıdaki cümlenin yüklemi *ögen-* fiili ek alıp sıfatlaşarak ana cümlede tümleç görevi içinde kullanılmıştır.

(27) Çar ḫoraz yandin **kelgenni** soḳup, aldidin **kelgenni** birle tepip domilatḳili turdi (BKN, 115).

"Çil horoz yanına geleni dövüp önüne geleni tepikleyip duruyordu."

-gen ekli sıfat fiiil yapısı 27. cümlede nesne görevinde kullanılmıştır. Ayrıca bu cümlede *baş ad* düşürme olayı vardır. Derin yapıda özne konumundaki kelime, *baş ad* konumuna gelince düşerek üzerindeki çekim eki de sıfat fiile eklenmiştir.

(28) İşxanaġa gilem sélinġan, **ķalġan** jaylar rusiyiniñ yölençüki ékiz orunduķliri ve yoġan üstel-işkapliri bilen bézilgen (AY I, 123).

"Kalem odasına (sekreterlik) halı serilmiş, kalan yerler Rusya'nın sırtı yüksek koltukları ve büyük masalarla bezenmiş."

28. numaralı örnekte *ķal-ġan jaylar* ifedesi cümlenin öznesi görevinde kullanılmıştır. Burada sıfat fiil yapısının özellikle belirtilmesinin sebebi, *-ġan* sıfat fiil ekini alarak sıfatlaşan *ķal-* fiilinin taşınma harketinden önce derin yapıda yöneten konumunda olmasıdır. Ancak taşınma hareketiyle üst yani yüzey yapıya çıkınca yönetme kabiliyetini kaybetti ve derin yapıdaki öznesi *caylar*'ı nieteleme görevini üstlendi. Bir başka açıdan bu iki unsurun taşınma öncesi ve sonrası konumu oklama yöntemiyle de aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

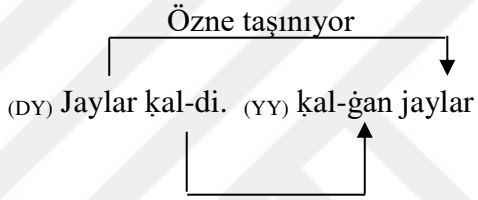

Yukarıda oklama yöntemiyle gösterilen taşınma hareketinde, derin yapıda özne konumundaki *jaylar* yüzeyde kendi ÇÖ'den çıkarak yeni yönetim alanına girmek için sıfat fiilin sağına yerleşti. Derin yapının yüklemi *ķal-* ise sıfat fiil ekiyle birlikte sıfatlaşıp önündeki ismi nitelemektedir. *–ġan* sıfat fiil ekiyle gösterdiğimiz taşınma hareketi, bir başka örnekte farklı bir sıfat fiil ekiyle de gösterilebilir.

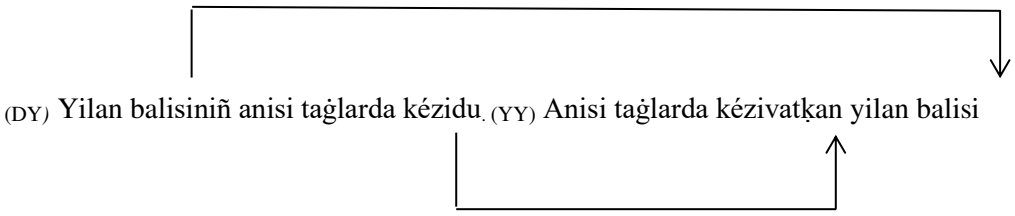

Buradaki örnek cümlede oklama yöntemiyle gösterilen derin yapının belirtili isim tamlaması biçimindeki öznesi konumundaki "Yilan balisiniñ anisi" *kéz-* fiilinin yönettiği ÇÖ'den ayrılarak yeni bir yönetim alanına dâhil olabilmek için taşınarak sıfat fiilin sağına yerleşmektedir. *-vatķan* sıfat fiil eki ile oluşturulan taşınma hareketi, yukarıda *–ġan* ekiyle gösterilen taşınma hareketiyle aynıdır. Yani sıfat fiil eki değişse de taşınma ve dönüşüm süreci aynıdır. Bu nedenle bu bölümde sıfat fiilli yapıların taşınma ve dönüşüm hareketi anlatılırken genellikle *–ġan* sıfat fiil ekinin

kullanıldığı örnekler tercih edilmiştir. Çünkü Özbek Türkçesinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de *–ġan, -gen, -ḳan, ken* en yoğun kullanılan sıfat fiil ekidir.

(29) Altun bérip élip bolmas **ḳal-ġan** köñülni (UMT, VIII).

"Altın hediye etmekle geçmez **gönül kırıklığı**."

Cümle 29'da taşınma hareketinde sonra **ḳalġan** köñülni sıfat fiil yapısı, ana cümlenin öznesi konumuna geçmiştir. Özbek Türkçesinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesi de adıl düşürebilen bir dildir. Bu nedenle sıfat fiil yapısı ana cümlenin öznesi olabilmektedir. Adıl düşürme konusu daha sonra ayrıntılı olarak anlatılacağı için burada dah fazla bilgi verilmeyecektir. Ayrıca derin yapıda etken olan bu yapı, yüzey yapıda edilgen olmuştur.

(30) Ata – anini **baḳ-ġan** kişi, oñ bolur da'im işi (UMT, 2).

"Ana-babasına **bak-an** kişinin işi her zaman rast gider."

30 numaralı cümlede derin yapıda *"Kişi ata – anini baḳti."* biçiminde iken cümlenin yöneteni *baḳ-* fiili sıfat fiil ekini almıştır. Böylelikle *"Kişi"* öznesi taşınma hareketinden sonra sıfat fiilin sağına yerleşerek *baş ad* konumuna geçmiştir. Yani "özne sıfat fiilli yapı" oluşmuştur. Bu konu daha sonra ayrıntılı anlatılacağı için fazla bilgi verilmedi. Bu cümle üzerinde biraz daha oynama yapılıp *baş ad*sız hâle de getirile bilir. Şimdi 30 numaralı cümlenin derin yapıdan yüzey yapıya geçişte hangi değişimlere uğrayabileceğini gösterelim:

(DY) Kişi ata – anini baḳti

(YY1) Ata – anini **baḳ-ġan** kişi, oñ bolur da'im işi.

(YY2) Ata – anini **baḳ-ġan** (*b*), oñ bolur da'im işi.

YB kuramına göre yüzey yapıdaki her iki cümlede kurallıdır. İlk cümlede (YY1) etken yapıda, kurallı bir sıfat fiil yapısı vardır. Diğer cümlede (YY2) *baş ad* konumundaki *"kişi"* düşürülerek *baş ad*sız sıfat fiil yapısı oluşturulmuştur. *Baş ad*sız yapılarda, sıfat fiil *baş ad*ın rolünü üstlenmektedir. Böyle durumlarda sıfat fiil, *baş ad*ın iyelik ve yükleme hâli eklerini üzerine alabilmektedir. Ancak buradaki örnekte olduğu gibi *baş ad* eksiz kullanıldığı için, sıfat fiil eki de *baş ad* rolünü üstlenirken eksiz kullanılmıştır.

(31) Uniñ oġli nuriniñ şeherde oḳup dañḳ **çiḳar-ġan-liḳ-i-ni** birmubir sözligüdek (AY, 44).

"Onun oğlu Nuri'nin şehirde okuyup meşhur olduğunu herkese söyledik."

Türk lehçelerinde genel olarak *–ġan, -gen* sıfat fiil eki herhangi bir ek almadan kullanılmaktadır. Bununla birlikte *baş ad*ın düşürüldüğü durumlarda sıfat

fiil yapısı *baş ad*ın rolünü üstlendiği için, eğer *baş ad* iyelik eki, yükleme hâli eki veya ilgi hâli eki gibi ekleri almışsa bunları sıfat fiil üstlenmektedir.

*çiḳar-**ġan-liḳ-i-ni***

Bu nedenle bu cümle 31'de sıfat fiilin ardından iyelik eki ve yükleme hâli eki gelmiştir.

Örnek cümlelerde görüldüğü gibi *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* sıfat fiil eki, Yeni Uygur Türkçesinde en sık kullanılan ve neredeyse bütün sıfat fiilil yapılarda kullanılan bir ektir. Bu ek cümledeki anlamına göre geçmiş zamanı, şimdiki veya gelecek zamanı gösterebilmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde *–an, -en* ve *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük* biçiminde iki ayrı sıfat fiil eki olmadığı için, *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* sıfat fiili her iki eki de kapsar. Türkiye Türkçesine aktarılırken de yerine göre *–an, -en* veya *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük* biçimindedir. *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* sıfat fiili, Yeni Uygur Türkçesinde hem özne hem de nesne sıfat fiil yapısında kullanılmaktadır.

3.3.1.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde İşlevine Göre Sıfat Fiilli Yapıların Karşılaştırılması

Her iki lehçede de en yoğun kullanılan sıfat fiil eki *-gan, -gen, qan, -ken*'dir.

Her iki lehçede de sıfat fiilli yapı türleri kullanılan eke göre değil, sıfat fiilin kullanım yeri ve işlevine göre belirlenmektedir.

Her iki lehçede de sıfat fiil eki değişse de yapıların genel kuralları değişmemektedir. Yani *–gan* eki yerine *–yotgan* veya *-vatḳan* ekinin kullanılması sıfat fiil yapısını değiştirmemektedir.

Her iki lehçede de Yönetim ve Bağlama Kuramına göre sıfat fiilli yapı, cümlede nesne veya tümleç görevinde kullanılmaktadır.

3.4. SIFAT FİİLİ YAPI TÜRLERİ VE İŞLEVLERİ

3.4.1. Özne Sıfat Fiilli Yapı

3.4.1.1. Özbek Türkçesinde Özne Sıfat Fiilli Yapı

Türk dilinde sıfat fiiller üzerinde çalışma yapan Robert Underhill, sıfat fiilli yapıları incelerken eklerin durumuna göre çeşitli terimler önermiştir. Mesela *–an, -en* sıfat fiil ekli yapılara "özne sıfat fiil"; *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük* sıfat fiil ekli yapılara ise "nesne sıfat fiil" terimlerini önermiştir (Underhill, 1972: 87-88). Underhill'in bu görüşlerini biraz daha geliştiren Hankhamer ve Knecht ise *-an, -en* sıfat fiili için "serbest sıfat fiil", *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tü* sıfat fiili için ise "sahipli sıfat fiil" terimlerini geliştirmişlerdir (Hankhamer ve Knecht, 1976: 132).

Türk dilinde sıfat fiiler üzerine araştırma yapan akademisyenlerin çalışmalarında özne ve nesne sıfat fiilli yapılar üzerinde durdukları görülmektedir. Bu görüşlerden hareketle bu bölümde Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiil yapıları üzerinde durulacaktır.

(32) Odam stolning ustide turgan kitobni oldi.

"Adam masanın üstünde udran kitabı aldı."

32 numaralı cümle, ilk bakışta tek cümle gibi görünse de aslında derin yapıda iki cümlenin üretimsel dönüşüm temelinde iki basit cümlenin unsurlarının taşınma hareketi sırasında ekleme ve çıkarmalarla yeni yapıya dönüşmüş şeklidir. Şimdi bu cümleye daha yakından bakacak olursak:

Odam kitobni oldi.

"Adam kitabı aldı."

Kitop stolning ustida turadi.

"Kitap masanın üstünde duruyor." şeklindeki iki basit cümlenin birleşmesinden oluşan ana cümlede "kitop" AÖ, nesne konumunda olmakla birlikte derin yapıda özne konumundadır. Sıfat cümleciği yapısının oluşumunda bu iki cümlenin bazı ögeleri temel yerinden hareket ettirilerek yeni bir oluşumda birleşip yukarıdaki ana cümlede (yüzey yapı) son şeklini almıştır. Bir başka örnekte;

(33A) Men odamni ko'rdim.

"Ben adamı gördüm."

(33B) Odam keldi.

"Adam geldi."

(33) (Men) kelgan odamni ko'rdim.

"Ben gelen adamı gördüm."

İki basit cümlenin sıfat fiilli yapı yardımıyla birleştiği bu örnekte, derin yapıda özne konumundaki "odam" 33 numaralı cümlede, yüzey yapıda *baş ad* konumuna yerleşmiş ve ana cümlede nesne görevini üstlenmiştir. Sıfat fiil yapısının cümlelerin birleşmesindeki rolünü göstermek için hareket ve dönüşüm olmadan cümleleri birleştirirsek;

(Men) Odam keldi odamni ko'rdim.

Bu yapı Özbek Türkçesinde dilbilgisi açısından birleşik cümle şeklinde, anlamsal olmayan bir yapı ortaya koymaktadır. Burada birleşik bir cümle değil, iki farklı cümle görülmektedir. Çünkü temel yapıda iki ayrı cümlenin fiilleri olan *kel-* ve *ko'r* zaman çekim ekini almıştır. Bu ekin yeri *-gan* sıfat fiil ekiyle değiştirildiği

zaman sıfat fiil cümleciği haline getirilir. Burada hedef derin yapının öznesinde olduğu için, derin yapının öznesi ile nesnesi yer değiştirmektedir. Böylelikle aşağıdaki yapı oluşmuştur:

(DY) Odam keldi.

(DY) Men odamni ko‘rdim.

(YY) [ÇÖ(Men) [AÖ (*b*) kel-gan odam-ni] ko‘r-di-m]

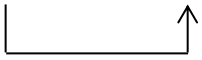

Bu yapının oluşumunda eklerin durumu kodlama yöntemi ile şu şekilde gösterilebilir:

[Men kel-**SF** odam-**Yük** kör-**Ggz-1tk]**

Bu sıfat fiil cümleciği yapısının oluşum aşaması kısaca şu şekilde özetlenebilir. Derin yapıdaki cümlenin öznesi *“Odam”,* yüzey yapıda yükleminin sağına hareket etti. Bu hareket sırasında fiil çekimini *–di* (zaman) eksilterek yerine *–gan* sıfat fiil ekini aldı. Böylelikle sıfat fiil cümleciği şeklinde bir Ad Öbeği oluştu. Burada ana cümlenin öznesi açık ise, sıfat fiil ana cümleyi ikiye bölebilir ve ana cümlenin öznesi ile *baş ad* pozisyonundaki nesnenin arasına tümleç girebilir.

(33) Men **kel-gan** odamni ko‘rganmen.

Men kelgän ådämni körgänmen.

“Ben gelen adamı gördüm.”

Özbek Türkçesinde öznesi kişi zamiri olan ve yüklemin şahsı yine kişi zamiri biçiminde kurulan cümleler bulunmaktadır. Türkiye Türkçesi ve Oğuz grubu Türk lehçelerinde karşılaşmadığımız bu örnek kullanım, Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde yaygındır. Aynı kullanım klasik Moğolcada da bulunmaktadır. Klasik Moğolcada özne olan kişi zamiri, yüklemden önce yer alır ve bazı durumlarda kişi zamirinin yüklemden sonra tekrarlandığı görülmektedir:

tere metü calbarin ügüleemüi bi “Ben bu şekilde ibadet ediyorum.” (Poppe, 2016: 163).

3.4.1.1.1. Özbek Türkçesinde Ağaç Şemasında Özne Sıfat Fiilli Yapı

Bu bölümde daha önceki bölümde anlatılan özne sıfat fiil yapısını, daha açık bir şekilde ifade edebilmek için bu sıfat fiilli yapının ağaç şemasında gösterilemesi daha faydalı olacaktır.

(45) Men maktabga boradigan bolani ko’rdim.

Men mäktäbgä bårädigän båläni kördim.

“Ban okula giden çocuğu gördüm.”

Şekil 1.

(YY) Men maktabga boradigan bolani ko‘rdim.

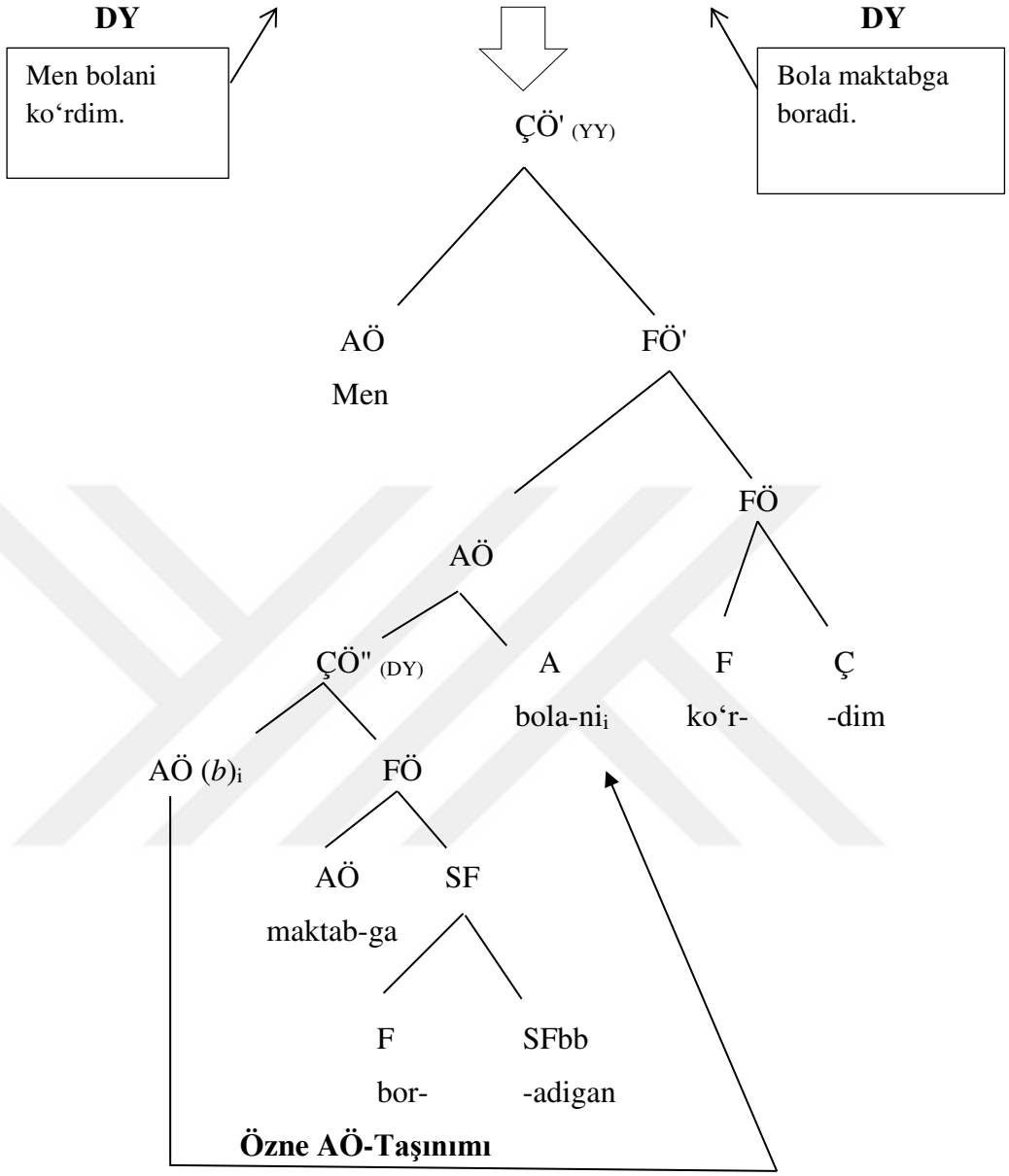

Şekil 1 görüldüğü gibi, ana cümlenin fiili geçmiş zaman çekim eki *-di* almış bir yapıdır. Şemada iki tane ÇÖ gösterildi. Çünkü sıfat fiil yapısı oluşmadan önce yan cümle de derin yapıda çekimli bir yapıydı. Bu nedenle sıfat fiil yapısı oluşumundan önceki hâli de gösterildi. Ayrıca derin yapının yöneteni *bor-* fiili, sıfat fiil ekini alırken AÖ (*b*) şeklinde gösterilen temel cümlenin öznesi *“bola”* ise sıfat fiil yapısının ya da çekim öbeğinin dışına taşınarak esas yerinde boşluk oluşturmuştur. Sıfat fiil cümleciği oluşmadan önce derin yapının öznesi *bor-* fiili yönetimi altındaydı. Ancak yapının kuruluşundan sonra yüzey yapıda AÖ altında ana cümlenin kurucusu olan ÇÖ’nin yönetimi altına girdi. Böylelikle yönetilen *baş ad “bola”*’ya, yöneticisi *ko‘r-* fiili tarafından yükleme hâli eki getirildi. Bir başka

deyişle *ko‘r-* fiili derin yapıda, yalın hâlde olan *“bola”* iç üyesini yönetir ve ona *bola-ni* şeklinde yükleme hâli ekler.

Özbek Türkçesindeki nesne sıfat fiilli yapı bir başka örnekte şu şekilde gösterilebilir.

(46) Bir-biriga muhabbati bo‘lgan kishilarning asarlarni yozayotir (UAK, 21).

Bir-birigä muhäbbäti bolgän kişilärning äsärlärni yåzäyåtir.

“Birbirine âşık olan insanların eserlerini yazıyor.”

Şekil 2.

(YY) Bir-biriga muhabbati bo‘lgan kishilarning asarlarni yozayotir.

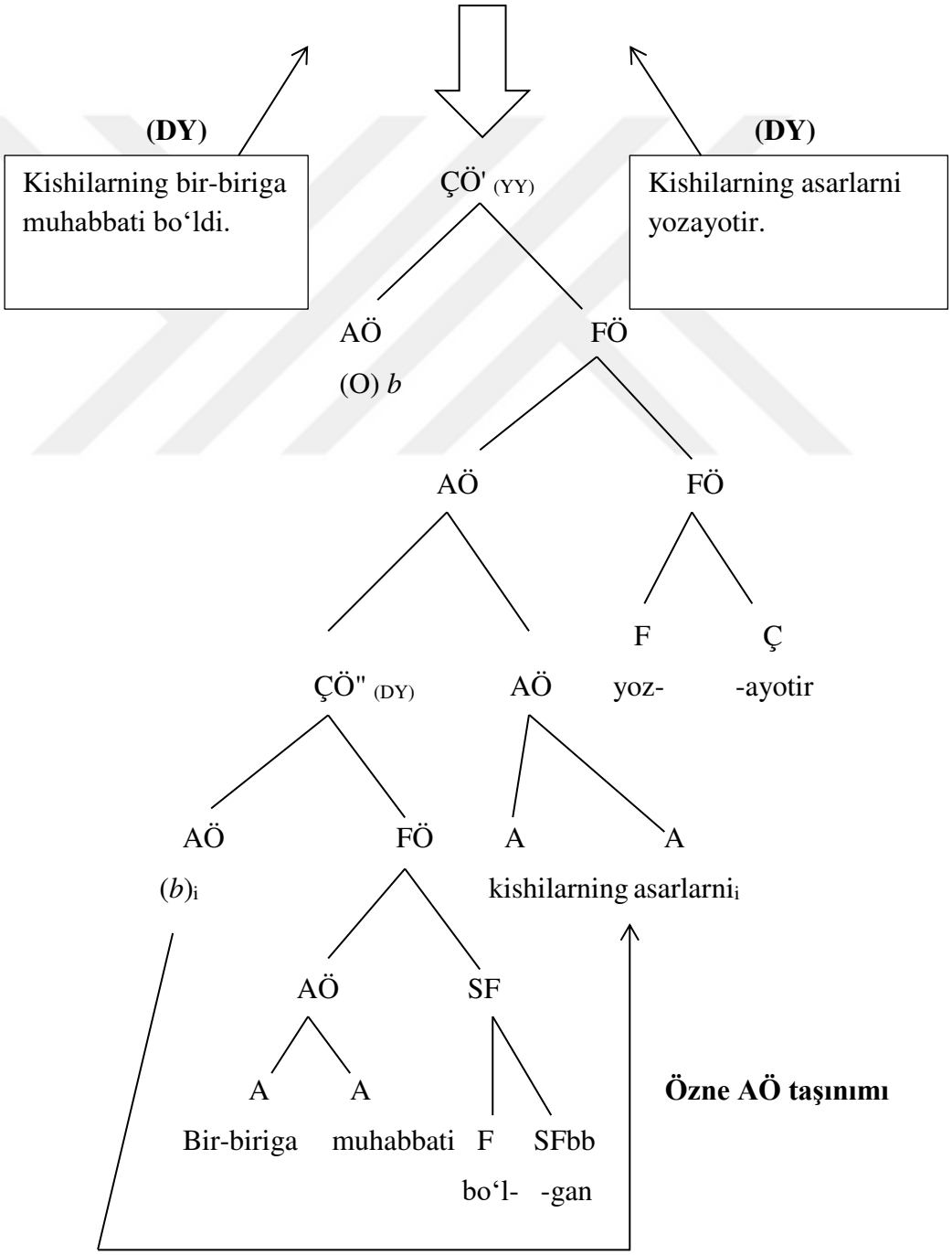

Şekil 2'de gösterilen ağaç şemasında yüzey yapıda ana cümledeki *yoz-* fiili –*ayotir* haber kipiyle çekimlenmiştir. Ana cümle yani yüzey yapı (ÇÖ') ile gösterildi ve Şekil 2'deki ikili dallanma modelinde ÇÖ' ve ÇÖ" olmak üzere iki çekim öbeği yapısı gösterilmiştir. Çünkü yüzey yapıdaki cümle, derindeki iki farklı cümlenin birleşmiş hâlidir. Derin yapıda özne konumunda olan *"kishilarning",* taşınma hareketinden sonra sıfat fiilin arkasına geçerek *baş ad* konumuna geçmiş ve taşınan bu öge derin yapıda özne görevinde olduğu için sıfat fiilli yapı, "özne sıfat fiil yapısı" olarak adlandırılmıştır. Taşınan bu ögenin derin yapıda bıraktığı boşluk ve izi şemada AÖ altında (*b*) biçiminde gösterilmiştir. Derin yapıdaki cümle *bo'l-* fiilin yönetimi altında iken yöneticinin sıfat fiil ekini almasıyla fiil yönetim alanını kaybetmiş ve öznesi yüzey yapıda *yoz-* fiilinin yönetimine girmiştir. Yüzey yapıdaki ana cümlenin yöneticisi olan *yoz-* fiili yönetimi altındaki AÖ unsurlarına hâl eki yüklemiştir. İki derin yapının da ortak unsuru olan *"kishilar"* yüzey yapıda *"kishilarning asarlarni"* tamlamasını oluşturmuştur. Eğer bir AÖ yapısı tamlama oluşturuyorsa o yapı, ayrılmadan bir bütün olarak alınır. Bu nedenle birinci derin yapının öznesi konumundaki unsur yüzey yapıya taşınırken nesne görevini devralmış ve diğer yapının nesnesi görevinde olduğu gibi kullanılmıştır. Cümlenin nesnesi görevindeki *"kishilarning asarlarni"* AÖ yapısı yöneten tarafından ilgi hâli ve iyelik eki yüklenmiştir.

3.4.1.2. Yeni Uygur Türkçesinde Özne Sıfat Fiilli Yapı

YB kuramına bağlı kalmakla birlikte sıfat fiiller konusuna yeni görüşler getiren Underhill "Taşınım ve Dönüşüm" adını verdiği yeni bir kuram geliştirmiştir. Bu kuramda cümledeki ögeler derin yapıdan yüzey yapıya hareket ederken işlevlerinde bazı değişime uğrarlar. Mesela derin yapıda özne veya nesne görevindeki unsurun taşınarak yüzey yapıda *baş ad* konumuna geçmesiyle birlikte yeni görev yerine geçen unsurun cümledeki görevine göre sıfat fiiller iki gruba ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi olan "özne sıfat fiil yapısı", derin yapıda özne konumundaki ögenin, sıfat fiil yapısının sağına yerleşerek *baş ad* konumuna geçmesi sonucunda oluşan yapıdır. Bu yapının Türkçedeki hâlini inceleyen Underhill, özne sıfat fiil yapısında *–an, -en* ekinin kullanıldığını belirtmiştir (Underhill, 1972: 87-88). Underhill'in görüşüne yeni bir bakış açısı getiren Hamkamer ve Knecht ise *–an, -en* ekli yapılar için "serbest sıfat fiil" terimini kullanmışlardır (Hankhamer ve Knecht, 1976: 132). Akerson ve Özil ise bu yapıya "ortacın öznesini niteleyen yapılar" adını

vermişlerdir. Akerson ve Özil aynı zamanda bu yapılarda sadece *–an, -en* ekinin değil *–mış, -miş* ve –acak, *-ecek* ekinin de kullanıldığını belirtmişlerdir (Akerson ve Özil, 2015: 94-96).

Dün toplantıya **gel-en** kız bir kitapçıda çalışıyor.

Suda **haşlan-mış** patataes-Ø

Sınava **gir-ecek** öğrenci-Ø[48]

Örnek cümlelerde de görüldüğü gibi Türkiye Türkçesinde özne sıfat fiilli ya da ortacın öznesini niteleyen yapılarda Underhill'in ifadesinin aksine üç farklı ek (*-an, -en; -mış, -miş; -acak, -ecek*) kullanılabilmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde ise özne sıfat fiilli yapıda bu ek ayırt edici değildir. Aslında sadece özne sıfat fiil için değil bütün yapılar için ek belirleyici değildir. Yani özne sıfat fiilli yapılar için ayrı, nesne sıfat fiilli yapılar için ayrı bir ek veya ekler kullanılmamaktadır. Çünkü *–ġan, -gen* ekinin işlevselliği her iki yapı için kullanıma olanak sağlamaktadır. Oğuz grubu Türk lehçeleri dışındaki neredeyse bütün Türk lehçelerinde *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* sıfat fiil eki her iki yapı için de kullanılmaktadır. O nedenle sıfat fiil yapılarında ekin belirleyici bir etkisinden söz edilemez. Bunu yerine *baş ad*ın konumu belirleyicidir.

(34) Siz ceñ **ḳil-ġan** adem, soda sizniñ sahariñiz emes (GY, 146).

Siz cenk eden adam, satış sizin işiniz değil.

Yapının özne sıfat fiilli yapı olduğunu anlayabilmek için ana cümlenin derin yapıdaki hâli görülmelidir. Çünkü cümle birleşik yapıdadır ve iki yargı bildirmektedir. Sıfat fiilli yapılar, yüzeyde tek bir yargı bildiriyor gibi görünse de aslında iki yargının birleşmiş şeklidir. Burada ana cümlenin öznesi kendi içinde bir yargı, diğer bölüm de ayrı bir yargıdır.

(DY) Adem ceñ **ḳil-di.** ceñ **ḳil-ġan** adem

(DY) Soda sizniñ sahariñiz emes.

İlk cümledeki *ceñ ḳil-* eylemi *-ġan* sıfat fiil ekini alıyor. Bu cümlenin yönetimi altındaki *baş ad Adem* ise taşınma hareketiyle sıfat fiilin sağına yerleşiyor. Böylelikle yüzeydeki cümlenin yönetimine giriyor.

(35) Özi yaḫşi **körgen** ḳizdin muşundaḳ usuldimu ehval soraşniñ **bolidiġanliḳidin** özümmu heyran ḳaldi (BKN, 98).

[48] Örnek cümleler Akerson-Özil'in kitabından alınmıştır (2015: 94-95).

“Kendisini beğenmiş kızın işte bu şekilde hâl hatır sormasına ben de şaşırdım.”

(36) Köpni **körgen** Razibaḳniñ beş oġli bir-birige oḫşimatti (GY, 177).

“Çok görmüş geçirmiş Razibek’in beş oğlu birbirine benzemiyordu.”

Yüzey yapıda yukarıda şekilde olan bu birleşik cümle, derin yapıda iki cümlenin sıfat fiil ile birleşmesinden teşekkül etmiştir:

(36 A) Razibaḳniñ beş oġli pöpni kördi.

(36 B) Ular bir-birige oḫşimatti.

Yüzey yapıda yani 36 numaralı ana cümlenin derin yapıda ikiye bölünmüş hâli yukarıda A ve B olarak gösterilmiştir. Bu biçimdeki iki ayrı cümlenin sıfat fiil yapısıyla birleşmesi ve oluşan taşınma hareketi ise şu şekildedir

[Razibaḳ niñ beş oġli] köpni kördi. Köpni **kör-gen** Razibaḳniñ beş oġli …

iniş alanı

(36 A) ve (36 B) şeklindeki iki cümlenin bir cümledeki *kör-* fiiline sıfat getirilerek ana cümleyle bağlantı sağlanmıştır. Burada “Razibaḳniñ beş oġli” AÖ derin yapıda özne konumundadır. Taşınma hareketi ile bağlı bulunduğu cümlenin yönetiminden çıkarak üst yapıdaki ana cümlenin yönetimine giriyor. Burada yine özne görevindedir, fakat yeni kullanımda nitelenen unsur olmuştur.

(37) Kitapta **bérilgen** matériyallar her ḫil bolup, asasen sovét ittipaḳi ve coñgu ḫelḳliriniñ yirlik ve dostluġini terḳip ḳilidu.. (UyT, 4).

“Kitapta verilen materyaller çeşitli olup, esasen Sovyet ittifakı ve Çin halkının dostluğunu kompoze etmektedir.”

37 numaralı cümlede “Kitapta **bér-il-gen** matériyallar” öznesi, derin yapıda “Matériyallar kitapta berildi.” şeklindedir basit bir cümledir. Sıfat fiil eki alıp yüzeydeki cümleye bağlanmış ve ayrıca cümlenin öznesi *matériyallar* taşınarak sıfat fiilin sağına yerleşmiştir. Böylelikle özne sıfat fiilli yapı oluşmuştur.

(38) Sovét ittipaḳida **yaşi-ġuçi** ḫelḳler siyasi, iḳtisadi ve medini huḳuḳta beraverdur (UyT, 17).

“Sovyetler Birliği’nde yaşayan halklar siyasi, iktisadi ve medeni hukuk açısından eşittir.”

38 numaralı birleşik cümlede “Sovét ittipaḳida **yaşi-ġuçi** ḫelḳler” yan cümlesi, derin yapıda bağımsız bir cümledir ve “Ḫelḳler Sovét ittipaḳida yaşiydu.” şeklinde olabilir. Cümlenin özne konumundaki *baş ad*ı *Ḫelḳler* taşınıp sıfat fiilin sağında kendine yer bulmuştur. YB kuramında taşınan unsur özne olduğu için özne sıfat fiilli yapı oluşmuştur. Cümlenin yöneteni *yaşi*-fiili de *–ġuçi* sıfat fiil ekini alarak yüzey yapıya bağlanmıştır.

3.4.1.2.1. Yeni Uygur Türkçesinde Ağaç Şemasında Özne Sıfat Fiilli Yapı

Sıfat fiilli yapılardaki taşınma hareketi sürecini ve özne sıfat fiilli yapının oluşumunu daha iyi görebilmek için ağaç şemasında verilmesinin daha yararlı olduğunu düşünmekteyiz. Bu bölümde bazı örnek cümleler üzerinden ÇÖ AÖ ve FÖ unsurlarının dallanması anlatılacaktır. Şimdi aşağıdaki cümleye şemada daha yakından bakalım:

(39) Men üstelniñ üstide turġan kitabni kördüm**.**

“Ben masanın üstünde duran kitabı gördüm.”

Şekil 3.

(YY) Men üstelniñ üstide turġan kitabni kördüm**.**

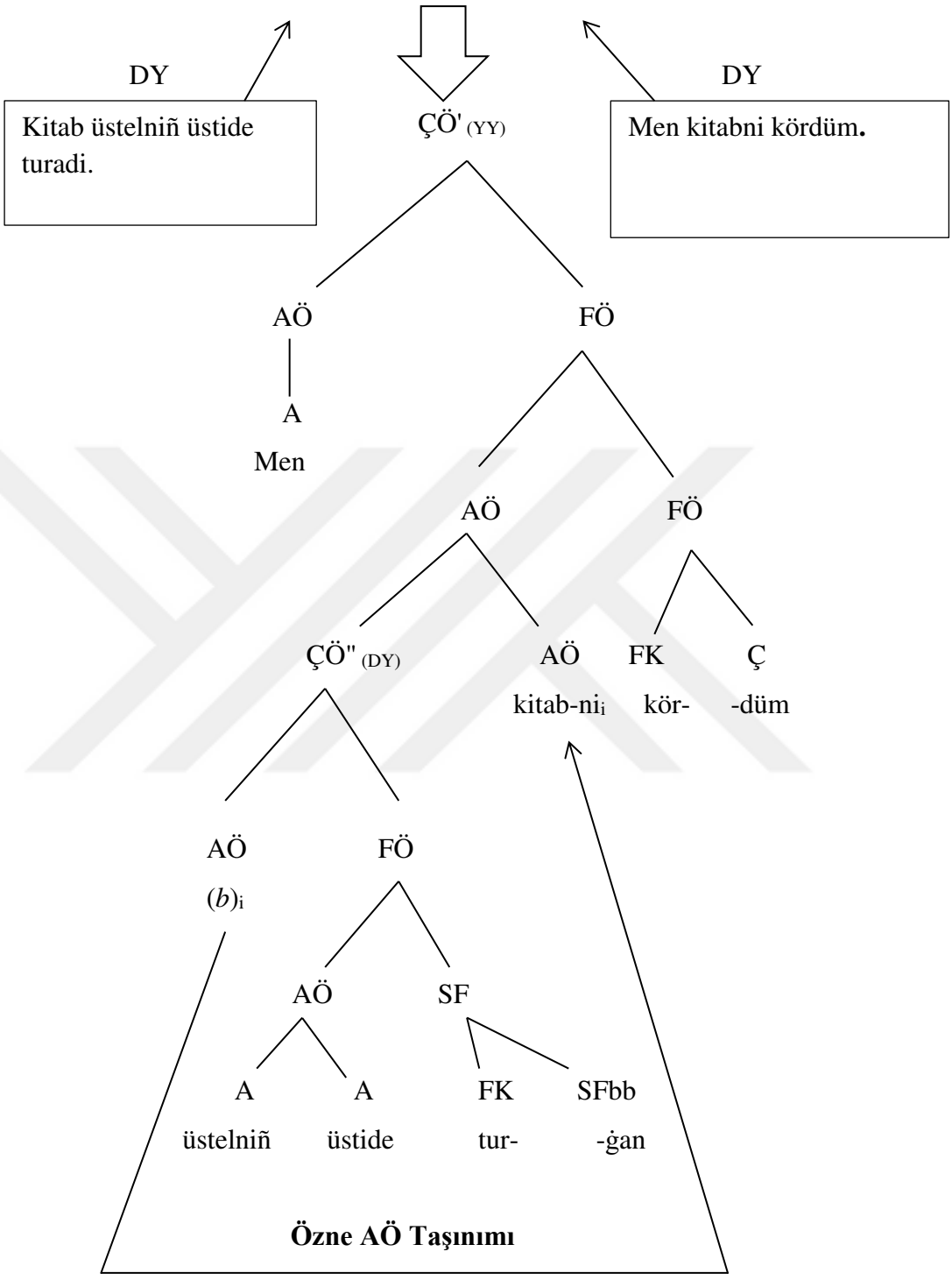

Şekil 3'te verilen cümlede iki derin yapının yüzeyde birleşmesiyle oluşan bir ÇÖ vardır. Her bir öbek yapı da kendi yönetim alanındaki unsurları yönetmiştir. Derin yapının yöneteni *tur-* önündeki unsurları yani yönetim alanındaki unsurları yönetmiş ve onlara hâl eki (ilgi ve bulunma) ve Rol yüklemiştir. Derin yapının öznesi "*kitab"* taşınma hareketiyle sıfat fiilin sağındaki yerine (iniş alanı) yerleşmiş

ve *baş ad* konumuna geçmiştir. Böylelikle derin yapıdaki yönetim alanından çıkarak yüzey yapıda *kör-* fiilinin yönetime girmiştir. *kör-* fiili de kendi yapısı gereği "hâl yükleme kuralı" çerçevesinde baş ada yükleme hâli ekini yüklemiştir. Bir başka örnekte daha Yeni Uygur Türkçesinde Özne sıfat fiilli yapı anlatılabilir:

(40) Ularniñ üyige **kir-gen** oġri ḳéçip ḳutuldu.

"Onların evine giren hırsız kaçıp kurtuldu.

Şekil 4.

(YY) Ularniñ üyige **kir-gen** oġri ḳéçip ḳutuldu.

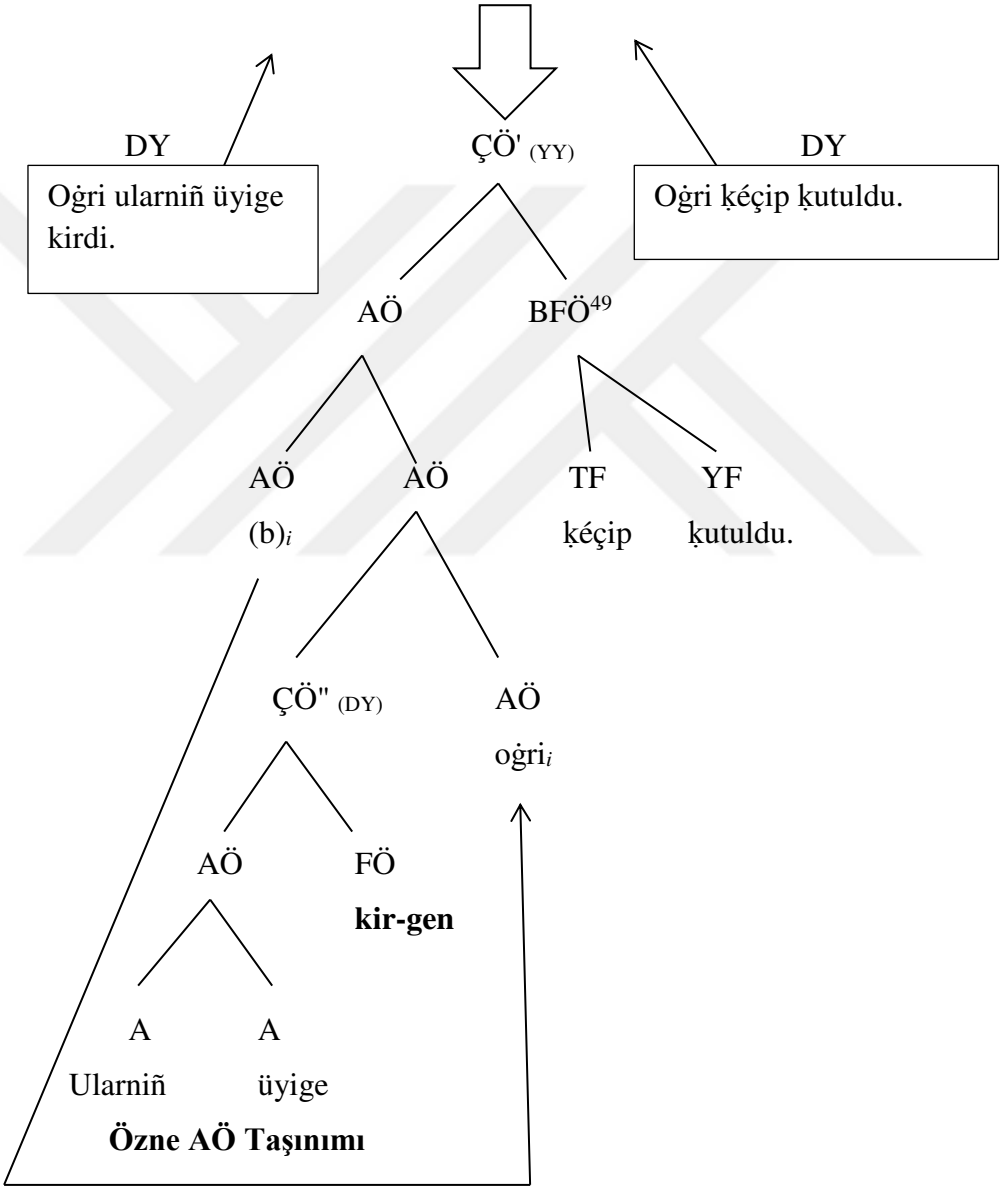

[49] Bu cümlede *ḳéçip ḳutul-* fiilinin ikiye dallanma modelinde nasıl gösterilebileceği konusu tartışılmıştır. Bu alanda yapılan diğer çalışmalara bakılarak çözüm yolu aranmıştır. Ancak bu çalışmalardan kesin bir sonuca varılamamıştır. Bu nedenle bu şekildeki birleşik yapıların "Birleşik Fiil Öbeği" yani (BFÖ) biçiminde adlandırılabileceğini ugun görülmüş ve bu biçimde adlandırılmıştır.

Şekil 4'te derin yapıdaki iki ÇÖ birleşerek yüzeyde birleşik bir yapı oluşturmuşlardır. Derin yapının yöneteni *kir-* fiili *-gen* sıfat fiil ekini alarak kendi çekim öbeği ile birlikte yüzeydeki yapıya bağlanmıştır. Ama buna rağmen yönetimi altındaki tümleci *üy-i-ge*'yi ve taşınan AÖ'nün geride bıraktığı izini yönetmeye devam etmiştir. Ayrıca hâl yükleme kuralı gereğince yönettiği tümlece yönelme hâli eki yüklemiştir. Burada derin yapının öznesi *oġri* sıfat fiilin sağına taşınarak yönetim alanını değiştirmiştir. Taşınan bu unsur, yeni yerinde *baş ad* konumuna geçmiştir. Taşınma hareketi sonucunda geride izini bırakmış ve bu iz, ağaç şeklindeki dallanma modelinde $(b)_i$ biçiminde gösterilmiştir. Ayrıca taşınma hareketi neticesinde bir üst yapıdaki (yüzey yapı) *ḳéçip ḳutul-* fiilinin yönetim alanına girmiştir. Böylelikle *baş ad* konumuna geçen özne unsuru olduğu için bu sıfat fiil yapısının türü ÖSF yapısı olarak nitelendirilmiştir. Şimdi de bir başka örnek olan cümle 41'deki yapıya bakılabilir:

(41) Peḳet Ürümçi'den kel-gen méhmanniñ köñlini ḳayturalmay ikki romkila içtim. (KSA, 97).

"Urumçi'den gelen misafiri bıktırmamak için sadece iki sigara içtim."

Şekil 5.

(YY) (Peḳet) Ürümçi'den kel-gen méhmanniñ köñlini ḳayturalmay ikki romkila içtim.

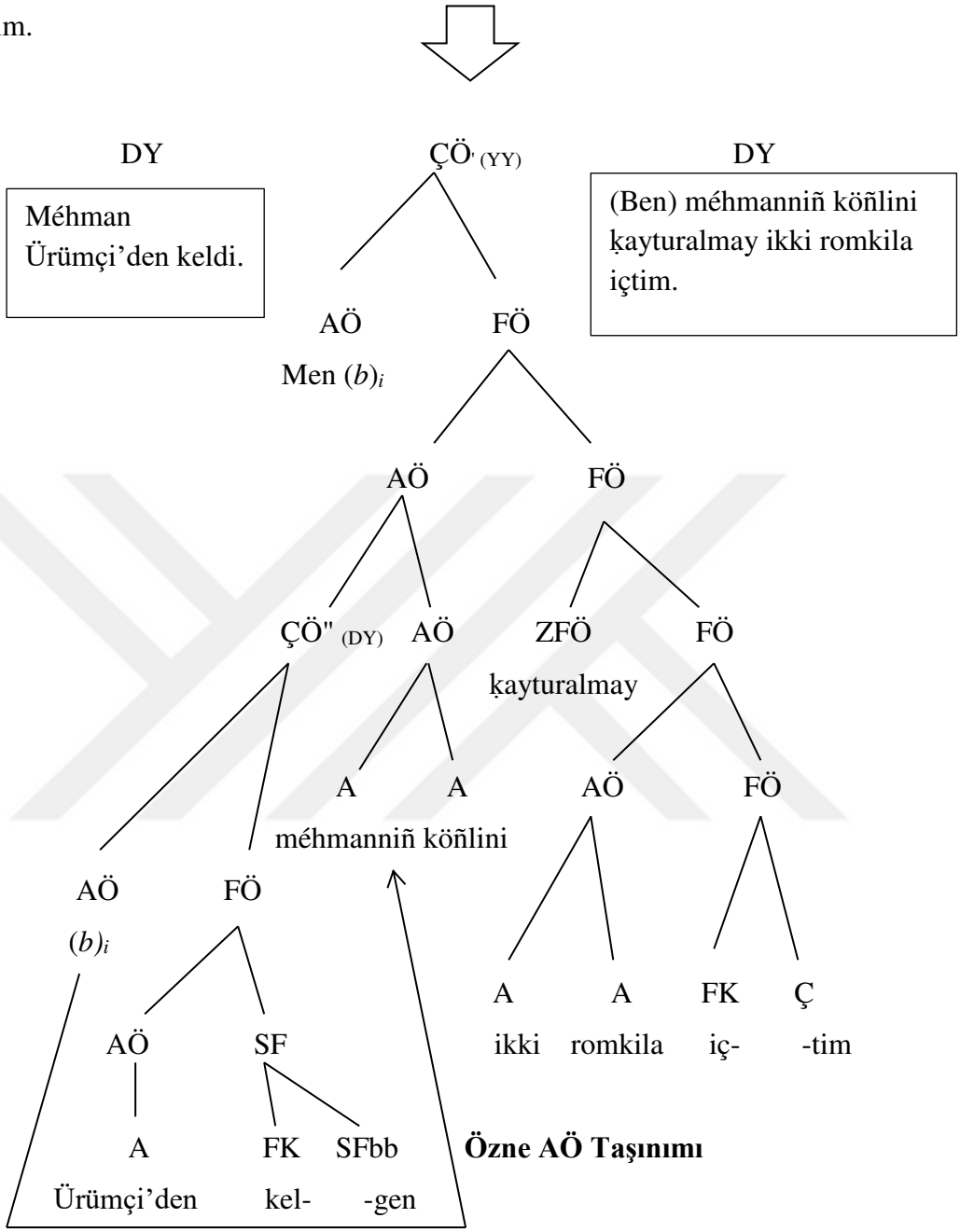

Bu cümle diğer cümlelere göre biraz daha karmaşık olsa da ikili dallanma modeliyle çözümlemesi yapılabilmektedir. Şemada görüldüğü gibi iki ÇÖ yapısının yüzeyde birleşmesiyle oluşan ÇÖ vardır. En üstteki ÇÖ, ana cümleye yani yüzey yapıya aittir ve *iç-* fiili tarafından yönetilmiştir. İkinci ÇÖ ise alttaki derin yapıya aitttir ve *kel-* fiili tarafından yönetilmiştir. Cümlenin en solunda CDU kısaltmasıyla gösterilen, cümle dışı unsur olarak nitelendirilmiştir. Ana cümlenin öznesi açık değildir. (Men) gizli öznesi kullanılmıştır. Gizli özne açık şekilde yazılmamış olsa da

varlığı bilindiği için yerinde bir iz vardır. Bu nedenle dallanma modelinde gizli öznenin görevini daha iyi gösterebilmek için $(b)_i$ biçiminde gösterilmiştir.

YB kuramında özne, fiil tarafından yönetilemediği için dış üye kabul edilir. *Peḳet* zarfı da özne konumundaki boşluğun solunda olduğu için cümlenin yönetim alanı dışındadır. Bu nedenle CDU olarak nitelendirilmiştir. Derin yapının öznesi *mehman* ise taşınarak sıfat fiilin sağına yerleşmiş ve *baş ad* konumuna geçmiştir. Yönetim alanını değiştiren bu öge, özne sıfat fiilli yapıyı oluşturmuştur. Taşınan bu unsur, yüzey yapıda *"méhmanniñ köñli"* biçiminde isim tamlaması oluşturmuştur. Taşınan bu ad öbeğinin derin yapıdaki yerinden yüzey yapıdaki iniş alanına olan hareketi oklama yöntemiyle gösterilmiştir.

3.4.1.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Özne Sıfat Fiilli Yapıların Karşılaştırılması

Özbek Türkçesinde *–gan, -qan, -ken* ve Yeni Uygur Türkçesinde *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* sıfat fiil eki, diğer sıfat fiilli yapılarda olduğu gibi özne sıfat fiilli yapılarda da en sık kullanılan ektir.

Ancak her iki lehçede de sadece *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* eki kullanılmamaktadır. Bunun yanı sıra *–ġuçi, -(-y, -i)digan* gibi diğer sıfat fiil ekleri de kullanılmaktadır.

Underhill özne ve nesne sıfat fiilli yapıları *–an, -en* ekli ve *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk* ekli şeklinde ikiye ayırmış ve Özne sıfat fiillerin *–an, -en* ekiyle kullanıldığını belirtmiştir. Fakat Özbek Türkçesinde *–gan, -qan, -ken* ve Yeni Uygur Türkçesinde ise *-ġan, -gen, -ḳan, -ken* eki, her iki yapı için de kullanılmaktadır.

Her iki lehçede de *–ġuçi, -(i)digan* gibi ekler özne sıfat fiilli yapıda kullanılmaktadır.

Bu verilerden hareketle, Underhill'in görüşüne rağmen, Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde özne sıfat fiilli yapıya özgü bir ek olmadığı açıktır. Bununla birlikte YB kuramı ve Taşınım-Dönüşme kurallarının Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılarda AÖ unsurlarının açıklanmasında yararlı olduğu görülmektedir.

3.4.2. Nesne Sıfat Fiilli Yapı

3.4.2.1. Özbek Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapı

Underhiil, Türkçe sıfat fiiller üzerindeki teorisini ortaya koyarken Oğuz grubu Türk lehçeleri temelinde, esas olarak da Türkiye Türkçesini model alarak ikiye ayırmıştır. Bu teoride sıfat fiil ekinden sonra gelen ögenin türü ve aldığı eke göre (–

an, -en veya *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk)* sıfat fiilli yapılar ikiye ayrılmıştır. Bu teorinin ikinci grubu olan nesne sıfat fiiller *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk* ekini almaktadır. Ancak Karluk, Kıpçak ve Sibirya grubu Türk lehçelerinde daha doğrusu Oğuz grubu dışındaki diğer Türk lehçelerinde iki farklı sıfat fiil ekini göremiyoruz. Oğuz grubu Türk lehçelerinde *–an, -en* sıfat fiil ekine karşılık Kıpçak ve Karluk grubu Türk lehçelerinde kullanılan *–gan, -gen* sıfat fiil eki, aynı zamanda nense sıfat fiilli yapılarda *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk* sıfat fiil eki için de kullanılmaktadır. Bu nedenle Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiilli yapılar anlatılırken yine *–gan, -qan, -ken* sıfat fiil ekinin kullanıldığı görülecektir.

(42) Ular o‘z guruhida **o‘r-gan-gan** mantini yangi guruhdoshlariga o‘rgatadilar (TAT 2015-II, 20).

Ulär öz guruhidä **ör-gän-gän** mäntini yängi guruhdåşlärigä örgätädilär.

“Onlar kendi **öğren-dik-leri** mantıyı yeni arkadaşlarına öğretiyorlar.”

42 numaralı cümlede sıfat fiil yardımıyla birleşmiş iki basit cümleden oluşmaktadır.

(42 A) Ular mantini yangi guruhdoshlariga o‘rgatadilar.

(42 B) Ular mantini o‘z guruhida o‘rgandi.

Yukarıda 42 numaralı derin yapıda (42 A) ve (42 B) olarak adlandırılan iki cümlenin sıfat fiilli yapı yardımıyla birleşiminden oluşmuşturr. Derin yapıdaki bu cümlelerden (42 A) yüzey yapıdaki ana cümleyi oluşturmaktadır. (42 B) ise yan cümle görevindedir. Çünkü derin yapıda “*o‘rgandi”* fiilinin çekiminde olan “*mantı”* nesnesi taşınma hareketiyle birlikte yüzeyde kendi çekim öbeğinden ayrılarak *“o‘rgatadilar”* fiilinin çekim alanına girmiştir. İki yapının da ortak nesnesi olan “*manti*”, *-gan* sıfat fiil ekini alan *“o‘rgan-”* fiilinin sağına yerleşmiş ve derin yapıdaki yerinde bir iz bırakmıştır. Böylelikle derin yapıdaki cümle (başka bir ifadeyle yan cümle) yüzeyde ana cümleye bağlanmıştır. 42 numaralı cümledeki taşınma hareketi ve geride bıraktığı iz, oklama yöntemiyle de gösterilebilir:

Ular $\underline{(b)}_i$ o‘z guruhida **o‘r-gan-gan** $\underline{\text{mantini}}_i$ yangi guruhdoshlariga o‘rgatadilar

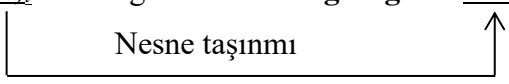

(43) U avvalgi **yoz-gan** xatni qayta bitmoqchi bo‘ldi.(Soz, 32).

U ävvälgi **yåz-gän** xatni qaytä bitmåqçi boldi.

“O önceden **yaz-dığ-ı** mektubu tekrar yazmak istedi.”

Yine bu birleşik cümle de "U xat yozdi." ve "U qayta bitmoqchi bo'ldi." şeklindeki iki basit cümlenin *–gan* sıfat fiil ekiyle birlikte birleşmesi ve derin yapıdaki nesnenin sıfat fiilin sağına yerleşmesi neticesinde nesne sıfat fiilli yapının oluştuğu görülmektedir.

U ($\underline{b}$)$_i$ avvalgi **yoz-gan** $\underline{\text{xatni}_i}$ qayta bitmoqchi bo'ldi

Nesne taşınımı

[ÇÖ[AÖ Sen-in (*b*) [AÖ **ko'rgan** qiz]] yig'-la-ydi.]

(44) Uning printsipiallik bilan **ayt-gan,** toshni **yor-adigan** achchiq haqiqati, rostgo'yligi, dadilligi, faol hajvkorligidan kelib **chiq-adigan** kuchli zaharxandalari, qarshisida raqiblari shunday noqulay vaziyatlarga tushib qoladiki… (OTA, 13)

Uning printsipiällik bilän **äyt-gän**, tåşni **yår-ädigän** äççiq häqiqati, råstgoyligi, dädilligi, fääl häcvkårligidän kelib **çiq-adigän** küçli zähärxandäläri, qarşisidä räqıbläri şundäy nåquläy väziyätlärgä tüşib qålädiki...

"Onun ilkeli bir şekilde **söyle-dik-i**, taşı **çat-lat-an** hakikati, dürüstlüğü, güveni, etkin yergisinden **çık-an** güçlü istihzaları, karşısında rakipleri böyle garip durumlara düşmektedir."

Buradaki örnekte üç tane sıfat fiilli yapı görülmektedir. Sıfat fiilin cümleleri bağlama görevi bu örnekte daha iyi tespit edilebilir. Türk dilinin kendine özgü yapısı sayesinde, sıfat fiil yardımıyla sonsuz sayıda birleşik cümle yapısı yapılabilmektedir. Buradaki örneklerde, özne sıfat fiilli yapı ile nesne sıfat fiilli yapı arasındaki farkı anlayabilmek için, taşınan öge ile sıfat fiil öbeğinin özne konumuna bakılmalıdır. Cümlede iki farklı sıfat fiilli yapı için aynı ek (*–gan* sıfat fiil eki) kullanılmış, ancak Türkiye Türkçesine aktarılırken özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiil yapısına göre farklı ekler kullanılmıştır. Karluk grubunda olan Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapıda özne ve nesnenin konumuna göre kullanımı birbiriyle örtüşmektedir. Yine bu örneklerden görüleceği gibi, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde etken cümlelerdeki sıfat fiil eklerine herhangi bir ek gelmemektedir. Yani Karluk grubu Türk lehçelerinde sıfat fiilli yapı kurgusu [Özne + ilgi + SF] + baş ad + iyelik şeklindedir. Türkiye Türkçesinde ise [Özne + ilgi + SF + iyelik] + baş ad şeklinde bir öge ve ek dizilimi vardır (Csato, 1996: 30).

3.4.2.1.1. Özbek Türkçesinde Ağaç Şemasında Nesne Sıfat Fiilli Yapı

Yukarıdaki şemalarda gösterilen özne sıfat fiilli yapının yanı sıra nesne sıfat fiilli yapı da Özbek Türkçesinde yaygın şekilde kullanılmaktadır. Bu yapının oluşumu önceki bölümde anlatılmıştı. Bu bölümde ise nense sıfat fiilli yapı ağaç

modeli ile gösterilecektir. Verilen örneklerde *–gan* sıfat fiil ekiyle kurulan yapılar çoğunluktadır. *–gan* sıfat fiil ekinin Özbek Türkçesinde en işlek ek olması, bu ekle verile örneklerin çoğunlukta olmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Ancak daha önceki örneklerde görüldüğü gibi Özbek Türkçesinde özne veya nesne sıfat fiilli yapının oluşumunda kullanılan sıfat fiil ekinin bir etkisi yoktur. Yani kullanılan eke göre sıfat fiilin yapsı değişmemekte ya da başka bir deyişle sıfat fiilli yapının oluşumuna göre farklı ekler kullanılamaktadır. *–gan* eki her iki yapı için de (NSF ve ÖSF) kullanılmaktadır. *–(y)adigan, -uvchi, -yotgan, -ar, -mas,* -guchi gibi sıfat fiil eklerinin kullanım sıklığının az olması sebebiyle sıfat fiilli yapıların gösterilmesinde daha çok *–gan* eki tercih edilmiştir.

Özbek Türkçesinde *baş ad* konumuna geçen unsurun görevine göre tanımlanan sıfat fiilli yapıdan ikinci grubu oluşturan nesne sıfat fiilli yapı ağaç şemasında aşağıdaki cümleden hareketle gösterilebilir:

(45) Dostonning 24 bobida shoir o‘z oldiga qo‘ygan asosiy maqsadni bayon qiladi (UAK, 22)

Dåstånning 24 båbidä şåir öz åldigä qoygän äsåsiy maqsädni bäyån qılädi.

“Destanın 24. bölümünde şair kendisi için koyduğu hedefi açıklıyor.”

Şekil 6.

(YY) Dostonning 24 bobida shoir o‘z oldiga qo‘ygan asosiy maqsadni bayon qiladi.

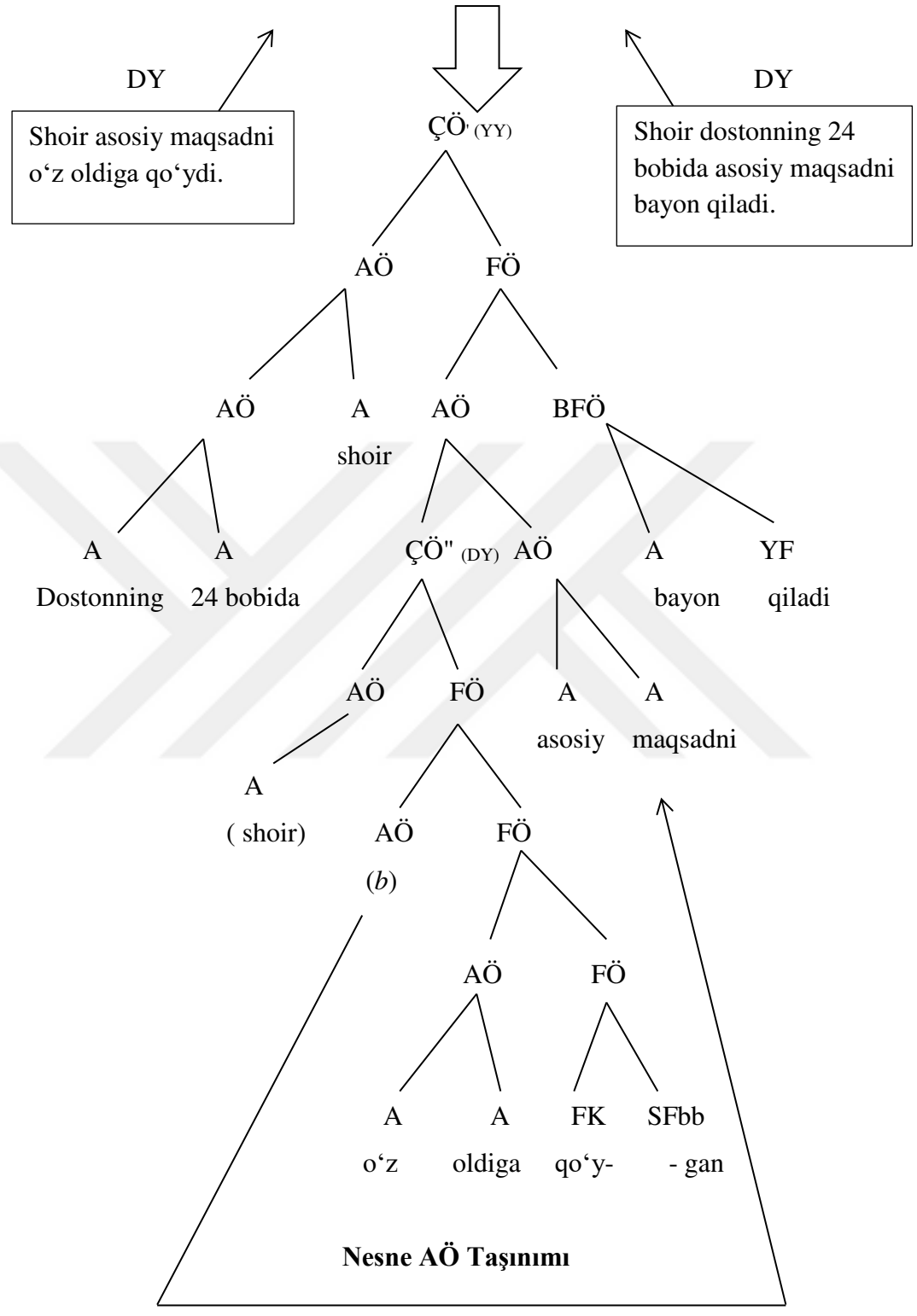

Bu örnekte derin yapının nesnesi *maqsad* sıfat cümleciğinin dışına sıfat fiilin sağına taşınmak suretiyle yüzay yapıdaki ÇÖ'nün yönetim alanına girmiştir. Burada biri derin yapıya diğeri de yüzey yapıya ait olmak üzere iki ÇÖ yapısı kullanılmıştır. Sıfatlaşmadan önce *qoy-* fiilinin yönetimi altında olan *asosiy maqsad* nesnesi,

dönüşümle birlikte kendi yerinde taşınarak sıfat fiilli yapının sağına yerleşmiş, *bayon qil-* ana fiilinin yönetim kategorisine girmiştir. Derin yapının nesnesi, dönüşüm sonucunda yönetim kategorisi değiştirmiş, yükleme hâli ekini alarak ana cümlenin FÖ tarafından teta rolüyle görevlendirilmiştir. Türk dilinde cümle ögelerinin serbest dolaşım özelliği göstermesi sebebiyle ağaç şemasının da alışılmışın dışında olduğu görülmüştür.

Bu sıfat fiilli yapı, bir başka örnek cümleden hareketle ağaç şemasında şu şekilde gösterilebilir:

(46) Men sizlarning qilg'an yaxshiliqlaringizni unutqan ekanman (OK, 59).

Men sizlärning qılğan yaxşılıqläringizni unutqan ekänmän.

"Ben sizin yaptığınız iyilikleri unutmuş idim."

Şekil 7.

(YY) Men sizlarning qilg'an yaxshiliqlaringizni unutqan ekanman.

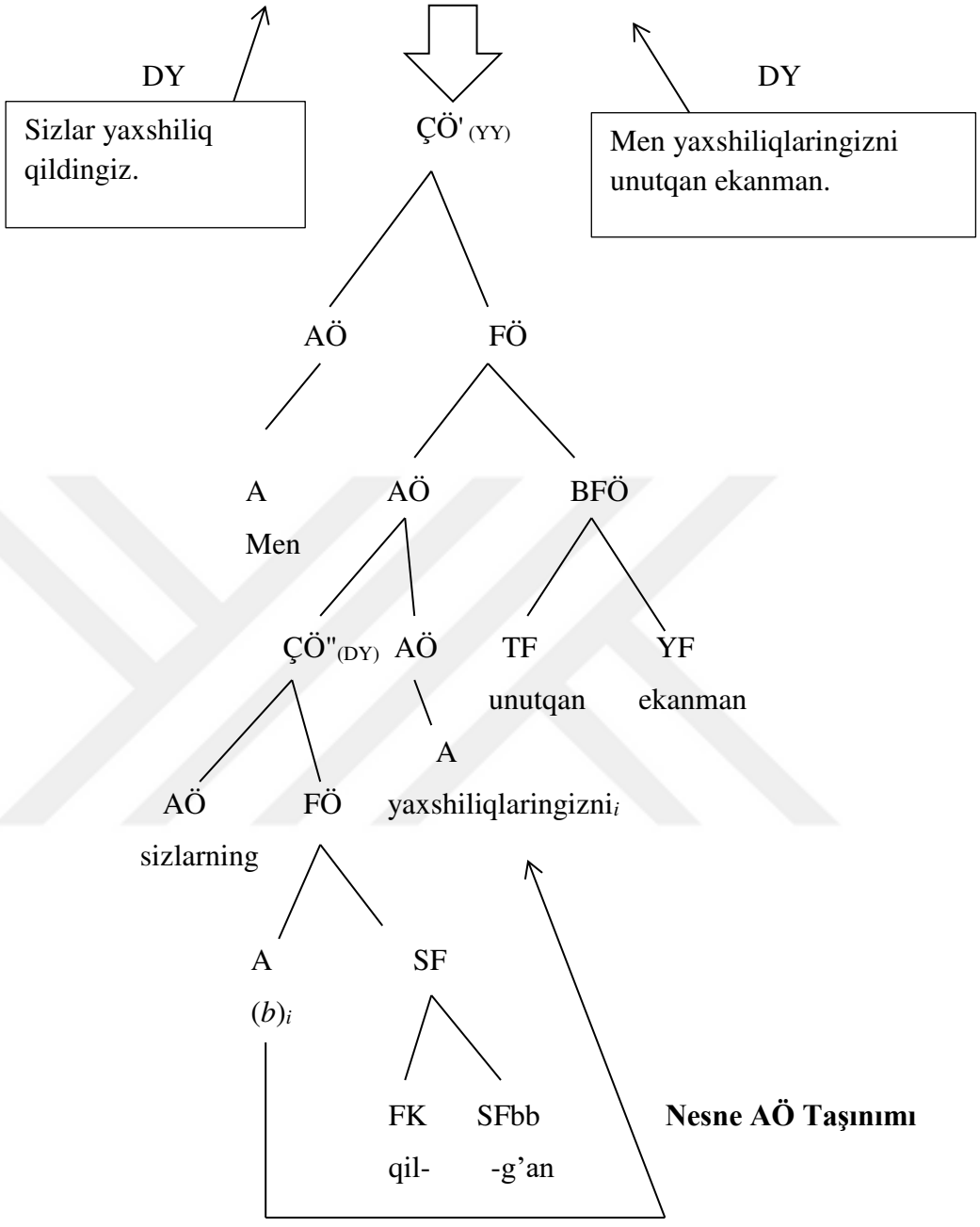

Şekil 7'teki cümlede iki ÇÖ kullanılmıştır. Birincisi derin yapıdaki cümlenin yüklemi görevindeki *qil-* fiili tarafından, diğeri ise yüzey yapıdaki cümlenin yüklemi görevindeki *"unutqan ekanman"* tarafından oluşturulmuştur. Derin yapıda nesne görevinde olan *"yaxshiliqlar"* ögesi, *qil-* fiilinin yönetim alanından çıkarak yüzey yapıdaki cümlenin yönetimi altına girmiştir. Nesne bu hareket sırasında, sıfat fiilin sağına yerleşerek *baş ad* konumuna geçmiştir. Bu taşınma esnasında geride iz bırakarak boşluk oluşmuştur. Böylelikle nesne sıfat fiil yapısı ortaya çıkmıştır.

3.4.2.2. Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapı

Cümlelerin birleşmesi esnasında derinden yüzeye geçişte önemli bir rol üstlenen sıfat fiilli yapıların *baş ad*ın durumuna göre ikiye ayrıldığı daha önce pek çok kez dile getirilmişti. Şimdi bir diğer sıfat fiilli yapı olan nesne sıfat fiillerin Yeni Uygur Türkçesinde durumuna geçelim. Aslında Oğuz grubu Türk lehçeleri dışında diğer Türk lehçelerinde (Karluk ve Kıpçak) özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiilli yapılar arasında sıfatlaşan fiilin yapısı açısından bir fark olmadığı daha önce bahsedilmiştir. Çünkü Özbek, Uygur, Kırgız, Kazak Türkçesi başta olmak üzere Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sıfat fiil ekleri ortaktır ve genel olarak *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* biçimindedir. Hâlbuki Oğuz grubunda özne sıfat fiilli yapılarda *–an -en,* nesne sıfat fiil yapılarda ise genel itibariyle *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk* eki kullanılmaktadır.

Mesela Türkiye Türkçesinde

Ben sen-in oku-duğ-un kitab-ı kaybet-ti-m. Aslında bu birleşik cümle iki basit cümleden oluşmaktadır.

(A) Sen kitap okudun.

(B) Ben (kitabı) kaybettim.

Bu iki cümledeki kitap AÖ ortaktır ve aynı unsura gönderme yapmaktadır. İki cümledeki yüklem de nesnesini (kitap) yönetmektedir ve ona durum ile teta rolü yüklemektedir. Yönetim-Bağlama Kuramı ve ona bağlı alt kurallar evrenseldir. Bütün dünya dilleri için uygulanabilir. Ancak bu kuram uygulanırken dillerin kendine özgü kuralları da gözetilmelidir. Çünkü her dilin kendine özgü bazı kuralları vardır ve ona bağlı kalmak gerekir. Aksi takdirde ortaya anlamsız şeyler çıkabilir:

Ben sen kitap oku-dun kaybet-tim.

Bu cümle iyi biçimlendirilmemiş bir cümledir. Çünkü dönüşüm esnasında derin yapıdaki nesne "*kitap"* silinir ve ana cümlede sıfat fiil eki alarak sıfatlaşan fiilin sağına yerleşerek *baş ad* konumuna geçer. Sonrasına *oku-* fiili çekimsiz bir yapıya dönüşür. Nihayetinde doğru biçimlendirilmiş yapı ortaya çıkar.

Ben sen-in oku-duğ-un kitab-ı kaybet-ti-m.

Bu örneklerden görüleceği gibi sınırlı sayıdaki kelimeden sınırsız yapılar ortaya çıkabilir. Ancak bunların hepsi anlamlı veya kurallı olmayabilir. Chomsky bu durumu, bir dilin cümle üretme kapasitesinin yine o dilin kendine özgü anlam, düşünce ve zihinsel yetileriyle ilişkilendirir. Chomsky'ye göre üretici dilbilgisinde bir dili konuşan o dilin üretici dilbilgisini de farkında olmadan benimsemiştir. Yani

konuşur ya da yazar, cümleleri oluştururken dilin kurallarını benimsediğinin ve onları kullandığının farkında değildir (Chomsky, 2014: 166). O nedenle aynı dünyaya doğan bebekler, zamanla maruz kaldıkları dile ve o dilin kurallarına göre dil yetisi kazanmaktadırlar. Bu kurallar Türk dili için de geçerlidir.

Chomsky YB kuramını öne sürerken dillerin kendine özgü kuraları olmakla birlikte bütün dünya dilleri için evrensel ilkelerin olduğunu da biliyordu. İşte YB kuramı ve Evrensel Dönüşümlü Dilbilgisi kuramları, dillerin evrenselliği fikrinden ortaya çıkmıştır. Chomsky'nin bu kuramlarını Türkçeye uyarlayan Underhill, YB kuramı çerçevesinde Türkçede sıfat fiilleri incelemiştir. Böylelikle Türkçenin kendine özgü kuralları ile evrensel dilbilgisi ilkelerini aynı yapıda gösterebilmiştir. Bu yapı temelinde Yeni Uygur Türkçesindeki nesne sıfat fiilli yapıdaki örnek cümlelere daha yakından bakılabilir:

(47) [ÇÖ (Men) [AÖ sén-iñ [ÇÖ (*b*)*i* **oḳi-ġan** kitabni*i*]] yoḳattim.]

"Ben senin okuduğun kitabı kaybettim."

Görüldüğü gibi, derin yapının nesnesi *kitap*, sıfat fiilin sağına yerleşerek *baş ad* konumuna yerleşmiş; temeldeki ÇÖ'den çıkarak yüzeyde başka bir ÇÖ'ye dâhil olmuştur. Böylelikle nesne sıfat fiilli yapının kurulmasını sağlamıştır. Ancak bu yapıya dikkatli bakılacak olursa, sıfat fiil ekinin (*-ġan*) bir önceki yapıda özne sıfat fiiller için kullanılan ekle aynıdır. Underhill'in Türkçede nesne sıfat fiillerle ilgili ifadeleri, bütün Türk lehçeleri için geçerli değildir. Çünkü Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* eki daha işlevseldir ve her iki yapıda da kullanılmaktadır.

(48) Yaş mirza **yaz-ġan** türkiyane béyitlar éġizdin-éġizġa köçüp ketti.

"Bu genç kâtibin yaz-dığ-ı Türkçe beyitler ağızdan ağıza yayıldı.

Bu cümlede derin yapının nesnesi *beyitlar*, taşınıp baş ad konumuna geçiyor ve yüzeyde yeni bir ÇÖ'nin yönetimine giriyor. Ayrıca geride orijinal yerinde iz bırakıyor. Bu taşınma hareketi ve izi oklama yöntemiyle gösterilebilir:

(DY) Yaş mirza türkiyane béyitlar yazdi.

(DY) Béyitlar éġizdin-éġizġa köçüp ketti.

(YY) Yaş mirza (*b*)$_i$ **yaz-ġan** türkiyane béyitlar$_i$ éġizdin-éġizġa köçüp ketti. (NA, 142).

Nesne Taşınımı

Yukarıda sıfat fiil ekiyle ana cümleye bağlanan yan ya da alt cümle aslında *"Yaş mirza béyitlar yazdi."* biçimindedir. Cümlenin yöneteni *yaz-* fiili ile diğer unsurlar arasında herhangi bir engel yoktur ve AÖ'lerini yönetebilmektedir. Sıfat

fiilli yapının oluşumu esnasında *yaz-* fiiline sıfat fiil eki eklenir. Ayrıca bu sırada yaşanan taşınma hareketiyle birlikte derin yapıda nesne görevindeki AÖ *béyitlar* ise geride iz bırakarak sıfat fiilin sağında kendine yer bulur ve *baş ad* konumuna geçer. Taşınan unsur, derin yapıda nesne konumunda olduğu için 43 numaralı cümlede nesne sıfat fiilli yapı oluşur.

(49) Şundaḳ ḳilip, Taşkentiki biz **oḳu-ydiġan** mektep-ke kir-duḳ (ÖD, 441).

"Böylelikle Taşkent'teki bizim okuduğumuz okula girdik."

Bu cümlenin derin yapıdaki anlamı verilen diğer cümleler gibi basit olmayıp biraz karışıktır. O nedenle, cümle derin yapıda iki şekilde de kurulabilir:

(49A) Biz mektebni Taşkentte oḳuduḳ.

"Biz okulu Taşkent'te okuduk."

(49B) Biz Taşkentte mekteb oḳuduḳ.

"Biz Taşkent'te okul okuduk."

(49C) Biz mektebke kirduḳ.

"Biz okula girdik."

49A ve 49B'de *oḳu-* fiili derin yapıda yönetendir ve kendi ÇÖ altındaki unsurları yönetmekte, ifade ettiği anlama göre hâl eki ve teta rolü yüklemektedir. Bu cümlede nesne konumundaki *mekteb,* derinden bir üst yapıya çıkarak ana cümledeki *kir-* fiilinin yönetimine girmektedir. Ayrıca *oḳu-* fiili sıfat fiil ekini alarak sıfatlaşır ve nesnesini niteler. Burada önemli birkaç husus vardır. Birincisi sıfat fiil olarak alışılmışın dışında *–ydiġan* kullanılmıştır. Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiilli yapılarda yoğun bir şekilde *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* eki kullanılmakla birlikte *–ydiġan* ekinin kullanıldığı görülmektedir. Ama daha öncesinde, her iki yapıda (ÖSF ve NSF) de *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* eki kullanıldığı için Underhill'in Türkiye Türkçesi temelinde ifade ettiklerinin sadece Oğuz grubu Türk lehçeleri için geçerli olduğu daha önce birçok kez söylenmişti. Bu nedenle bu konu tekrar anlatılmayacaktır. Ancak şu söylenebilir; Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapıları gruplandırırken kullanılan ekler belirleyici değildir.

Tekrar cümleye dönülecek olursa *oḳu-* fiili kendi yapısı itibariyle yönetimi altındaki AÖ'lerine çeşitli hâl ekleri eklemiş ve teta rolü yüklemiştir. Ana cümlede ise *kir-* fiili kendi yapısına uygun şekilde yönettiği AÖ'lerine hâl eki ve teta rolü yüklemiştir. Bu durum oklama yöntemiyle daha iyi gösterilebilir.

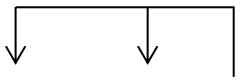

Biz mekteb-i Taşkent-te oḳuduḳ.

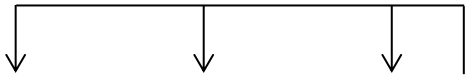

Şundaḳ ḳilip, Taşken-ti-ki biz **oḳu-ydiġan** mektep-ke kirduḳ.

Görüldüğü gibi FÖ yapılarındaki yöneten unsurların değişmesiyle birlikte AÖ'lerinin aldığı hâl ekleri de değişebilmektedir. Bu örnek cümledeki sıfat fiilli yapı, YB kuramında yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin Yeni Uygur Türkçesi için de ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Underhill, Chomsky'nin Yönetim-Bağlam Kuramı ve Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi kuramlarından hareketle Türkiye Türkçesinde sıfat fiil yapılarını ikiye ayırmış, özne ve nesne sıfat fiilli yapıların oluşumu hakkında bilgiler vermiştir. Çalışmanın bu bölümünde de Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiilli yapılar incelenmiş, bazı değişiklikler dışında Özbek Türkçesinde olduğu gibi yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu görülmüştür.

3.4.2.2.1. Yeni Uygur Türkçesinde Ağaç Şemasında Nesne Sıfat Fiillli Yapı

Underhill Türkçede sıfat fiil konusu üzerine çalışmalarında iki yapı (nesne sıfat fiil ve özne sıfat fiil) ortaya koymuştur. Bu sıfat fiilli yapılarda özne sıfat fiillerin *–an, -en* sıfat fiil ekiyle, nesne sıfat fiilin ise *–dık, -dik, -duk, dük; -tık, -tik, -tuk, -tük* ekiyle kurulduğu önceki bölümlerde belirtilmiştir. Çağdaş Türk lehçeleri üzerine yapılan araştırmalarda Underhill'in bu görüşünün Türkiye Türkçesi için geçerli olduğu fakat Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçeleri için geçerli olmadığı görülmüştür. Çünkü Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde sıfat fiilli yapının türüne (özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiil) göre farklı bir ek kullanılmamaktadır. Özellikle *–gan* sıfat fiil ekinin işlev alanının genişlemesiyle birlikte bu lehçelerde her iki yapıdaki sıfat fiiller için kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Özbek Türkçesinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de nesne sıfat fiilli yapılarda kullanılan eke göre özne sıfat fiilli yapıdan ayıramayız. Bu nedende *baş ad* konumuna geçen ögeye bakmamız gerekir.

Bu bölümde ise çeşitli örnek cümleler ağaç dallanması şeklinde tahlil edilerek Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiilli yapı anlatılacaktır. Bu şekilde derin

yapıdan yüzey yapıya geçen unsur *(baş ad)* daha ayrıntılı gösterilebilmekte sıfat fiil yapısının oluşum aşamalar görülebilmektedir.

(50) Yazġuçi kitapķa ilave ķilġan luġetni paydisiz kördi.

Yazar kitaba ilave ettği sözlüğü faydasız gördü.

Şekil 8.

(YY) Yazġuçi kitapķa ilave ķilġan luġetni paydisiz kördi.

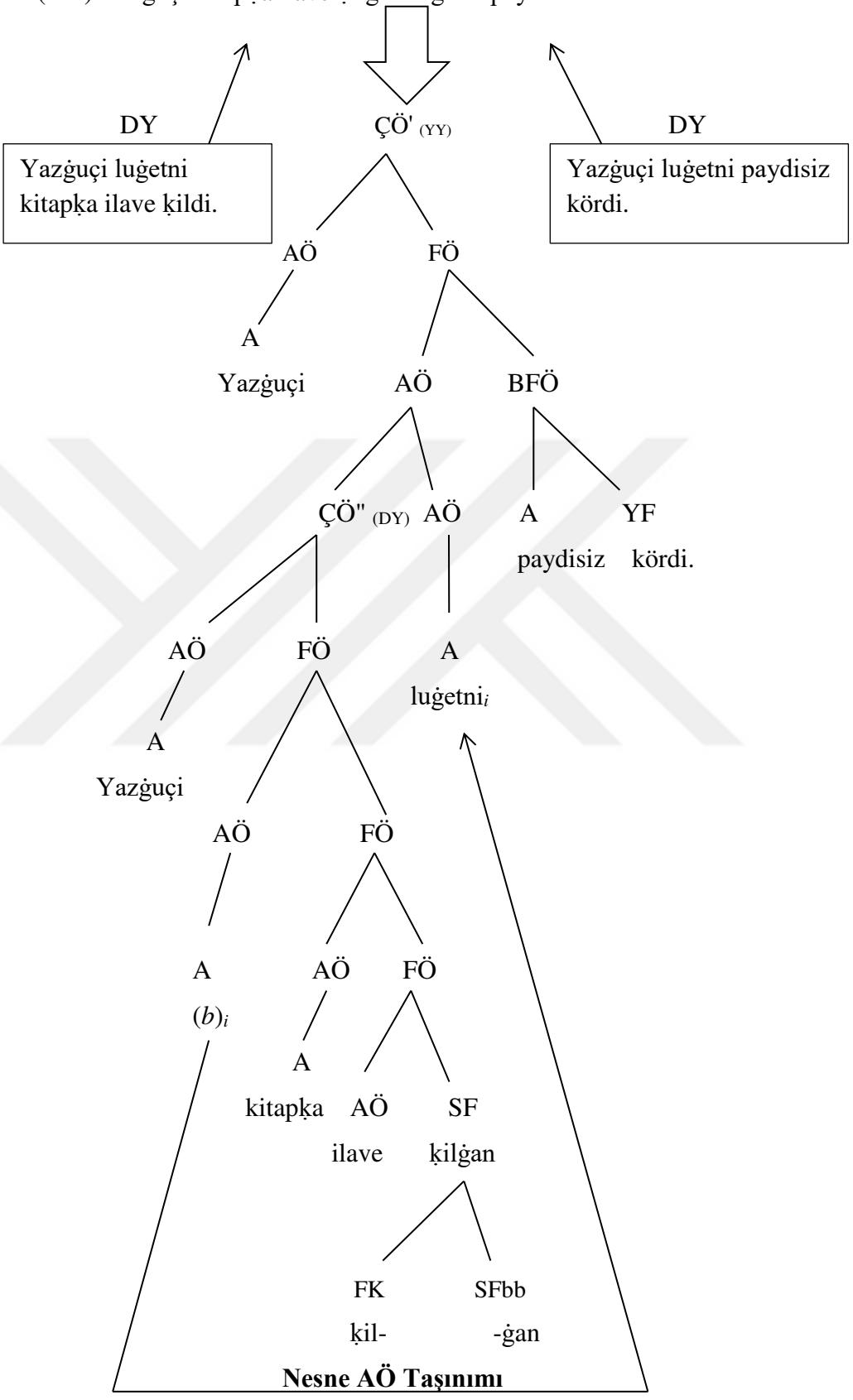

Şekil 8’de yüzey yapıdaki cümlenin altında iki tane ÇÖ vardır. Birinci ÇÖ', yüzey yapıdaki ana cümlenin yöneteni olan *kör-* fiilinin yönetim alanını göstermektedir. Diğer ÇÖ" ise, derin yapıdaki alt cümlenin yöneticisi olan *ḳil-* fiilinin yönetim alanını göstermektedir. Derin yapıdaki cümlenin yönetim alanında olan *“luġetni”* nesnesi taşınma hareketinden sonra sıfat fiilin sağına yerleşerek *baş ad* konumuna geçmiş ve nesne sıfat fiilli yapının oluşmasını sağlamıştır. Taşındığı orijinal yerinde ise iz bırakarak boşluk oluşmuştur. Oluşan boşluk $(b)_i$ biçiminde gösterilmiştir. Bu nesne derin yapıda *“luġet”* biçiminde iken yeni yönetim alanında *kör-* fiili bu unsuruna hâl yükleme kuralı gereği yükleme hâli *(–ni)* eki yüklemiştir. Nesne sıfat fiilli yapının oluşumu bir başka örnekte daha gösterilebilir

(51) Ḳisḳisi, u ḳilġan yaḫşilıḳni unutup ḳalmay ḳayturuvatidi (YÖY, 421).

Kısacası, onun yaptığı iyiliği unutmayacağını tekrarlıyordu.

Şekil 9

(YY) (Ḳisḳisi,) u ḳilġan yaḫşiliḳni unutup ḳalmay ḳayturuvatidi.

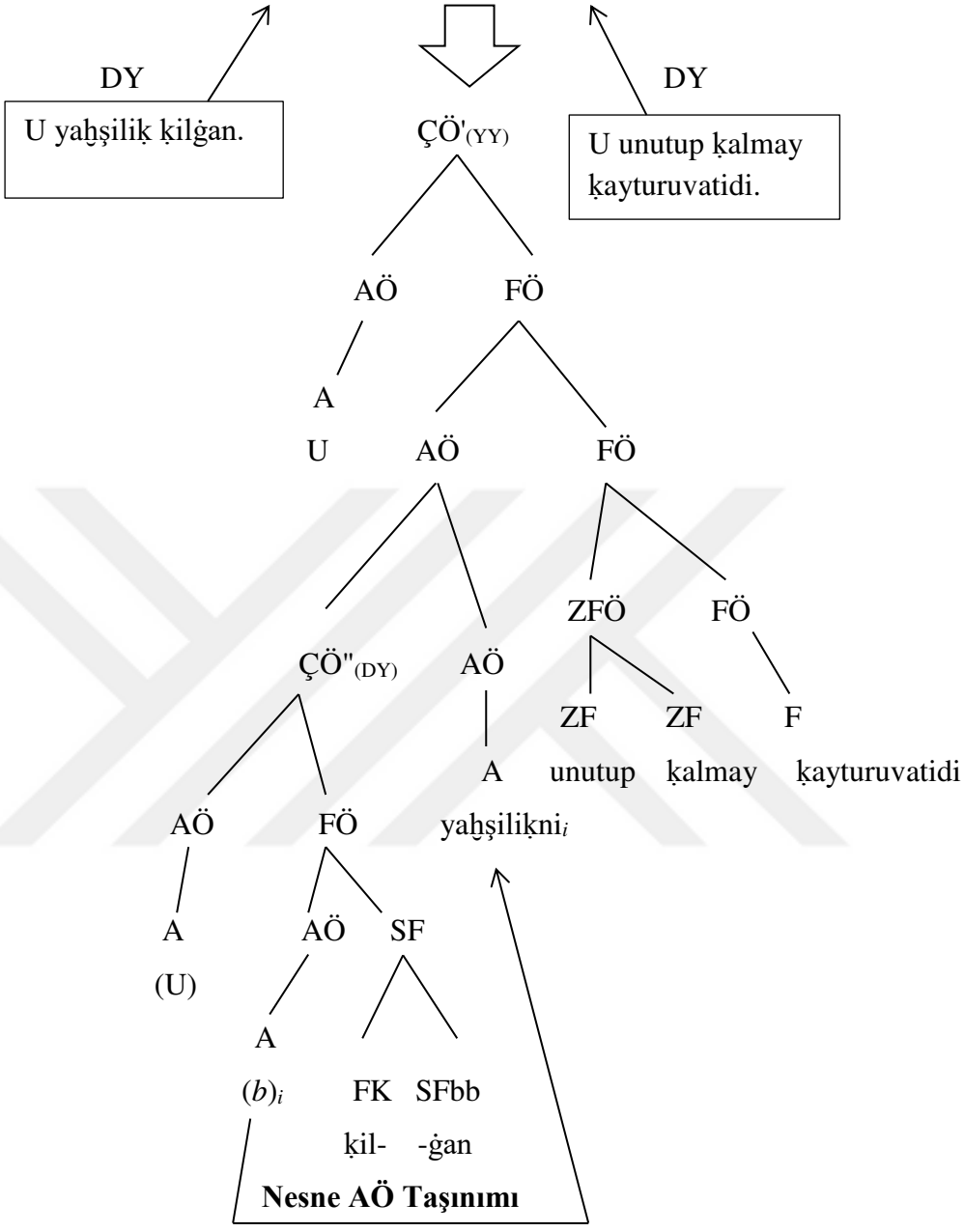

Şekil 9'daki cümlede diğer cümlelerden farklı bir şekilde cümle dışı unsur (CDU) vardır. Bu CDU'nun yüzey yapıdaki fiilin yönetemedeği öznenin de solunda yer alması yönetimin tamamen dışında olması sebebiyle doğrudan (ÇÖ')'nün altından ayrı bir kol hâlinde gösterilmiştir. Çünkü bu unsura *ḳaytur-* fiili hiçbir şekilde müdahale edemez. Burada CDU ile cümlenin dış üyesi olan özneyi birbirine karştırmamak gerekir. Edat, bağlaç, ünlem gibi cümlede kullanıldıklarında anlam kazanan unsurlar CDU kabul edilmiştir. Cümlenin dış üyesi ise, cümlenin yöneteni olan yüklemin yönetim alanı dışında kalan ve ona hâl yüklemesi ya da rol yüklemesi

yapılamayan özne konumundaki ögedir. Diğer ögeler ise (nesne, zarf tümleci, dolaylı tümleç) yönetim alanının içinde olduğu cümlenin iç üyesi kabul edilir.

Cümlenin derin yapısındaki "yaḫşiliḳ" nesnesi, *ḳil-* fiilinin sıfat fiil ekini almasıyla birlikte fiilin yönetim alanından çıkarak bir üst yapıda yani yüzeyde *ḳaytur-* fiilinin yönetimine girmiştir. Taşınan bu unsur, sıfat fiilin hemen ardına yerleştği için *baş ad* konumuna geçmiştir. Böylelikle nesne sıfat fiilli yapı oluşmuştur. Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiilli yapının kullanılış biçimi, ağaç modeliyle gösterilmeye çalışılmıştır. Bu örnekler, diğer sıfat fiil eklerinin kullanıldığı cümlelerle çoğaltılabilir. Yukarıda tahlil edilen cümleler, nesne sıfat fiil ve özne sıfat fiilli yapının anlatımında yeterli görüldüğü için daha fazla örnek vererek konunun uzatılmasına gerek duyulmamıştır. Bu bilgiler ışığında her iki lehçedeki nesne sıfat fiilli yapıların karşılaştırması kısaca şu şekilde özetlenebilir.

3.4.2.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapıların Karşılaştırılması

Robert Underhill'in Türkiye Türkçesinden hareketle öne sürdüğü ve zamanla geliştirilen nesne sıfat fiilli yapının Karluk grubu Türk lehçeleriden Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde de işletildiği görülmüştür.

Her iki lehçede de nesne sıfat fiilli yapı yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Her iki lehçede de sıfat fiilli yapının bu türünün ayırt edilebilmesi için kullanılan ek değil, ekin işlevi ve kullanıldığı yer dikkate alınmaktadır.

Her iki lehçede nesne sıfat fiilli yapı için kullanılan ek, özne sıfat fiil için kullanılan ekle aynıdır. Bu sıfat fiilli yapıları Türkiye Türkçesina aktarılırken anlamına ve işlevine göre farklı ekler kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde nesne sıfat fiilli yapılar için *–dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk* eki kullanılırken, Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde nesne sıfat fiilli yapılarda, özne sıfat fiilli yapılarda olduğu gibi genellikle *–ġan, -gen, -ḳan, -ken* eki kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra *–ġuçi, -ydigan, -(i)digan* eklerinin kullanıldığı örnekler de mevcuttur.

Etken çatılı nesne sıfat fiilli yapılarında sıfatlaşan fiile herhangi bir ek getirilmez. Ancak edilgen çatılı yapılarda sıfat fiil ekinden sonra iyelik ve hal eki kullanılabilmektedir.

Yönetim-Bağlama Kuramında iyelik-ilgi morfolojisi yöneten tarafından belirlenmektedir. Ancak bu durum, nesne sıfat fiilli yapılarda baş adın müdahalesi sebebiyle ihlal edilmektedir.

3.4.3. Baş Adsız Sıfat Fiilli Yapılar

Morfolojik olarak sıfat fiiller kendi içinde bağımsız bir yapıya sahiptir. Sıfat fiiller özellikle de bazı Türk lehçelerinde niteleme işlevinde iken bazı istisnalar dışında üzerine ek almazlar. Bu istisnai durum, eğer yapıda başka bir ad yoksa öznenin nesne konumunda kullanılabilmesi için öznenin anlamını yansıtacak bir unsura ihtiyaç duyar. Böyle durumlarda sıfat fiilli yapı, iyelik eki ve yükleme hâli ekini almaktadır. Sıfat fiilin *baş ad* olarak kullanıldığı bu yapılara "ad kökenli baş ad" denilmektedir (Johanson, 1998: 61).

Bir sıfat fiil, *baş ad*sız kullanılırsa cümlede fazladan bir görev daha üstlenebilir. Şöyleki, sıfat fiil öznenin görevini ve anlamını üstlenebilecek seviyede ise sıfat fiil yapısı *baş ad*sız kullanılabilir. Bu durumda sıfat fiil niteleme işlevini yitirmeden *baş ad* rolünü de üstlenir. Bu nedenle sıfat fiilin Özbek ve Yeni Uygur Türkçesindeki önemli özelliklerinden birisi (ad öbeğinin başı) olarak kullanılmasıdır. Mesela;

boradiganim, kütgani, o'ynaydiganni, uxlab yotganni vb.

Bu örnekler görüldüğü gibi, sıfat fiiller hem fiilin işlevini hem de ismin işlevini üstlenmişlerdir. Yani böyle hallerde aynı anda şahıs, sayı, görünüş ve durum belirtebilirler.

Türk dilinde YB kuramına göre sıfat fiilli yapılarda bir AÖ'nün orijinal yerinden taşınarak sıfat fiilin sağına yerleşmesi ve geride bıraktığı iz ile ilişkisi vardır. Bu durum, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi genel olarak diğer Türk lehçelerinde de geçerlidir. Bu kuramda öncül ile izi arasında gönderimsel bir ilişki vardır ve adeta birbirine zincirle bağlanmışlardır. Taşınan AÖ *(baş ad)*, derin yapıdaki ÇÖ'den ayrılarak yüzey yapıdaki ana cümlenin ÇÖ yönetimine girer ve ana cümlenin yüklemi tarafından kendisine rol ve durum (hal) eklenir. Bu bilgiler daha önceki bölümlerde de dile getirilmişti. Ancak bu bölümde taşınan AÖ farklı bir özelliği ile anlatılacaktır.

3.4.3.1. Özbek Türkçesinde Baş Adsız Sıfat Fiilli Yapılar

Daha önce verilen örneklerde açık *baş ad*ı olan, kurallı, etken cümleler örnek verilmişti. Peki, sıfat fiilli yapıları bulmak ve anlatmak bu kadar kolay mı? Ya da bütün cümleler YB kuramı kurallarını olduğu gibi taşımakta mıdır? Özbek Türkçesinde YB kurallarını tamamıyla yansıtmayan bazı sıfat fiil yapıları da bulunmaktadır. Bu bölümde örnek cümlelerden hareketle Özbek Türkçesinde baş adsız sıfat fiil konusu anlatılacaktır.

(52) **Yotganning** ustiga turgan kelmas (OHE, 26).

Yåtgänning üstigä turgän kelmäs.

“Yatanın üstüne kalkan gelmez.”

Daha önceki örnek cümlelerde sıfat fiil eki eksiz kullanılmış, ana cümlenin öznesi ilgi hali, baş ad ise iyelik eki almıştı. 52 numaralı cümledeki yapıya bakılacak olursa, iki kategori de boştur. Şimdi boş kategorileri göstererek cümleyi ayrıntısıyla inceleyelim:

__ yot-gan-ning __ ust-i-ga turgan kelmas.

Burada taşınan AÖ yani *baş ad*ın ve izinin yeri boştur. YB’ye bu cümle kuralsızdır. Çünkü YB kuramında derin yapının öznesi ve taşınan AÖ olmadan o cümlenin kurallı olması mümkün değildir. Bu yapıda açık bir AÖ olmadığı hâlde onun izi, öncülü, boşluğu ve yönetim ilişkisine dair bazı ipuçları bulunmaktadır. Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılar hakkında bilgi verilirken, derin yapının fiilinin sıfatlaşması sırasında hedef AÖ’nün buradaki ÇÖ’den ayrılarak yüzeyde yeni bir ÇÖ’nün yönetimine girdiğini söylenmişti. Bu cümledeki baş adın yokluğunu taşınma hareketini görmezden gelip silme kuralı ile açıklamaya çalışırsak sıfat fiilin sağındaki AÖ boşluğunu ve izini nasıl açıklayabiliriz? Eğer burada bir taşınma hareketi olduğu kabul edilirse, o zaman onun geride bıraktığı izi de kabul edilmelidir. YB’ye göre kurallı bir cümlede olması gereken iki unsurun eksikliği, boşluğun taşınma hareketinden sonra oluştuğu izlenimini vermektedir.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi gibi diğer Türk lehçelerinde de *baş ad*ın görülmediği yapılar bulunmaktadır. Bu yapılar konusunda Karabulut, *“boş baş ad morfolojisi”* terimini kullanmıştır (Karabulut, 2003: 241). Aynı yapılar için Haig, *“başsız sıfat fiil yapısı”* terimini kullanmıştır. (Haig, 1998: 38-55). Jaklin Kornfilt ise 1984 yılındaki çalışmasında *“serbest sıfat fiil yapısı”* ifadesini kullanmıştır (Kornfilt, 1984, 21). Konuyu YB kuramı çerçevesinde ele alan Kornfilt, daha sonra 1997 yılındaki çalışmasında ise bu görüşünü güncellemiş, *“baş adsız sıfat fiil”* terimini kullanmıştır. Konuyu açıklarken temel cümle (derin yapı) ve ana cümledeki boş kategoriye dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir. (Kornfilt, 1997: 17). Haig konuyu işlevsel temelli ele almıştır. Ona göre sıfat fiil isim kökenli başlar. Cümlede *baş ad*ın olup olmaması durumuna bağlı olarak sıfat fiiller, farklı işlevlerde kullanılmaktadır. *Baş ad*sız yapılarda sıfatlaşmış fiillerden sonra oluşan boşluğu gidermek için *baş ad*ın ekleri adlaşmış sıfat fiil tarafından kullanılır. Haigh bu olaya “prototoip” adını vermiştir (Haig 1998: 40-89). Fatma Erkman Akerson-Şeyda Özil, yaptıkları

çalışmada nitelenen ögenin kullanılmadığı durumlar şeklinde bir terim kullanmışlar ve hangi durumlarda nitelenen ögenin kullanılmadığını açıklamaya çalışmışlardır (Erkman Akerson-Özil, 2015: 126-128). Ibid ise baş ad eksikliği için yerinin boş bırakılabileceğinden, ya da yerinin zamirle doldurulabileceğinden bahsetmiştir (Ibid, 1997: 177). Biz ise çalışmamızda *"baş adsız sıfat fiilli yapı"* terimini kabul ettik ve bölümde bu terimi kullandık.

(53) _*b*_ Yotib **yegan-ga** _*b*_tog' chidamas (OHE, 26).

Yåtib yegängä tåġ çidämäs.

Hazıra dağ dayanmaz.

Burada sıfat fiil tümleç görevinde kullanılmıştır. Alt cümle yüzey yapıdaki "*chida-"* fiilinin yönetimi alanına girmiştir. Burada dikkat çeken nokta, *baş ad*sız sıfat fiillerde derin yapının fiili, taşınmadan sonra öznenin özelliklerini üstüne almasıdır. Dolayısıyla YB'ye göre Rol kuralı, hâl yükleme kuralını bu şekilde izlemiştir. Burada ana cümlenin fiilinden önce bir boşluk vardır. Boşluğun derin yapıda da bir izi varsa, AÖ hareketinden bahsedilebilir. Ancak buradaki boşluk açık bir AÖ tarafından da doldurulmamış. Taşınan bir AÖ varsa, onun geride bıraktığı iz de vardır. Bu örnek daha önce verilen cümlelerden farklıdır. 54 numaralı cümlede hem *baş ad* silme hem AÖ silme hem vardır. YB kuramı, eksiklik kabul etmez. Bir cümlede *baş ad*ın yeri boşsa onun yerini dolduran başka unsurlar olmalıdır. *Baş ad*ın yerine dolduran unsur da cümlenin yöneten unsuruna yakın olacaktır. Genişletilmiş izdüşümdeki AÖ, derin yapıdaki fiilin cümledeki izlerini koruyamaz. Dolayısıyla ana cümlenin yöneteni, silinen AÖ'nün izini yönetebilmek için sıfatlaşan fiile teta rolü ve hâl yükleyecektir. Aşağıdaki cümlede görülebileceği gibi açık *baş ad*ı olmayan cümlede, *baş ad*a ait olan hâl ve şahıs ekleri sıfat fiile yüklenir. Aşağıdaki örnek cümlelerde de *baş ad*sız sıfat fiilli yapılar gösterilmiştir.

(54) Barakallo, **o'ylaganimni** topdingiz (ZIN, 249).

Bäräkällå, oylägänimni tåpdingiz.

"Maşallah, düşündüğümü buldunuz."

(55). **Kelganingizni** aytishim uchun… kimligingizni bilshim kerakmi, yo'qmi (AM, 83).

Kelgäningizni äytişim üçün... kimliginizni bilişim keräkmi, yoqmi.

"Geldiğinizi söylemem için... kimliğinizi bilmem gerekmez mi?"

(56). **Bilgan-dan bilmaga-ning** ko'p, **ko'rgandan**- ko'rmaganing (OHM, 425).

Bilgändän bilmägäning köp, körgändän körmägäning.

“Bilenden bilmediğin çok, görenden görmediğin. /Bin bilsen de bir bilene danış.”

(57) **Yedirgan-ga** yem berar, **yedirmaganga** ne berar (OHE, 389).

Yedirgän-gä yem berär, yedirmägängä ne berär.

“Yedirene yem verir, yedirmeyene ne verir”

Özbek Türkçesinde atasözlerinde ve özlü sözlerde *baş ad*ı bulunmayan sıfat fiilli yapıların kullanıldığı pek çok örnek vardır. Yine buradaki örnekte de *baş adsız* bir sıfat fiilli yapı bulunmaktadır. Ayrıca sıfatlaşmış fiil ise, silinen AÖ ‘nün ekini (yönetme hâli) üzerine almıştır. Peki, *baş ad*ın silinmesi neden kaynaklanmaktadır. Yöneten neden silinen *baş ad*ın rolünü sıfat fiile yüklemektedir. Öncelikle karşılıklı konuşma cümlelerinde derin yapının hangi varlığı nitelediği biliniyorsa *baş ad* kullanılmayabilir. *Baş ad*ın kullanılamadığı bu durmlarada da *baş ad*a ait ekler sıfatlaşan fiile eklenir.

3.4.3.2. Yeni Uygur Türkçesinde Baş Adsız Sıfat Fiilli Yapılar

Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi ile birlikte diğer Türk lehçelerinde, *baş ad*ın fonolojik yani ses bilimsel olarak temsil edilmeyen sıfat fiil yapıları bulunmaktadır. Bu yapılar üzerinde çalışan Jaklin Kornfilt, çalışmalarında bu yapılar için ilk önce “*Serbest sıfat fiil yapısı*” terimini kullanmıştır. Daha sonra 1997 yılındaki iki çalışmasında bu ifadesini güncelleyerek “*başsız sıfat fiil yapısı*” terimini önermiştir. Kornfilt çalışmasında olaya YB Kuramı penceresinden yaklaşmaktadır. AÖ yapısının derin ve yüzey yapıdaki boşluğuyla ilgilenmektedir. Haig bu yapılar için “*başsız sıfat fiil yapısı*” terimini kullanmış, Şeyda Özil ise “*nitelenen öğesiz ortaçlı yapılar*” terimini kullanmıştır (Korfilt, 1997: 17; Özil, 1996: 175-182). Haig konuya işlevsel açıdan yaklaştığı için derin yapıdan taşınan unsurun yüzey yapıdaki boşluğuna dikkat çekmektedir. Yapılan çalışmanın bu bölümde ise konu ile ilgili olarak “*baş adsız sıfat fiil yapıları*” ifadesini kullanmayı tercih ettik.

Bir yapının *baş ad*ı varsa taşına AÖ (*baş ad*) ile önceki konumundaki izi arasında bağlantı görevi yapmaktadır. Ancak *baş ad* yoksa, sıfat fiil eki almış fiil sıfatlaşarak isim kökenli bir işleve bürünmektedir (Kornfilt, 1997: 17-78; Haig, 1998: 89).

(58) **Oḳuydiġanlarniñ** *b* tolisi ayallar iken (Ḳis. 277).

Okuyanların çoğu kadınlarmış.

Sıfat fiilli yapılarda *baş ad* konumundaki boşluğu görebilmek için cümlenin derin yapıdaki hâline de bakmak gerekir. Çünkü taşınan bir AÖ varsa mutlaka derin yapıda izi bulunmaktadır. Bu cümledeki sıfat fiil eki almış fiilin derin yapıda ÇÖ yapısındaki biçimi şu şekildedir:

[ÇÖ [AÖ *ti* İnsanlar-niñ tolisi] oḳuydi.*i*]

Bu cümlenin özne görevindeki AÖ taşınarak *baş ad* konumuna geçmektedir. Taşınma sırasında *baş ad*ın bir kısmı düşerek boşluk oluşturmuştur. *Baş adsız* yapılarda, sıfat fiil eki almış fiilden sonra bir boşluk vardır. Eğer *baş ad*ın derin yapıda kullandığı bir ek veya ekler varsa, (ki bu örnekte görüldüğü gibi *baş ad*ın ilgi hâli vardır) sıfatlaşan fiil bu ek veya ekleri üstlenebilir.

Bilindiği gibi sıfat fiilli yapılar, bir AÖ'nün derin yapıdaki asli yerinden hareket ederek yüzey yapıdaki iniş alanına dönüşmesine bağlıdır. Bu nedenle daima bir AÖ ilişkisi ve derin yapı-yüzey yapı ilişkisi görülmektedir. Yani derin yapıda ÇÖ içindeki bir AÖ, ÇÖ'nün dışına taşınarak sıfat fiilden sonra tekrar görünür ve *baş ad* konumunda ortaya çıkar. Böylelikle sıfat fiilli yapı oluşur. Taşınan AÖ geride izini bırakır. Ama taşınan bu AÖ (*baş ad*), artık ana fiil tarafından yönetilir ve yöneteni tarafından ona, hâl ve rol eklenir. Yeni yönetimle birlikte açık baş adın diğer unsurlarla ilişkisinde de bazı değişiklikler olabilir.

Burada sorulması gereken soru derin yapıda özne veya nesne konumundaki bir AÖ, yüzeye taşındıktan sonra kullanımdan düşerse, kural ihlaline neden olur mu? YB Kuramına göre bu açık bir şekilde kural ihlalidir. Çünkü bir yapıda taşınan bir AÖ varsa, onun izi ve öncülü açık bir şekilde olmalı, ayrıca hâl ya da Rol yüklenmelidir. Ancak *baş adsız* kullanımlarda durum farklıdır. Bir örnekle bu farklılıkları açıklamaya başlayalım:

(59) Uniñ yene *_b_* köridi**ġanliri** ***_b_*, bilivalidiġanliri** *_b_* bar iken (KSA, 210).

Onun yine *_b* -görecekleri *_b_*, bilecekleri *_b_* varmış.

Görüldüğü gibi cümlede iki sıfat fiilli yapı ve üç tane boşluk vardır. Buradaki boşluklar *(b*) simgesiyle gösterilmiştir. Bunlardan birisi derin yapıda nesne konumunda diğerleri ise *baş ad*ın yerindedir. *Baş ad* yani taşınan AÖ, derin yapıda özne olabildiği gibi nesne veya tümleç de olabilir. Bu nedenle *baş adsız* sıfat fiilli

yapılarda boşluk özne, nesne veya tümleç konumunda olabilir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bir başka örneğe daha bakalım:

(60) **Ayrivalġanlirini** *_b_* ayrim taġarġa tiḳivétip, pat-patla işikke ḳarap ḳoyatti (İz, 174).

Ayırdıklarını *_b_* ayrı çuvala sıkıştırıp ikide bir kapıya baktı.

Bu cümlede derin yapıda nesne konumunda olan baş adın silindiği görülmektedir. Görüldüğü gibi derin yapıdan hareket eden bir AÖ, geride iz bırakarak taşınma hareketini gerçekleştirmiştir. Cümlenin ana fiilinden ya da başka bir ifadeyle sıfat fiilden sonra bir boşluk vardır, ancak bu boşluk bir AÖ tarafından da doldurulmamaktadır. Yani bu cümledeki durum iz değil boş kategoridir. Burada sadece AÖ silinmesi vardır. İz, AÖ tarafından geride yani derin yapıda bırakıldığı için yukarıdaki cümlede görülen yüzey yapı için boşluk kategorisinden bahsedilebilir. İz ise, derin yapıda kaldı. Eğer derin yapı incelenecek olursa iz hakkında konuşulabilir. Bir başka örnekte de başadsız sıfat fiilli yapının oluşumu gösterilebilir:

(61) **Taşuġuçilar** ***_b_*** taşni ülgürtelmidi (DY, 44).

Taşıyanlar *_b_*taşı yetiştiremedi.

Bu cümlede derin yapıda özne görevinde olan AÖ'nün sıfat fiilin sağına taşınmasıyla oluşan baş adın silinerek boşluk kategorisi oluşturduğu görülmektedir. Örnekte görüldüğü gibi baş adın yeri boşsa ve yönetilmezse cümledeki anlamın bozulmaması için baş adın rolünü başka bir unsur üstlenecektir. Bu rolü cümlenin yöneteni tayin edeceği için, baş adın rolünü üstlenecek unsur yönetene yakın olmalı ya da aralarında bir engel olmamalıdır. Burada sıfatlaşan fiil, silinen baş adın rolünü üstlenmeye en uygun unsurdur. Ancak sıfat fiil eki alan fiil aslında ayrı bir çekim öbeği yapısını oluşturmaktadır. Bu nedenle ana fiilin yönetime girmekten uzaktır. Derin yapıdaki fiil, sıfat fiil ekini alıp sıfatlaşır. AÖ düşüp ana fiil ile sıfatlaşan fiil arasındaki engel de kalktığı için sıfatlaşan fiil, ana fiilin yönetimine girer. Yöneten fiil de iç yapısına bağlı olarak sıfat fiil yapısına bir teta rolü yükler. Böylelikle baş adın eklerini sahiplenir. Bunun sonucunda Açık baş adı olmayan bir sıfat fiil, iyelik, aitlik ve çokluk eklerini alarak isim gibi kullanılabilir. Yeni Uygur Türkçesinde taranan eserlerde birçok *baş adsız* sıfat fiilli yapı örneği tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

(62) Yüz **añliġandin** ***_b_*** **bir körgen** ***_b_*** ela (UHMT, 16).

Yüz dinleyenden ***_b_***bir gören daha iyi.

(63) **Ḳalġanlarmu** _*b*_ Ekber pugenge eceblinip ḳarap ḳaldi (UZ, 438).

Kalanlar _*b*_ da Ekber Pugen'e şaşırıp bakakaldı.

Görüldüğü gibi bu cümlelerde derin yapıda özne görevinde olan AÖ, taşınıp sıfat fiilin sağındaki iniş alanında yani *baş ad* konumunda silinmiş ve boşluk oluşmuştur. İlk cümlede iki tane sıfat fiil ve iki tane silinmiş *baş ad* vardır. Birinci sıfat fiil ayrılma halini alırken diğer yalın hâlde kalmıştır.

(64) Taş **atḳanġa** _*b*_ aş at (UMT, VIII).

Taş atana _*b*_ aş at.

(65) Aza **ḳana'at ḳilmiġan** _*b*_ köptin ḳuruḳ ḳalar (UMT, 14).

Aza kaanat etmeyen _*b*_ çoğu hiç bulamaz.

(66) Bilim **bilgenniñ** _*b*_ eḳil sezgenniñ (UMT, 43).

Bilim bilenin _*b*_ akıl sezenin.

(67) Açlıḳta **tutḳan** _*b*_ **ḳaçañni** _*b*_ toḳluḳta unutma (UMT, 11).

Açlıkta tutanı _*b*_ kaçanı _*b*_ toklukta unutma.

Alnına yazılanı görmeye mecali yoktu.

(68) Çünki **cazaliġuçilar ḳaçḳanlarni** emeliyatta ḳap turupla atatti (GY, 81).

Çünkü cezalı olanlar kaçanları gerçekte itiştirip duruyordu.

(69) Sayahat üçün **kelgüçilermu** _*b*_ kéyinçe birer künni muşu köl menzirisini tamaşa ḳilişḳa animay ketmeydiġan boluşti (BA, 13)

Seyahat için gelenler _*b*_ bile, daha sonra bir gününü bu göl manzarasını seyretmeye ayırmadan gitmez oldular.

(70) Meşrep **oynaydiġanlar** _*b*_ köp bolġaçḳa, bir neççe öyde sorun tüzüldi (İz, 180).

Eğlenenler çok olduğu için birkaç evde sorun çıktı.

Buradaki örnek cümlelerde özne sıfat fiil yapısında olan *baş ad* silinmiş ve boşluk kategorisi oluşmuştur. Ana cümlelerin yöneteni de bu *baş ad*ların rolünü sıfatlaşan fiillere yüklemiştir. Düşürülen *baş ad*ın oluşturduğu boşluk ise *b* işaretiyle gösterilmiştir.

(71) Biriniñ **körgini** _*b*_ yene birinin **körgenlerige** zadila oŋşimaytti (KSA, 305).

Birinin gördüğü _*b*_ yine birinin gördüklerine _*b*_ hiç benzemiyordu.

(72) Ata – anini **baḳġan kişi,** oñ bolur da'im işi (UMT, 2).

Ana-babasına bakan kişinin işi her zaman rast gider.

(73) Hemme rezillikni **pilanliġuçi** _b_ aşu ķeri ebleẖ, uni öz ķoli bilen işķa **aşurġuçi** biçare, nadan dadiñiz (BA, 83).

Bütün rezilliği planlayan işte şu yaşlı ahmak, onu kendi eliyle gerçekleştiren ise biçare, cahil babanız.

(74) U, gepni téz ķilġaçķa, **añliġuçilar** _b_ tazazen ķoymisa, neme **devatķanliķini** demalliķķa añķir almay ķalatti (SR, 42).

O, hızlı konuştuğu için, dinleyenler hemen bırakmasa, ne demek istediğini anlamıyordu.

Sonuç olarak, bu örnek cümlelerde derin yapıda nesne görevinde kullanılan AÖ'ler taşınım-dönüşüm hareketiyle birlikte orijinal yerinden hareket ederek sıfat fiilin sağına, yani iniş alanına geçmiş ancak burada silinmiştir. Böylelikle yüzey yapıdaki yerinde bir boşluk oluşmuştur. Baş adın ekleri ise yöneten tarafından sıfat fiile yüklenmiştir. Sondaki iki cümlede *-ġuçi* sıfat fiil eki kullanılmıştır. Bu ekin bir diğer özelliği kalıcı isimler yapmaktır. Burada da baş ad düşünce sıfat fiil baş adın eklerini alarak adeta isim gibi kullanılmıştır. Haig bu olay için "prototip isimler" ifadesini kullanmıştır (Haig, 1998: 40).

3.4.3.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Baş Adsız Sıfat Fiilli Yapıların Karşılaştırılması

Her iki lehçede de *baş adsız* sıfat fiil yapıları Yönetim ve Bağlama Kuramı ilkelerine uygun olarak işletilmektedir.

Her iki lehçede de derin yapıda özne, nesne veya tümleç görevinde kullanılan unsur, taşınma hareketinden sonra *baş ad* konumuna geçtikten sonra silinebilir.

Özbek Türkçesinde atasözleri ve deyimlerde *baş adsız* sıfat fiilli yapıların kullanıldığı pek çok örnek vardır.

Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde *baş adsız* sıfat fiilli yapıların kullanımında bir farklılık olmadığı görülmektedir.

3.4.4. Sıfat Fiilli Yapılarda AÖ-Taşınımı ve İz Teorisi

Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinin sözdizimi konusu, günümüze kadar birçok klasik çalışmaya konu olsa da Yönetim-Bağlama Kuramının kurallarını esas alan Ad Öbeği Taşınımı ve İz Teorisi hakkında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Hâlbuki sözdiziminde kelimelerin temsil düzeyleri vardır. Temsil düzeylerinden bahsedebilmemiz için kelimelerin veya kelime gruplarının cümle içerisinde hareketli olup olmadığı, eğer bir hareket varsa nasıl gerçekleştiği konusu iyi araştırılmalıdır. Bu araştırmalar neticesinde taşınma hareketinin olduğu ve sonucunda iz bıraktığı

anlaşılabilir. Her şeyden önce AÖ taşınması hareketinin Yönetim-Bağlama Kuramına göre bütün dünya dillerinde var olduğu unutulmamalıdır.

Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi sözdiziminde taşınma hareketine sahip birçok unsur bulunmaktadır. Ancak bu bölümde sadece sıfat fiilli yapılarda taşınma hareketi ve iz teorisi incelenecektir. Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde taşınma hareketinin yönü soldan sağa doğrudur. Bu taşınma hareketi YB Kuramının alt kuralları olan boşluk kategorisi, hâl yükleme, rol kuralı, bağlayıcı kurallarıyla birlikte oluşmaktadır. Cümlede taşınan unsur AÖ olacağı gibi AÖ'nin başı da olabilir. Eğer taşınan unsur öbeğin başı konumunda ise, baş-taşıma olarak adlandırılmaktadır (Uzun, 2000: 290). Taşınma hareketi ise derin yapıdan yüzey yapıya doğru gerçekleşir. Dolayısıyla taşınan AÖ, derin yapıda mutlaka iz bırakır. Böylelikle taşınan AÖ'nün derin ve yüzey yapıdaki yerleri arasında gönderimsel bir ilişki vardır. Taşınan AÖ'nün yüzey yapıdaki konumuna öncül de denilmektedir (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011: 202). İz ile öncül arasında gönderimsel bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca taşınan unsur ile izi arasında gönderimsel ilişki sebebiyle aralarında bir zincir kurdukları da kabul edilir.

YB Kuramında her iki konumda da yani hem öncül hem de iz olduğu daha önce söylenmişti. Bu bölümde sıfat fiilli yapılarda taşınma konusu anlatıldığı için sadece AÖ taşınması hakkında bilgi verilecek baş taşıma konusuna girilmeyecektir. Sıfat fiilli yapılarda taşınan AÖ, iniş alanı olarak sıfat fiilin hemen sağında kendisine yer bulur. Yani taşınan öge, sıfat fiilin sağında aranacaktır. Taşınma hareketinde taşınan ögenin hareketini belirtmek için bazı işaretler kullanılmaktadır. Taşınan ögenin taşındığı yerde bıraktığı boşluk (*b*) işareti, AÖ'nin iz bıraktığı yer t_i, izin öncülü ile olan ilişkisi ise $_i$ işareti ile gösterilmiştir. Şimdi birkaç örnek cümlede AÖ taşınımı ve iz teorisine kısaca bakabiliriz. Sonrasında Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde örnek cümleler üzerinden konu ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

(75) Méniñ ticaretni (*b*) bille **ķil-idiġan** toḫti çayan$_i$ deydiġan bir şérikim bar idi (SR, 68).

"Benim birlikte ticaret yaptığım Tohti Çayan adında avare bir ortağım vardı."

(76) Metsali bilen (*b*) **bol-ġan** munasivetini$_i$ méniñ uḳup **ķalġanliġini** zumret bilen ķaldi-de! (Sem, 182).

"Metsali ile olan münasebetini bildiğimi Zümrüt de biliyor mu?"

(77) (*b*) Némidigen çirayliḳ naḫşa **éyt-idiġan** ademler$_i$ bu he? (MK, 65).

"Ne kadar da güzel şarkı söyleyen adamlar bunlar ha?"

(78) Men içide itlarniñ (*b*) **üzü-vatḳan** kölge$_i$ keldim

"Ben içinde köpeklerin yüzdüğü havuza geldim."

(79) Méniñ silerge **deydiğan** köp gépim yoḳ (UZ, 16).

"Benim size diyecek çok sözüm yok."

Cümlelerde taşınan ögenin önceki yeri "*b*" işaretiyle, taşınma hareketinden sonra iniş alanındaki yeri ise "$_i$" işaretiyle gösterilmiştir. Bu bölümde ad öbeği taşınması ve iz teorisinin ne olduğu hakkında bilgi verildiği için, yukarıdaki örnek cümlelerde sadece bu yapılar gösterilmiş ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Cümlelerin ayrıntılı incelemesi bir sonraki bölümde yapılacaktır.

3.4.4.1. Özbek Türkçesindeki Sıfat Fiilli Yapılarda AÖ-Taşınım ve İz Teorisi

Özbek Türkçesinde dilbilim alanında pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen, sözdizimsel yapılar bu açıdan incelenmemiştir. Belki de Özbek Türkçesinin serbest kelime sıralı bir dil oluşu nedeniyle temsil düzeylerinin gözden kaçırıldığı görülmektedir. Temsil düzeylerinden ayrıntılı olarak bahsedebilmek için, cümlenin ögeleri arasında taşınma hareketinin çeşitli kuralları olduğu ve bu kuralların uygulanmasıyla hareket sonucunda geride boş kategorilerin meydana geldiği görülmelidir. Yönetim-Bağlama Kuramı, AÖ taşınmasının evrensel olduğunu yani bütün dünya dillerinde var olduğunu ve AÖ'nün cümlede farklı yerlere taşınabileceğini kabul eder (Van Valin, 2001: 199). YB kuramında, cümledeki herhangi bir ögenin başka bir yere taşınması "*α hareketi*" şeklinde ifade edilmektedir. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde taşınma kabiliyetine sahip unsur AÖ'dir. Özbek Türkçesinde AÖ soldan sağa doğru bir yön çizerek hareket eder. AÖ hareketi yönetim, bağlama, boşluk kategorisi, durum (hâl) görevlendirmesi, Rol (teta) kuralı, kontrol ve bağlayıcı gibi YB'nin alt kuralları olan bazı ilkelere bağlı olarak şekillenmektedir. AÖ, taşınma sırasında geride iz bırakıp (boşluk kategorisi) yüzey yapıdaki yerine yani iniş alanı[50]na yerleşir. AÖ'nün iniş alanı sıfat iilin hemen sağındaki yerdir. Dolayısıyla burada baş ad konumuna geçmektedir. AÖ taşırken geride bıraktığı izlerle ilgili YB kuramı şu kuralları önermektedir:

a. AÖ'nün izi, ana fiil yani derin yapının fiili tarafından yönetilir.

[50] YB kuramına göre taşınan ögenin en son yerleştiği yere iniş alanı denir.

b. AÖ taşındıktan sonra (özne veya nesne) AÖ'nün geride bıraktığı izine hâl eki eklenmemiştir. Çünkü AÖ, iniş alanında hâl ekini almaktadır.

c. İz ile öncülü olan AÖ birbirine gönderme yapar. AÖ taşınıp sıfat fiilin sağına yerleşir.

ç. AÖ taşınma sırasında önceki yerinde bir iz bırakır ve bu iz boşluk (*b*) ile gösterilir. Bırakılan bu iz derin yapıda anlamsal açıdan varlığını devam ettirir (Jacobsen, 1986: 163).

d. AÖ, yönetim-bağlama kuramında hem iz hem de öncül öge konumuna sahiptir. Yani, önceki bölümlerde verilen örneklerde görüleceği gibi taşınan AÖ, iki yerde de gösterilir. Ama önceki yeri boşluk (*b*) şeklinde belirtilir. Aşağıdaki örnek cümlelerde bu yapının oluşumu daha iyi görülebilir:

(80) Zulfiya maktabga **bor-adigan** bolani biladi.

Zulfiyä mäktäbgä *bår-ädigän* båläni bilädi.

Zülfiye okula **gid-en** çocuğu tanıyor. (Taşkent)

(81) Otabek kutilmagan bu savoldan ajablandi (OK, 12).

Åtäbek kütilmägän bu sävåldän äcäbländi.

Atabek beklenmedik bu soruya şaşırdı.

Bu iki cümleden birincisi etken özne sıfat fiilli yapı, diğeri ise edilgen nesne sıfat fiilli yapıdadır. Yönetim-bağlama kuramında, yapısal olarak her cümle yönetenlerin iç özelliklerine bağlı olmak kaydıyla başka bir cümlede bir özne, fiil, nesne veya tümleç olabilir. YB kuramında her cümlede bir dış unsur ve bir tane de yüklem olmalıdır.

(82) Zulfiya maktabga **bor-adigan** bolani biladi."

Zülfiye okula giden çocuğu biliyor.

(82A)Zulfiya bolani biladi.

"Zülfiye çocuğu biliyor."

(82B) Bola maktabga boradi.

"Çocuk okula gidiyor."

(83) Otabek ajablandi.

"Atabek hüzünlendi.

(84) Bu savol kutilmaydi.

"Bu soru beklenmiyordu"

Bu cümleler Özbek Türkçesinde dilbilgisi kurallarına uygun şekilde kurulmuştur. Bunlar anlam ilişkisine bağlı olarak birleşik cümle meydana

getirdiklerinde, bazı unsurların (ki bunlar AÖ şeklindedir) taşınıp yer değiştirmesi, düşmesi ya da bazı eklerin eklenmesi söz konusudur. Burada önemli olan ve bu yapıların olmazsa olmazı, basit cümlelerin sıfat fiil ekleriyle birleşik yapı oluşturabilmesi için AÖ taşınmasının gerekliliğidir. Eğer yukarıdaki basit cümleler hiçbir değişikliğe uğramadan birleştirilirse, YB'nin alt kuralları olan durum (hâl) yükleme, teta rolü, boşluk kuramı, taşınma, yönetim ihlal edilmiş olur. Mesela;

"Zulfiya maktabga **bor-adigan** bolani biladi." cümlesi yukarıdaki 82A ve 82B'deki örnek cümlelerin birleşmiş hâlidir yani yüzey yapıdaki görünümüdür. Taşınma sonucunda yüzey yapıdaki *bil-* ana fiili tarafından "*bola*" iç *unsurunun–ni* yükleme hâli eki korunmuştur. Derin yapıda iki ayrı cümlenin ortak unsuru "*bola*", temel yerinden taşınıp sıfat fiilden hemen sonra iniş alanındaki yerini almıştır. Taşınmadan hemen sonra da önceki yerinde bir iz bırakmıştır. Yukarıdaki cümlede iz ile öncülü AÖ arasındaki ilişkiyi gösterebilmek için iz bıraktığı yerde b_i, ve izin öncülüyle olan ilişkisini gösterebilmek için de $_i$ işareti kullanılacaktır. Bu bölümde taşınan ad öbeği ve geride bıraktığı izi köşeli parantez yöntemiyle gösterilecektir.

(85) [ÇÖ [AÖ Zulfiya [ÇÖ ***b**i* maktabga **bor-adigan]** bola-ni $_i$] biladi.]"

İki özne, iki yüklemin ayrıca iki nesne ve tümlecin bir cümlede birleşe bilmesi için YB kurallarının işletilmesi gerekir. Ancak YB'ye göre değişiklikler yapılmaz ve YB kuralları işletilmezse, YB kuraları ihlal edilmiş olur. Dolayısıyla dilbilgisi açısından da hatalı bir cümle yapısı karşımıza çıkar.

(86) [ÇÖ [AÖ Otabek [ÇÖ ***b**i* **kutil-ma-gan**] bu savoldan $_i$] ajablandi.]

86 numaralı cümlede ise taşınan AÖ *"savol*" yapının *yöneteni ajablan-* fiili tarafından *–dan* ayrılma hâli eki yüklenmiştir. 85 ve 86 numaralı cümleler, durum görevlendirme ve teta rolü kurallarına uymaktadır. Birleşik cümle oluşturulabilmesi için ise, cümleler arasında anlamsal bağlantı kurulmalı, derin yapıdan yüzey yapıya taşınan unsur (AÖ) ile izi arasında AÖ-İz ilişkisi olmalı, YB'nin diğer kurallarına uyulmalıdır. Çünkü sıfat fiil yapıları oluşturulmadan önce basit yapıdaki çekimli cümleler, YB'nin Rol kuralı, Durum kuralı, yönetim gibi kurallara uymaktadır. Sıfat fiil ile sıfatlaşma sürecinden sonra YB'ye uygunluğu kontrol edilip sağlaması yapılmalıdır. Bu durumu daha iyi anlatabilmek için 86 numaralı cümleyi örnek alalım. Taşınan AÖ *kutil-* fiilinin yönetimi altında iken, taşınma hareketinden sonra *ajablan-* fiilinin yönetimi altına girmiştir. Özbek Türkçesinde *ajablan-* fiilinin iç özelliği, taşınan AÖ'ye *savol-dan* ayrılma hâli ekini yüklemiştir. Bu çerçevede YB kurallarına göre bu birleşik cümlede kural ihlali bulunmamıştır.

Burada dikkat edilmesi gereken şey, yönetici olan fiilin Rol kuralını dış üye[51]ye (özne) değil, sadece iç üye[52]ye (nesne, tümleç) verebileceğidir. Dış üye ÇÖ tarafından atanır. Eğer taşınan AÖ çekim öbeğinin dışına çıkarsa, yönetim kategorisinin de dışına çıkmış olur. Sıfat fiilli yapılarda AÖ sıfat fiilin sağına yerleşerek temel cümledeki yönetim kategorisinden ayrılmakta ve yeni bir yönetim alanına girmektedir. Bu nedenle yönetimine girdiği fiil tarafından AÖ'ne hâl durumu (eki) görevlendirilmektedir. Mesela; "Men kitob oldim." cümlesi "Men sen yaz-gan kitob-ni oldim." şekline geldiğinde ilk cümlenin iç üyesi "kitob" yalın hâlde iken, sıfat fiilin sağına taşınarak yeni bir fiilin yönetim kategorsine girerek *ol-* fiilinin iç üyesi olmuş ve durum görevlendirmesi ile yükleme hâli ekini almıştır. Aşağıdaki bir başka örnekte oklama yöntemiyle AÖ taşınması ve iz teorisi ile yöneten-yönetilen unsur arsındaki ilişki gösterilmektedir:

Şekil 10.

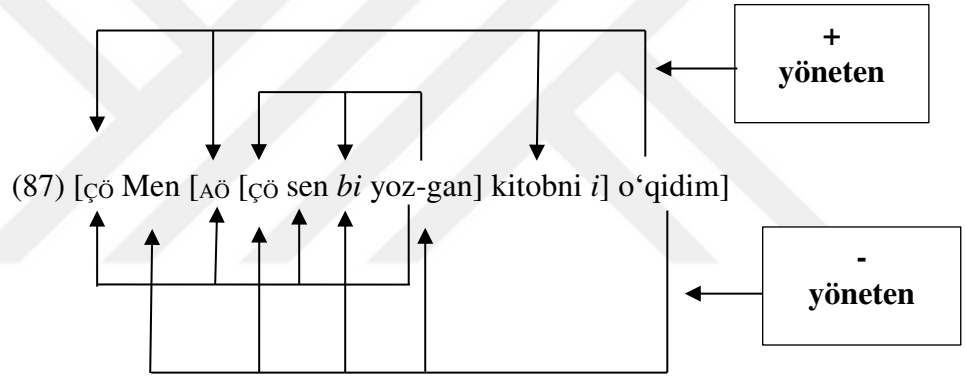

87 numaralı bu cümlede iki ÇÖ, yani iki fiil vardır. Birisi derin yapıda *yaz-* fiili, diğeri ise yüzey yapıda *o'qi-* fiilidir. Şekilde gösterildiği gibi her iki ÇÖ yapsının kendine özgü yönetim alanı vardır ve biri diğerinin alanına giremez. Mesela ana cümlenin yani yüzey yapıdaki cümlenin fiili *oqi-*, derin yapıdaki ÇÖ yapısının yönetimine karışamaz ve hâl eki ya da Rol yükleyemez. Aynı şekilde derin yapıdaki *yoz-* fiili de yüzey yapıdaki ÇÖ yapısına giren unsurları yönetemez. Bu biçimdeki yöneten-yönetilen ilişkisine göre yöneticinin yönetemediği unsurlar **(- yöneten**) şeklinde gösterilmiştir. 87 numaralı cümlede oklama yöntemiyle gösterilen şekilde yönetilemeyen yani **(- yöneten)** grubunda, *o'qi-* fiilinden çıkan ok işareti dört farklı unsur üzerine doğru dallanmıştır. Bunlardan birincisi yozgan sıfat fiil üzerine

[51] Dış üye: Bir ÇÖ yapısında öbeğin yöneticisi olan fiilin yönetemediği, hâl eki yükleyemediği unsurdur. Bir cümlede özne dış üyedir.

[52] İç üye: Bir ÇÖ yapısında öbeğin yöneticisi ola fiilin yönetimi altında kalan unsurlardır. Bunlar cümlede nesne, tümleç veya edat olabilir.

doğrudur. Çünkü derin yapının fiili *yoz-* sıfat fiil ekini alarak görevini yerine getiremese bile kendi ÇÖ yapısını yönetmeye davam etmiştir. Bu nedenle yüzey yapıdaki fiil, derin yapının fiilini yönetemez. İkincisi derin yapının nesnesi *kitob,* taşınaraka yüzey yapının ÇÖ yapısına girse bile geride izi devam etmiştir. Ancak bu izi, sadece derin yapının fiili yönetebilmiştir. Bu nedenle *o'qi-* fiili geride kalan izi yönetememiştir. Üçüncüsü ÇÖ yapısı sadece o yapının fiili tarafından yönetilir. Yani bir yapıyı sadece bir fiil yönetir. Bu nedenle yüzey yapının fiili, derin yapıdaki ÇÖ'yü yönetememiştir. Sonuncusu da öznedir. Yönetim-bağlama kuramına göre ÇÖ yapısında öznelerin kendine özgü özerk bir yapısı vardır. Çünkü yönetici olan fiil, özneye hâl eki ve Rol yükleyemez. Buradaki örnekte derin yapının ve yüzey yapıdaki ana cümlenin özneleri yalın hâldedir. Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde olduğu gibi Kıpçak ve Sibirya grubu Türk lehçelerinde bazı örneklerde her iki öznenin de yalın hâlde kullanıldığı görülmüştür. Türk lehçelerinde öznenin yalın hâlde kullanılıyor olması, Moğolcanın bir etkisidir denilebilir. Çünkü Moğolcada özne yalın hâlde kullanılmaktadır (Poppe, 2016: 161-163). Bu nedenle özne de *o'qi-* fiilinin yönetemediği bir unsurdur. Derin yapıdaki *yoz-* fiilinin yönetemediği unsurlara bakıldığında, ÇÖ yapısındaki öznesini yönetemediği görülmüştür. *yoz-* fiiliinin bir üst kademedeki AÖ yapısını yönetemediği tespit edilmiştir. Çünkü *kitob* nesnesi taşınarak yüzey yapıya geçmiş ve derin yapıdaki ÇÖ dışında bir üst yapıyı oluşturmuştur. Bu durum ağaç şeklindeki dallanma modelinde yukarıdan aşağıya doğru yapılan model göz önüne getirilirse daha iyi anlaşılır. Çünkü nesne taşınarak *baş ad* konumuna geçmiş ve yüzey yapının çekim alanına girmiştir. *yoz-* fiilinin yönetemediği bir diğer unsur da yüzey yapının ÇÖ'südür. Yönetilemeyen unsurlar bu şekildedir. Yönetilen unsurlar kısmına bakıldığında, yüzey yapıdaki *o'qi-* fiilinin üç tane de yönetim kategorisi olduğu görülmüştür. Bunlardan birincisi derin yapıdan taşınarak yüzey yapının çekmine giren "kitob" nesnesidir. Nesnenin taşınmasıyla oluşan AÖ oyapısı da *o'qi-* fiili tarafından yönetilmiştir. Bunun yanı sıra kendi çekim öbeği yapsını da yönetmiştir. Derin yapıdaki *yoz-* fiilinin kendi yönetim alanına bakıldığında, ilk olarak taşınma hareketinden geride kalan izinin, derin yapının fiili tarafından yönetildiği görülmüştür. Bir diğer yönetim alanın da ise *yoz-* fiili kendi ÇÖ yapısını yönetmiştir.

3.4.4.2. Yeni Uygur Türkçesindeki Sıfat Fiilli Yapılarda AÖ-Taşınımı ve İz Teorisi

Yönetim-Bağlama Kuramında taşınma, bir cümledeki AÖ'nin dönüşüm neticesinde başka bir cümlede boş bir konuma taşınma işlemidir. Bu süreçte taşınan ögenin eski konumu ile yeni konumu arasında yapısal bir ilişki bulunmaktadır. Taşınan öge, taşındığı yerden tamamen kopmaz geride mutlaka bir iz bırakır. Taşınan AÖ cümlede özne, nesne veya tümleç görevinde olabilir. Şimdi aşağıdaki örnek cümlelerde bu yapının oluşumu görülebilir:

(88) Uniñ Metsali bilen munasivetni boldi.

"Onun Metsali ile ilişkisi oldu."

(89) Bu ademler putiġa çoruḳ tarti tére şalvur kiyip yüridu.

"Bu insanlar ayağına çarık, deri şalvar giyip gezer."

(90) Men kölge keldim.

"Ben göle geldim."

(91) İtler kölniñ içide üzüvattati.

"Köpekler gölün içinde yüzüyor."

Dilbilgisi kurallarına uyan bu basit cümleler, birleşik cümleler oluşturduklarında AÖ değişmeleri meydana gelir. Basit yapıdaki cümlelerin birleşmesi için AÖ'lerdeki bu değişme zorunludur. Basit yapıdaki cümlelerin yapısında hiçbir değişiklik yapılmadan birleştirilirse, YB Kuramının bağlama, taşıma, yönetim gibi alt kuralları ihlal edilecektir. Mesela 90 numaralı cümlede *Men* AÖ yalın halde kullanılmışken, tümleç görevindeki *köl* ismine ise *kel-* fiili tarafından yönelme hâli yüklenmiştir. 91 numaralı cümlede de aynı kurallar geçerlidir. Tamlama şeklindeki AÖ'de tamlayan *köl* ismi ilgi hâlinde, tamlanan *iç* ise aitlik eki almıştır. Bu iki basit cümle birleştirildiği zaman dönüşüm, yönetim-bağlama, hâl yüklemesi, rol kuralı gibi kurallar devreye girecektir. Eğer bu kurallara dikkat edilmezse

"Men itler kölniñ içide üzüvattati kölge keldim." gibi anlamsız ve dilbilgisi kurallarına uymayan bir yapı ortaya çıkacaktır.

(92) [Men [(*b*) içide itlerniñ (*b*) **üzü-vatḳan** kölge$_i$] keldim.]

Bu cümle, yukarıdaki iki basit cümlenin yüzeyde birleşmiş hâlidir. Burada iki taşınma hareketi vardır. İlk taşınma, birinci cümlenin öznesi olan itler, birleşme sonrasında ana cümlenin yüklemi tarafından yönetilebilmek için fiilin yönetim alanına girmiş ve tümlecinin sağına, sıfat fiilin önüne gelmiştir. Bu taşınma

hareketinin sıfat fiille bir ilgisi yoktur. Eğer men öznesinden önce gelmiş olsa, cümlede yönetim alanının dışında kalmış olacaktı. Burada devreye dış üye ve iç üye kavramları devreye girmiştir. Bir cümlede ya da ÇÖ'de özne fiilin yönetim alanı dışındadır. Öznenin hâl eksiz olması yönetim alanıyla ilgili değil, öznenin kendi yapısıyla alakalıdır. Onun dışında diğer bütün ögeler, fiilin yani yüklemin yönetimi altındadır. Burada *itler,* ana cümlenin öznesinden önce gelmiş olsa dış üye olacak ve cümledeki kural bozulmuş olacaktı. O nedenle ilk taşınma hareketi, derin yapıdaki öznenin ÇÖ'ye dâhil olmasıdır. Bu özne, iniş alanında *köl* unsurunun geride bıraktığı izin görevini üstlenmiştir. Onun üzerindeki ilgi hali eki *itler* kelimesine eklenmiştir. Bu hâl yüklemesinden sonra sıfatlaşan *üz-* fiilinin itler unsurunu hâlâ yönettiği anlaşılmaktadır. Diğer taşınma hareketinde ise sıfat fiil yapısıyla iki cümlenin birleşmesi neticesinde taşınma yaşanmıştır. Burada derin yapıda tümleç işlevinde olan *köl* unsuru, orijinal yerinden hareket ederek yüzey yapıda sıfat filin sağına yerleşmiştir. Geride izini bırakmış ve iniş alanında *kel-* filinin yönetim alanına girmiştir. *kel-* fiili de taşınan ögeye yönelme hâli yüklemiştir.

(93A) Méniñ bir şérikim bar idi. "Benim bir ortağım vardı."

(93B) Men toḫti çayan bille ticaret ḳildim. "Ben Tohti Çayan ile ticaret yaptım."

Buradaki iki basit cümleyi taşınım ve dönüşüm kuralları çerçevesinde birleştirdiğimizde;

(93) Méniñ ticaretni bille **ḳil-idiġan** toḫti çayan deydiġan bir şérikim bar idi.

"Benim ticareti birlikte yaptığım Tohti Çayan adında bir ortağım vardı."

biçiminde birleşik cümle ortaya çıkmaktadır. 69A ve 69B'deki iki cümlenin tümleç görevindeki *toḫti çayan*, yani yüzey yapıdaki cümlenin derin yapıdaki unsuru olan öge taşınarak ana cümlede, sıfat fiilin sağında kendine yer bulmuş, geride ise izini bırakmıştır. Birleşmeden sonra ana cümlenin yönetimine giren *ticaret* iç unsuru ise –*ni* yükleme hâli ekini almıştır. Birleşme sırasında yan cümlenin öznesi *men* düşmüştür. Yukarıdaki cümlede AÖ taşıması sonucunda oluşan iz ile öncülü arasındaki ilişkiyi göstermek için cümle köşeli parantez içerisinde verilecektir. Burada taşınan AÖ'nün izi için b_i, iniş alnındaki yeri için ise $_i$ işareti kullanılacaktır.

[ÇÖ [AÖ Méniñ *b* [ÇÖ b_i ticaretni bille **ḳil-idiġan]** toḫti çayan$_i$ deydiġan] bir şérikim bar idi.]

Burada iki çekim öbeği (birincisi ana cümlenin çekim öbeği, ikincisi yan cümlenin çekim öbeği) olduğu için iki ayrı ÇÖ parantezi içinde gösterildi.

(94A) Eli tağamlar üyde olturatti. “Ali amcamlar evde oturuyor.”

(94B) Oğri üyge kirdi. “Hırsız eve girdi”

Yine buradaki iki cümlenin (94A ve 94B) sıfat fiil yardımıyla birleşiminden ortaya çıkan yapıda AÖ taşınması, boşluk kategorisi, iz ve öncülün durumu şöyledir. Ancak bu sefer durum biraz farklıdır. Yukarıdaki iki basit cümle, aşağıda farklı iki cümlede birleşebilir. Sıfat fiil yapısıyla oluşan her iki cümle de doğrudur. Yeni Uygur Türkçesi, cümledeki ögelerin dizilişi bakımından ÖNTY bir dil olmasına rağmen ÖTNY şeklinde de öge dizilişine de sahiptir. Yani Yeni Uygur Türkçesi serbest dolaşımlı bir dil olduğu için, cümle kurgusunda ögelerin yerlerini değiştirme imkânı sağlamaktadır.

(95-1) [ÇÖ *ti* [AÖ *b* Oğri b_i [ÇÖ *b* **kir-gen**] üy-**de**$_i$] Eli tağamlar olturatti.]

(95-2) [ÇÖ [AÖ *b* Eli tağamlar *b* b_i [ÇÖ **oltur-ġan** üy-**ge**$_i$]] ogri kirdi.]

Bu iki cümle derin yapıda ortak iki cümlenin farklı şekilde birleşmiş hâlidir. (95-1) cümlesinde *üy* AÖ derin ve yüzey yapıda ortaktır. Bu nedenle birleşme sırasında birisi düşüyor. İlk cümledeki üy, sıfat fiil ekinin getirilmesinden sonra taşınarak sıfat fiilin sağına yerleşiyor. Taşınma sırasında derin yapıdaki yönetenin yönetim alanından yüzey yapıda *oltur-* fiilinin yönetimine girdiği için taşınarak sıfat fiilin sağına yerleşiyor. Yöneten konumundaki *oltur-* fiili, *üy* AÖ’nün önceki hâli e yerine yeni hâlini üstlenmiştir. Peki, iki tane *üy* kelimesinden hangisinin düştüğünü ve hangi hâl ekini aldığını nasıl anlayabiliriz? Bunun sağlaması diğer cümleyle yapılabilir. Çünkü aynı cümleler farklı şekilde birleşmiştir. İkinci cümlenin yöneteni *kir-* fiilidir ve kendi yapısı gereği taşınan AÖ’ye *“üy*” yönelme hâli ekini yüklemiştir. Bu iki cümle, YB kuramında yöneten unsurun durum (hâl) ve Rol görevlendirmede nasıl etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu iki cümlede de dolaylı tümleç, sıfat fiilin sağına yüklemin de hemen önüne taşınmıştır. Bunun sebebi ise Türk dilinin genel özelliklerinden birisi olan vurgulanacak ögenin yükleme yaklaştırılmasıyla ilgilidir. Doğal olarak bu özellik Yeni Uygur Türkçesi için de geçerlidir.

(DY) İtlar kölde yuzadi.

(DY) Men keldim.

(YY) Men itler yüzgen kölge keldim.

Şekil 11.

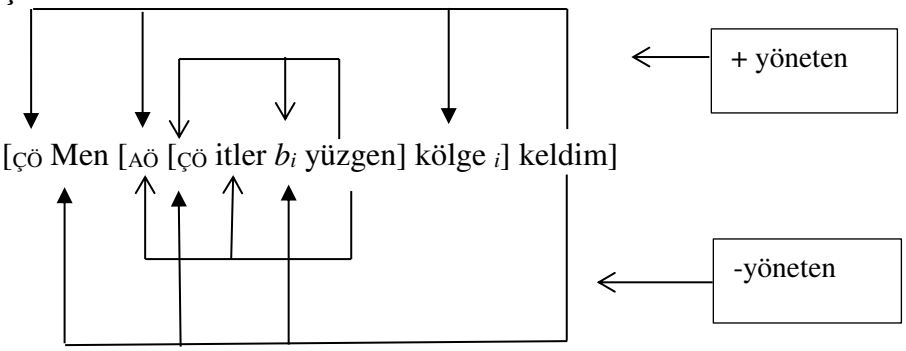

Buradaki şekilde yüzey yapıda son şeklini almış bir cümlenin derin ve yüzey yapıda yöneten-yönetilen ilşikisi gösterilmiştir. Çekim öbeğinin yöneteni konumundaki fiilin öbek yapıdaki unsurları yönetebilmesi hâlinde **(+ yöneten)** biçiminde gösterilmiştir. Öbek yapıdaki fiilin unsurları yönetemediği durumlarda ise **(- yöneten)** biçiminde gösterilmiştir. Bilindiği gibi bir çekim öbeğinde sadece bir yöneten vardır. Ancak bu cümle sıfat fiil yapısıyla oluşmuş birleşik bir cümle olduğu için iki yargı bildirmektedir. Dolayısıyla iki yöneten fiil vardır. Yüzey yapıdaki cümlenin yöneteni *kel-* fiilidir ve onun yönetebildiği unsurlar şeklin üst kısmında, yönetemediği unsurlar ise şeklin alt kısmında oklama yöntemiyle gösterilmiştir. Aynı şekilde derin yapının yöneteni olan yüz- fiilinin yönettiği unsurlar şeklin üst kısmında, yönetemediği unsurlar ise şeklin alt kısmında gösterilmiştir.

Şekil 11'e daha ayrıntılı bakılıacak olursa yüzey yapıdaki ÇÖ'nün yöneteni *kel-* fiilinin üç unsuru yönettiği görülmüştür. Birincisi derin yapıdan taşınarak yüzey yapıya yerleşen *kölge* tümlecidir. Taşınan bu AÖ baş ad konumuna geçerek yüzey yapıda başka bir AÖ oluşturmuştur. *kel-* fiili de yönetimi altında bu AÖ'yü yönetebilmiştir. Ayrıca geniş planda *kel-* kendi ÇÖ yapını yönetmiştir. Derin yapının yöneteni yüz- fiil de iki unsuru yönetmiştir. Birincisi, derin yapıdaki tümleç taşınarak yüzey yapıya geçimiştir. Geride bıraktığı boşluktaki iz, *yüz-* fiili tarafından yönetilmiştir. İkincisi *yüz-* fiili kendi ÇÖ yapısını yönetmiştir.

Şeklin alt kısmına yani yönetilemen unsurlar kısmına bakıldığında yüzay yapıyı yöneten *kel-* fiilinin üç unsuru yönetemediği görülmüştür. Bunlardan iki tanesi derin yapının ÇÖ yapısı içindedir. Derin yapıdan taşınarak yüzey yapıya geçen AÖ, *kel-* fiili tarafından yönetilebilmiştir. Ancak geride, derin yapıda bıraktığı izi yüzey yapı tarafından yönetilememiştir. Çünkü ana cümlenin etkisini azaltan bir engel vardır. Ayrıca özne ÇÖ'de dış üye olduğu için cümlenin fiili tarafından yönetilememiştir. Derin yapının yöneteni de kendi öbek yapısındaki öznesini yönetememiştir.

3.4.4.3. Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki Sıfat Fiilli Yapılarda AÖ-Taşınımı ve İz Teorisinin Karşılaştırılması

Taşınma hareketi, DY ve YY arasında ortak bir unsurun oluşmasını sağlamıştır.

Her iki lehçede de taşınarak yüzey yapıya çıkan AÖ ile geride, derin yapıda kalan izi araasında anlamsal bir bağ oluşmuştur.

Her iki lehçede de taşınan AÖ, yüzey yapının yöneticisi tarafından yönetilmiş, geride bıraktığı izi derin yapının yöneticisi tarafından yönetilmiştir.

Her iki lehçede de derin yapıdan yüzey yapıya taşınan AÖ'ye, yüzey yapının yöneticisi tarafından hâl yüklenmiş, Rol kuralı verilmiştir.

3.4.5. Nesne Sıfat Fiilli Yapıdaki Öznelerin Özellikleri

3.4.5.1. Özbek Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapıdaki Öznelerin Özellikleri

(96) (Men) [AÖ [ÇÖ **sizlar-ning __ qil-g'an]** yaxshiliqlaringizni] unutqan ekanman (OK, 59).

Men sizlärning qılğan yaxşılıqläringizni unutqan ekänmän.

"Ben sizin yaptığınız iyilikleri unutmuştum."

(97) Domla [AÖ [ÇÖ **sen-ing __ izla-gan]** narsani] topolmadi. (Taşkent)

Dåmlä sen-ing izlä-gän närsäni tåpålmädi.

"Hoca senin aradığın şeyi bulamadı."

Buradaki örneklerde yan cümleleri gösterebilmek için köşeli parantez içinde ve koyu puntoda yazıldı. İlk cümlede parantez içindeki baş ad (AÖ) "sizlar", taşınma hareketinden önce temel yapının öznesiydi. Aynı şekilde sonraki cümlede "sen" temel yapının öznesidir. Her iki örnek de temel yapıdaki nesneler yüzey yapıya, sıfat fiilin sağına taşındığı için nesne taşınmasına yani nesne sıfat fiil yapısına örnektir ve temel yapıdaki özneleri sıfat fiil yapısına dâhil olmuştur. Yani temel yapıdaki özneler, çekim öbeğindeki yönetenin etkisinde kalmaya devam etmektedir. Ancak sıfat fiil ekiyle birlikte çekim öbeği de sıfatlaşır. Bu öebeğin dışına çıkan nesne ile birkikte bir tamlama oluşturur. Hâl yüklemesi YB kuramında iyelik yapısına göre yapılır, ya da yalın hâlde ise çekim eki uyumuna göre uygulanır.

YB kuramına göre AÖ-iz ilişkisi, hâl yüklemesi, bağlamanın koşulları, boşluk kategorisi gibi alt kuralları gösterebilmek için sıfat fiil yapısı ile kurulmuş örnek cümleler ile ağaç şemasında daha ayrıntılı şekilde gösterilebilir.

(98) Maxdum uyiga kelgan mehmonni kutmaydi. (Meh, 25) .

Mäxdum üyigä kälgän mehmånni kütmäydi.

“Mahdum evine gelen misafiri beklemiyordu.”

Bu cümle ağaç şemasında şu şekilde gösterilebilir.

Şekil 12.

(YY) Maxdum uyiga kelgan mehmonni kutmaydi.

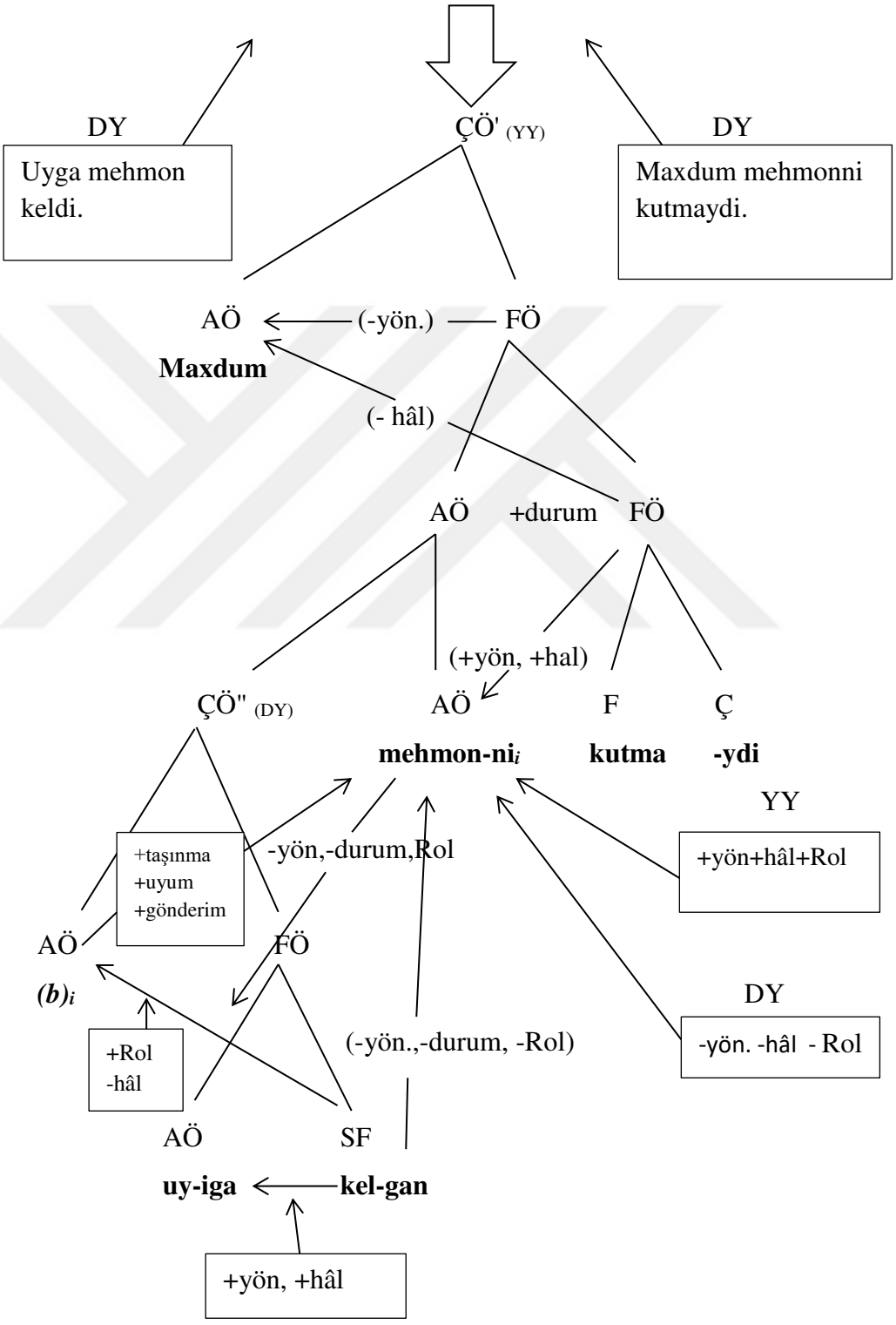

Ağaç şemasındaki ikili dallanmaları ve okların yönlerini daha iyi anlayabilmek için YB'nin kurallarının tekrardan hatırlatılması faydalı olacaktır.

Yönetim kuralı: Bir cümlede X Y'yi yönetiyorsa X yöneten, B yönetilendir. Bu durumda X Y'ye hükmeder, Y ise X' tabi olur. Ayrıca X ile Y'nin arasına engel giremez.[53] Yukarıdaki şekilde yönetme kuralı (yön.) biçiminde gösterilmiştir.

Hükmeden kuralı: Bir X eylemi bir başka eyleme komut verirse, o zaman X Y'ye hükmedemez, Y de X'e hükmedemez. Böyle durumlarda X'e hükmeden Y'ye de hükmeder.

Rol Kuralı: Cümlede her ögeye bir rol (görev) verilir ve sadece o ögeye aittir.

Durum (Hâl) kuralı: YB'de her AÖ bir hâli yüklenir. Hâl eklerinin belirlenmesinde şu kurallar takip edilir: Yalın hâlin belirlenmesinde çekim ve uyum aranır. Aitlik biçimi, iyelik morfolojisi ile belirlenir.

Bağlama kuralı: X Y'ye bağlanırsa Y X'e hükmeder.

Verilen bu kurallar, YB kuramında sıfat fiilli yapılar için geçerlidir. Şemalardaki oklar taşınmaların yönlerini ve etkilerini göstermektedir.

Şekil 12'de diğer örneklerde olduğu gibi ağaç modeli kullanılmıştır. Ayrıca diğer şekillerde görülmeyen oklama yöntemiyle unsurlar arasındaki yöneten, Rol, hâl yükleme ilişkileri gösterilmiştir. "*Mehmon uyga keldi.*" ve "*Mahdum mehmonni kumaydi.*" biçiminde derin yapıdaki iki cümlenin birleşmiş şeklidir. Derin yapıda özne konumunda olan "*mehmon*" taşınma hareketinden sonra yüzey yapıda sıfat fiilin sağına yerleşmiş, *baş ad* konumuna geçmiştir. Özne sıfat fiil yapısına örnek teşkil eden bu cümle ÇÖ' (çekim öbeği) altında önce ikiye dallanmıştır. Dallanan ana cümlede Üst FÖ ana cümlenin öznesi yani dış üye "*Mahdum*"a Rol yüklemiş ve görevlendirmiştir. Ana cümlenin fiili *kut-* derin yapıdan yüzey yapıya taşınmak suretiyle ana cümleye katılan nesneyi (*mehmon-ni*) yönetmiş ve ona Rol ile yükleme hâlini yüklemiştir. Derin yapıdaki fiilin yönetimi altında olan ve sıfat fiil ile yeni bir yapı oluşturan *baş ad*, yüzey yapıda *ol-* fiili tarafından yönetilmiştir. Burada *kut-* ana fiili, *kel-gan* sıfat fiilinin iç unsuru olan *uy-i-ga* tümlecine Rol yüklemiştir. Sıfat fiilin çekimli veya çekimsiz olması yönetim alanını etkilemektedir. David Crystal, sıfatlaşmış fiili, çekimsiz bir fiil olarak kabul etmiştir (Crystal, 1992: 372). Aslında Crystal bu konuda haklıdır. Çünkü sıfat fiil eki alarak sıfatlaşan bir fiil çekimsiz hâle gelir ve isim hâl eklerini alabilir. Yine de zamanı olmayan sıfat fiil, iç unsurunu

[53] Bu konuda Chomsky İngilizcede isim ve sıfatların yöneten/yönetilen olabileceğini kabul ediyor. Ayrıca, hiçbir AÖ'nin birden fazla yöneteni yoktur.

yönetme ve Rol yükleme yeteneğine sahiptir. Ancak aynı sıfat fiil hareket ederek yönetim alanının dışına çıkan AÖ'nin (özne veya nesne) geride bıraktığı izini yönetemez ve ona Rol yükleyemez. Yukarıda verilen tahlillerde sıfat fiil grubu ÇÖ" altında dallandırıldı. Çünkü bu ÇÖ" yüzey yapıda değil derin yapıda olduğu için, derin yapıda fiil henüz sıfat fiil eki almamıştır ve yönetimi altındaki unsurları yönetme gücüne sahiptir.

Şekilde *kutmaydi* fiilinin oluşturduğu FÖ'den *mehmonni* nesnesine ok çekilmiştir. Çünkü *mehmonni* nesnesi *kut-* fiilinin yönetimi altındadır ve kendisine yükleme hâli yüklenmiştir. Ayrıca derin yapıda tümleç görevinde olan *mehmon* taşınarak yüzey yapıda nesne konumuna geçmiştir ve taşınma sırasında geride iz bırakmıştır. Bu izden de *mehmon* nesnesine ok çekilmiştir. Bir diğer ok işareri *kelgan* sıfat fiilinden *uyiga* tümlecine ve *mehmon* nesnesine çekilmiştir. Burada tekrar derin yapıdaki cümleyi hatırlatmakta yarar vardır.

"*Mehmon uyga keldi*." şeklindeki derin yapıdaki cümlenin yöneteni olan *kel-* fiili cümlenin özne ve nesne konumundaki unsurlarını yönetmektedir. Ancak *mehmon* öznesi taşınarak sıfat fiilin sağına geçmiş, yüzey yapıdaki fiilin yönetimine girmiştir. Bu nedenle *kelgan* sıfat fiili *mehmon* nesnesini yönetemez hâle gelmiştir. Bu nedenle de (**-**) biçiminde gösterilmiştir. Yani yönetim alanında olmadığı için hâl eki yükleyememiştir. Ancak *uyiga* tümleci hâlâ derin yapının yöneteni *kelgan* sıfat fiilinin yönetimi altındadır. Ok işaretinde görüldüğü gibi yönelme hâli eki yüklemiştir.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için bir bir örnek daha verilebilir:

(99) Domla o'quvchilarning o'qigan kitoblarini oldi.

Dåmlä oquvçilärning oqigan kitåblärinni åldi.

"Hoca öğrencilerin kitaplarını aldı."

Şekil 13.

(YY) Domla o‘quvchilarning o‘qigan kitoblarini oldi.

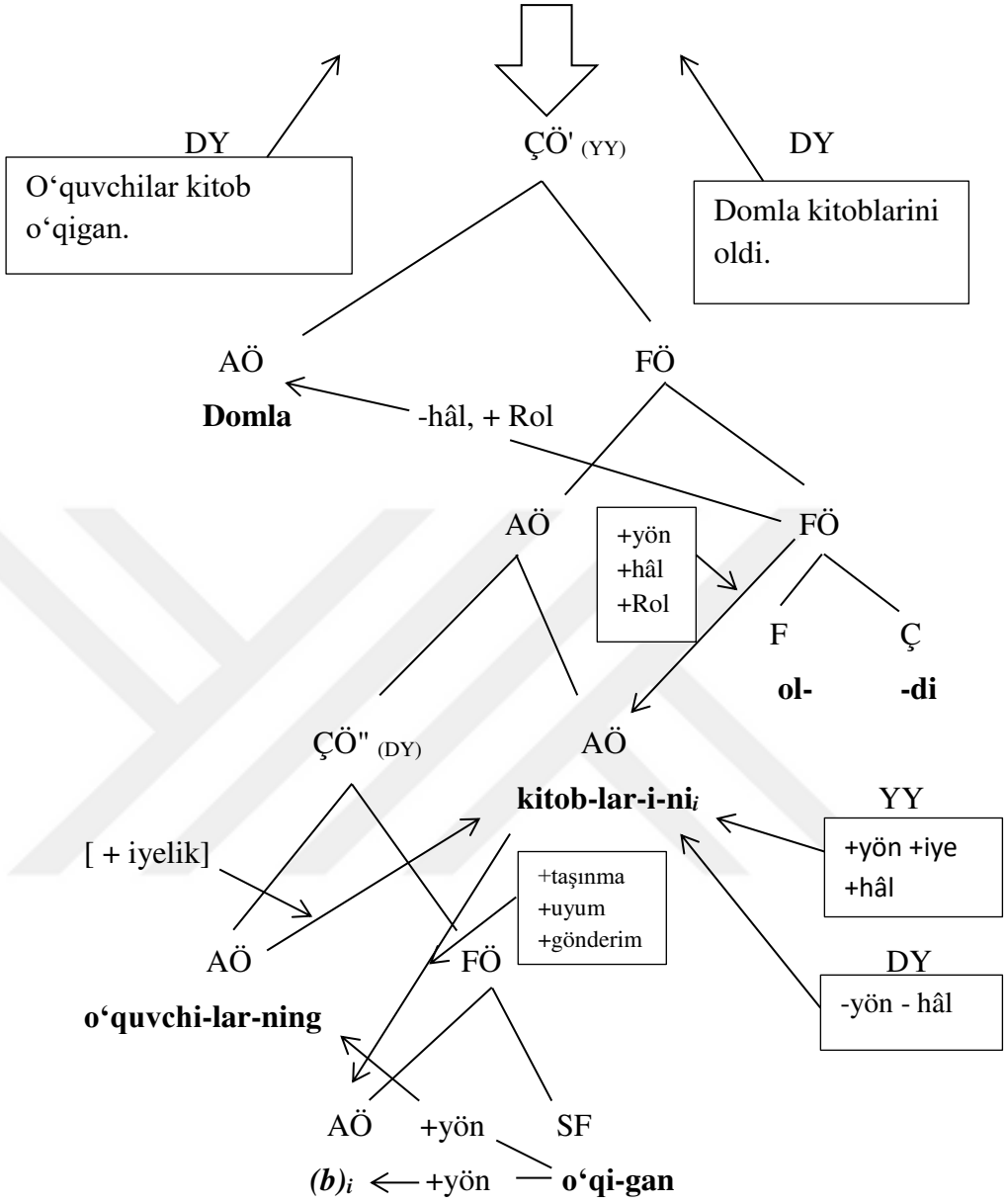

Şekil 13’teki cümle derin yapıdaki iki cümlenin birleşmiş hâlidir. Ayrıca ÇÖ' ve ÇÖ" olmak üzere iki yönetim alanı vardır. Yüzey yapıdaki cümlenin yöneteni *ol-* fiilidir. *ol-* fiili Öznenin özerk yapısı nedeniyle özneye herhangi bir hâl eki yüklememiş ve yönetememiştir. Bu nedenle ok işareti (–yön.) ile gösterilmiştir. *ol-* fiilinden çekilen bir diğer ok *kitoblarini* nesnesine doğrudur. *kitoblarini* nesnesi derin yapıdan yüzeye, *baş ad* konumuna geçince yüzey yapıdaki fiilin yönetim alanına girmiştir. Bu nedenle *ol-* fiili bu nesneyi yönetebilmiş, yükleme hâli ekini yüklemiş ve Rol görevlendirmiştir. Bir diğer ok, derin yapıdaki ÇÖ’nün yöneteni olan *o‘qi-* fiilinden taşınma hereketinden sonra geride oluşan boşluk ve derin yapının öznesine

doğrudur. Yönetim-bağlama kuramında taşınma hareketinden sonra nesnenin geride bıraktığı iz, yönetim alanındaki yerini kaybetmez. Bu nedenle cümlenin fili de bu izi yönetmeye devam etmiştir. Özneler yalın hâlde oldukları için yöneticiler ona bir hâl eki yükleyemezler. *o'qi-* fiili de öznesini yönetememiş ve hâl yükleyememiştir. ÇÖ yapısındaki bir AÖ taşınarak yüzey yapının yönetim alanına girse de eski yeri ile bağını tamamen koparmaz. Çünkü geride oluşan boşlukta izi vardır ve iziyle uyum ve gönderim-gönderge ilişkisi devam etmektedir. Bu nedenle derin yapının nesnesi taşınma hareketiyle yüzeye çıkmış olsa bile derin yapıdaki iziyle uyum, gönderim-gönderge ilişkisine devam etmiştir. Bu ilişki *eşimleme* olarak da adlandırılmakla birlikte yukarıdaki şekillerdeki tahlilde gönderim biçiminde gösterilmiştir. Ayrıca derin yapının öznesiyle arasında tamlayan tamlanan ilişkisi kurulmuştur.

3.4.5.2. Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapıdaki Öznelerin Özellikleri

(100) [ÇÖ [AÖ Seypidin] baliniñ [ÇÖ **ket-ken** mektibini] kördi.]

"Seyfettin çocuğun gittiği okulu gördü."

(101) [ÇÖ [AÖ Ular] Ḫociniyazniñ [AÖ **çék-idiġan** nasvalni] körmidi]. (UZ, 51)

"Onlar Hocaniyaz'ın içdiği sigarı görmedi."

(102) [ÇÖ Bovay [AÖ **kütül-mi-gan** vaḳiedin] aġzini éçip, hañḳétipla ḳaldi.] (GY, 266).

İhtiyar, beklenmeyen olaydan ağzını açıp aval aval bakıp kaldı.

Buradaki örnek cümleler yan cümleleri ve öbek yapıları gösterebilmek için köşeli parantez içerisinde verilmiştir. 100 numaralı cümlenin derin yapısında *"Bala mektebke ketti."* cümlesinin fiili sıfat fiil ekini alarak sıfatlaşmıştır. Tümleç görevindeki *mekteb* ise taşınarak sıfat fiilin sağına geçerek ana cümlenin yönetimine girmiştir. Böylelikle önceki hâl ekini düşürüp yerine yötenemi altındaki *kör-* fiili tarafından atanan *-ni* yükleme hâlini almıştır. Diğer örnek cümlelerde de derin yapıda nesne görevindeki ögeler taşınıp sıfat fiilin sağına yerleşmiştir. Yani nesne sıfat fiil yapısındadırlar. Bu yapılarda taşınan nesneler üst yapıda yani ana cümledeki fiilin yönetim alanına girmiştir. Ancak derin yapının öznesi yerinde sabit kaldığı için sıfat fiil ekini alarak sıfatlaşan fiilin yönetimi altında kalmaya devam etmiştir. Sıfat fiil eki alan öbek sıfatlaşmıştır. Nesne orijinal yerinden taşınmasına rağmen geride izini bırakmıştır ve geride kalan öbek yapıyla bağlantısı kopmamıştır. Bu nedenle nesne taşındıktan sonra geride sıfatlaşan öbekle birlikte bir tamlama oluşturmuştur. Bu

tamlamada hâl yüklemesi yapılırken YB kuramında iyelik morfolojisine göre, eğer yalın hâlde olacaksa çekim uyumuna bakılır.

Nesne sıfat fiil yapısında öznenin durumunu, AÖ-iz ilişkisini, hâl yüklemesi ve boşluk kategorisi gibi YB kuramının alt kurallarını bir arada gösterebilmek için cümleyi ağaç şemasında tahlil etmek gerekir.

(103) Ular Ҕociniyaz-niñ **çék-idiġan** nasval-ni körmidi.

Onlar Hocaniyaz'ın çektiği nas[54] otunu görmedi.

[54] Çiğnemek için yapılmış, maraş otuna benzer bir tütün.

Şekil 14.

(YY) Ular Ҕociniyaz-niñ **çék-idiġan** nasval-ni körmidi.

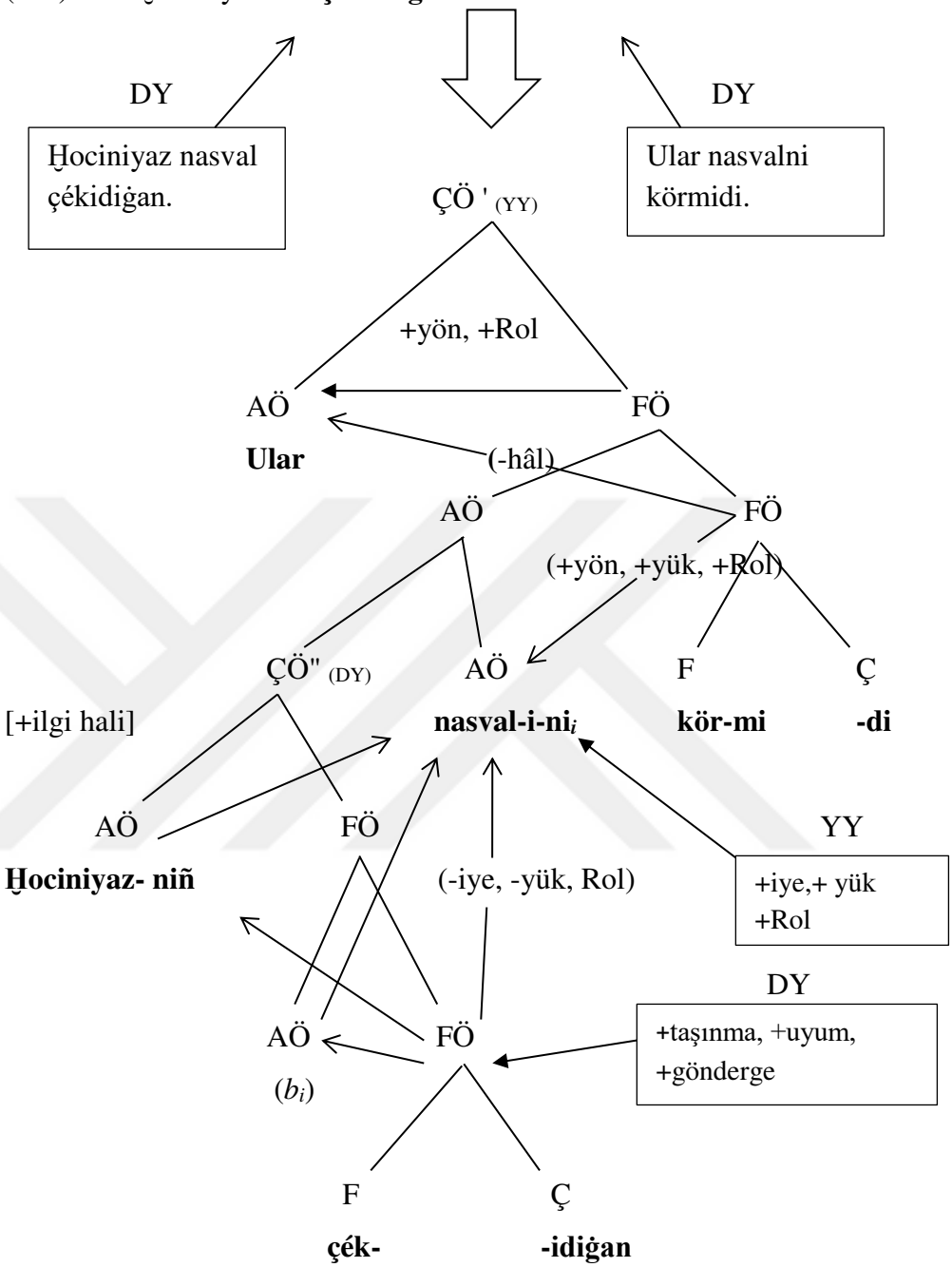

Bu şemada ağaç şeklindeki dallanma, ana cümlenin ve sıfat fiil yapısının oluşum sürecini göstermektedir. Ok işaretleri ise, YB Kuramının alt kuralları olan yönetim-bağlama, taşınma, uyum, gönderim-gönderge, hâl eki yükleme, Rol kuramı gibi bağlantıları göstermektedir. Şekil 14'te iki ÇÖ yapısı ve iki yönetim alanı vardır. Birinci yönetim alanı, yüzey yapıdaki *kör-* fiilinin oluşturduğu yönetimdir. Yukarıda göründüğü gibi fiil öznesine bir hâl eki yükleyememiş ve yönetim gücü azalmıştır. Yine *kör-* fiili taşınma haraketinden sonra yüzeydeki yönetimine giren *nasvalni* nesnesini yönetmeye başlamış ve yükleme hâli ekini yüklemiştir. Derin yapının

yöneticisi olan *çek-* fiili de tşaınma hereketinde sonra oluşan boşluğu yönetmiştir. Taşınan nesnenin geride kalan öbekle bağlantısı ve oluşturduğu isim tamlaması, görüldüğü gibi ok işaretiyle gösterilmiştir. Ancak taşınma hareketiyle yüzey yapıya çıkan nesnesi yönetim alanından çıktığı için, onu yönetememiştir. Bu nedenle ok işaretinde gösteriildiği gibi yönetim-bağlama ilişkisi (-) biçimnde gösterilmiştir.

(104) Bovay **kütül-mi-gan** vaḳiedin aġzini éçip, haññétipla ḳaldi.

"Dede beklenmeyen olaya ağzını açıp şaşırıp kaldı."

Şekil 15.

Bovay **kütül-mi-gan** vaḳiedin aġzini éçip, haññétipla ḳaldi.

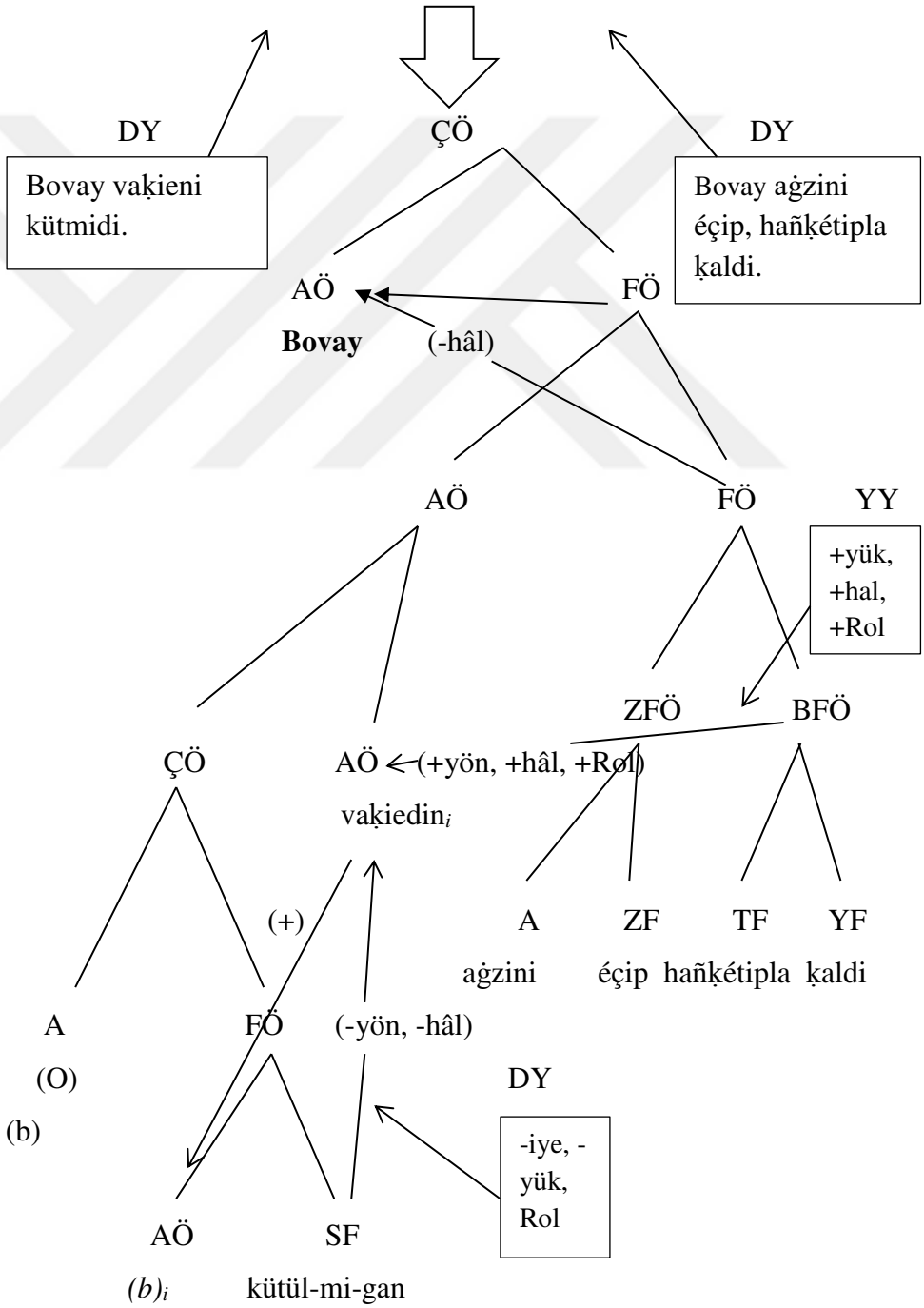

Şekil 15'te olduğu gibi sıfat fiilli yapılarada meydana gelen değişimler ikili dallanmalarla gösterilmeye çalışılmıştır. Bu şemalarda cümleler ÇÖ altında önce ikiye dallanmıştır. Özne dış üye olduğu için ilk adımda öbekten ayrılmış, ancak yüzey yapının yöneticisi olan *ḳal-* fiilinin yönetiminin dışında kaldığı için herhangi birhâl eki yükleyememiş ve yönetim ilişkisi (**-**) biçiminde gösterilmiştir. Öbek yapının geriye kalan kısım, fiilin yönetimi altında olduğu için FÖ altında ikiye ayrılmış (+) işaretiyle gösterilmiştir. Sonrasında sıfat fiil yapısı ve nitelediği isim ikiye ayrılmıştır. Burada derin yapının öznesi (*Ular*) düşerek boşluk oluşmuş ve *b* işaretiyle gösterilmiştir. Ayrıca zarf fiil öbeği (ZFÖ) de ikiye dallanma ile gösterilmiştir. Yukarıdaki cümlede *vaḳie* nesnesi derin yapıdan yüzey yapıya taşınmak suretiyle *hañḳétipla ḳal-* fiilinin yönetimine girmiştir. Yüzey yapının yöneticisi konumundaki *hañḳétipla ḳal-* fiili tarafından yönetim alanına giren *vaḳie* nesnesine *–din* çıkma hâli eki yüklenmiştir. Bunun yan sıra ana cümlenin yani yüzey yapıdaki cümlenin fiili, özne hariç kendi ÇÖ alanındaki diğer ögeleri de yönetmektedir ve onlara da hal eki veya rol kuralı gereği ögelere görev vermektedir. Derin yapının yönetim alanından dışarı çıktığı için *kütül-* fiili tarafından yönetilememiştir ve (-) işaretiyle gösterilmiştir.

3.4.5.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapıdaki Öznelerin Karşılaştırılması

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki örneklerde görüldüğü gibi nesne sıfat fiilli yapılarda, yani, nesnenin taşınarak *baş ad* konumuna geçtiği sıfat fiilli yapılarda derin yapının öznesi ile yüzey yapıya çıkan nesne arasında tamlayan tamlanan ilişkisi oluşmuştur.

Her iki lehçenin nesne sıfat fiilli yapılarında, derin yapının öznesi ilgi hâli ekini; yüzey yapının nesnesi ise iyelik ve yükleme hâli ekini almıştır.

Sonuç olarak derin yapının nesnesi, yüzey yapıya taşınmasına rağmen derin yapıyla bağlarını koparmamıştır.

3.4.6. Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yönetilen İlişkisi

3.4.6.1. Özbek Türkçesindeki Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yönetilen İlişkisi

Bu bölümde sıfat fiil yapısının öznesi ile iyelik morfolojisindeki baş ad arasında nasıl bir ilişki olduğu hakkında bili verilecektir. Bu konunun izahatına iyi bir örnek teşkil ettiği için önceki bölümde kullanılan bir cümle tekrar kullanılacaktır.

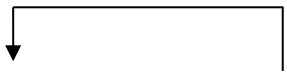

Domla [$_{SF}$ **<u>o‘quvchilar-ning</u>** __ <u>o‘qigan</u>] **kitoblarini** oldi.

Yönetilen Yöneten

“Hoca öğrencilerin okuduğu kitapları aldı.”

Cümlede derin yapının nesnesi *“kitob”,* sıfat fiilin yönetim alanının dışına taşınır. Yani ağaç şemasını göz önüne getirilirse, alt kademedeki ÇÖ’nün nesnesi “kitob”, yöneteni olan *o‘qi-* fiili ile yönetim ilişkisini kesip daha üst kademedeki ÇÖ yapsısında *ol-* fiilinin yönetimine girmiştir. Taşınmanın öncesinde nesne *“kitob”* ve yöneteni *o‘qi-* aynı ÇÖ’nün içerisindeydi. Nesne sıfat fiil yapısında taşınacak ögeyi yöneten ile yönetilen arasındaki ilişki belirlemiştir. Yöneten öge yerinde kalmış, yönetilen öge Türk dilinin yapısı gereği sıfat fiilin sağına yerleşmiştir. Bu harekette iyelik morfolojisi, yönetene hükmeder. Peki, taşınma sonrasında yöneten ile yönetilen arasında bir engel ortaya çıkarsa ne yapılabilir? YB’nin kurallarına göre yöneten ile yönetilen arasında herhangi bir engelin olmaması gerekir. Eğer engel varsa, Rol kuralı ve hâl yüklemesi hakkında yorum yapılamaz. Hâl yüklemesi için, ÇÖ’nün unsurları arasında kesintisiz bir ilişkinin olması gerektiği unutulmamalıdır. Örnekteki cümlede *kitob* nesnesi *o‘qi-* fiilinin yönetim alanından çıktığı için arada bir engel oluşmaktadır. YB kuramına göre arada bir engel varsa, hâl yüklemesinin olmaması gerekirdi. Ancak örnekte görüldüğü gibi nesne taşınmasına rağmen eski yerindeki öznesi ile ilişkisini sürdürmektedir.

Bu cümlenin Türkiye Türkçesine aktarılmış hâline bakılırsa YB kurallarına uyulduğu ve hâl yüklemesinin derin yapıdaki ÇÖ içinde [öğrenciler**-in** oku**-duğ-u**] kaldığı görülmektedir. Burada derin yapının öznesi ilgi haki ekini almış ve sıfat fiile de iyelik eki eklenmişitir. Yani iyelik morfolojisi *baş ad*a değil sıfat fiile eklenmiştir. Bu durumu Öğrencilerin okuduğu kitaplar şeklinde kısaca ağaç şemasında gösterecek olursak;

Şekil 16.

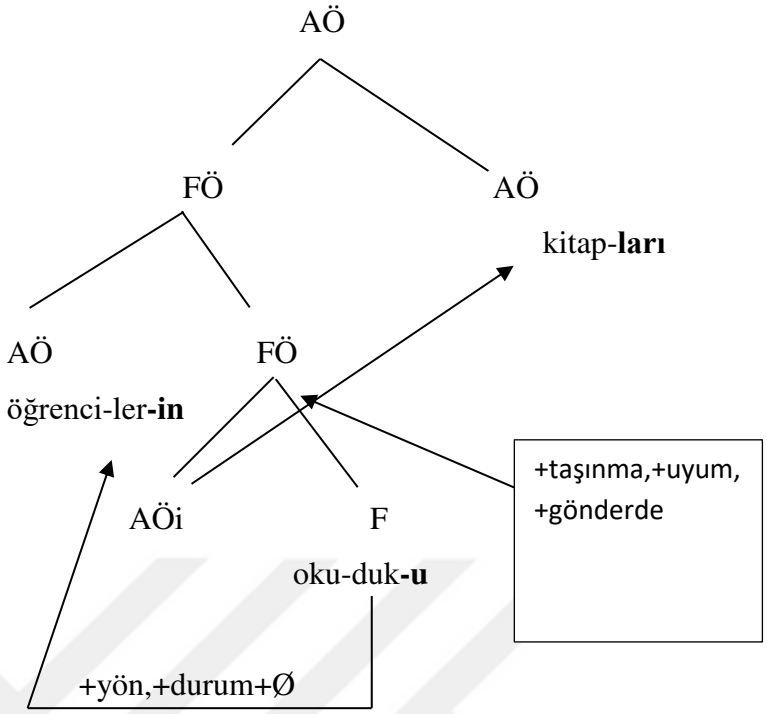

Şemeda yöneten *oku-* fiili le yönetilen *öğrenci* öznesi arasında hiçbir engelin olmadığı görülmektedir. Bu öreneği (*Ben-im oku-duğ-um kitap, sen-in oku-duğ-un kitap*) şeklinde çoğaltabiliriz.

Özbek Türkçesinde kural ihlaline rağmen, taşınan AÖ *kitob-ları-nı,* yöneten AÖ o‘quvchilar**-ning** ilgi hâli yükledi. Bir başka cümleye bakalım:

*Men sen **yaz-gan** kitob-ni o‘qidim*. “Ban senin yazdığın kitabı okudum.”

Aslında burada her ne kadar alt cümlenin öznesi eksiz görünse de aslında yalın hâldedir ve yukarıdaki cümle ile aynı kuralı ihlal etmektedir. Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de aynı kuralın ihlal edildiği görülmektedir. Bu kural ihlali ile ilgili olarak, Özbek Türkçesinde yönetme kuralına uyulmadığında ÇÖ’nün yöneten ile yönetilen arasında bir engel oluşturmadığı söylenebilir. Ya da YB kuramında engel kuralı, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi başta olmak üzere Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçeleri için geçerli olmayabilir. Belki de *–gan, -gen* sıfat fiilin ekinin bir etkisidir. Çünkü kuralın ihlal edildiği lehçelerde ağırlıklı olarak sıfat fiil eki için *–gan, -gen* kullanılmaktadır. *–gan, -gen* eki, Oğuz grubu Türk lehçelerine nazaran daha fazla işleve sahiptir. Etken yapılarda sıfat fiil ekinin hâl eki almadan yalın halde kullanılması Moğolcadan Özbek Türkçesine geçmiş olabilir. Çünkü Moğolcada sıfat fiil yapıları yalın hâlde kullanılmakta, sıfat fiik eklerine hâl eki gelmemektedir.

*çinu-a yin **ideg-sen** ḳonin* “kurdun yediği koyun”,

şabi-yin ***uñşiġ-san*** *nom* “öğrencinin okuduğu kitap” (Poppe, 2016: 211). Türk dilinin Moğolcadan pek çok kelime ve gramer yapısı aldığı düşünülürse belki sıfat fiilin bu kullanım şekli de Moğolcadan alınmış olabilir. Bu örnek cümleler de bunu desteklemektedir.

3.4.6.2. Yeni Uygur Türkçesindeki Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yönetilen İlişkisi

Nesne sıfat fiilli yapılarda yöneten ile yönetilen arasında nasıl bir ilişkinin olduğu hakkında bilgi verebilmek için öncelikle *baş ad*ın derin yapıdaki durumu incelenmelidir. Derin yapıdaki nesne, taşınma hareketinden önce bu yapının yönetenine bağlıdır ve nesneye iyelik morfolojisi görevi yüklenmiştir. Cümlede nesne sıfat fiilli yapının oluşabilmesi derin yapının yöneteni yani yüklem yerinde kalmak koşuluyla, nesne, sıfat fiilin sağında uygun bir yerdeki iniş alanına taşınmalıdır. Böylelikle derin ve yüzey yapı sıfat fiilin etrafında ikiye bölünmüş olur. Bölünme sonrasında yöneten ile yönetilen unsular arasında bir engelin olup olmadığına dikkat edilmesi gerekir. Eğer engel bir durum varsa yönetim ile hâl yüklemesi kuralları nasıl uygulanabilir? YB kuramına göre yöneten ile yönetilen arasında herhangi bir engel olmamalıdır.

Bilindiği gibi YB kuramı kurallarına göre bir hâl yüklemesi olabilmesi için unsurlar arasında yönetim ilişkisinin tam olması gerekir. Unsurlar arasındaki yönetimde bir zafiyet varsa, hâl yüklemesinden bahsedilemez. Bu durumu örneklerle açıklamaya çalışalım:

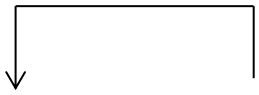

Men uniñ **__taşlanġan** kitabni aldim.

“Ben onun bıraktığı kitabı aldım.”

Bu cümlede derin yapının nesnesi *kitab* taşınmış, böylelikle derin yapıda *taşla-* fiilinin yönetiminde olan iç üye *kitab,* yönetim kategorisini değiştirerek bir üst kategoriye taşınmak için sıfat fiil yapısının dışına çıkmıştır. Ancak *kitab* nesnesi derin yapıdaki yönetim alanının dışına çıkmış olmasına rağmen yükleme hâli ekini korumuştur. YB kuramının hâl yükleme kuralında, yöneten ile yönetilen unsur arasında herhangi bir engel olmaması gerekir. Bu örnekte arada engel (sıfat fiil) olmasına rağmen yönetim ilişkisi devam etmektedir. Yeni Uygur Türkçesindeki bu durumu açıklamadan önce diğer Türk lehçelerindeki böyle bir kullanım var mı, ona bakılmalıdır. Türkiye Türkçesinde örneklere bakılırsa;

“Onun bıraktığı kitap” / “Onun bıraktığı kitabı” şeklinde iki kullanım da doğrudur. Türkiye Türkçesinde *baş ad* konumundaki kitap yalın hâlde veya yükleme hâlinde ve sıfat fiile iyelik eki getirilmiştir.

Kazak Türkçesinde ise *men-iŋ oḳuġan kitab-ım* ya da *men oḳuġan kitap* şeklinde iki kullanımı da mevcuttur. Bu bilgiler ışığında Yeni Uygur Türkçesinde yöneten-yönetilen ilişkisine için şunlar söylenebilir:

a. İki unsur (yöneten-yönetilen) arasında hâl yüklemesi ve tamlama ilişkisi mevcutsa yönetim kuralları da uygulanabilir.

b. Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılarda hâl yüklemesi yapılabilmesi için yöneten-yönetilen arasındaki ilişki olmayabilir. Böyle durumlarda tamlama kurallarına tamlayan-tamlanan ile ilgili kurallara bakılır. Bir ağaç şemasıyla bu duruma daha yakından bakalım.

(105) Ular Ḫociniyaz-niñ **çék-idiġan** nasval-i-ni körmidi.

Onlar Hocaniyaz’ın içtiği sigarayı görmedi.

Şekil 17.

Ular Ḫociniyaz-niñ **çék-idiġan** nasval-i-ni körmidi.

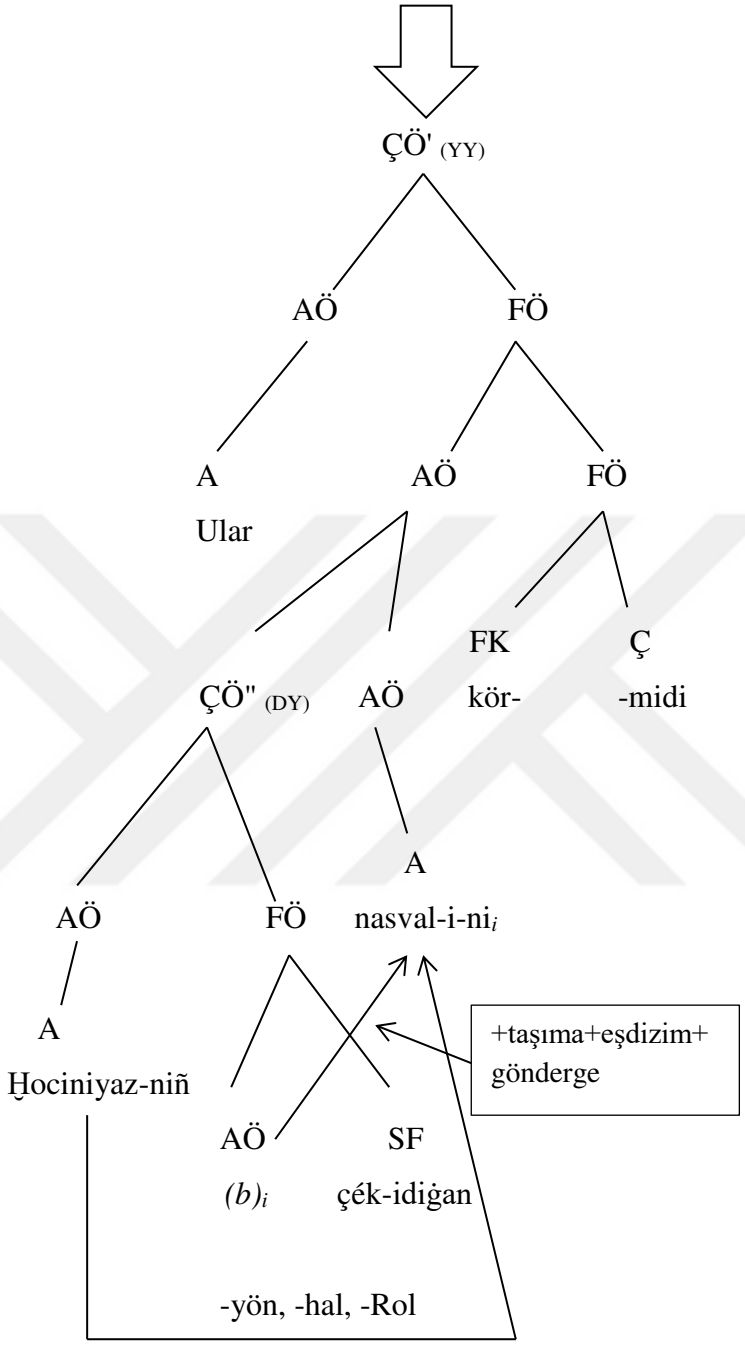

Burada görüldüğü gibi sıfat fiilin yönetimi altında olan *Ḫociniyaz-niñ* ile sıfat fiilin yönetim alanında çıkıp üst yapıda ana fiilin yönetimine giren *nasval-i-ni* arasında iyelik morfolojisi açısından bir engel vardır. Yeni Uygur Türkçesindeki bu kural ihlaline bakıldığında aynı durum Özbek Türkçesinde de vardır. Bunun yanı sıra Kazak, Kırgız, Tatar Türkçelerinde de görülmektedir. Ancak Oğuz grubu Türk lehçelerinde durum farklıdır. Orada sıfat fiil eki, iyelik morfolojisini üstlenmektedir. YB kuramındaki bu kural ihlalinin nedeni ile ilgili birkaç şey söylenebilir:

İlk akla gelen öneri YB kuramındaki engel teorisi, Yeni Uygur Türkçesi için geçerli olmayabilir.

Yeni Uygur Türkçesi sondan eklemeli bir dil olduğu için ve sağa doğru dallanmalar olduğu için, sıfat fiillerin oluşturduğu FÖ yapılarının bir engel teşkil etmediği söylenebilir.

Belki de Yeni Uygur Türkçesinde iz ile öncül arasındaki ilişki daha kuvvetlidir. Bu nedenle taşınan AÖ hâl ekini korumaktadır.

Bu yapı yabancı bir dilin etkisi altında gelişmiş olabilir. Bunu kanıtlamak için delilimiz çok zayıf olsa da aynı kural ihlali Moğolcadaki sıfat fiil yapılarında da tespit edilmiştir.[55]

3.4.6.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yönetilen İlişkisinin Karşılaştırılması

Yönetim ve Bağlama kuramında hâl ve Rol yüklemesinin yapılabilmesi için yöneten ile yönetilen arasında herhangi bir engelin olmaması gerekir. Bu genel kuralın Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde ihlal edildiği görülmektedir.

Her iki lehçede de nesne sıfat fiil yapılarında hâl yüklemesinin yapılabilmesi için yöneten-yönetien ilişkisi aranmaz. Yani yöneten ile yönetilen araasındaki engel yönetim kurallarının uygulanması için bir engel teşkil etmemektedir.

Her iki lehçede de iz ile öncül yani taşınan nesnenin geride bıraktığı boşluk ile yüzey yapıdaki konumu arasında daha güçlü bir olduğu söylenebilir.

Bu açıdan bakıldığında her iki lehçededе nesne sıfat fiil yapılarında yöneten-yönetilen kuralının ihlal edilmesi ortaktır.

3.5. SIFAT FİİLLİ YAPILARDA İYELİK MORFOLOJİSİ

Türkçede sıfat fiiller üzerine çalışmalar yapan Underhill, dönüşüme uğrayan *baş ad*ın işlevine göre sıfat fiilli yapıları özne sıfat fiil (subject participle) ve nesne sıfat fiil (object participle) olmak üzere ikiye ayırmıştır (Underhill, 1972: 87-88). Zimmer, Hankhamer ve Knecht gibi araştırmacılar da aynı şekilde sıfat fiilli yapıları iki gruba ayırmıştır. Ancak Underhill'in nesne sıfat fiil şeklinde adlandırdığı yapıya bu araştırmacılar eğer yapı iyelik morfolojisinde ise "*sahipli sıfat fiil*" demişlerdir (Zimmer, 1987: 58-59; Knecht ve Hankhamer, 1976: 132). Bir başka araştırmacı Haig ise sıfat fiil yapısının öznesi ile fiili arasında uyumsuz olan hallerde kullanılan –*An* sıfat fiili için "*serbest sıfat fiil*" demiştir (Haig, 1998: 38-42).

[55] Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Poppe, 2016: 211)

Genel olarak Türkçe sıfat fiilli yapıları inceleyen araştırmacılar, sıfat fiilli yapıları Özne Sıfat Fiil (ÖSF) ve Nesne Sıfa Fiil (NSF) yapıları olmak üzere iki grupta toplamışlardır. Bu sıfat fiilli yapılarda kullanılan ekler hakkında bazı görüşler geliştirilmiş, ÖSF yapılarında *-An,* NSF yapılarında ise *-DIK* ekinin kullanıldığı dile getirilmiştir. Underhill'in öncülüğünü yaptığı bu görüşün savunucuları, Türkiye Türkçesini örnek alarak bir değerlendirme yaptıkları için öne sürülen bu fikirler Oğuz grubu Türk lehçelerini kapsamaktadır. Bu bölümde Underhill'in ve diğer araştırmacıların Türkiye Türkçesi üzerinden sıfat fiillerde iyelik ekinin durumu hakkındaki görüşlerinin Özbek ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiilli yapılara uygun olup olmadığı belirtilecektir. Bunun için de çeşitli örnek cümleler kullanılacaktır.

3.5.1. Özbek Türkçesindeki Sıfat Fiilli Yapılarda İyelik Morfolojisi

Türkiye Türkçesinde özne sıfat fiilli ve nesne sıfat fiilli yapılarda farklı ekler kullanılmaktadır. Özne sıfat fiil için *–An*, nesne sıfat fiil için *–DIK* eki kullanıldığı için bu yapıları birbirinden ayırmak kolaydır. Ancak Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde böyle bir ek farklılığı görülmemektedir. Ayrıca Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de farklılık görülmez. *–gAn* eki çok işlevli bir ek olduğu için farklı görevlerde kullanılmaktadır. Bu lehçelerdeki ÖSF ve NSF yapılarında kullanılan ekler aynı olduğu için eklerin kullanım kuralları arasında farklılık vardır. Özbek ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiilli yapılarda sahip olan ile sahip olunan ya da başka bir deyişle sıfat fiil cümleciğinin öznesi ile nesnesi arasındaki ilişkileri ve her iki Türk lehçesinde sıfat fiil yapılarındaki iyelik morfolojisini görebilmek için konunun örnek cümleler üzerinden anlatılması daha faydalı olacaktır:

(106) Sen **o'qigan** kitob. (Özbek) "Senin **okuduğun** kitap."

(107) Sen **oḳuġan** kitab (Uygur) "Senin **okuduğun** kitap."

Her iki cümlede de *baş ad* iyelik morfolojisinde değildir. Bu iki cümlenin verilmesinin sebebi, baş adın yalın hâlde olması YB'nin alt kurallarını ihlal etmemektedir ve cümleler gramer açısında da doğrudur.

(108) Kishining maktabga **boradigan** bolasi. (Özbek) "Kişinin okula giden çocuğu."

Séniñ oḳuġan kitab (Uygur)

İyelik morfolojisi, sıfat fiil cümleciğine ilgi hâli yükler. Böylelikle tamlayanını etkilemeye çalışır. Bunun için sahip olan ile sahip olunan arasında bir uyum olmalıdır.

(109) Menim **o‘qiganim** kitobim. (Özbek) “Benim okuduğum kitap.”

Örneğinde ise hem sıfat fiile hem de *baş ad*a iyelik eki yüklenmiştir. Bu cümlede derin yapının nesnesi *“kitob”* taşınma hareketi gösterdiği için nesne sıfat fiil yapısındadır. Nesne sıfat fiil yapısında derin yapının öznesindeki ilgi hâli eki *baş ad*a iyelik eki koymamızı gerektirir. Ancak hem *baş ad* hem de sıfat fiilin iyelik eki alması, YB kuramının ihlal edilmesine neden olmuştur. Özbek grameri açısından da doğru bir cümle değildir. Tek yapıda iki hâl eki veya teta görevlisi kullanılamaz. Eğer kullanılırsa ikisi de aynı yapıyı yönetmeye çalışacağı için YB kuramı ihlal edilecektir. Bu yapıda, temel cümlenin öznesi *menim* ile sıfat fiil ve *baş ad* arasında bir uyum olduğu görülmektedir. Sıfat fiil ve *baş ad* iyelik morfolojisine sahiptir. Temel cümlenin öznesi ise ilgi halindedir. Temel cümlenin *baş ad*ı ve sıfat fiil iyelik morfolojisine sahip olduğu için, sıfat fiil ve *baş ad* ikisi de aynı unsuru yönetme eğiliminde olacaklar ve birbirlerinin önünü keseceklerdir. Bu nedenle bir engel oluşacaktır. YB kuramı kurallarının tam olarak işletilebilmesi için unsurları arasında herhangi bir engelin olmaması gerekir. Ancak *o‘qiganim kitobim* örneğinde iki hâl yüklemesi ve hâle yüklenen tek bir unsur *menim* olduğu görülmektedir. Yani *menim* öznesi iki ilgi hâlini etkilediği görülmektedir. Bu durum YB kuralını açık bir şekilde ihlal etmektedir. Türkiye Türkçesinde; “*Benim okuduğum kitabım.*” gibi bir yapıda da aynı durum vardır. Cümlede *kitabım* ögesini yöneten ve hal belirleyicisi olarak kabul edersek, ikinci iyelik morfolojisi yani *okuduğum* boşa çıkacaktır. İyelik morfolojisinde gereksiz olan morfolojinin kaldırılması gerekir. Peki, bu durumda hangisi fazlalıktır ve kaldırılmalıdır? Yan cümlenin ya da derin yapının yönetenini sıfat fiil oluşturduğu için iyelik morfolojisini de sıfat fiil belirler. Sıfat fiil de öznesiyle birlikte yan cümlede ÇÖ oluşturduğu için ÇÖ’nün dışına çıkan unsurdaki ek fazlalıktır ve çıkarılmalıdır. Türkiye Türkçesinde bu geçerlidir, ancak Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde durum biraz farklıdır. Burada *–gan, -gen* sıfat fil ekinin özel durumu nedeniyle öznesi olan etken cümlelerde sıfat fiil ekinin eksiz kullanılması gerekir. Dolayısıyla sıfat fiilde bulunan iyelik fazlalıktır ve çıkarılmalıdır. Bunun örneği ise şu şekildedir:

(110) Menim **o‘qigan** kitobim. (Özbek) “Benim Okuduğum kitap.”

(111) Menim 30 yaşġa **kirgen** vaḳtimda (SR, 78, Uygur) “30 yaşına girdiğim çağda.”

Yukarıda Türkiye Türkçesi için yaptığımız açıklamalardan sonra o yapının Özbek ve Yeni Uygur Türkçesi için YB kuralına uymadığını ve farklı şekilde

kullanılması gerektiğini söylemiştik. Türkiye Türkçesi için doğru olan ancak Özbek ve Yeni uygur Türkçesi için kurallı olmayan yapının doğrusu "*Menim o'qigan kitobim."* şeklindedir. Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiil yapılarında aynı ek (*-gan, -gen*) kullanılmaktadır. Her iki yapıda da sıfat fiil nötrleşmektedir. Dolayısıyla sıfat fiil eksiz kullanılmaktadır. Bu nedenle 110 numaralı cümlede

"o'qiganim kitob" değil belki *"**o'qigan** kitobim"* veya *"men o'qigan kitob* demek daha doğru olabilir.

Buna göre sıfat fiile eklenen sahiplik eki, aslında bağlı olduğu isme aitmiş gibi görünüyor. Fakat öyle değil. Bu sebeple yukarıdaki gibi durumlarda sıfat fiile eklenen sahiplik eki arkasından gelen ada eklemek her zaman mümkün değildir.

(112) Ivan og'a, ko'pdan beri **orzu qilgan-im** bolsheviklar partiyasiga a'zo bo'lib kirdim. (OTG I, 510).

İvän åġa, köpdän beri årzu ḳılgä-nim bolşeviklär pärtiyäsigä ä'zå bolib kirdim.

"İvan ağabey, uzun zamandır arzu ettiğ-im Bolşevikler partisine üye olarak girdim."

(113) Hech o'ylamaganim, **kutmagan-im** har bir narsani gapirdilar (OTG I, 512).

Heç oylämägänim, kütmägän-im här bir närsäni gäpirdilär.

"Hiç düşünmediğim, beklemediğ-im herbir şeyi söylediler."

Demek ki, verilen örneklerdeki sahiplik ekleri hareketin kime ait olduğunu göstermektedir. Eğer sahiplik-iyelik eki olmasa, hareketin kime ait olduğu açık olmayabilir:

(114) Akam ham **aytganim** Saidabror yuzboshining xizmatqori edi. (OTG I, 514).

Äkäm häm äytgänim Säidäbrår yüzbåşining xızmätqåri edi.

" Ağabeyim de konuştuğum yüzbaşı Saidebrar'ın emir eriydi".

Örnekteki "aytganim" sözü iyeliksiz (aytgan) şeklinde kullanıldığında, konuşan adam mı abisi mi yoksa hizmetkâr mı abisi belli değildir. Gerçi bağlama görevindeki sıfat-fiili, iyelik ekiyle kullanmak suretiyle hareketin kime ait olduğunu ifade etmek günümüz Özbek Türkçesinde geçerli değildir. Bu mana, sıfat-fiile bağlanan isimdeki iyelik eki veya başka söz, bağlayıcı unsurun yardımıyla sağlanır.

3.5.2. Yeni Uygur Türkçesindeki Sıfat Fiilli Yapılarda İyelik Morfolojisi

Underhill'in Türkiye Türkçesi'nden hareketle Türkçede sıfat fiiller hakkında öne sürdüğü fikirler Oğuz grubu Türk lehçelerinde geçerli olabilir. Fakat Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ise bu görüşün tam tersi bir kullanım vardır. Daha önce de belirtildiği gibi Yeni Uygur Türkçesi ve Özbek Türkçesinde ÖSF ve NSF yapılarında aynı ekler kullanılmaktadır. Hatta Kıpçak grubuna ait Kazak, Kırgız, Tatar Türkçesi gibi diğer Türk lehçelerindeki sıfat fiilli yapılarda da aynı ekler kullanılmaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde bahsi geçen sıfat fiilli yapılarda genel olarak *–gan, -gen* sıfat fiil ekinin kullanıldığı, bunun yanı sıra bazı örneklerde *–(i)diġan* ve *-ġuçi* eklerinin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılarda sahip olan ile sahip olunan unsur arasındaki ilişkileri görebilmek için örnek cümleler üzerinden tartışılması daha doğru olacaktır.

(115) Ademniñ balisi mektepke kétidu.

"Adamın çocuğu okula gider."

Bu cümle sıfat fiil yapısında değildir. Bu bölümde işlenecek konu, bu cümle üzerinden anlatılacağı için cümlenin basit ve kurallı hâlini de göstermek istedim. Burada cümlenin yöneteni *ket-* fiilidir. Yönetim kuralı gereği, yönetimi altındaki ögelere hâl eki ve rol yüklemiştir. Şimdi bu cümlenin sıfat fiil ekiyle birlikte dönüşüme uğramış biçimlerine bakılabilir. Örnek cümlelerde, sıfat fiil yapısı ile *baş ad* arasındaki ilişki gözden geçirilerek konuya geçiş yapılabilir. Çünkü *baş ad*, öncesinde sıfat fiilin yönetimi altındaydı.

(116) Balisi mektepke **ketken** adem.

"Çocuğu okula giden adam."

Bu cümlede *baş ad* "*adem"* iyelik morfolojisinde değildir. Bu nedenle derin yapının öznesi iyelik morfolojisinde kullanılmıştır. YB kuramının alt kurallarının uygulanmasında bir kural ihlali vardır. Cümlede derin yapının öznesi *Adem-niñ bali-si* ikiye ayrılmış ve *adem* taşınmış diğeri yerinde sabit kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında cümle özne sıfat fiil biçimindedir. Taşınma sonucunda *adem* öznesi yeni bir yönetim alanına girdiği için hâl ekini düşürmüş, öznenin diğer yarısı *balisi* ise iyelik ekini korumuştur. Eğer cümlede taşınan unsur ilgi hâlini, orijinal yerinde bırakmış olsaydı cümlenin anlamı değişecekti:

(117) Balisiniñ mektepke **ketken** adem

“Çocuğunun okuluna giden adam.”

Yani, okula gitme eylemini çocuk değil, adam yapmış olacaktı. Türkçede sıfat fiilli yapılar üzerinde çalışan bazı araştırmacılar, sıfat fiilli yapıları özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiil veya sahip olunan sıfat fiil ve serbest sıfat fiil olmak üzere iki gruba ayırmışlardır (Zimmer, 1987: 58-59; Knecht ve Hankhamer, 1976: 132). Eğer yapı iyelik morfolojisinde ise sahip olunan, yalın hâlde ise serbest sıfat fiil yapısı denilmektedir. Yukarıdaki örnek cümlenin taşınan unsuru (özne) eksiz olduğu için serbest sıfat fiil yapısındadır, denilebilir. Özne sıfat fiilli yapılar, iç özellikleri itibariyle aitlikten uzak olduğu için tamlayan unsuruna ilgi hâli yüklemesinde etkisiz kalmaktadır (Karabulut, 2003: 195).

(118) Adem mektepke **ket-ken** balisi

“Adam okula giden çocuğu”

İyelik morfolojisinde sahip olan ile sahip olunan arasındaki ilişkinin bir gereği olarak, iyelik yapısı tamlayana ilgi hâli yükleyerek onu etkileme eğilimindedir. Türkiye Türkçesinde iyelik morfolojisi sadece sıfat fiillere bağlanmıştır. Bu nedenle cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimlerinde görüleceği gibi sıfat fiil eklerine iyelik eki getirilebilmektedir. Ancak Özbek Türkçesinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de iyelik morfolojisi etken yapıdaki cümlelerde sadece *baş ad*a eklenmektedir.

(119) Özüm **ḳil-ala-ydiġan** iş üçünmu yuḳiriġa dadlinip bérişni ḫalimaymen (BA, 103).

“Kendim yapabileceğim iş için de yöneticiye danışmayı istemiyorum”

Bu örnekte görüldüğü gibi derin yapının öznesi ilgi morfolojisinde *baş ad* ise yalın hâlde oluşturulmuştur. Yeni Uygur Türkçesinde *baş ad*ın, derin yapıda tamlama biçiminde oluşturdukları özneden tamlanan unsur taşınarak sıfat fiilin sağına geçmesine rağmen, önceki yerine hâl yüklemesi yapabilmektedir. Yani unsurlar arasında engel olmasına rağmen ilişkinin devam ettiği örnekler daha önce de görülmüştü.

(120) Adem mektepke **ket-ken** bala

“Adam okula giden çocuk”

Bu örnek sıfat fiilli yapılarda iyelik morfolojisi konusunda Türkiye Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesi, geniş manada ise Oğuz grubu ile Karluk grubu arasındaki farklılığı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Türkiye Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesinin sıfat fiili yapılarını içeren cümleleri karşılıklı aktarırken lehçeler

arasındaki farklılıklara çok dikkat edilmelidir. Çünkü Yeni Uygur Türkçesinde kurallı olan bu cümle, Türkiye Türkçesi için anlamsızdır. Yani Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılarda genellikle yalın hâldeki morfoloji tercih edilmektedir. Eğer cümle olduğu gibi aktarılırsa hatalı bir aktarma olacaktır. Bu cümlenin doğru aktarmı şu şekilde olmalıdır:

"Adamın okula giden çocuğu"

Türkiye Türkçesinde ÖSF ve NSF yapılarında farklı ekler kullanılmakta, sıfat fiil eki iyelik morfolojisini üstlenebilmektedir.

(121) Ḳoşkölge **kirgen** çaġlariñiz behayigi bir ḳonçaḳ idiñiz (YÖY, 463).

"Koşgöl'e gittiğiniz zamanlarda oldukça küçüktünüz."

Yukarıda dile getirildiği gibi Yeni Uygur Türkçesinde ve Özbek Türkçesinde sıfat fiilli yapılarda iyelik eki, sıfat fiil ekinden sonra getirilmiştir. Sıfat fiil eki, yalın hâlde kullanılmıştır.

(122) Sen ularniñ **yazġanniñ** néme paydisi bardu ? (Sem, 13).

"Sana onların yazdıklarının ne faydası var?"

Bu cümlede *baş ad* düşürülmüştür. Bu durumda *baş ad*ın üzerinde bulunan iyelik ve hâl morfolojisini sıfat fiil üstlenmektedir. *Baş adsız* sıfat fiil yapıları, Yeni Uygur Türkçesinde istisnai bir durumdur. O nedenle bu örnek cümleden hareketle sıfat fiilli yapılarda ilgi veya iyelik morfolojisinin kullanımı hususunda bir genelleme yapılamaz.

3.5.3. Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Nesne Sıfat Fiilli Yapılarda Yöneten-Yönetilen İlişkisinin Karşılaştırılması

Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde iyelik morfolojisi etken yapılı cümlelerde sadece *baş ada* getirilmektedir.

Her iki lehçede ortak olan bu durum, Türkiye Türkçesinde farklıdır. Çünkü Türkiye Türkçesinde iyelik ekleri, sıfat fiil eklerine getirilebilmektedir.

3.6. SIFAT CÜMLECİĞİ YAPILARINDA ADIL DÜŞÜRME DEĞİŞTİRGENİ ÖZELLİKLERİ

Türk dilinde özne sıfat fiil ve nesne sıfat fiil yapılarında Rol hareketi sonucunda boş yer oluşur. Bu boş yer, taşınan AÖ tarafından geride bıraktığı iz olduğu için iz ile öncül arasında bir uyum vardır. Evrensel dilbilimde AÖ izi, GA izi[56], ADIL[57] ve adıl[58] olmak üzere dört boşluk türü kabul edilmektedir. Bu

[56] GA: Göreceli adıl

boşluklardan AÖ ve GA izi taşınma hareketi sonucunda geride bıraktıkları izlerdir. Dolayısıyla, öncül ile izi arasında gönderimsel bir bağlantı vardır. Burada öncül denilen, taşınma hareketi gerçekleştiren AÖ öncül olarak nitelendirilmektedir. ADIL ve adıl ise iz değil boş kategoridir. Adıl ile ADIL benzer özellikler sahip olmasına rağmen kendine özgü konumuyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Burada sadece adıl boşluğunun oluşum özellikleri anlatılacağı için diğer iz ve boş kategoriler hakkında ayrıntılı bir açıklama yapılmayacaktır. Adıl sadece sıfat fiilli yapı gibi cümleciklerde değil, çekimli cümlelerde de görülmektedir. Ancak boş öznelerde adıl, her dilde görülmemektedir. Fransızca İngilizce, Almanca gibi dillerde adıl düşürüldüğü görülmemektedir. Örneğin Türkçe, İspanyolca, İtalyanca ve Çince gibi dillerde özne konumundaki adıl düşürüldüğü görülmektedir (Kırkıcı, 2006: 27).

(O) gülüyor.

(adıl) gülüyor.

(Él) risas

(adıl) risas

(Lui) ride

(adıl) ride

Ta xiao

(adıl) xiao

3.6.1. Özbek Türkçesi Sıfat Cümleciği Yapılarında Adıl Düşürme Değiştirgeni Özellikleri

Üretken-dönüşümlü dilbilgisinde AÖ izi, GA izi, adıl ve ADIL olmak üzere dört tür boşluk olduğu önceki bölümde dile getirilmiştir. Bu boşluklardan AÖ izi, GA izi taşınan unsurun geride bıraktığı izi olduğu için iz ile öncülü arasında kesintisiz bir bağ bulunmaktadır. Diğer ikisi ise iz değil birer boşluktur. Adıl'ın öncülü ile ilişkisi diğerleri gibi kesintisiz değildir. Bazı zorunlu haller dışında, isteğe bağlı boşluk oluşturmaktadır

Üretken-dönüşümlü dilbilgisinde taşınan unsurların izini gösteren AÖ ve GA izi olmak üzere iki boşluk kategorisi vardır. Diğer boşluk kategorisini oluşturan adıl'ın izi ADIL'dan biraz daha farklıdır. Çünkü Adıl'ın öncülü ile ilişkisi bazen

[57] ADIL: Üretici dilbilgisinde gönderim özellikleri açısından [+göndergesel,+adılsıl] özellikli, sesbilimsel olarak gerçekleşmemiş, çekimsiz eylemlerin bulunduğu denetim yapılarının özne konumunda bulunduğu varsayılan, sesbilimsel içeriği bulunmayan boş ulam niteliğindeki ad öbeğidir.

[58] adıl: İşlev olarak bir bağlam içinde belirtilmiş olan bir olguya gönderimde bulunan, sözdizimsel özellik olarak bir sözcük öbeği ile yer değiştiren, kapalı küme sözlüksel ulam türü; örn. ben, sen vb. (İmer-Kocaman-Özsoy, 2011: 14).

kesintiye uğramaktadır. Bu bölümde sadece adıl düşürme değişkeni anlatılacakatır. Örnek cümlelerde düşürülen adıl parantez içerisinde verilmektedir.

(123) (Men) Sening **yozgan** dasturxanga o‘tirmayman.

“(Ben) Senin kurduğun sofraya oturmam.”

(adıl) Sening **yozgan** dasturxanga o‘tirmayman.

Derin yapının ya da sıfat fiilli yapının öznesi *sen* ile yüzey yapının ya da ana cümlenin öznesi *men* uyum morfolojisinde olup birer açık AÖ’dir. Cümlede ana cümlenin öznesi ile yüklemi arasında şahıs bakımından açık bir uyum vardır. Bu nedenle dilin en az çaba kanunu gereğince adıl veya AÖ gereksiz görülebilir. Bu cümlede herhangi bir anlam belirsizliği olmadığı için ana cümlenin öznesi düşürülebilir. Çünkü ana cümlenin yüklemindeki şahıs eki düşürülen adıl’ın anlamını karşılamaktadır. Peki, ana cümlenin değil de yardımcı cümlenin öznesini düşürsek nasıl olabilir?

Men (*adıl)* yozgan dasturxanga o‘tirmayman.

(Siz) So‘zlarning o‘zaro qay yo‘l bilan **bog’langanligini** aytib bering (OTG II, 15).

Sözlärning özärå qay yol bilän båġlängänligini äytib bering.

“Kelimelerin karşılıklı hangi yolla bağlandığını söyleyiverin.”

Bu cümlede düşürülen adıl parantez içerisinde gösterilmektedir. Ana cümlenin yüklemindeki şahıs eki öznenin anlamını da karşıladığı için, adılın düşürülmüş olması herhangi bir anlam karışıklığına yol açmamaktadır.

(124) (Men) Qo‘limdan **kelganini** qildim (TA, 16).

Qolimdän kelgäniniqıldim.

“Elimden geleni yaptım.”

Yine buradaki örnekte de adıl kullanılmamıştır. Burada *Men* adılı gizli özne konumundadır. Düşürülen adıl parantez içerişinde gösterildi. Adılın kullanlmamış olması YB kuramında herhangi bir kural ihleline yol açmamıştır. Zaten adıl düşürme kuralı bize bu olanağı vermektedir. O nedenle ana cümlenin yüklemindeki şahıs eki düşürülen öznedeki adılın da anlamını karşılamaktadır. Bu örnekler çoğaltılabilir. Sonuç olarak, YB kuramındaki adıl düşürme kuralı Özbek Türkçesindeki sıfat fiilli yapılarda da sorunsuz bir şekilde işletilmektedir.

3.6.2. Yeni Uygur Türkçesi Sıfat Cümleciği Yapılarında Adıl Düşürme Değiştirgeni Özellikleri

Yeni Uygur Türkçesinde ÖSF ve NSF yapıları, taşınım-dönüşüm neticesinde oluşmaktadır. Taşınma hareketi neticesinde, taşınan AÖ tarafından geride iz bırakılır. Bu iz ile öncül arasında daima bir bağlantı olduğu bilinmektedir. Ancak Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiilli yapılarda, herhangi bir taşınma hareketi olmadan da boşluk oluşabilmektedir. Üretken-dönüşümlü dilbilgisinde AÖ izi, GA izi, ADIL ve adıl şeklinde dört tür boşluk bulunmaktadır. Bu boşluklardan AÖ izi ile GA, taşınan unsurun geride buraktığı izidir. ADIL ve adıl ise boşluktur. ADIL'ın öncülü ile ilişkisi diğerleri gibi kesintisiz değildir. Bazı durumlarda zorunlu hâller dışında, isteğe bağlı boşluk oluşturmaktadır. Bu bölümde incelemeye konu olan adıl boşluğu ise, diğer üç boşluk kategorisinin özelliklerini bünyesinde tutmaktadır. Yani hem izi ile öncülü arasında sıkı bir bağ hem de bazı durumlarda zorunlu hâller dışında keyfi boşluklar da bulunmaktadır. Bu işlevleri sebebiyle adıl'ın özellikleri üzerinde durulacaktır.

(125) Öz ehvali-niñ osallişip **keti-vatḳan-liḳ-i-ni** sezgen idi (SR, 125)

Durumunun kötüye gittiğini sezmişti.

Cümlenin derin yapısında ve yüzey yapısındaki öznelerin açık olmadığı (gizli özne) görülmektedir. Derin yapıda (Uniñ) ve yüzey yapıda (O) adılı düşürülmüştür. Buna rağmen adıl düşürme kuralında, bir kural ihlali ya da anlamda bir bozukluk yoktur. Her iki yapıdaki fiilin şahsı ve sayısı ile özneleri arasında bir uyum olduğu için, fiilin şahsı adılın anlamını da karşılamaktadır. Eğer bu cümlenin adılları düşürülmemiş olsaydı muhtemelen şu şekilde kullanılacaktı:

U, u-niñ öz ehvali-niñ osallişip **kétivatḳanliḳini** sezgen idi.

Görüldüğü gibi her iki cümle öznesinin kullanılsa da anlam değişmeyecektir. Bu nedenle iki cümleden hangisinin kullanılacağı dilin kullanıcısının tercihine kalmıştır. Eğer kullanıcı, özne düşürmenin anlam belirsizliğine neden olacağını düşünüyorsa adılları düşürmez.

(126) Şunday çaḳḳan ve çebdes heriket **ḳilivatḳanliḳini** körüp heyran boldi SR,. 63).

"Şöyle çevik ve uyanık hareket ettiğini görüp hayran kaldı."

Bu cümlede de hem derin yapının hem de yüzey yapının öznesi olan (O) adılı düşürülmüştür. Çünkü iki yapının fiilindeki şahıslar özne adılının anlamını

karşılayabilmektedirler. Dilde en az çaba kanunu geçerlidir. Eğer iki unsurdan birisi diğerinin görevini, anlamını, sayısını, karşılayabiliyorsa birisi düşürülmektedir.

(127) (Sen) Uniñ zumret **ikenlikige** işenmeyla ķaldiñ (Sem, 182).

"Onun zümrüt olduğuna inanmadın."

Düşürülmüş olan *sen* adılı parantez içerisinde gösterilmiştir. Ana cümlenin fiilindeki şahıs *kal-di-ñ,* özne konumunda sen adılının kullanıldığını göstermektedir. Ancak uyum morfolojisi gereğince bu adıl, anlam eksikliğine neden olmadığı için düşürülmüştür.

(128) Emma meptun **ķilalaydiġanliķiñġa** işinettiñ (Sem, 111).

"Ama hayran edebileceğine inandırdın."

Aynı şekilde bu cümlede de yüzey yapıdaki sen öznesi düşürülmüştür. Böylelikle ana fiilin şahsı düşürülen adılın anlamını da üstlenmiştir. Aşağıdaki örnek cümlelerde düşürülen adıllar parantez içerisinde gösterilmiştir:

(129) (Sen) Buniñ uniñ **bilidiġanliķini** oķup, téhimu heyran ķaldiñ (Sem, 23).

"(Sen) Onun bunun okuduğunu okuyup, daha da hayran kaldın."

(130) (Men) Ķalġanlarniñ aldida hemme gepni éytķilibolmaydu dep, ularni ketküzüvettim (İz, 208).

"(Men) Kalanların önünde bütün sözü söylemek olmaz deyip, onları gönderdim."

(131) (Men) Ḫéliķi balidin tapançisiniñ nedin **kelgenlikinimu** sorimidim (SR, 88).

"(Men) Deminki çocuğa, tabancasının nereden geldiğini dahi soramadım."

3.7. SIFAT FİİLİ YAPILARDA EDİLGEN MORFOLOJİ

Edilgen yapılar öznenin yapılan işten etkilendiğini belirten yapılardır. Edilgen yapıların oluşumu hakkında Burzio Genellemesi (Burzio's Generalization) olarak da bilinen bir genelleme vardır. Burzio'ya göre özne konumundaki ögenin silinmesi, fiilin nesne ad öbeğine hâl eki yükleme yeteneğini kaybettirir. Bu nedenle nesne pozisyonunda bulunan ad öbeği yalın hâl ile görevlendirilmek için özne konumuna geçer. Yani fiile eklenen edilgenleştirici ek, özne konumundaki kılıcının silinmesine neden olur. Burzio aynı zamanda edilgenleşme sürecini bir kurala bağlamış ve bu kuralları iki maddede toplamıştır. a) fiil öznesine tematik rol yükleme görevini bırakır. b) İç üyeye (nesne, tümleç) belirtme hali yükleyemeyen fiil, dış üyeye (özne) tematik rol de yükleyemez (Burzio, 1986: 9). Bu nedenle cümlede gerçek özne silinir. Burzio'nun görüşleri Türk lehçeleri için de geçerlidir. Derin yapıda özne

görevinde kullanılan bir AÖ, taşınma hareketiyle yüzey yapıda sıfat fiilin sağına yerleşir ve baş ad (nitelenen unsur) konumuna geçer.

3.7.1. Özbek Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılarda Edilgenlik

(132) Alisher arab harflari **yoz-il-gan** taxtani qo‘ltiqlab, o‘zidan ikki yosh katta Husayin bilan birga maktabga borib-kelib yurdi (ZIN, 211).

Älişer äräb härfläri yåzilgän täxtäni qoltıqläb, özidän ikkiyåş kättä Hüsäyin bilän birgä mäktäbgä borib-kelib yürdi.

“Alişir Arap harfleri yazılı tahtayı koltuklayıp kendinden iki yaş büyük Hüseyin ile birlikte okula gitti.”

132 numaralı cümle etken olmasına karşın, sıfat fiil yapısıyla kurulmuş alt cümle edilgen yapıdadır. Bu cümle, birleşik cümlelerde yan cümelelerin sayısınca yargı olduğunun da güzel bir örneğidir. Çünkü ana cümle etken, sıfat fiil yapılı yan cümle ise edilgendir. Yani çatı açısından birbirinden farklı olan fiiler, aynı cümlede nasıl bir araya gelebildiler? Farklı moroflojideki eylemler nasıl bir anlamda birleşebildiler? Sorular çoğaltılabilir. Böyle bir kullanıma izin veren şeyi YB kuramı ile açıklayabiliriz. Derinde birbirinden farklı olan ve farklı yargıları içeren cümleler filimsiler ya da bağlaçlarla birleşik bir yapı oluşturabilir. Fiilimsiler özellikle de sıfat fiiller vasıtasıyla oluşturulan birleşik cümlelerde sıfat fiil ile kurulmuş kaç tane yan cümle varsa o kadar da derin yapı ve yönetim alanı var demektir.

[Ben ödül töreninde [b_i hocalarını **dinle-y-en**$_i$**],** [b_i derslere zamanında **gel-en**$_i$**]**, [*b* sürekli kütüphanede kitap **oku-y-an**$_i$**]** [*b* inek lakabı **tak-ıl-an**$_i$] çocuğa ödülünü verdim.]

Bu cümlede koyu renkte gösterilen sıfat fiil ekleri vasıtasıyla ana cümleye birleştirilmiş dört tane yan cümle vardır. Ana cümlenin fiiliyle birlikte toplamda beş yargı (*dinle-, gel-, oku-, takıl-, ver-)* vardır. Dolayısıyla beş tane yönetim alanı vardır. Cümlede her köşeli parantez içindeki yapı bir yönetim alanını göstermektedir. Boşluk işareti (*b*) ise taşınan *baş ad*ın geride bıraktığı izini göstermek içindir. Sıfat fiilli yapılarda, farklı fiiller seçilerek her fiilin ayrı bir yönetim alanının olduğu gösterilmeye çalışılmış ve iç özelliğiyle yönettiği unsura farklı hâl eklerini yüklemesi sağlanmıştır. Böylelikle yönetim alanlarının kendi içinde bağımsız olduğunu göstermek daha kolay olmuştur. Bu cümleye daha yakından bakacak olursak, her bir köşeli parantezin ayrı yönetim alanı olduğunu söylemiştik.

[b_i hocalarını dinle-y-en$_i$] > Çocuk hocalarını dinledi.

[b_i derslere zamanında **gel-en**$_i$] > Çocuk derslere zamanında geldi.

[b_i sürekli kütüphanede kitap **oku-y-an**$_i$] > Çocuk kütüphanede sürekli kitap okuyor.

[b_i inek lakabı **tak-ıl-an**$_i$] > Çocuğa inek lakabı takıldı.

[Ben ödül töreninde çocuğa ödülünü verdim.] şeklinde aslında beş ayrı cümlenin birleşmiş son biçimidir. Her bir cümlede kendi yönetim alanı içerisinde YB kurallarını işletmektedir. Her yapının bağlanma sırasında farklı hâl eklerinin kullanılmış olması, her bir yönetim alanının bağımsız olduğunu, ana cümlenin fiilinin diğer yönetim alanlarına müdahale edemediğini de göstermektedir.

Şimdi konumuza geri dönebilir, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılarda edilgenliğin nasıl işletildiğini anlatabiliriz.

(133) Mahorat bilan **yarat-il-gan** iyhom kishini hayratga soladi (TAT 2015-I, 27).

Mähårät bilän **yärät-il-gän** iyhåm kişini häyrätgä sålädi.

"Maharetle **yarat-ıl-an** mecaz insanı hayrete düşürür."

Türk dilinde edilgen yapılar etken fiile *–(I)l, -(I)n* eklerinin getirilmesiyle yapılmaktadır. Aynı kural Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi için de geçerlidir. Türk lehçelerinde en yaygın kullanılan biçimi de budur. Bunun yanı sıra sıfat filli yapılarda edilgenlik, sıfat fiil ekinden önce *–(I)l* eki getirilerek yapılmaktadır. Yukarıdaki cümlede sıfat fiil yapısı edilgen hale gelirken *–il* ekini almıştır. Sıfat fiilli yapılarda AÖ *baş ad* bir kez taşınır. Edilgen sıfat fiilli yapılarda AÖ baş ad en az iki kez taşınma hareketi geçirir. Cümle daha ayrıntılı incelendiğinde taşınan AÖ *baş ad iyhom*, Yönetim-Bağlama ve taşınma kurallarına uymak kaydıyla iki kez taşınmıştır. Öncelikle bir cümlede sıfat fiil yapısından bahsedebilmek için AÖ taşınması olmalıdır ve öyle de olmuştur. Sonrasında örnek cümlede görüldüğü gibi etken yapıdan edilgenliğe geçişte de taşınan AÖ, tekrar hareket etmektedir. Cümleyi öncelikle etken hâlde düşünerek derin yapısını bulalım:

(a) (O) iyhom yarattı.

(b) (*b*) İyhom _(*b*$_i$)_ yaratildi.

(c) (*b*) **yarat-il-gan** _(b)_ iyhom

Yukarıdaki (a) cümlesi basit etken yapıdadır. (b) cümlesi edilgen yapıda iken öznesi silinmiş ve etken cümlenin nesnesi özne konumuna yerleşmiştir. (c)'de ise edilgen çatı, sıfat fiil ile yan cümle hâine getirilmiştir. Bu sefer de nesne hareket ederek sıfat fiilin sağına yerleşerek baş ad konumuna geçti. Burada açık olmayan bir şey var. Etken yapıdaki cümle edilgen çatıdaki sıfat fiil yapısı şeklini alma sürecinde önce edilgen hâle getirilip sıfat fiil yapısına mı dönüşüyor, yoksa sıfat fiil yapısından sonra mı edilgen hale geliyor? Yani sıralama nasıl olmalı.

(134) Otabek **kutilmagan** bu savoldan ajablandi (OK, 12).

Åtäbek kütilmägän bu sävåldän äcäbländi.

"Atabek beklemediği bu soruya şaşırdı."

(135) Asarlardan **keltir-il-gan** parchalar orqali bu jumlalarning ba'zilarini tarjimada ko'rib chiqamiz (TAT 2015-II, 45).

Äsärlärdän keltir-il-gän pärçälär årqali bu cümlälärning bä'zilärini tärcimädä körib çiqamiz.

"Eserlerden ver-il-en parçalar vasıtasıyla bu cümlelerin bazılarını tercüme edebiliriz."

Bu cümledeki sıfat fiil yapısının edilgen çatıda kuruluşu, ana cümleden hareketle aşamalı olarak şu şekilde gösterilebilir:

(136) (Biz) asarlardan parchalar keltiramiz.

(*b*) Asarlardan parchalar **keltir-il-adi.**

Öncelikle etken yapıdaki cümlenin öznesi silinmiş ve fiile *–il* edilgenlik eki getirilmiştir.

Asarlardan (*b*) **keltir-il-gan** parchalar

Sonrasında edilgen yapının öznesi *parchalar* taşınarak sıfat fiilin sağına yerleşmiştir. Geride ise izini bırakmıştır. Örneklerden görüleceği gibi sıfat fiilli yapının edilgen şekli de *–il* ekinin yardımıyla yapılmıştır. YB kurallarına göre, ana cümledeki sıfat fiil yapısının derin yapıdaki şekli incelendiğinde ortaya şu sonuçlar çıkmaktadır. Etken cümlenin öznesi *(biz)* silindikten sonra, etken cümlenin nesnesi edilgen yapıda özne konumuna taşınır. Böylelikle birinci taşınma hareketi gerçekleşir. *parchalar* nesnesinin özne konumuna geçerken sözdizimindeki dizilişinde bir değişiklik olmaması bizleri yanıltmamalıdır. Değişiklik nesnenin cümledeki yerinde değil, nesne görevinden özne görevine şeklinde yani öge temelindedir. İkinci aşamada ise *parchalar* öznesi sıfat fiilin sağına taşınarak yönetim alanını değiştiriyor, bir üst kademedeki ana cümlenin fiilinin *ko'rib chiq-*

yönetimine girmiştir. Edilgen sıfat fiil yapısında, aynı AÖ geride iki iz bırakmıştır. Yukarıda gösterildiği gibi, tek bir AÖ'nin iki iz bırakmış olması, YB kuramı açısından sorun teşkil etmemektedir. Sıfat fiil yapısının kendi yönetiminde olduğu bir alt kategorisi olmakla birlikte ana cümlenin fiili ile de ilişkilidir. Ancak burada *baş ad* (*parchalar*) iki fiil yapısı arasında bariyer rolü oynamakta yani engel teşkil etmektedir. Bu nedenle alt kategorideki ÇÖ 'nün yönetimindeki iç ve dış üyelere Rol ve durum atamak konusunda yetersiz kalmaktadır. Bununla birlikte ana fiil, sıfat fiil dışındaki izler ve öncüllerine teta rolü ve hâl eki görevlendirebilmektedir.

Özbek Türkçesinde yukarıdaki örneklerde olduğu gibi açık edilgen yapıların yanı sıra anlam bakımından edilgen olmakla birlikte yapı olarak etken görünüşte olan bir grup daha vardır.

3.7.2. Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılarda Edilgenlik

Türk lehçelerinde genel olarak iki tip edilgen yapı vardır. Bunlardan Oğuz, Karluk ve Kıpçak grubu Türk lehçelerinde en çok kullanılanı *-(ı)l, -(ı)n* ekleri yardımıyla yapılan edilgenliklerdir. Bunun yanı sıra Altay ağızlarında *-ılıl*, Yakutçada *-ılın/-ulın* ekleri kullanılmaktadır (Dırenkova, 1940: 125). Eski Türkçe döneminde *-ıḳ, -sıḳ, -tuḳ* ekleri kullanılmıştır. Diğeri ise, Türk lehçelerinde nadir görülmekle birlikte sıfat fiilli yapılarda yaygın bir kullanıma sahiptir.

Edilgenlik, her şeyden önce eylemi yapanın belirsiz olması durumudur. Yani öznenin silinmesi durumudur. Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılarda edilgenlik diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi taşınma hareketiyle birlikte oluşmaya başlar. Sıfat fiilli yapılar, daha önce sayısız örnek cümlede görüldüğü gibi derin yapıda AÖ taşınımı hareketiyle oluşmaktadır. Bu AÖ, özne, nesne veya tümleç görevinde olabilir. Ancak edilgen yapılarda bizim için önemli olan özne konumundaki AÖ'nün taşınmasıdır. Örnek cümle üzerinden konuya daha yakından bakalım:

(137) U varaḳlarni tarḳatti.

"O sayfaları dağıttı."

(138) (adıl) Varaklar tarḳitildi.

"Sayfalar dağıtıldı."

(139) (adıl) **Tarḳit-il-idiġan** varaḳlarni kördim.

"Dağıtılan sayfaları gördüm.

136 numaralı basit çekimde kurallı bir cümledir. 137 numaralı cümle, edilgen hâle getirilmiş biçimidir. 138 ise sıfat fiil yapısında edilgen biçimdeki cümledir. 138.

cümlenin yöneticisi *tarḳat-* fiili kendi iç yapısı itibariyle nesne konumundaki AÖ'ye hâl eki (yükleme) yüklemiştir. Kısacası bu cümlede YB kuramı kurallarına göre bir ihlal yoktur. 137.cümlenin edilgen morfolojisi, fiile *–(i)*l ekinin getirilmesiyle oluşmaktadır. Fiilin edilgen morfolojisi Türkiye Türkçesinde olduğu Karluk ve Kıpçak grubu Türkçelerinde de *–(i)l* eki yardımıyla yapılmaktadır. Şimdi sıfat fiil yapısında edilgen morfolojiye geçebiliriz. Örnekte görüldüğü gibi sıfat fiilli yapının edilgen morfolojisi de *–(i)l* eki yardımıyla yapılmıştır. Edilgen yapıdaki ana cümlenin öznesi, ana fiilin uyum morfolojisi nedeniyle boş bırakılmıştır. Bu durum anlamda bir karışıklık yaratmamaktadır.

Bilindiği gibi sıfat fiili yapıların oluşabilmesi için derin yapıda özne veya nesne konumundaki AÖ'nün taşınma hareketiyle yeni yapıya dönüşmesi gerekir. Yani derin yapıdaki iç üyelerden herhangi birinin taşınması sıfat fiilli yapı için yeterlidir. Ancak yukarıdaki edilgen morfolojideki sıfat fiilli yapıda iki defa taşınma hareketi yaşanmıştır.

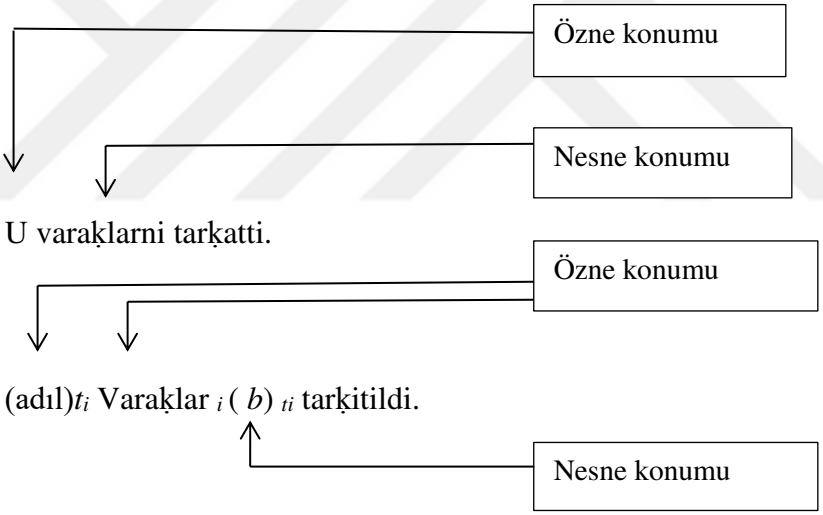

Şekillerde görüldüğü gibi "***Tarḳit-il-idiġan*** *varaḳlarni kördim."* cümlesindeki sıfat fiil yapısında iki taşınma hareketi vardır. Öncelikle basit çekimdeki cümlenin nesnesi *varaḳlar* "sayfalar", edilgen yapı oluşturmak için özne konumuna geçmiştir. İkincisi, yine aynı AÖ *(varaklar*) sıfat fiili yapı oluşturmak için derin yapıdan taşınarak yüzey yapıdaki iniş alanına yerleşir. YB kuramında taşınana AÖ geride iz bırakmaktadır. Bu nedenle kaç tane taşınma varsa o kadar iz vardır. Burada şöyle bir soruyla karşılaşılmaktadır: Bir tane AÖ'nün oluşturduğu iki boş kategori varsa, (ki bu cümlede var) YB kuramına göre Rol kuralı ve hal yüklemesi kuralı ihlal edilmiş olmaz mı?

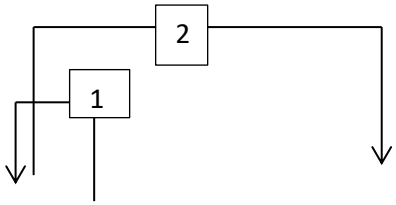

[Adıl [$(t_i)_1$ $(t_i)_2$ **tarḳit-il-idiġan** varaḳlarni] kördim.]

“Dağıtılan sayfaları gördüm.”

Şimdi bu şekil üzerinde bir kural ihlali olup olmadığı dahi iyi açıklanabilir. Edilgenlik oluşturulurken özne (adıl) silinmiştir. Silinen öznenin izinin kaldırılmasıyla birlikte taşınan AÖ “varaḳlar” geride iki tane iz bırakmıştır. Bu izler şu şekilde meydana gelmiştir: Bir önceki şemada gösterildiği gibi etken cümlenin nesnesi yerinden hareket ederek edilgen çatıda özne konumuna taşınmış, sonrasında özne konumuna geçen bu AÖ, tekrar hareket ederek sıfat fiilin sağında iniş alanına yerleşmiştir. Bu iki hareketle birlikte geride iki iz kalmıştır. Bilindiği gibi, AÖ izleri daima yönetilir ve rol kuralı atanır. Peki buradaki iki izin öncülü ile arasındaki ilişki nasıl yürütülür?

Şekilde görüldüğü gibi tüm AÖ ana fiilin nesnesi şeklinde işlev gördüğü için ana fiil *baş ad*a yükleme hâi eklemekle birlikte iki izi de teta rolü vermektedir. Ancak ana fiil, genişletilmiş izdüşümde izleri yönetemez. İzlere herhangi bir hâl eki yüklenemediği için, hâl eki yükleme kuralı burada işletilemez.

Yeni Uygur Türkçesinde edilgen yapıların kullanımları aşağıdaki örnek cümlelerde gösterilmektedir.

(140) Bovay **kütülmigan** vaḳiedin aġzini éçip, hañḳétipla ḳaldi (GY, 266).

“İhtiyar, beklenilmedik olaya ağzını açıp aval aval bakıp kaldı.”

(141) Ḳara bosuḳ şu çaġdila, héliḳi kéñeş **ötküzülgen** küni İli palganniñ toġra **éyitḳanliḳini** çüşendi (İz, 156).

“Kara Bosuk şu zamanda, sözü edilen meclisin toplandığı gün İli okçusunun toğru söylediğini anladı.”

(142) Varaḳlarniñ **tarḳitilidiġan** tizimliki içide kenci hilal ḳatarliḳ asasiy ademlerniñ isimlirimu baridi (ÇTO, 67).

“Varakların dağıtılan listesinde küçük Hilal gibi gerçek insanların isimleri de vardır.”

3.7.3. Morfolojik Olarak Gizli Edilgen Yapılar

Bir önceki bölümde Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde edilgen yapıların olduğu, bunların nasıl işletildiği gösterilmişti. Bu bölümde ise “gizli edilgen yapılar”

terimi kullanılarak konu ayrıntılarıyla incelenmeye çalışılacaktır. Daha önce birçok kez dile getirildiği gibi Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi ve Yönetim-Bağlama Kuramı'nda derin yapıdaki özne, nesne veya tümleç görevindeki bir unsur taşınarak yüzey yapıda sıfat fiilin sağına yerleşerek sıfat fiilli yapıyı oluşturmaktadır. Bu yapılarda taşınan unsurun işlevi, sıfat fiilin türünü belirlemektedir. Bu bölümde incelemeye konu olan edilgen yapılar ise derin yapıda var olan öznenin, taşınma hareketinden sonra yüzey yapıda da kullanılıp kullanılmaması durumuna göre belirlenmektedir. Morfolojik olarak gizli edilgen yapıdaki cümlelerde ise yüzey yapıda özne silindiği gibi edilgen eki de taşımazlar. Yani morfolojik açıdan etken kullanımda olmalarına rağmen semantik açıdan edilgen yapıdadırlar. Johanson şahıs belirtmeyen bu eylemler için şahıssız edilgen yapılar ifadesini kullanmaktadır (Johanson, 1998: 62). Bu bölümde öncelikle Özbek Türkçesinde ve sonrasında da Yeni Uygur Türkçesindeki gizli edilgen yapılar örnek cümleler üzerinden anlatılacaktır.

3.7.3.1. Özbek Türkçesinde Gizli Edilgen Yapılar

Özbek Türkçesinde görünüşte yani morfolojik olarak etken, ancak anlamına göre edilgen olan bazı yapılar bulunmaktadır. Bu yapıdaki cümleler Türkiye Türkçesine aktarılırken çeşitli sorunlarla karşılaşılmaktadır.

(143) "Men tezroq boray" **degan** so'zini eshitib qoldik (Ul, 6).

"Men tezråq båräy" **degän** sözini eşitib qåldik.

"Ben hızlıca gideyim" denilen lafı işitip durduk.

Bu cümlede sıfat fiilli yapı görünüşte etken olmakla birlikte anlam bakımından edilgendir. Cümleyi Türkiye Türkçesine aktardığımızda çatı uyuşmazlığı daha kolay anlaşılmaktadır. *degan so'z* ifadesinde cansız olan "söz" bir şeyi ifade eden özne olabilir mi? Cümlenin *baş ad*ı (biz) açık şekilde kullanılmamış olsa da başkası tarafından söylenen bir sözü işitmektedir. Dolayısıyla özne *işit-* eyleminde etkendir ama söz başkası tarafından söylendiği için edilgen olması gereken *de-* fiili sıfat fiil ile birlikte etken çatıda kullanılmıştır. Bu tür edilgen yapılar, edilgen ekler taşımadıkları için okuyucunun metne hâkimiyeti, yapının etken ya da edilgen olduğunu belirlemede önemlidir.

(144) Sabab ma'nosini **anglatadigan** hollat sabab holi deb ataladi (OTG II, 53).

Säbäb mä'näsini änglätädigän hållät säbäb håli deb ätäladi.

"Sebep anlamını ifade eden hal, sebep hali diye adlandırılır."

Bu cümlede görüldüğü gibi, *baş ad "hollat"* bir şeyi ifade edebilme yeteneğine sahip değildir. Yapı her ne kadar etken çatıda olsa da, cansız bir nesne herhangi bir şeyi anlatabir, ifade edebilir mi? Cansız bir varlık, insana özgü bir özelliği sergileyemeceğine göre bu cümlenin anlamı şu şekilde olmalıdır:

Sebep anlamının ifade **ed-il-diği** hâl, sebep hâli diye adlandırılır.

Böyle yapılarda *baş ad*ın kullanımı farklılığı ile dikkat çekmektedir. Türkiye Türkçesinde bu tür kullanımlara örnek olabilecek bazı örnekler mevcuttur. Tahsin Banguoğlu *içecek su, kaçacak delik* gibi örnekler için etkin tabanda yapılmış olsalar bile edilgen anlamda kullanıldıklarını ve anlamda mahsusluk gösterdiklerini ifade etmiştir (Banguoğlu, 2007: 426). Lewis ise yiyecek bir şey alalım örneğinde olduğu gibi etken görünümde edilgen bir kullanımından bahsetmiştir (Lewis, 1999: 159).

3.7.3.2. Yeni Uygur Türkçesinde Gizli Edilgen Yapılar

Önceki bölümde açık edilgen yapılı cümlelerin derin yapısında iki izi olduğunu olduğu gösterilmiştir. Bunlardan birisi etken yapıdaki nesnenin edilgen çatıya dönüşüm için taşınarak özne konumuna geçmesi, diğeri ise edilgen yapıdaki öznenin sıfat fiil yapısı için sıfat fiil ekinin sağına taşınmasıydı. Yani bir AÖ iki kez taşınarak geride iki iz bırakmaktadır. Peki, etken çatıdaki edilgen yapılar için ne söylenebilir?

(145) **Atḳan** oḳ yénip kelmes, éytḳan sözni ḳayturuvalġili bolmas (UHMT, 9).

Atılan ok dönüp gelmez, söylenen sözü geri çevrilmez.

Cümlenin Türkiye Türkçesine aktarılmış hâline dikkat edilirse, cümlenin görünüşü ile anlamı arasında bir problem olduğu açıktır. Cümle Yeni Uygur Türkçesinde etken çatıda olmasına rağmen, Türkiye Türkçesine aktarıldığında edilgen çatıda olduğu görülmektedir. Cümlenin derin yapısındaki AÖ *ok at-* eylemini kendisinin yaptığını, sözün de kendisini söylediği düşünülürse *baş ad*ın yeri boş kalacaktır. Burada *baş ad*ın canlı bir varlık olmayışı ve eylemi gerçekleştirme yeteneğine sahip olmaması nedeniyle nesne olarak kabul edilmektedir. Ayrıca cümlede eylemini gerçekleştiren konumunda bir unsur olmadığı için cümle edilgen yapıda kabul edilir. Etken çatıda edilgen yapılar, Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinin yaanı sıra Kazak, Kırgız, Tatar- Altay- Çuvaş, Karaçay, Kumuk, Hakas, Yakut,

Tuva, Türkmen, Azerbaycan, Türkiye Türkçesi gibi pek çok çağdaş Türk lehçesinde de yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.[59]

Tuvġan elçe el bolmas. (Kazak) "Doğulan köy gibi köy olmaz."

Cararıq cer (Karaçay) "yatılacak yeer"

Olurar bajın (Tuva) "oturulacak ev"

Atqan oqtıy uçup iydi (Altay) "Atılan ok gibi uçup gitti."

Athan uh aylanmacañ (Hakas) "Atılan ok dönmez"

Bişiren çörek (Türkmen) "pişirilen çörek"[60]

Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde taranan eserlerde *oḳ at-, ayt-, tuv-, uḳı-* gibi bazı fiillerin etken çatıdaki edilgen yapılarda daha çok kullanıldığı tespit edilmiştir. Aynı durum diğer Türk lehçeleri için de geçerlidir. Bu yapının örneği Köktürk Türkçesi dönemindeki sıfat fiilli yapılarda da görülmektedir. *-DIK* biçimbirimi yardımıyla oluşturlan bu yapılarda gizli bir edilgenlik bulunmaktadır:

İlledik ilin, ḳaġanladıḳ ḳaġanıñ

Görüldüğü gibi Kök Türkçe döneminden kullanılan bu yapının çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılıyor olması, Türk dilinin eskicil bir kullanımı olmasını kuvvetlendirmektedir.

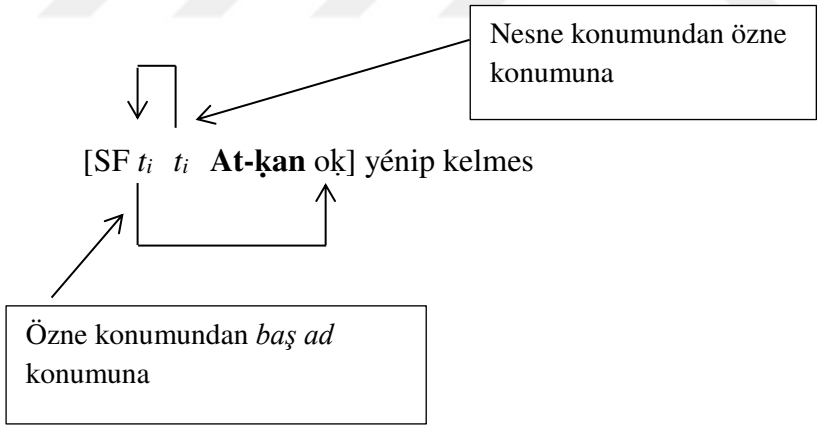

Daha önce söylenildiği gibi buradaki edilgen yapıda iki boşluk da (t_i) işaretiyle gösterilmiştir. Bu boşluklardan ilki etken cümlenin edilgen hâle getirilmesi için bu etken cümlenin derin yapıdaki yine etken nesnesinin taşınarak özne konumuna getirilmesidir. Bu boşluk cümlenin üstündeki ok işaretleri ile gösterilmektedir. İkinci boşluk ise, özne konumuna geçen AÖ'nün yine taşınarak

[59] Çağdaş Türk lehçelerinde etken çatıdaki edilgen yapılar hakkında ayrınlı bilgi için bkz. Karabulut, 2011: 152-165.

[60] Buradaki örnek cümleler "Türk Dilinde ve Dünya Dillerin Edilgen Yapı Tipolojisi Dilbilimsel Bir İnceleme" kitabından alınmıştır. Bkz. Karabulut, 2011: 157-160.

sıfatlaşan fiilin sağına yerleşmesiyle sıfat fiil yapısının oluşturduğu boşluktur. Bu boşluk ise cümlenin altındaki ok işaretleri ile gösterilmektedir. Cümleye daha yakından bakıldığında *at-* fiilinin dış unsuru (yani öznesi) edilgenleşme nedeniyle eksik olduğu için aslında edilgen morfolojidedir. Hem ana cümlenin hem de derin yapıdaki cümlenin öznesi eksiktir. Sıfat fiil yapısı ile oluşmuş bu birleşik yapıda, ana cümlenin öznesi ve yan cümlenin (derin yapının) öznesi eksiktir. Ancak cümle diğer edilen yapılarda olduğu gibi herhangi bir edilgenlik eki (-il, -in) almamıştır. Bu nedenle bu yapıdaki cümleler için gizli edilgen yapılar veya şahıssız edilgen yapılar" denilebilir. Biz çalışmamızda böyle yapılara "gizli edilgen yapılar" ifadesini kullanmayı tercih ettik.

SONUÇ

Bu çalışmada Karluk grubu Türk lehçeleri arasında yer alan Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli cümle yapılarında sözdizimsel yapılar çalışmaya konu edilmiştir. Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki sözdizimsel yapılar, Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi ile Yönetim ve Bağlama Kuramı bakış açısıyla incelenmiştir. İnceleme yapılırken yeri geldiğinde Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiilli yapılar, Kıpçak ve Altay grubu Türk lehçeleriyle karşılaştırılmış; böylelikle, lehçeler arasında benzer ve farklı kullanımlar gösterilmeye çalışılmıştır. Bazı yerlerde ise konunun daha iyi anlaşılabilmesi için doğrudan Türkiye Türkçesinde örnek cümleler verilmiştir.

Sıfat fiilli yapıların dilbilimsel incelemesine geçilmeden önce Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiil eklerinin tarihî Türk lehçelerinden çağdaş Türk lehçelerine kadar zaman seyri içinde nasıl değişimlere uğradıkları gösterilmiş ve günümüzde çağdaş Türk lehçelerinde kullanılıp kullanılmadığına dair bilgiler verilmiştir. Eğer kullanılıyorsa kullanılan biçimler tablo hâlinde verilmiştir. Böylelikle sıfat fiil eklerinin Türk lehçelerindeki kullanımları bir arada görme imkânı sağlanmıştır.

Taranan eserlerde tespit edilen sıfat fiilli yapılar, morfolojik açıdan incelenmiş olmakla birlikte ayrıntılı bir şekilde morfo-sentaktik ve semantik bakış açısıyla da incelenmiştir. Bu inceleme yapılırken Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi Kuramı ile Yönetim ve Bağlam Kuramı yöntemlerinin kullanılmasının daha uygun olacağına karar verilmiştir. Üretken Dönüşümlü Dilbilgisi, bütün dünya dillerinin derin yapı ve yüzey yapı olmak üzere iki farklı sözdizimi yapısının olduğunu ve bu sözdizimi yapılarının Yönetim ve Kuramı ile birlikte taşınım-dönüşüm geçirerek yeni yapılara evrildiğini düşünmüştür.

Çalışmanın dilbilimsel inceleme bölümünde uygulanan kuramlar neticesinde Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki sıfat fiilli yapıların derin yapı ve yüzey yapıya taşınımına ve dönüşüm ilkelerine bağlı olduğu tespit edilmiştir.

Genel olarak Türk dili, sondan eklemeli ve ÖNTY (Özne-Nesne-Tümleç-Yüklem) dizilişinde bir dildir. Taşınan ögenin türü, taşınma hareketinin yönü ve baş adın (taşınan öge) cümledeki konumu nedeniyle İngilizce başta olmak üzere diğer Batı dillerinden ayrılmaktadır. Dolayısıyla Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde cümle yapıları İngilizceden farklıdır. İngilizce ve diğer Batı dillerinin aksine Türk dilinde sıfat fiil ekleriyle sıfat fiilli cümleler kurulmaktadır. Bu nedenle

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde bağlama sistemi işletilmiştir. Ancak İngilizcede "such as, wich, who, that" gibi bağlama zamirleri, sıfat fiille oluşan bir yan tümceye engel teşkil etmektedir. İngilizce yapısı itibariyle böyle oluşumlara izin vermezken Türk dili sıfat fiilli yan tümcelerin oluşumunun kolaylığı bizi sıfat fiillerin morfolojik özelliklerine ayrıca dikkat etmemize yönlendirmektedir.

Taranan metinlerde yapılan incelemelerde sıfat fiilli yapıların oluşum aşamasında aynı sözdizimi yapısındaki ögelerin birbirinden bağımsız olmadığı tespit edilmiştir. Yani aynı yapıdaki (sıfat fiil yapısı, ad öbeği yapısı, fiil öbeği yapısı) ögeler arasında kuvvetli bir bağ vardır. Yönetim ve Bağlama Kuramı ile ilgili çeşitli okumalardan sonra, ögeler arasında bağın keyfi olmadığı gibi belirli kurallarının olduğu görülmüştür.

Üretken Dönüşümlü dilbilgisi ile Yönetim ve Bağlama Kuramına bağlı alt kurallar Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesine uygulanmıştır. Bu uygulama neticesinde bu iki kuramın Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin dünya dilleriyle ortak yönünü ortaya koymakla birlikte dünya dillerinden farklı kendine özgü özelliklerinin de olduğu tespit edilmiştir. Mesela, Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi sözdizimi açısından sondan eklemeli bir dildir. Ayrıca AÖ yapısının oluşumu da dünya dillerinden farklıdır. Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde AÖ yapısının hareketinin yönü soldan sağa doğrudur ve taşınan öğenin iniş alanı sıfat fiilin sağındadır. İngilizcede ise sözdizimi sağdan sola doğrudur.

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde taşınan öge her zaman ad öbeğidir. Taşınan bu ad öbeği, cümlede özne veya nesne görevinde bulunabilir.

Taşınan öge derin yapıda özne veya nesne görevinde olabilir.

Taşınan AÖ arkasında bir iz bırakarak sıfat fiilin sağına yerleşir. Bu AÖ'nün önceki yeri ve yeni yeri, iz-öncül ilişkisiyle birbirine bağladır.

Taşınana ögenin derin yapıdaki konumuna göre sıfat fiil yapısı belirlenmektedir. Taşınan öge derin yapının öznesi konumunda ise sıfat fiil yapısı "özne sıfat fiil" adını alır. Ama özne dışında nesne veya tümleç ise "nesne sıfat fiil" adı verilir.

Taşınma hareketiyle birlikte taşınan AÖ sıfat fiilin sağına yerleştiği için AÖ'nün yönetim alanı da değişmektedir. Yani taşınan AÖ, derin yapıdaki ÇÖ'nün yönetim alanını geride bırakarak yüzey yapıda birleştiği cümle içerisindeki ÇÖ'nün yönetime girer.

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi sözdiziminde yöneten-yönetilen ilişkisinin bütün cümlelerde var olduğu tespit edilmiştir.

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde edatlar yönetim kategorisinde yöneten ile yönetilen arasında bir engel olarak işlev görmektedir. Bu nedenle ağaç dallanma modelinde CDU (Cümle Dışı Unsur) olarak gösterilmiştir.

Rol kuramı gereği, öbek yapının yöneteni, yönetimi altındaki her bir yapıya sadece bir görev ve rol atar.

Yönetim kuramında, cümlenin yöneticisi tarafından hâl eki ve rol yüklenen unsurlar (nesne, tümleç) iç üye, yöneticinin hal eki ve rol yüklemediği unsur (özne) ise dış üye olarak adlandırılır. Yapılan incelemelerde bu kural nedeniyle her iki lehçede de öznenin eksiz olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan incelemede Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde baş adlı sıfat fiiller ve baş adsız sıfat fiiller olmak üzere baş adın iki yapısının olduğu tespit edilmiştir.

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesi, gizli özneleri yoğun bir şekilde işlettiği için, baş adı düşürme imkânı vermektedir. Böyle kullanımlarda sıfat fiilli yapının geçici veya kalıcı isimler yaptığı tespit edilmiştir.

Baş adın düşürülmesiyle oluşan baş adsız sıfat fiil yapılarında sıfat fiil ekini alarak sıfatlaşan fiil, geçici veya kalıcı isim oluşturmuştur.

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde *–GAn* sıfat fiil eki ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü yapılan incelemelerde *–GAn* sıfat fiil ekinin en yoğun kullanılan ek olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda *–GAn* ekinin zamanla işlevinin genişlemesiyle birlikte diğer eklerin yerini aldığı da görülmüştür.

-GAn sıfat fiil eki geniş zamanı ifade etmesine rağmen, incelediğimiz eserlerde geçmiş zaman ve gelecek zamanı da ifade etmektedir.

Yapılan incelemelerde Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin yan tümce belirteçlerini *–GAn* sıfat fiil ekiyle etkisizleştirdiği tespit edilmiştir. Belirtecin etkisizleştirilmesi yapıların anlamlarında bazı belirsizliklere sebep olmuştur. Böyle kullanımlarda iki farklı edilgen morfolojisi ortaya çıkmıştır. Bunlar edilgen yapıdaki sıfat fiiller ve açık edilgen yapı içermeyen edilgenlikler ikiye ayrılabilir. Böyle kullanımlar için "etken sesli edilgen yapılar" ifadesinin kullanılması önerilmiştir.

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiillerle yapılan edilgen yapılar kullanılmıştır. Bu yapılan incelemelerde Yeni Uygur Türkçesinde edilgen yapılar, belirgin bir şekilde Özbek Türkçesinden fazladır.

Atḳan oḳ yénip kelmes, éytḳan sözni ḳayturuvalġili bolmas. “Atılan ok dönüp gelmez, söylenen sözü geri çevrilmez.” Bu şekildeki sıfat fiillerde etken sesli edilgen yapıda cümleler oluşmuştur.

Taranan metinlerde tespit edilen sıfat fiilli yapılardan hareketle Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde en yoğun kullanılan sıfat fiil ekinin *–GAn* olduğu görülmüştür. Bu ekin ardından *-(a/y)digan* ekinin ikinci yoğu kullanılan sıfat fiil eki olduğu tespit edilmiştir.

Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde adılın kullanılmamış olması Yönetim ve Bağlama Kuramında herhangi bir kural ihlali yaratmamıştır. Yani sıfat fiilli yapılarda adıl düşürme kuralı her iki lehçede de sorunsuz işletilmiştir.

Edilgen sıfat fiil yapısında aynı AÖ, geride birden fazla iz bırakabilmektedir.

Birleşik bir cümlede, derin yapı ve yönetim alanının sayısını belirlemek için öncelikle sıfat fiillerle kurulmuş yan cümlenin sayısını belirlenmelidir. Yani sıfat fiiller veya sıfat fiilli yapılar, iki kelimeden oluşan bir cümleden bir paragraf ya da sayfalarca sürecek bir cümle yapma imkânı vermektedir. Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde sıfat fiilli yapılar da sonsuza giden birleşik bir cümle yapma imkânı vermektedir.

KAYNAKÇA

Abdurahmanov, G. A. Shoabdurahmanov, Sh. Sh., Hajiyev, A.P. (1975). *O‘zbek Tili Grammatikasi I Tom Morfologiya.* Toshkent: O‘zbekistan SSR Fan Nashriyoti.

Abdurahmanov, G. A. Shoabdurahmanov, Sh. Sh., Hajiyev, A.P. (1976). *O‘zbek Tili Grammatikasi II Tom Sintaksis.* Toshkent: O‘zbekistan SSR Fan Nashriyoti.

Abdurahmanov, G. Shukurov, Sh. (1973). *O‘zbek Tilining Tarixiy Grammatikasi.* Taşkent: Oqituvçi Neşriyati.

Abdurahmanov, G. vd. (2008). *O‘zbek Tilinin Tarixiy Grammatikasi.* Tashkent: O‘zbekistan Faylasulari Milliy Jamiyati Nashriyati.

Ahmedov, B. (1997). Özbekler (Çev. Rifat Gürgendereli). *Türk Dünyası Tarih Dergisi:* 127.

Akar, A. (2003). -Gan Sıfat Fiil Eki. *TÜBAR.* (XIV): 103-115.

Akar, A. (2008). Türkiye Türkçesi Ağızlarında Eski Bir Sıfat-Fiil Kalıntısı: {-cı*}. Turkish Studies.* 3(3): 1-7.

Akar, A. (2015). *Türk Dili Tarihi.* 8. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Aksu Koç, A., Erguvanlı Taylan, E. (1986). Türkiye’de Olumsuzluğun Bazı Yönleri. Türk Dilbilim Konferansı Bildirileri Kitabı (ss. 159-179). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi 9-10 Ağustos 1984.

Aliyev, U. B. (1958). Priçastiye karaçayevo-balkarskogo yazıka. *Seriya istoriko-filologiçeskaya.* (4): 293-392.

Aliyev, U. B. (1960). *Boprosı slocnogo predloceniya karaçayevo-balkarskogo yazıka.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi Özeti). Nalçık.

Aliyev, V. G.. (1965). *Priçastiya v sovremennm azerbaydcanskom i uzbekskom yazıkax.* Taşkent: Avtoref. Dis.

Altınkaynak, E. (2006). *Gregoryan Kıpçak Dil Yadigârları (Töre Bitiği)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.

Altınörs, A. (2015). *Dil Felsefesi Tartışmaları-Platon'dan Chomsky'ye-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Al-Türk, G. (2006). *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiye Üzerine Bir Dil İncelemesi.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Andreyev, İ. A. (1961). *Priçastiye v çuvaşskom yazıke.* Çeboksarı: Çuvaşgosizdat.

Andreyev, İ. A. (1992). *Uçebnik Çuvaşskogo Yazıka Diya Russkih.* Çeboksarı.

Arat, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri.* Ankara: TTK Basımevi.

Edib Ahmed Yükneki (2006). *Atabetü'l- Hakâyık.* (Haz. Reşid Rahmet Arat). Ankara: TDK Yayınları

Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Arıkan, İ. (2006). *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arıkoğlu, E. (2007). Hakas Türkçesi Grameri. *Türk Lehçeleri Grameri.* (ss. 1085-1148). Ankara: Akçağ Yayınları.

Arziyev, R. (2006). *Uyġur Tili.* Almuta: Mektep.

Aşık Paşa. (2000). Garib-nâme (Tıpkıbasım, karşılaştırmalı metin ve aktarma). (Haz. Kemal Yavuz). Ankara: TDK Yayınları.

Atak, H. Ş. (2004). *Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Zarf Fiiller.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın Özkan, I. (2018). *Evrensel Dilbilgisi ve Türkçede İstem.* Ankara: Gece Kitaplığı.

Aydın, H. (2013). *13. Yüzyıl Anadolu Türkçesinde Sıfat Fiil Ekleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, İ. (2004). Türkçede Yan Tümce Türleri ve İşlevleri. Dil Dergisi. Ank*ara Üniversitesi Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi*. (126): 29-55.

Bang, W. (1931). *Türkısche Turfan-Texte VI,* SBAW, Phil.-hist. KI, 24.

Bang, W., Rasyanen. M. (1955). Materialı po istoriçeskoy fonetike tyurkskiy yazıkov. Moskova: *İzd-vo İl.* (ss. 135).

Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri.* 8. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.

Baskakov, N. A. (1952). Qarakalpakskiy Yazik Fonetika i Morfologiya II: Moskva: *İzd-vo Akademii nauk SSSR:* 543.

Baskakov, N. A. (1959). O klassifikatsii priçastiy v turetskov yazıke. *Voprosı yazıkoznanıya.* (6): 110-114.

Baskakov, N. A. (1976). *Grammatika karaçayevo-balkarskogo yazıka. Fonetika, morfologiya, sintaksis.* Nalçık: Elbrus.

Baskakov, N. A. (2011). *Çağdaş Türkçede Kelime Grupları.* (Çev. Oktay Selim Karaca). İstanbul: Kesit Yayınları.

Baubek, H. A. (1975). Dobruca Tatar Lehçesinde -gan, -geni -kan, -ken sıfat-fiilinin görevleri. *Bilimsel Bildiriler-1972.* (ss. 369-376). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bayraktar, N. (2000). *Orta Türkçede Fiilimsiler.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler.* Ankara: TDK Yayınları.

Bayrav, S. (1998). *Yapısal Dilbilimi.* İstanbul: MULTILINGUAL.

Benzing, J (1941). *Das Nomen futuri.* WI (XCV): 46-58.

Biray, N., Ayan, E., Kurmangaliyeva Ercilasun, G. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi-Ses-Şekil-Cümle Bilgisi-Metinler.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Bogoroditsky, V.A. (1953). *Vvedenie v tatarskoe yazıkoznanie v Svyazi s Drugimi tyukskimi yazıkami.* Kazan: Tatknigoizdat.

Bolatov, C (1955). *Sintaksiçeskie funktsii priçastiya c kazaxskom yazıke.* Dis. Alma-Ata.

Brejnev, L. İ. (1979). Qo‘riq. *Sharq Yulduzi.* G’afur G’ulom Nomidagi Adabiyot va San’at Nashriyoti. (1): 3-62.

Brockelmann, C. (1919). *Alttürkischen Volkspoesie II*. London: Amj. 1.

Brockelmann, C. (1951). *Osttürkische Grammatik der islamischen Literaturspraschen Mittelasiens.* Leiden: Brill Archive.

Brunner, K. (2003). *İstoriya angliyskogo yazıka II.* Moskva: Editorial URSS.

Bulak, Ş. (2017). *Karşılaştırmalı Tarihî Türk Yazı Dilleri Grameri-Fiil Çekimi.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Buluç, S. (1954). Eski Bir Türk Dili Yadigârı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk dili ve edebiyatı Dergisi.* 6(6): 119-131.

Chavannes, E. (1903). *Notes Additionnelles Sur Les Tou-Kiu (Turcs) Occidentaux*. Paris: Brill Publishers.

Cholpan, A. (1993). *Kecha va Kunduz.* Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.

Cholpan, A. (1994). Elon. *Hikoyalar.* (ss. 275-282). Toshkent: O'zbekiston Raspublikasi Davlat Matbuot.

Cholpan, A. (1994). Kileopatra. *Hikoyalar.* Toshkent: O'zbekiston Raspublikasi Davlat Matbuot.

Cholpan, A. (1994). Navvay Qiz. *Hikoyalar.* (ss. 291-297) Toshkent: O'zbekiston Raspublikasi Davlat Matbuot.

Cholpan, S. (1994). Do'htur Muhammadiyar. *Hikoyalar*. (ss. 270-275). Toshkent: O'zbekiston Raspublikasi Davlat Matbuot.

Chomsky, N. (1982). *Lectures on Goverment and Binding* The Pisa Lectures. Dordrecht: Foris Publications.

Chomsky, N. (2014). *Dilin Mimarisi.* (Çev. İsa Kerem Bayırlı). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Chopani, M. E. (2003). *Semender.* Ḳeşḳer: Şincañ Ḫelḳ Neşriyati.

Comrie. B. (2017). *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi.* (Çev. İsmail Ulutaş). 2. Baskı. Ankara: Hece Yayınları.

Coşkun, M. V. (2014). *Özbek Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.

Croft, W. (2001). *Typology and Universals.* Cambridge: Cambridge University Press.

Crystal, D. (1992). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.

Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics.* Sixth Edition. Malden-Massachusetts: Blacwell Publishers.

Çağatay, S. (1948). Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları. *DTCF Dergisi*. 5(1): 352-368.

Demirci, K: (2010). Derin Yapı Yüzey Yapı Kavramlarından Ne Anlıyoruz? *Turkish Studies.* 5(4): 291-304.

Demirez Güneri, A. (2013) Yeni Uygur Türkçesinde –GAn Sıfat Fiil Eki. *VIII. Uluslararası Büyü Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı* (ss. 257-271). Düzenleyen Bilkent Üniversitesi. Ankara 25-28 Eylül 2013.

Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi Modern Tür Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği.* (Çev. Ali Ulvi Elöve, Uya. Ahmet Benzer). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Derleme Sözlüğü. (2009). *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Dmitriyev, N. K. (1962). *Stroy tyurkskix yazıkov.* Moskva: İsdatelstvo vostoçnoy literaturı.

Doğan, L. (2014). *Uygur Türkçesi Grameri.* Edirne: Parafiks Yayınevi.

Doniyorov, X., (1976). *Eski O‘zbek Adabiy Tili va Qipchoq Dialektlari.* Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Xalq Ta’limi Vazigir Ajınıyoz Nomidagi Nukus Davlat Pedagogıika Instituti.

Dürüşken, Ç. (2012). Stoğa Mantığı. *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi.* (28): 287-308.

Eberhard, W. (1942). *Çin’in Şimal Komşuları.* (Çev. N. Uluğtuğ). Ankara: TTK Yayınları.

Ebülgazi Bahadır Han (1974). *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime),* (Haz. Muharrem Ergin). İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Eckmann, J. (1988). Çağataycada İsim-Fiiller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.* (217): 51-60.

Eckmann, J. (2003). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar.* (Haz. Osman Fikri Sertkaya). Ankara: TDK Yayınları.

Eckmann, J. (2012). *Çağatayca El Kitabı.* (Çev. Günay Karaağaç). 5. Baskı, İstanbul: Kesit Yayınları.

Ediskun, H. (1963). *Yeni Türk Dilbilgisi.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Ediskun, H. (1985). *Türk Dil Bilgisi.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eker, S. (2011). *Çağdaş Türk Dili.* 7. Baskı. Ankara: Grafiker Yayınları.

ELsoy eserliridin tallanmilar (2014). www.uyghurpen.org. (20.01.2016).

Emet, E. (2015). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: TDK Yayınları.

Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi.* İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Emre, E. (2017). *Yûnus Emre Dîvânı ve Şerhi.* İstanbul: Eser Kitap.

Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede İsim Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, A. B. (1998). *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler.* 3. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2014). Kutadgu Bilig Grameri-Fiil. 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M.(2012). *Orhun Abideleri.* 49. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı I (Giriş-Metin-Faksimile).* Ankara: TDK Yayınları.

Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi.* İstanbul: BAYRAK Basım/Yayım/Tanıtım.

Ergönenç Akbaba, D. (2007). Nogay Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri.* (ss. 625-678). Ankara: Akçağ Yayınları.

Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.

Ersoy, F. (2018). Çuvaş Türkçesi. *Türk Dilinin Uzak Lehçeleri Çuvaş Türkçesi-Saha/Yakut Türkçesi/Halaç Türkçesi.* (ss.). Ankara: Akçağ Yayınları.

Ertürk, F. (2008*). Başkurt Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri ve İşlevleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Esin, E. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Fazilov, E. (1965). *O‘zbek Tilining Tarixiy Morfologiyasi.* Toshkent: O‘zbekistan SSR Fan Nashriyoti.

Fıtrat, A. Chin Sevish. *Tanlangan Asarlar.* (ss. 5-41). Toshkent: İstiqlal qahramanları.

Filippov, G. G. (1999). *Priçastiya v yakutskom yazıke: kompleksnoe tipologiçeskoe funktsionalno semantiçeskoe issledovanie.* İzdatelskiy dom Severo-Vostoçnogo federalnogo universiteta, Doc. dis. Yakutsk.

Filippov, G. G. (2015). Modalnie formi priçastiy na-ıax i -ıa v yakutskom yazıke. *Vestnik SVFU.* 4(48): 109-121.

Fortunatov, F. F. (1956). *İzbrannıe trudı II.* Moskva: Uçpedgiz.

Gabain, A. Von. (2007). *Eski Türkçenin Grameri.* (Çev. Mahmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.

Gasanov, A. A. (1964). *Odnosostavnıye liçnıye predlojeniya v sovremennom azerbaydjanskom yazıke.* Bakü: Doktora tezi.

Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi.* Ankara: TDK Yayınları.

Gökdağ, B. A. (1993). *Oğuz Grubu Türk Şivelerinde Sıfat-Fiiller.* (Yayımlanmamış Doktor Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gömeç, S. (2009). *Kök Türk Tarihi.* Ankara: Berikan Yayınevi.

Gömeç, S. (2015). *Uygur Türkleri Tarihi.* Ankara: Berikan Yayınevi.

Guzev, V. G. (1979). *Staroosmanskiy yazık.* Moskova: Navka.

Guzev, V. G. (2013). Funktsiyonalnıy sintaksis sovremennogo turetskogo yazıka. St. Peterburg: İzdatelstvo St. Peterburgskogo universiteta.

Guzıciyev, T. (1971). *Priçastiya v pis'mnenih pamyatnikah turkmenskogo yazıka XVIII-XIX VV*. Dis. Aşkabad: AKD'den aktaran Meşadiyeva, A. (2017). Grammatiçeskiy status i semantika priçastiy v tyurkskix yazıkax. Baku: İzdatelstvo Şuşa.

Gülsevin, S. (2016). (y)cak Sıfat Fiil Ekinin Birleşik Yapılardaki Bir İşlevi Üzerine. *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi.* 5(1): 178-188.

Gültekin, M.-Yavuz, E. (2010). Afgan Özbekçesinin Seripul Ağzında -GAN Eki. (Çev. Esra Yavuz). *Turkish Studies.* 5(1): 1437-1451.

Güner Dilek, F. (2007). Altay Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri.* (ss. 1009-1084). Ankara: Akçağ Yayınları.

Gürbüz, F. (2010). Fiilleri Sıfat-Fiil Yapan Ekler Midir, Kullanım Mı? TAED, A.*Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.* (44): 1-21.

Gürbüz, M. H. (2005). *Nehcü'l-Feradis'te Sıfat Fiilli Unsurlar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gürsoy-Naskali, E. (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu.* Ankara: TDK Yayınları.

Güven, M. (2013). -An, -En Sıfat-Fiil Ekinin Dilbilgisel İçlemi, Dönüşmüş Yapılar Kurma Ve Ki Bağlayıcısı Tabanında Dönüşüm Gerçekleştirme İşlevi. *Turkish Studies.* 8(9): 1625-1637.

Güven, M. (2016). Sıfat Fiillerle Oluşmuş Dönüşümlü TipolojikYapılarda Özne-Yüklem Bağıntıları. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 9(5): 41-60.

Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri.* 4. Baskı. Ankara: TDK Yayınları.

Hacıyev, A. (1962) O‘zbek tilida sifatdosh. *O‘zbek tili va Adabiyoti masalalari.* Taşkent. (4): 34-39.

Haig, G. (1997). Turkish Relative Clauses: A Tale Of Two Participles. *Turkic Languages 1:* 184-209.

Haig, G. (1998). *Relative Constructions in Turkish.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Hankhamer, J., Knecht, L. (1976). The Role of Subject/Non Subject Distinction in Determining the Choice of relative clause Participle in Turkish. *Harvard Studies in Syntax and Semantics.* II: 45-56.

Hankhamer, J., Knecht, L. (1976a). The role of the subject/subject distinction in determining the choice of relative clause participle in Turkish. *NELS.*6: 123-135.

Haritonov, L. N. (1947). *Sovremennıy yakutskiy yazık, Fonetika i morfologiya.* Yakutistan: YakGiz.

Hasanov, B. V. (2005). *Özbekistan Tarihi.* Taşkent: Özbekistan Respublikasi Akademiyasi.

Hemrayev, H. (2014). *Ġulca Yoli.* Almatı: Mir Neşriyati.

Hirik, S. (2018). Rol Kuramı İle Fiillerin Anlambilimsel Kategorilerinin İlişkisi: İyi ve Kötü Prens Öyküsü Örneği. *Türkbilig.* (35): 125-142.

Ilgın, A. (2015). *Tarihî-Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi/Biçim Bilgisi.* Ankara: TDK Yayınları.

İlhan, N. (2009). Türkçede Ek+Kök/Kök+Ek Kalıplaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler. *Turkish Studies.* 4(8): 1535-1557.

İlker, A. (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil.* Ankara TDK Yayınları.

İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, S. (2013). *Dilbilim Sözlüğü.* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

İvanov, S. İ. (1957). Sintaqsiçeskie funktsni formı na –gan v sovr. *uzbekskom literaturnom yazıke*: 5.

İvanov, S. N. (1959). Oçerki po sintaksisu uzbekskogo yazıka (forma na -gan i yeyo proizvodnıye Leningrad: *İzdatel'stvon Leningradskogo Univesiteta:* 5-40.

Jumaniyazov, R. (1949). *O'zbek tilida sifatdosh. Trudıı instituta yazıka i literatur im*. Toshent: A. S: Pushkinna: 103-130.

Ḳahar, A. (2000). *İli Dolḳunliri 1-ḳisim.* Urumçi: Şincañ Ḫelḳ Neşriyati.

Kambarova, S. (2015). Maktubatlarda Shaxsiyat Tarbiyasi. *Til va Adabiyot Ta'limi, O'zbekiston Respublikasi Xalq Ta'limi Vazirligining Ilmiy-Metodik Jurnali.* (1): 42-44.

Kara, M. (2005). *Türkmen Türkçesi Grameri.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Söz Dizimi.* 5. Baskı. İstanbul: Kesit Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Karaağaç, G. (2013a). Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları.

Karabulut, F. (2003). *Relative Clause Constructions in Kazakh.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Madison: University of Wisconsin.

Karabulut, F. (2005). Türkçe Sıfat Fiiller. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 3(2): 57-69.

Karabulut, F. (2006). Türk Diline Kuramsal Yaklaşımlar. *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Kitabı.* (ss. 1255-1270), Düzenleyen Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü. Çeşme. 9-15 Nisan 2006.

Karabulut, F. (2007). Ad Öbeği Taşınımı ve Boşluk Kuramı Bağlamında Fiilimsili Yapıların Adlandırılması ve Sınıflandırılması Meselesi. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK)* (ss. 261-298). İstanbul: İKÜ Yayınevi.

Karabulut, F. (2009). Köktürkçenin Sıfat Fiilli Yapı Tipolojisi. *Bilig* (48): 91-118.

Karabulut, F. (2011). *Türk Dilinde ve Dünya Dillerinde Edilgen Yapı Tipolojisi Dilbilimsel Bir İnceleme.* Ankara: Grafiker Yayınları.

Karabulut, F., Ulutaş, İ. (2011a). Türk Dili Sıfat-Fiilli Yapı Tipolojisinin Japon, Kore ve Macar Tipolojileri ile Karşılaştırılması. *Turkish Studies.* 6(1): 1349-1377.

Karadoğan, A. (2008). Türkiye Türkçesinde Yeni Bir Sıfat-fiil Eki: -l. *Bilig*. (46): 57-66.

Karadoğan, A. (2008a). Türkiye Türkçesindeki -Dık ve -An Sıfat-Fiil Eklerinde Sınır Vurgulayışın Rolü. *Türk Dili.* (978): 519-527.

Kasapoğlu Çengel, H. (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi).* Ankara: TDK Yayınları.

Kasımbekov, T. (1971). *Sıngan Kılıç.* Frunze (Bişkek).

Kasapoğlu, H. (1988). *Modern Uygur Türkçesinde Fiil.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kâşgarlı Mahmud (2013). *Divanu Lügati't-tercümesi:* 1. cilt. 6. Baskı. (Çev. Besim Atalay). Atalay Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kâşgarlı Mahmud (2015). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin).* (Haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu). Ankara: TDK Yayınları.

Kaşgarlı, S. M. (1998). *Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Kirişçioğlu, F. (2018). Halaç Türkçesi. *Saha Yakut Türkçesi. Türk Dilinin Uzak Lehçeleri Çuvaş Türkçesi-Saha/Yakut Türkçesi*. (ss. 113-190). Ankara: Akçağ Yayınları.

Kirişçioğlu, F., Sagidolda, G., Meirambekova, L. (2016). Altay Türk Dilleri Arasında Köken İlişkisi: Sıfat-Fiil ve Zarf-Fiil Eklerinin Tarihî Gelişim Seyri. *Gazi Türkiyat.* (19): 1-10

Koçoğlu Gündoğdu, V. (2012). Tuva Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekli Kelime Gruplarında İyelik Eki. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.* (34): 23-29.

Kononov, A. N. (1939). Turetskaya glagolnaya forma na –mış. *Uçenıe zapiski LGU.* (20): 34-39.

Kononov, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo yazıka.* Leningrad: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Koraş, H. (2007). Özbek Türkçesinde -gan/-kan, -qan Sıfat-Fiil Eki, Yapım Ekiyle Genişlemiş -ganlig/-kanlig/-qanlig Şekli ve Türkiye Türkçesinde Kullanışlara Karşılık Gelen Şekiller. *TÜBAR.* (XXI): 143-167.

Korkmaz, Z. (1994). Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri Ve Ek Kalıplaşması Olayları. Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi.* Ankara: TDK Yayınları.

Korkut E. vd. (2015). *Dil Bilimleri ve Dil Öğretimi.* Ankara: Seçkin Yayınları.

Kormuşin, İ. V. (1985). Glagolnıye formına –myš i –gan v istorii tyurkskix yazıkov. Voprosısovetskoy tyurkologii (tezisi dokladov i soobşeniy) aktaran Meşadiyeva, A. (2017). Grammatiçeskiy status i semantika priçastiy v tyurkskix yazıkax. Baku: İzdatelstvo Şuşa.

Korş, F. Y. (1877). *Sposobıy otnositelnogo podçineniya.* Moskva: Universitetskaya Tipografiya'den aktaran aktaran Meşadiyeva, A. (2017). Grammatiçeskiy status i semantika priçastiy v tyurkskix yazıkax. Baku: İzdatelstvo Şuşa.

Kotviç, V. İ. (1962). *İssledovaniya po altayskim yazıkam.* Moskva: İzdatelstvo inostrannoy literaturı.

Kubryakova, E. S. (1978). *Çasti reçi v onomasiologiçeskom osveşçenii* Moskva: İzdatelstvo Nauk.

Kuliyev, A. (1978). *Nelichyniye formy glagola v yazike orkhono-enieyskikh pamyatnikov.* Avtoref. Dis. Bakü: Nauk.

Küreş M. vd. (2003). H*azirqi Zaman Uyġur Tili.* Urumçi: Şincañ Xelq Neşriyati.

Lewis, G. L. (1999). *Turkish Grammar.* Oxford: Oxford University Press.

Mahmudov, N. M. (1984). *O'zbek Tilidagi Sodda Gaplarda Semantik-Sintaktik Asimetriya.,* Toshkent: O'qıtuvchi nashriyoti.

Malik, T. (1976*). Falak*. Tashkent: Yosh gvardiya.

Malik, T. (2008). Davron (Qissa), www. zioyuz.com. (21.02.2017).

Mamatoxunov, U. (1960). *Uyg'ur Adabiyoti Klassiklari.* Toshkent: ÖzSSR Davlat Badiiy Adabiyot Nashriyoti.

Mamur, S. (1981). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili (Aliy mektepler, ozlukidin ögengüçiler ve kespiy mektepler üçün derslik),* Urumçi: Şincañ Xelq Neşriyati.

Maslov, Yu. S. (1987). *Vvdenie v yazıkoznanie.* Moskva: Vısşaya şkola'dan aktaran, Meşadiyeva, A. (2017). *Grammatiçeskiy status i semantika priçastiy v tyurkskix yazıkax.* Baku: İzdatelstvo Şuşa.

Matcanov, M. A. (1994). *Substantivatsiya priçastiy v russkom i kazaxskom yazıkax* Doc. dis., Almatı.

Matthews, P. H. (1997). *Concise Oxford Dictionary of Linguistics.* Oxford&New York: Oxford University.

Mehmet, G. (2014). *Salar Türkçesi Çekim Morfolojisi.* Ankara: TDK Yayınları.

Mehsut, H., Geyretcan, O. (1986). *Uyğur Klassik Edebiyat Tariḫi*. Urumçi: Ma'arip Neşriyati.

Meliyev, K. (1963). *Hazirki zaman uyğur tilida zaman kategoriyasi.* Alma-ata.

Meliyev, K. (1965). *Formı na digan i gay vsovr, Uygurskom yaxike.* Toshkent: Fan Nashriyoti.

Meliyev, K. (1965). Hozirgi O'zbek va Uyğur tillarida fe'lning –gudek formasi. *O'zbek tili va Adabiyoti.* Toshkent: Fan Nashriyoti.

Meliyev, K. (1969). O'tgan zamon sifatdoshining o'xshatish fo'rmasi. *O'zbak tili va adabiyoti.* (4). Toshkent: Fan Nashriyoti.

Meliyev, K. (1974). *Hozirgi Turkiy Tillarda Sifatdosh (O'zbek, Uyh'ur, Qozoq va Qo'riq aqalpoq tillari materiyallari asosida).* Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti.

Mengliyev, B. X. (2008). *O'zbek Tilidan Universal Qo'llanma*. Toshkent: Fan Nashriyoti.

Meriç, C. (2010). *Bu Ülke.* 35. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.

Meşçaninov, İ. İ. (1978). *Çlenı predloceniya i çasti reçi*. Leningrad: İzd-vo AN SSSR.

Muhammad, A. (2012). Sulola. Sharq Yulduzi. *O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi.* (1): 11.

Muhtarovi C. (1969). O'zbek tilida sifatdoshlarning taraqqiyoti tarixi. *O'zbek tili vaadabiyoti masalalari,* Samarkand: 26-34.

Musayev, S. C. (1987). *Paradigmatiçeskiye tipı priçastnıh konstruktsiy v kirgizskom yazıke.* Frunze: Akademiya Nauk Kirgiz SSR.

Musayeva, H. (1989). *Serap*. Almatı.

Muxtarov, D. M. (1972). *İstoriya razvitiya priçastnıx form v uzbekskom yazıke.* Doc. dis. Taşkent.

N. M. Mahmudov, (1964). *O'zbek Tilidagi Sodda Gaplarda Semantik-Sintaktik Asimetriya.* Toshkent: O'qıtuvchi nashriyoti.

Nasırov, D. S. (1954). *Priçastie i ego sintaksiçeskie funktsii v karakalpakskom yazıke.* Dis. Moskva'den aktaran Meşadiyeva, A. (2017). *Grammatiçeskiy status i semantika priçastiy v tyurkskix yazıkax.* Baku: İzdatelstvo Şuşa.

Negiş, Z. (2015). *Memlûk Kıpçakçasında Fiilimsiler.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Niran Handanliki (2013). Kitaphumar.com (01.25.2017).

Odil Yoqubov, (2005). *Adolat Manzili.* Tanlangan Asarlar 1. Jild. Toshkent: “Sharq” Nashriyot-Matbaa Aktsiyadorlik Kompaniyasi Bosh Taxririyati.

Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları I-I.,* Ankara: TDK Yayınları.

Osim, M.(1987). Karvon Yo‘llarida (Tarixiy qissalar). *Zulmat Ichra Nur.* Toshkent: G’afur Gulom Nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti.

Ögel, B. (1948) İlk Tölös Boyları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.* 15(48): 795-931.

Öner, M. (2013). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi.* 2. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

Ötkür, A. (1985). *İz.* Urumçi. Şincañ Ḫelḳ Neşriyati.

Öz, A. (2001). Özbek Türkçesi Edebî Dilinde Sıfat Fiiller. *Türkoloji Dergisi.* XIV(1): 213-229.

Özdemir, D. (2013). Türkçe Sıfat-Fiiller. *Türkbilig.* (25): 147-158.

Özkan, N., Sevinçli, V. (2013). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi.* 6. Baskı. İstanbul: Akademik Kitaplar.

Özsoy, S., Balcı, A., Turan, Ü. D. (2011). *Genel Dilbilim I.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.

Öztürk, B. (2000). Türkçe Bir Adıl Düşürme Dili Mi? *XIII. Türk Dilbilim Kurultayı Bildirileri.* 1999 (ss. 55-64). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Öztürk, R. (1988). *Osmanlıca’da İsim-Fiiller (XVI-XVII. Yüzyıl).* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, R. (1997). *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil.* Ankara: TDK Yayınları.

Öztürk, R. (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri.* 3. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

Pekacar, Ç. (2007). Kumuk Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*.(ss. 939-1008). Ankara: Akçağ Yayınları.

Po‘latov, A., vd. (2003). *Dunyoviy o‘zbek tili.* 1. Jild. Toshkent: M. Ulug’bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti bosmaxonesi.

Potebnya, A. A. (1958). İz zapisok po russkoy grammatike: v 2 -x t. Moskva: Gosuçpedgiz’den aktaran Meşadiyeva, A. (2017). *Grammatiçeskiy status i semantika priçastiy v tyurkskix yazıkax.* Baku: İzdatelstvo Şuşa.

Rifat, M. (2013). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları.* 5. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Qahhor, A. (2008). *Dahshat*.www.ziyouz.com. (01.16.2017).

Qodiriy, A. (2004). *Jinlar Bazmi.* (Nashr. Tayy. Xondamir Qodiriy). Toshkent: Cho`lpon nashriyoti.

Qodiriy, A. (2016). *O‘tgan Kunlar.* Toshkent: Yangi asr avlodi.

Qoriyev, B. (1967). Adabiy taxalluslar haqida. *O‘zbek Tili va Adabiyoti.* O‘zbekiston SSR Fanlar Akademiyasi A. S. Pushkin Nomidagi Til va Adabiyot Instituti.

Rahimov, A., Turniyazov, N. (2006). *O‘zbek Tili (ma’ruzalar matni).* Samarqand: O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi Samarqand davlat chet tillar institute.

Rahmatullayev, Sh. (2009). *O‘zbek va Rus Tillari Qiyoslash.* Toshkent: O‘zbekiston Nashriyoti.

Rahmatullayev, Sh. (2010). *Hozirgi Adabiy Özbek Tili I.* Tashkent: Mumtazm Söz.

Rahmon, R. (1979). Qutlug' Qadam. *Sharq Yulduzi I*. (ss. 133-172). G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.

Rajabov, N. (1996). *O'zbek Shevalarida Fe'lning Morfologik Tuzulishi.* Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti.

Ramstedt, G. İ. (1957). Vvedeniye v sltsydkoe yazıkoznaniye. Morfologiya. Moskva: *İzdatelstvo inostrannoy literaturı.* (92): 134-135).

Rasanen, M. (1957. *Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen.* Helsinki: Studia Orientalia.

Rassadin, V. İ. (1978*). Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitelnom osveşenii*. Moskva: Nauka.

Reşetov, V. V. (1959). *Uzbekisy yazik.* Taşkent.

Sabir, Z. (2015). Dolan Yaşliri. Nadir Hékayler Toplimi,

Saġuniy, E. T. (2007*). Türkistan ḳayġusi.* Germany: Dünya Uygur Ḳurultisi.

Saidova, E. D. (2012). *Substantivatsiya prilagatelnıx i priçastiy, infinitiva i imen deystviya v kumıkskom yazıke.* Doc. Dis. Maxaçkala.

Sarı, C. (2016). Türkçede {-(y)Xk} Sıfat-Fiil Ekinin Kullanımı ve İşlevleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyet ve Halkbilim Araştırmaları Dergisi.* 4(7): 233-244.

Sartbayev, K. (1953). *Osnovnıe voprosı sintaksisa slcnogo predloceniya v sovremennom kirgizskom yazik.* Doktora Tezi. Moskova.

Sayfullayeva, R. vd. (2010). *Hozirgi O'zbek Ababiy Tili.* Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus Ta'lim Vazirligi.

Seper, S. (2000). *Hazirqi Zaman Uyġur Tili.* Urumçi: Şincañ, Xelq Neşriyati.

Serebrennikov, B. A.-Gadjiyeva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri.* (Çev. Tevfik Hacıyev, Mustafa Öner). Ankara: TDK Yayınları.

Seyf-i Sarâyî A. F. (1989). *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân bi't-Türkî).* (Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu). Ankara: TDK Yayınları.

Sovremennıy kazahskiy yazık. Fonetika i morfologiya (1962). Alma-ata: İzdatelstvo AN Kazahskoy SSR.

Stevenson, R. (2013). *Göher Arili* (Çev. Erkin İshak Oğuzhan). Turan.

Şaxmatov, A. A. (1927). Sintaksisi russkogo yazıka. Uçenie o çastyax reçi. Leningrad: İzdatelstvo AN SSSR'den aktaran aktaran Meşadiyeva, A. (2017). Grammatiçeskiy status i semantika priçastiy v tyurkskix yazıkax. Baku: İzdatelstvo Şuşa.

Şçerbak, A. M. (1953). K istorii uzbekskogo literaturnogo yazika drevnego perioda.. *sbornik statey:* 317-323.

Şçerbak, A. M. (1953). K istorii uzbekskogo literaturnogo yazika drevnego perida. akademiku Vladimiru Aleksandrovicu Gordlevskomu k ego semidesyatipyatiletiyu. *Sbornik statey: 317-323.*

Şçerbak, A. M. (1977). *Oçerki po sravnitelnoy morfolog-ii tyurkskix yazıkov*. Leningrad: İzdatelstvo AN SSSR.

Şçerbak, A. M. (1981*). Oçerki po sravnitelnoy morfolog-ii tyurkskix yazıkov* (Glagol), Leningrad: İzdatelstvo AN SSSR'den aktaran aktaran Meşadiyeva, A. (2017). Grammatiçeskiy status i semantika priçastiy v tyurkskix yazıkax. Baku: İzdatelstvo Şuşa.

Şervanidze, İ. N. (1986*). Formı glagola v yazıke tyurkskix runiçeskix nadpisey.* Tiflis: Metsniyereba.

Şipahi, Ö. O. (2005). Mehmud Ḳeşḳerniñ Hayat Şeceresi. *Şincañ İctimaiy Penler Muḫbiri.* (75): 67-80.

Şvedova N. Y. (1970). *Grammatika sovremennogo russkogo yazıka.* Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

Tadıkin, V. N. (1971). *Priçastiya v altayskom yazıke.* Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskoe knicnoe izdatelstvo.

Tagizade, Z. X. (1965). *Slocnıe predloceniya c sovremennom azaerbaycanskom liteturnom yazıke.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bakü.

Talip, A. (1986). *Çala Tegken Oḳ*. Ürümçi: Şincañ Ḫelḳ Neşriyati.

Tamir, F. (2007). Kazak Türkçesi Grameri. *Türk Lehçeleri Grameri.* (ss. 429-480). Ankara: Akçağ Yayınları.

Tanç, M. (2006). Eski Türkçe -GmA Sıfat-Fiil Eki Üzerine. *Türk Dili Araştımaları Yıllığı Belleten:* 133-137.

Tavkul, U. (2007). Karaçay-Malkar Türkçesi Grameri. *Türk Lehçeleri Grameri.* (ss. 883-938). Ankara: Akçağ Yayınları.

Tekin, A. (2006). *Kazak Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Zarf-Fiil Ekleri.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tekin, F. (2009). *Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri (Şekil-Anlam-İşlev).* Rize: Salkımsöğüt Yayınları.

Tekin, F. (2016). Eski Türkçedeki Sıfat-Fiil Eklerinin Günümüz Özbek ve Uygur Türkçelerindeki Görünümleri. *Littera turca.* 2(1): 523-534.

Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı -II.* (ss. 69-119). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Tekin, T. (1962). Orhun Türkçesi. *Türk Dil Kurultayı* (s. 251-272). Ankara: TDK Yayınlar.

Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri.* İstanbul: Sanat Kitabevi.

Teklimakani, A. P. (2004). *Çağatay Uyğur Tili Heḳḳide Mupessel Bayan*. Béyciñ: Milletler Neşriyati.

Temir, H. (1987). *Hazirqi Zaman Uyğur Tili Grammatikis*i. Urumçi: Milletler Neşriyati.

Tener, L. (1988). Osnovı struktrnogo sintaksia. Moskva: Progress.

Tınıstan Uulu, K. (1991). *Adabiy Çıgarmalar.* Bişkek: Adabiyat.

Tohti, N. (2005). *Ḳarliğaç Uva Salğan Ayvanda.* Béyciñ: Milletler Neşriyati.

Tohti, A. (1999). *Böre Ana.* Urumçi: Şincan Ḫelḳ Neşriyati.

Tolkun, S. (1999). *Kırgız Türkçesinde Mastar, Partisip ve Gerundiumlar.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tolkun, S. (2009). *Özbekçe'de Fiilimsiler.* İstanbul: Dijital Sanat Yayıncılık.

Tong yulduzi gazetasi. (01.17.2015). s. 31.

Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Tömür, H. (2003). *Modern Uyghur Grammar (Morphology).* (Çev: Anne Lee). İstanbul: Yıldız yayıncılık.

Tömür, X. (1987). *Hazirqi Zaman Uyġur Tili Grammatikisi (morfologiya*). Pekin: Milletler Neşriyati.

Turdi, E. (1999*). Sersan Ruh.* Ḳeşḳer: Ḳeşḳer Uyġur Neşriyati.

Turgunbayer, C. (2015). Kırgız Türkçesinde Üç Yeni Sıfat-Fiil Eki. *Gazi Türkiyat.* (17): 13-20.

Turgunbayev, C. (2000). Kırgız Türkçesindeki -GAn/-GOn Sıfat-Fiil Ekinin İşlevleri ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi.* (9): 271-287.

Turgunbayev, C. (2004). *Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri Şekil, Anlam, İşlev ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırma.* Ankara: TDK Yayınları.

Tursunov-Mutarov, C-Rahmatullayev, Ş. (1965*). Hazirgi Özbek Adabiy Tili Morfologiya Leksikologiya.* Tashkent: Okıtuvçi Neşriyati.

Ubryatova, E.İ. (1950). İssledovaniya po sintaksisu yakutskogo yazıka. Moskova: İzdatelstvo AN SSSR.

Uçar, F. (2007). *Dış Türkler Türk Dünyasının Parlayan Beş Yıldızı.* Ankara: Fark Yayınları.

Uluyüz, B. O. (2017). Çuvaşça Sıfat Fiil ve Zarf Fiil Yantümcelerinde Gelecek Zaman. *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi.* 5(51): 466-474.

Underhill, R. (1972). *Turkish Participles.* Linguistic Inquiry. 3(1): 87-89.

Underhill, R. (1985). *Turkish Grammar.* 4. Printing. Massachusetts: The MIT Press.

Usmanov, S. (1962). Ba'zi fe'l fo'rmlari haqida (fe'lning funqtsiyonal formlari). *O'zbek tili ve Adabiyoti masalalari.*(2): 43-49.

Uyġuri, A. Ö. (2009). *Uyġur Ḫelḳ Meḳel-Temsilliri ve Uniñ Yeşmisi* (Toluḳ Ottura Mektepler Üçün). Urumçi: Şincañ Ḫelḳ Sehiye Neşriyati.

Uzun, N. E. (2000). Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe. İstanbul Multilingual Yayıncılık.

Üstüner, A. (2000). *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiiller.* Ankara: TDK Yayınları.

Üstünova, K. (2010). Yüzey Yapı-Derin Yapı Kavramları üzerine. *Turkish Studies.* 5(4): 697-704.

Üşenmez, E. (2013). *Yeni Özbek Edebiyatı.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Van Valin, R. (2001). *An Introduction to Syntax.* Cambridge: Cambridge University press.

Vardar, B. (2002). Açıklamalaı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.

Vinogradov, V. V. (1958). *Iz istoriy izuçeniya russkogo sintaksisa.* Moskova: Moscow State University.

Vostokov, A. X. (1820). *Rasscdeniya o slavyanskom yazıke*. St. Petesburg.

Xisamova, F. M. (1970). *Priçastiya v sovremennom tatarskom literaturnom yazık*. Kazan.

Yalçın, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Yazıcı Ersoy, H. (2007). Başkurt Türkçesi Grameri. *Türk Lehçeleri Grameri.* (ss. 749-810). Ankara: Akçağ Yayınları.

Yenen Avcı, Y. (2015). Atasözlerimizde Sıfat ve Sıfat-Fiillerin Kullanımı. *Turkish Studies*. 10(4): 965-982.

Yıkılmaz, A. (2014). *Bâbürnâme'de Fiilimsiler.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Soyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Yusuf Has Hacib (2008). *Kutadgu Bilig*. (Çev. Reşit Rahmeti Arat). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Yücel, B. (1995). Sıfat-Fiil Terimi ve Başlıca Dil Bilgisi Terimleri Sözlüklerindeki İşlenişi. *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı* (ss. 81-91). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüksel, Z. (2007). Kırım-Tatar Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri.* (ss. 811-882). Ankara: Akçağ Yayınları.